

תופעת הגרשים בתלמוד הירושלמי

עבודה לשם מילוי חלקי של הדרישות לתואר מוסמך
באוניברסיטה

מאת

אלישיב שרלו

בהדרכתו של פרופ' שלמה נאה

החוג לתלמוד והלכה

האוניברסיטה העברית בירושלים

תש"פ

תקציר

עבודה זו עוסקת בתופעה טקסטואלית המזדמנת כמה עשרות פעמים בעדי הנוסח השונים של התלמוד הירושלמי. סוגיות רבות כתובות בירושלמי כלשונן בכמה מקומות בתלמוד. בדרך כלל מופיעות הסוגיות המקבילות בצורה מלאה בכל הופעותיהן, והלומד יכול ללמוד אותן בכל אחד מהמקומות. אך לפעמים הסוגיה או חלקים ממנה חסרים באחת המקבילות, ובמקומם מופיע רמז לכך שיש להשלים את החסרון בעזרת המקבילה. רמזים אלו מכילים בדרך כלל את המלה גרש, ועל כן נהוג לכנות אותם 'גרשים'. התופעה אינה מיוחדת לירושלמי בלבד, אך נראה שיש מאפיינים ייחודיים להופעותיה בירושלמי. חוקרים שונים הציעו שניתן ללמוד מתופעה זו על דרכי המסירה, ואולי אף על דרכי היצירה, של התלמוד הירושלמי.

בעבודה זו אני אוסף את כל הגרשים שמזדמנים בעדי הנוסח של הירושלמי שלפנינו, ומציע להם ניתוחים משני סוגים. בתחילת העבודה מופיעה רשימת הגרשים המלאה, שמשמשת גם כמעין מפתח לפרקי העבודה. **בפרק הראשון** אני מציע סקירה כללית של הנתונים העולים מתוך הרשימה: ההתפלגות של הגרשים בין מסכתות שונות ובין עדי נוסח שונים, אופי הסוגיות שבהן מופיעים הגרשים, הצורות השונות של לשונות ההפניה, וכן הלאה. **בפרק השני** מוצע ניתוח מעמיק יותר של כמה סוגיות שמופיעים בהן גרשים. בעיונים שבפרק מתברר שהגרשים הם רכיב משמעותי בתולדות הנוסח של הסוגיות, והבנת פעולתם חשובה לשם הבנת הסוגיות. **בפרק הסיום** של העבודה אני דן בשאלה כיצד ולשם מה נוצרו הגרשים הללו, תוך שימוש בנתונים והשערות שעלו בפרקי העבודה הקודמים.

מילות תודה

לכתיבת העבודה הזאת ניגשתי מתוך רצון לטעום טעימה משמעותית משולחנו המיוחד של התלמוד הירושלמי. לא שיערתי כמה עבודה קשה (ולעתים מייגעת) היא תדרוש, ולא העליתי בדעתי כמה זמן יושקע בה. את ההפיכה של המאמץ הזה למוצר בעל ערך אני חייב להנחייתו המסורה של פרופ' שלמה נאה, שקרא בדקדוק כל מילה בעבודה, והדריך אותי הן באיסוף החומר וניתוחו, והן בתהליך הממושך של עריכה ודיוק הניסוח. לצדו סייעו בידי מעת לעת אנשים נוספים, במילות עידוד ובעצות מועילות. אני מודה לשאר מורי בחוג, שדלתם תמיד היתה פתוחה בפני לשם התייעצות, וכן לחברי לספסל הלימודים ולבית המדרש הוירטואלי שבפייסבוק, שדנו עמי בסוגיות שונות. במיוחד אזכיר את ד"ר יעקב מאיר, שהתכתבתי איתו ארוכות בעניינים שונים שעלו בעבודה, ואת ד"ר בנימין אליצור, שהשיב לי במאור פנים (וירטואלי) על כל שאלה הנוגעת לכתב יד לייזן ולקטעי הגניזה של הירושלמי. בנוסף, ברצוני להודות לקורא החיצוני שקרא את העבודה בעיון רב והעיר לי כמה הערות חשובות.

במהלך לימודי זכיתי לקבל את פרס פולונסקי, שאפשר לי להקדיש זמן רב יותר לכתיבת העבודה. בבית המדרש של ישיבת שיח יצחק באפרת מצאתי מקום נעים וטוב לשבת וללמוד בו, ואני מודה לישיבה על התנאים הנוחים ועל הרוח המיוחדת שנושבת בה.

תודה אדירה יש לי למשפחתי, ובמיוחד לאשתי ולבני שעודדו אותי להקדיש זמן רב לעבודה, דחפו אותי לסיים אותה, ומחלו לי כשלעיתים השקעתי בה במקום להשקיע בהם. אני מודה להוריי שפתחו לי תחילה בתורה ובחכמה, ולאחיי שקראו חלקים מהעבודה וסייעו לי בניסוחם.

אני מקווה שעבודה זו תהא לעזר לקוראיה, ותוסיף משהו להחייאתו המחודשת של התלמוד הירושלמי בארץ ישראל.

תשרי תש"פ

אפרת

תוכן עניינים

ה	ציוני כתבי היד וההפניות הביבליוגרפיות המשמשים בעבודה זו
1	מבוא
1	א. תיאור התופעה
2	ב. היקף המחקר
3	ג. תולדות המחקר
18	ד. המחקר הנוכחי
20	רשימת הגרשים
35	פרק ראשון: סקירת הממצא
35	1.1 הקדמה
36	1.2 חלק ראשון – הסוגיות המתקצרות
36	1.2.1 מסכתות וסדרים
38	1.2.2 עדי נוסח
41	1.2.3 יעדי ההפניה
43	1.2.4 אורך הסוגיות המתקצרות
44	1.2.5 אופי הסוגיות
45	1.2.6 מקור הסוגיה
54	1.3 חלק שני – לשונות ההפניה
54	1.3.1 מבנה ההפניה
55	1.3.2 פתיחת הסוגיה
56	1.3.3 חתימת הסוגיה
57	1.3.4 לשון הקיצור
63	1.3.5 אוצר המילים של לשונות הקיצור
66	1.3.6 השוואה לבראשית רבה
69	פרק שני: פירושי הסוגיות
70	2.1 תופעות טקסטואליות בתחום הגרשים
70	2.1.1 גרש שהושלם (1)
71	2.1.2 גרש דו צדדי (47)
75	2.1.3 גרש בן גרש (14+13, *1)
79	2.2 גרשים שעשויים להעיד על תולדות הסוגיה

79.....	גרש שעומד בבסיס חילופי הנוסח (17)	2.2.1
85.....	תמך תנין – הוספה בשלב שני? (41)	2.2.2
87.....	זהות במבנה ולא בתוכן (26)	2.2.3
91.....	גרש קדום שהוביל לשיבוש נוסח רחב? (*16)	2.2.4
97.....	הגרש המתועד ביותר – השלמת הסוגיה? (27, *21)	2.2.5
101.....	התאמת הסוגיה? (3)	2.2.6
104.....	גרש שנעלם? (25)	2.2.7
111.....	הגרשים במסכת נזיקין.....	2.3
111.....	שיבוץ ברייתא? (43)	2.3.1
113.....	השלמת הוראה קדומה? (44)	2.3.2
118.....	שיבוש או מסורת אחרת (*43)	2.3.3
124.....	קיצור מעשה (*42)	2.3.4
128.....	העברה משובשת או קיצור משני (42)	2.3.5
137.....	הגרש המשותף (45)	2.3.6
140.....	סיכום – הגרשים במסכת נזיקין	2.3.7
141.....	פרק סיום: הסברים לתופעת הגרשים	
159.....	נספח א: רשימת הספקות ורשימת הקיצורים שאינם גרשים	
171.....	נספח ב: סוגיות רחבות	
172.....	גרשים *1, 13, 14	
183.....	גרשים *21, 27 (קיצורים שאינם גרשים 14)	
188.....	רשימת הקיצורים הביבליוגרפים	

ציוני כתבי היד וההפניות הביבליוגרפיות המשמשים בעבודה זו

סימני עדי הנוסח של הירושלמי:

- כ"ל** – ליידן, ספריית האוניברסיטה OR. 4720 (סקליגר 3).
הציטוטים הובאו על פי 'מאגרים', ובמקרה הצורך תוקנו לפי צילום כתב היד. הפניות לכתב היד על פי מהדורת האקדמיה ללשון עברית.
ד"ו – ירושלמי דפוס ונציה רפ"ג.
כ"ר – ירושלמי מסכת סוטה וסדר זרעים (למעט מסכת ביכורים) ספריית הוטיקן Vat. Ebr.133.
הציטוטים על פי העתקה שלי מצילום כתב היד.
כ"א – ירושלמי מסכת נזיקין ספריית סן לורנצו דל אסקוריאל G 1-3-1.
הציטוטים וההפניות על פי 'ירושלמי נזיקין' מהדורת א"ש רוזנטל.
שקלים – קטעים מהגניזה הקהירית ומכריכות ספרים. ציוני הקטעים על פי מהדורת גנזי הירושלמי, וכן ציוני העמוד והשורה. המהדורה עומדת לראות אור בקרוב, ואני מודה מאד להוצאת יד בן צבי שאישרה לי לעיין בה.¹ את נוסח הקטעים עצמו העתקתי מצילומי הקטעים והוא לא שווה בהכרח לנוסח שבמהדורה.
ה"ו – ירושלמי מסכת הוריות שנדפס בבבלי דפוס ונציה רפ"א.
ס"י – קטעי 'ספר ירושלמי'.
הציטוטים לפי מהדורתו של זוסמן (ספר ירושלמי).

עדי הנוסח של מסכת שקלים:

- ד"ו (בבלי)** – מסכת שקלים שנדפסה במסגרת הדפסת הבבלי בונציה רפ"ב.
מ – כת"י מינכן Cod. Hebr. 95 של התלמוד הבבלי, המכיל גם את מסכת שקלים.
או – כת"י אוקספורד ספריית הבודליאנה Opp.726 כתב יד זה מכיל גם שני פירושי ראשונים למסכת, שנוסחם כנראה אינו תלוי בנוסח הפנים.
ז – ציטוטי הירושלמי בספר 'והזהיר'.
על כל העדים למסכת שקלים ראה **אליצור, תורה**, עמ' 297–299. ציטוטי עדי נוסח אלו הובאו על פי הסינופסיס לתלמוד הירושלמי.

סימני ההזרה המשמשים בעבודה זו:

- (א) – מחיקה בכתב היד.
[א] – הוספה בכתב היד. במובאות מתוך כ"ל, הוספות שנוספו בוודאי בידי המגיהים ולא יצאו מתחת ידי הסופר יופיעו בצבע אפור.
<..> – קרחה. מספר הנקודות מתאים למספר המשוער של האותיות החסרות.
<< >> – דילוג גדול ברצף הסוגיה (הסימן משמש לציון גרשים משוערים).
א – קריאה מסופקת.

¹ סימני הקטעים במהדורה עשויים לפי שם המסכת, ומקומו של הקטע בין קטעי המסכת (הקטע החמישי של מסכת שקלים מכונה שקלים). בקטעים שמכילים יותר ממסכת אחת פיצלו המהדירים את הקטע, ונתנו לכל מסכת ציון בפני עצמה. צורה זו מקשה על הבנת תופעות שקשורות בטופס השלם, ולא בנוסח מסכת מתוכו. השתדלתי להעיר על מקומות אלו. את ציוני העמודים והשורות נתתי רק אם הקדשתי דיון מפורט לנוסח הקטע.

? – אות לא קריאה.

א – שחזור משוער.

{סוף הלכה} – ציונים שלי שאינם שייכים לטקסט המקורי.

... – שלש נקודות בסוף משפט מציינות שהמשפט ממשיך.

הפניות וציטוטים

הפניות לספרים ולמאמרים נעשו באמצעות קיצורים המפורטים ברשימה הביבליוגרפית שבסוף העבודה. ציטוטים מהמשנה ומהתלמוד הבבלי נעשו על פי נוסח הדפוסים אלא אם צוין אחרת, ציטוטי התוספתא נעשו על פי מהדורת ליברמן. ציטוטים מחיבורים אחרים מספרות חז"ל וכן ממפרשים מסורתיים ומספרות הראשונים נעשו על פי המהדורות המקובלות, אלא אם צוין אחרת.

בעבודה זו נעזרתי במאגרים ובאתרים הבאים:

לשם חיפוש וציטוט המקורות נעזרתי בתוכנת פרויקט השו"ת של אוניברסיטת בר-אילן ובתוכנת מאגרים של המילון ההיסטורי, האקדמיה ללשון עברית.

לשם מציאת ציטוטי הראשונים נעזרתי בכרטסת הראשונים שבמפעל הירושלמי של פרופ' זוסמן, וכן בגרסה הוירטואלית של מאגר זה (האתר עדיין לא נפתח לציבור הרחב, ואני מודה לפרופ' לייב מוסקוביץ' שאפשר לי לגשת אליו). כמו כן, נעזרתי באתר 'מערכת מידע התלמוד הירושלמי' של המכללה האקדמית נתניה.

צילומי כתבי היד: צילום כתב יד ליידן באתר אוניברסיטת ליידן; צילום כתב יד רומי באתר ספריית הוטיקן; צילומי קטעי הגניזה בפורטל פרידברג לחקר הגניזה; לצילומי כתבי יד אחרים נעזרתי באתר 'כתיב' של הספריה הלאומית, ובמכון לתצלומי כתבי יד שבספריה הלאומית.

א. תיאור התופעה

הסוגיות המקבילות הן אחד מסימני ההיכר הבולטים של התלמוד הירושלמי. סוגיות רבות בתלמוד זה מופיעות כצורתן בכמה מקומות בתלמוד.² דרכו של התלמוד להביא סוגיה בכל מקום שהיא קשורה אליו, ולכן, למשל, סוגיה שמצטטת שלש משניות, תופיע בתלמודה של כל אחת מהמשניות. על פי הערכה, קיימות בירושלמי כאלף סוגיות מקבילות,³ והן אחראיות לאחוז ניכר מנפחו של התלמוד. סוגיות אלו תורמות תרומה משמעותית לתיקון נוסח הירושלמי, שכן, נוכח מיעוט עדי הנוסח של התלמוד, ניתן להגיה את הסוגיות המקבילות אחת מתוך חברתה.⁴ הזהות בין המקבילות מלמדת שהן הועתקו בצורה מכנית ומילולית ממקום מקום, לכן יש שכינו את התופעה 'תופעת ההעברות'. בדרך כלל, הועתקו הסוגיות ממקומן המקורי למקומן החדש בלי שעברו התאמה, כך שלפעמים נמצאת סוגיה במקום אחד, אך לשונה וסגנונה מעידים עליה שמקורה במקום אחר. הכרה זו מסייעת ליישב נוסחים שונים בתלמוד שבמקומם הנוכחי נראים כמשובשים, אך למעשה הם מתאימים למקומה המקורי של הסוגיה. מעבר לחשיבותן לעניין הנוסח, הסוגיות המקבילות והמועברות עשויות לשמש גם כמפתח להבנת דרכי יצירתו של התלמוד. מסתבר שפעמים רבות נוצרו סוגיות הירושלמי בעזרת העברה מילולית של יחידות טקסט ממקום למקום, ולא במהלך של יצירה חדשה "יש מאין". דרך זו, שאופיינית גם למדרשי האמוראים הקלאסיים, עשויה ללמד על אופני החשיבה והלימוד שנהגו בארץ ישראל.

תופעת הגרשים היא סניף של תופעת המקבילות וההעברות. בדרך כלל מופיעות הסוגיות המקבילות במלואן, כל אחת במקומה. אך בחלק מהמקרים אחת המקבילות חסרה, ובמקומה מופיע מעין 'רמז' שמורה להשלים את הסוגיה ממקום אחר. אדגים את התופעה בעזרת סוגיית הפתיחה של מסכת נזיר, שמקבילה⁵ לסוגיית הפתיחה של מסכת נדרים (הציטוט על פי דפוס וילנא):

כתיב: "איש כי ידור נדר". מה תלמוד לומר 'נדר'? אלא מיכן שכינויי נדרים כנדרים. "או השבע". מה תלמוד לומר 'שבעה'? אלא מיכן שכינוי שבעה כשבעה. **גר"ש ראש"ה דנדרים קדמית"א ע"ד דמט"י** אשכח תני ר' ישמעאל: "נדר נזיר להזיר" - מיכן שאדם קובע עליו נזירות בתוך ימי נזירותו.

סוגיית הפתיחה של המסכת היא סוגיה ארוכה ומפורטת. אולם, כפי שניתן לראות, לפנינו מופיע המשפט הראשון של הסוגיה בלבד, ואחריו מופיעה הפניה – [את] המשך [הסוגיה ניתן למצוא] בתחלת ההלכה הראשונה של נדרים, עד [המילים] 'אשכח תני'.⁶ מילת הקיצור גרש, שמופיעה ברוב הרמזים הללו, נתנה לתופעה את שמה **'תופעת הגרשים'**.

² בכל מקום שנאמר בעבודה זו 'התלמוד' סתם, הכוונה לתלמוד הירושלמי.
³ **עסיס, מקבילות**, עמ' 1. בהגדרה שונה של 'מקבילה' עשוי להתקבל מספר אחר. בהמשך שם (עמ' 1–15) הוא סוקר את מאפייני תופעת המקבילות. סיכום דבריו נמצא גם במבוא שכתב לירושלמי לאחרונה (**עסיס, תלמוד**, עמ' 236–238). בעבודה הוא מציין שבדק את כל המקבילות בירושלמי, אך הוא דן במקבילות שבחמש מסכתות בלבד. לפי הידוע לי, עסיס לא פרסם את רשימת המקבילות המלאה שלו ואת מחקרו עליהן. רשימה סלקטיבית של מקבילות נמצאת אצל **שטראק, מבוא**, עמ' 168–169. את מרבית המקבילות ניתן למצוא גם באתר המקבילות לירושלמי <https://www.biu.ac.il/js/tl/yerushalmi/index.html>.

⁴ בעניין זה ראה **מוסקוביץ, מקבילות** והביבליוגרפיה שמופיעה שם עמ' 523.

⁵ אבל ראה בביבליוגרפיה שציינתי ברשימת הגרשים.

⁶ הסברתי לפי העניין ולא בתרגום מילולי. פירושן המדויק של מילות ההפניה ידון להלן §1.3.5.

גרשים כאלו מזדמנים כמה עשרות פעמים בעדי הנוסח השונים של הירושלמי. חוקרים נחלקו בהסבר התופעה וביחסה לתופעת המקבילות. יש שראו בתופעה זו **פועל יוצא** של תופעת המקבילות: כיוון שהסוגיות מופיעות כמה פעמים, הסופרים ביקשו לחסוך במאמץ, נמנעו מלכתוב את הסוגיה המלאה, ובמקומה כתבו הפניה. לעומת זאת, היו שביקשו לראות בתופעה זו את **השורש** של תופעת המקבילות: בתחילה היה התלמוד מלא בגרשים כאלו, ובהמשך פתרו הסופרים את הרמזים והשלימו את הסוגיות, וכך התמלא התלמוד בסוגיות מקבילות. תופעת הגרשים עומדת במוקד המחקר הנוכחי.

ב. היקף המחקר

התופעות שתוארו אינן ייחודית לתלמוד הירושלמי בלבד. מקבילות והעברות קיימות בכל רחבי ספרות חז"ל,⁷ וכך גם קיצורים ורמיזות.⁸ הלשון גרש עצמו נמצא גם בחיבורים אחרים בספרות הא"י, בעיקר בבראשית רבה.⁹ עבודה זו עוסקת בגרשים שבירושלמי בלבד, אך לעתים יוזכרו בה גם גרשים שנמצאים בחיבורים אחרים, בעיקר לשם השוואה עם הגרשים שבירושלמי.

בראש העבודה מוצגת רשימה של כל הגרשים שמופיעים בתלמוד הירושלמי, שמשמשת כקורפוס של המחקר הנוכחי. ברשימה אספתי את כל המקרים שבהם סוגיה נמסרת בצורה של רמז. באיסוף הסוגיות לא התחשבתי דווקא בהופעת המלה גרש, אלא בעניין העקרוני, מסירתה הרימוזית של סוגיה. חלק מהרמזים לא כוללים את המלה גרש, אך אני מכנה את כולם 'גרשים'. ברשימה נמנו רק רמזים שמכוונים להשלמה של **סוגיות מקבילות**, ולא רמזים מסוגים אחרים. רמזים ומילות קיצור נפוצים בירושלמי, כמו בחיבורים אחרים, לשם השלמתם של פסוקים, משניות וברייתות, וכן רכיבים אמוראיים שהופיעו בשלב קודם בסוגיה. לעתים ניתן למצוא דמיון

⁷ חוקרים שעסקו במקורות שונים התייחסו גם למקבילות שבהם, ראה למשל: **אלבק, מבוא**, עמ' 452–504 (חלק מהדוגמאות); **רבינוביץ', שעתא"י**, עמ' 4–7; **אפשטיין, מלס"א**, עמ' 328–330; **קדרי, שהש"ר**, עמ' 367 הע' 15.
⁸ ביבליוגרפיה על הירושלמי, בראשית רבה והמדרשים הקלאסיים תובא להלן. ברוב החיבורים החומר לא נאסף בצורה מסודרת. להלן דוגמאות שהזדמנו לידי, והפניות ביבליוגרפיות רלוונטיות: (1) **מכילתא דר"י**: מהדורת הורביץ עמ' 125 שו"י 12 (לא ברור לאן מפנה), שם עמ' 271 שו"י 12, שם עמ' 275 שו"י 5–7; (2) **מכילתא דרשב"י**: ראה חלק מהדוגמאות שהובאו אצל **מלמד, נוספות עמ' לז**, וראה גם **כהנא, דף**, עמ' 9; (3) **ספרא**: ראה **נאה, ספרא**, עמ' יג–ד; **נאה, מבנהו (ב)**, עמ' 89; **שרמר, מיקומה**, עמ' 302; (4) **ספרי במדבר**: ראה **ספרי במדבר** במפתח ערך גרש (עמ' 1423); (5) **ספרי זוטא במדבר**: מהדורת הורביץ עמ' 314 שו"י 3; (6) **ספרי דברים**: מהדורת פינקלשטיין עמ' 290 שו"י 5–6 (הספרי דברים רצוף קיצורי משניות – ראה **אפשטיין, מלנה"מ**, עמ' 731–732; וכן **רוזנטל, מסורות**, עמ' 47–48; ראה במיוחד **כהנא, עוללות**, עמ' 239 ושם הע' 128!); על כל מדרשי ההלכה ראה גם **אפשטיין, מלס"א**, עמ' 328 הע' 238; **תוספתא**: מצאנו קיצורים רבים של משניות, בעיקר במסכת נזיקין (ראה למשל ב"מ פי"ג הטי"ז) אבל ייתכן שמדובר בהוספה מאוחרת של פסקאות; (8) **תלמוד בבלי**: ראה **רוזנטל, לא איתפרש**; **רוזטל, הקיצור**; **ארזי, תמיד**, עמ' 256. מסכת זבחים בנוסח הדפוס רצופה קיצורי סופרים; אולי שייכת כאן גם התופעה שאצל **טל, קיצור**; (9) **הסכוליון למגילת תענית**: **פרידמן, חנוכה**, בעיקר עמ' 12; (10) **שיר השירים רבה: קדרי, קט"ג עמ' 11**; (11) **קהלת ואסתר רבה**: **תבורי, לגלגולו** (עיי' שם היטב); **קיסטר, מסורות**, עמ' 208; **הירשמון, מבוא**, עמ' קכ–קל (ונראה ששם ההפניות נוספו בשלב משני על גבי לשונות הקיצור עצמם). בסידורים שבגניזה ניתן למצוא קיצורים שונים, חלקם דומים לאלו שבגרשים. קיצורים רבים גם בקטע גניזה קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S C1.72 (מדרש לא מזוהה על שמות).

⁹ על בראשית רבה ראה להלן 1.3.6§. המונח קיים גם בכמה עדים של ויקרא רבה (ראה **מרגליות, שרידי**, עמ' 5 – אבל קיים במקומות נוספים) לצד לשונות אחרים (ראה למשל ויק"ר פרשה לא' א': כל פיתחא דלעילא באמור אל הכהנים; **אלבק, ויק"ר**, עמ' לט). מצאתי הופעה אחת של הטרמין בכתב יד של הספרא, בקטעים מאוסף קפאח שבספריה הלאומית (דף 4א). הדרשה שנרמזה שם קצרה ביותר (משפט אחד). קיימות גם שתי הופעות (אחת מסופקת) בימדרש שמואל (ראה **ליברמן, תיקוני (ו)**, עמ' 108; **רבינוביץ', גנזי**, עמ' 179–180); הופעה אחת בקטע של מדרש על משל (**רבינוביץ', גנזי**, עמ' 235); הופעה אחת בקטע גניזה של מדרש מעין 'רות זוטא' (אוקספורד, בודליאנה, heb. e.47.47). ראה עוד אצל רבינוביץ' שם במפתח ערך 'לשונות סופרים' (עמ' 320). מצאתי את הטרמין גם בקטע גניזה קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S C2.63 (מדרש חסרות ויתירות). בפסיקתא דרב כהנא לא מצאתי שימוש בטרמין זה, אך יש בו לשונות מיוחדים שנמצאים גם בבראשית רבה (ראה **רוזנטל, לשונות**, עמ' 299 – ויש דוגמאות נוספות). יש עניין בבדיקה יסודית של תפוצת טרמין זה, שכן הוא עשוי ללמד על הקשרים בין המדרשים השונים ואולי אף לסייע בתיארוכם. (מעין גרש המפנה למדרש שמואל ראה גם בקטע הלפר (ראש השנה), קיצור תלמוד ירושלמי, עמ' 339 שו"י 14, ואולי גם בדברי מגיה כ"ל (ראה **אליצור, הקדמה**, עמ' מה הע' 43; השווה הערת כהנא, **בר"ר**, עמ' 54 הע' 96). בכמה מקומות ניתן לחשוף שקטעים שנמצאים במדרש מאוחר, הועתקו ממקורם המוקדם עם הגרש המשובץ בהם.

צורני בין קיצורי הרכיבים הללו לבין הגרשים. קיימים, למשל, גרשים שמשמשים בלשון כול' עד, שנפוץ גם בקיצורים של משניות. עם זאת, כאמור, המחקר הנוכחי מתייחס רק לגרשים ממש, שרומזים לסוגיות מקבילות. כמה מקרים חריגים, שמתפקדים כקיצורים "רגילים" אך משמשים במלה גרש, סומנו ברשימת הגרשים כחריגים. בנספח א מופיעה רשימה של מקרים מסופקים, שאיני יכול לקבוע בוודאות אם הם מתפקדים כגרש. באותו נספח מופיעה גם רשימה של דוגמאות לקיצורים "רגילים" שעשויים להראות מבחינה חיצונית כמו גרשים.

הרשימה כוללת בתוכה רק גרשים שנמצאים בעדי נוסח ישירים של ירושלמי מקורי. לא נמנו עדויות עקיפות לגרשים שעולות מציטוטי הירושלמי בספרות הגאונים והראשונים¹⁰, ולא נמנו גרשים שמופיעים בעדי נוסח מעובדים של הירושלמי.¹¹ בין כתבי היד של הירושלמי מוכרים לנו כמה נוסחים שקוצרו, הורחבו או עובדו בצורות שונות, ובחלקם ניתן למצוא גם רמזים וגרשים. אף שסביר שלפחות חלק מהקיצורים הללו הם אכן גרשים, לא הכנסתי אותם לרשימה העיקרית, כדי לבסס קורפוס אמין. רמזים שמופיעים בעדים אלו וכוללים את המלה גרש סומנו ברשימה כחריגים, ורמזים אחרים נמנו ברשימת הספקות שבנספח א.¹²

ג. תולדות המחקר

את העיסוק המחקרי בתופעת הגרשים ניתן לחלק לשני תחומים: תופעת ההעברות, ותופעת הקיצורים והרמזים. כפי שכתבתי קודם לכן, תופעת הגרשים היא סניף של תופעת ההעברות, ולכן קשורה אליה בקשר הדוק. אם הגרשים הם פועל יוצא של ההעברות, ובעיקר אם הם השורש של ההעברות, יש צורך לנתח את תופעת ההעברות עצמה לפני שעוסקים בתופעת הגרשים. תחום אחד של המחקר מתעסק בתופעה זו: מתי, כיצד, ועל ידי מי הועתקו הסוגיות ממקום למקום.

התחום השני של המחקר קשור לגרשים עצמם. החוקרים דנים בשאלה מדוע הסוגיות הרמוזות לא מופיעות במלואן, מה משמעותן המדוייקת של מילות הרמז, ומה ניתן ללמוד מתופעה זו על תולדות המסירה של הירושלמי.

מעבר לעיסוק בגרשים עצמם, הציעו חלק מהחוקרים לתלות תופעות נוסח אחרות בתופעת הגרשים. חוקרים אלו משחזרים פעילות נרחבת של השלמת גרשים, שבה הסוגיות הרמוזות הושלמו והרמזים נמחקו. פעילות זו הותירה סימנים, בצורה של שיבושים שונים, ברחבי התלמוד. מקרים כאלה עשויים להיות משמעותיים לשם הבנת תופעת הגרשים עצמה, שכן הם מלמדים על גלגולי הגרשים במהלך הדורות.

רוב החוקרים לא עסקו בתופעת הגרשים לעצמה, והתייחסו אליה מתוך עיסוק בנושאים אחרים. כמו כן, רובם לא נתנו את דעתם (לפחות לא בפירושו) לכל ההיבטים של התופעה. במוקד הסקירה שלהלן יעמדו הגרשים עצמם, ויוסברו בה בקיצור נושאי המחקר שהחוקרים עסקו בהם.

פירושים קדומים

¹⁰ רשימה של כמה מקרים כאלו נמצאת בהערה 813 בנספח א.
¹¹ ירושלמי הוריות הנספח לבבלי (ראה ליברמן, הוריות); 'ספר ירושלמי' של חוג הראב"ה (ראה זוסמן, ספר ירושלמי; זוסמן, אשכנזי); מסכת שקלים 'נוסח ב' (ראה זוסמן, שקלים); קיצורי תלמוד מסוגים שונים (ראה למשל קטע ליקוטי 'ירושלמי'); 'הלכות הירושלמי' של הרמב"ם (ראה ליברמן, הלכות).
¹² רמזים ב'ספר ירושלמי' שפרסם זוסמן ראה ברשימת הספקות מס' 12, 14-16; לגבי הנספח לבבלי הוריות ראה ברשימה המרכזית גרש מס' 48*; לגבי 'הלכות הירושלמי' של הרמב"ם ראה ברשימת הספקות מס' 21; לגבי נוסח ב של שקלים ראה זוסמן, שקלים, עמ' 33 הע' 103 – אפשר שחלק מההוספות שם שייכות לתופעת הגרשים, אך כיוון שהדברים טופלו במאמרו של זוסמן, לא אספתי אותן כאן.

הפירוש הקדום ביותר שמוכר לנו לגרש נמצא בשולי טופס 'שקלים' (עמ' 286).¹³ לצד גרש שמופיע בטופס¹⁴ כתב מגיה כלשהו:

פיר' גר'ש' יעני כול', וכך בכל מקום שאת מוצא סימן גר'ש' בת'ל ארץ ישראל, וכך בשבת

המגיה מסביר שמשמעות גרש הוא כמו כול', כולה, מילת הקיצור הנפוצה. מילה זו משמשת כאשר מובאת תחלתו של מקור (בדרך כלל משנה), והיא מורה להשלים אותו עד סופו. המגיה מציין שכך פירוש המלה גרש בכל מקום בירושלמי, ובמיוחד מציין את מסכת שבת, שככל הנראה היתה כתובה יחד עם מסכת שקלים בטופס שלפניו. מעיון ראשוני בהגותיו של אותו מגיה, נראה שלא היה רגיל בתלמוד הירושלמי, וסביר להניח שהבין את הוראת הגרש בכוחות עצמו.¹⁵

פירושו של המגיה להוראת המונח גרש נכון, אך הוא לא נותן דעתו למקור המילה או למשמעות התופעה. מלבד פירוש זה לא מוכרים לנו פירושים לתופעה מהתקופה שלפני הדפוס.¹⁶

פרשני הירושלמי בתקופת הדפוס הכירו את התופעה בהיקף מצומצם. בדפוס ונציה, אביהם של כל הדפוסים האחרים, נותרו רק שש הופעות של המונח גרש,¹⁷ חלקן משובשות, ועוד כמה גרשים שאין בהם לשון הפניה. רוב הפרשנים הבינו היטב את משמעות ההוראה, לעתים גם במקומות שלא מופיעה לשון הפניה.¹⁸ עם זאת, היו שחשבו לפעמים שההוראה היא חלק מלשון הסוגיה, או שטעו בפירושה באופנים אחרים.¹⁹ שיבוש מעין זה קרה כבר למעתיק כ"ל (או אביו) בגרש 23:²⁰ במסכת סוטה מופיעה דרשה על קבורת משה רבינו, ובין השאר מצויין שם המרחק ממקום פטירתו בנחלת בני ראובן למקום קבורתו בנחלת בני גד. באביו של כ"ל היתה הדרשה רמוזה בעזרת גרש, ולשונה היה "כארבעת מיל, מנחלת בני גרש...!". תחלת המשפט הוא לשון הסוגיה, ואחריו מופיעה מילת הקיצור שמורה להמשיך את הסוגיה ממקום אחר. מעתיק של כתב היד חשב שהמלה שייכת ללשון הדרשה, ולכן "תיקן" אותה לגרשון. כך הגיע לדפוסים הנוסח התמוה מנחלת בני גרשון.

¹³ אפשר שיש בידינו פירוש נוסף מתקופה זו. בויקרא רבה (כב' ד') מופיע סיפור על אדם רואה 'פתיחא' שהוביל אדם עוור. השורש שמשמש שם (ברוב הנוסחים) הוא 'הוה' ההוא פתיחא גדיש ליה". רוזנטל, לשונות, עמ' 295, הציע להגיה שם 'גריש', והסביר שמשמעות המלה היא 'מושך', כלומר, הרואה מושך, מוביל, את העוור. בפירוש אשכנזי קדום לויקרא רבה (לרנר, פירוש, עמ' 130) התפרשה מילה זו כך: "כדאיתא בירושלמי באחד שפי' לו אביו שמעתי' והבן אומ' לאביו שאינו נראה כלל אלא גדיש, כלומ' הבט וראה וחפש במקום פלוני". המהדיר שם לא הצליח לזהות לאיזה מקום בירושלמי מכוון הפרשן, ואף אני לא הצלחתי. אפשר שהיה לפניו סיפור בירושלמי שהופיע בו גרש, ואולי נשמט מעדי הנוסח שלנו, או שהיה לו ירושלמי מעובד כלשהו שהכיל את הסיפור. מכל מקום, פירושו למלה גדיש/גרש נראה מתאים מאד לשימוש בלשון זו ברמזים שאנו עוסקים בהם, ואולי כוונתו ממש לתופעה זו? ראה גם דבריו של המהדיר במבוא עמ' 44. אפשר שחלו במשפט זה כמה שיבושים, ולמעשה הוא אינו מכוון לסיפור המופיע בירושלמי, אלא לתיאור תופעת הגרשים עצמה.

¹⁴ גרש מספר 15. מספרי הגרשים בכל העבודה מתייחסים למספרים שברשימת הגרשים, לפני הפרק הראשון.

¹⁵ ראיות אפשריות נוספות לכך ראה בדיון שבס' 1.3.4.

¹⁶ חכם שציטט גרש, אך לא הבין את כוונתו, ראה בפרק השני על יד הערה 462.

¹⁷ ראה ברשימת הגרשים מספר: 12, 14, 28, 29, 31, 46.

¹⁸ ראה פני משה שבעות פי"ז הי"ז ד"ה יתני הפוגמת'; ב"ב פי"ג הי"ז ד"ה 'הדא אמרה'.

¹⁹ ראה למשל: הפירוש הקצר יומא מא ע"א, כתובות כח ע"ד, נזיר נא ע"א, מכות לא ע"ד (פירש בכל מקום 'גרסת רבינו שמשון'); תורה תמימה שמות ו' ב' (הגיה את המלה). כן השתבש בזה בעל התשובה האשכנזית שתובא בהמשך (ראה לעיל הערה 16), שחשב שמדובר בחלק מדברי התלמוד. ניתן להביא לכך דוגמאות נוספות.

²⁰ ראה ליברמן, תיקוני (ו), עמ' 107.

חלק מהפרשנים אספו את המקרים שנמצאים בדפוס,²¹ וציינו כי זו תופעה רווחת בירושלמי. בעל 'קרבן העדה' פירש את המלה גרש כנוטריקון של 'גמרו שם', 'גרסינן שם'²² או 'גמור ורשום שם'.²³ אחריו הלכו רוב הפרשנים המסורתיים, עד ימינו אנו.²⁴ חלק מהפרשנים הבינו את המלה כואריציה של המלה גרסי (=גרסינן), וכן נראית דעת ה'פני משה'.²⁵ קיים הבדל בין הפרשנים בנוגע לייחוס התופעה. ה'פני משה' מייחס את הקיצורים הללו ליש"ס בעצמו,²⁶ קרבן העדה מתלבט אם לייחסם ל'בעלי הש"ס',²⁷ למעתיקים,²⁸ או אפילו למדפיסים.²⁹ לאפשרויות האחרונות נטו רוב הפרשנים המסורתיים, לעתים תוך ביקורת קשה על אותם מקצרים³⁰ ולעתים תוך לימוד זכות.³¹

ראשית המחקר – זכריה פרנקל

עם תחלת העיסוק במחקר המדעי של ספרות חז"ל, וחשיפת כתבי היד של הירושלמי, התברר כי מימדי התופעה רחבים יותר. בכתבי היד נמצאו עשרות גרשים נוספים, שלא היו מוכרים בדפוסים, וכן התברר שהתופעה קיימת בחיבורים נוספים בספרות חז"ל.

זכריה פרנקל ב'מבוא הירושלמי' אסף את הגרשים שבדפוס ונציה ושכ"ל³² והסיק מהם כי היה מנהג של סופרים להשמיט סוגיות שכבר נזכרו במסכת אחרת. במנהג זה הוא תולה תופעה נוספת. לעתים אנו מוצאים ראשונים שמפרשים סוגיה בבבלי, ולשם כך מצטטים את סוגיית הירושלמי. פרנקל זיהה כמה מקרים שבהם הסוגיה הירושלמית נמצאת לפנינו במקומה (כלומר, במקום בתלמוד שבו נמצאת גם הסוגיה הבבלית), אך הראשונים מצטטים אותה ממקום אחר ("רחוק"). לדעתו, ניתן ללמוד מכאן שהסוגיה לא היתה לפנייה במקום שבו היא לפנינו, בגלל שהסופרים קיצרו אותה. מעיון בדבריו עולה שהוא סבור שההשמטות נעשו לפי סדר הכתיבה של הירושלמי (הסוגיות הושמטו במסכת המאוחרת יותר), אך לפעמים השאירו את "עיקר מקום השיטה", והשמיטו את הסוגיה במקומה המשני. לא לגמרי ברור מדבריו מה היחס בין השמטות אלו לבין

²¹ ראה למשל שיירי הקרבן יומא פ"ג ה"ח.

²² ראה רטנר, אהצו"י, פסחים עמ' 13.

²³ בכל אחת מהופעות הציון 'גרשי' בדפוס ניתן למצוא פירוש שלו על המלה.

²⁴ ראה למשל קנייבסקי, פירוש, יומא פ"ח ה"ג (עמ' קצג).

²⁵ ראה למשל בפירושו למכות פ"ב ה"ו. כך כתב מאוחר יותר גם אלבק, בר"ר, עמ' 108 ('גרסו אותה').

²⁶ כך מפרש את כל הגרשים המפורשים בדפוס (מלבד נזיר פ"ו ה"ד ששם לא פירש כלום) וגם בחלק מהגרשים שאינם מפורשים (שבועות פ"ז ה"ז). יש מקום לעיין בשאלה למה כוונתו כאשר הוא אומר 'הש"ס' – אך לשם כך יש לעיין היטב בפירושו על התלמוד כולו.

²⁷ כתובות פ"ד ה"ח ד"ה 'ה"ג גר"ש'.

²⁸ שם, וכן יומא פ"ג ה"ח ד"ה 'בהלכתא'.

²⁹ יומא פ"ח ה"ג ד"ה 'גר"ש'.

³⁰ ראה פירוש 'תבונה' על יומא פ"ח ה"ג: "ז"ל הק"ע הוא לשון המדפיסים שקיצרו דברי הש"ס הואיל והם כתובים לעיל בפירקין והוא ר"ת גמרו שם בהילכתא ראשונה שבפרק זה עכ"ל ולפענ"ד פירשתי גרסינן שם בהילכתא ראשונה שבפרק זה עכ"ל ע"ז יכולים לומר הפועלים עצלים ומלאכה מרובה ועשו כאדם העושה בתוך שלו ואין עניות במקום עשירות נאמר ע"ז וכי בעלים המה לקצר דברי הש"ס שנמסר מהר סיני בע"פ ואין לתמוה עכשו על כל השגיאות שכתבו לבד מה שהסופרים והכותבים טעו בכלל אע"פ שעשו עבודתם בודאי באמונה רבה ולכן השארתי ג"כ כנוסח המדפיסים למען יראו דור אחרון בניס יולדו יקומו ויבינו צדקת עבודתי הגדולה והמוכרחת שלולי עבודתי בירושלמי ישאר בגדר גלמוד ועזוב ואין מי שירחם עליו לולי ה' שהי לנו יאמר נא ישראל עזרנו בשם י' עושה שמים וארץ וד"ל." וראה גם אצל זיוויטץ, משבי"ח במבוא (אין ציון עמודים): "ועליהם ועל כיוצא בהם נאמר המקרא ודעו חטאתכם אשר תמצא אתכם".

³¹ ראה דזובאט, מיקירי (א) עמ' 36: "לפי דעתי אלה המעתיקים שהיו אחרי חתימת תלמוד בבלי עשו כן ותמכו יתדותיהן על הא דתני רבי נחמיה בירושלמי ר"ה פ"ג ה"ה דברי תורה עניים במקומן ועשירים במקום אחר..." – לדבריו אותם מקצרים אחראים גם להשמטת כל מה שנכפל בתלמוד הבבלי, והוא תולה בהם את חסרון הפרקים החסרים בירושלמי ואת חסרונו של סדר קדשים. (בחלק מטענותיו הוא מקביל לטענות ר"ש ליברמן).

³² פרנקל, מבוא, דף קמב ע"א; שם, לו ע"א–ע"ב; השלים את רשימתו לוי (מבוא, עמ' 111 הע' 29). הגרשים נאספו לאחר מכן גם על אצל שליזינגר, הפועל, עמ' 5–6, בתוך רשימה של השלמות המגיה.

הציון גרש, שאותו הוא מפרש כמו בעל קרבן העדה.³³ החוקרים בדור הבא כבר הציעו תיאוריות מורכבות יותר.

ליברמן ורבינוביץ' – הגרשים והשלמתם

שאל ליברמן התייחס בכמה מקומות לעניין הגרשים. בחוברת 'על הירושלמי'³⁴ הוא עסק ב"גופים זרים" שנמצאים בתלמוד. מדובר על משפטים או חלקי סוגיות שנמצאים בירושלמי שלנו, אך אין להם מובן והם אינם מתקשרים למה שלפניהם או שאחריהם. ליברמן הראה שבמקרים רבים גופים אלו נוצרו בעקבות העתקה לקויה ממקבילות. לפני הסופר שהעתיק את כתב היד היתה סוגיה חסרה, והוא נאלץ להשלים אותה מתוך המקבילות. לרוע המזל, הסופר לא ידע את הגבולות המדוייקים של הסוגיה, ולכן המשיך להעתיק מהמקבילה משפטים מיותרים (או שעצר את ההעתקה מוקדם מדי). המשפטים המיותרים (או הסוגיה שנקטעה מוקדם מדי) אינם מובנים בהקשר החדש, והם אותם "גופים זרים". לדעת ליברמן, הסוגיות החסרות, שהושלמו על ידי הסופרים מתוך המקבילות, קשורות לתופעת הגרשים. בהקשר זה אסף ליברמן את הגרשים שנמצאים בדפוס ונציה ובכ"ל, וכן את אלו שנדפסו ב'שרידי הירושלמי'. למקרים אלו הוא הוסיף את ציטוטי הראשונים, שמצטטים סוגיה ממקום אחד, ולפנינו היא נמצאת במקום אחר. לדעתו, כל המקרים הללו שייכים לאותה תופעה. הסופרים השמיטו את הסוגיות המקבילות, והורו להשלים אותן מתוך המקבילה. הגרשים, שהם הוראות העתקה ממקבילה למקבילה, היו נפוצים במקומות רבים בירושלמי, והמשלימים, שהשלימו את הסוגיות, עשו זאת לעתים תוך שיבושים שונים. הוא רומז בדבריו שהוא מסכים עם פרנקל בנוגע לתולדות הגרשים, אף שהתמונה שהוא מצייר מורכבת יותר. פרנקל הצביע רק על הגרשים שנמצאים לפנינו, ואילו ליברמן שיחזר תופעה נרחבת בהרבה, שקרתה כנראה בשלבים קדומים למדי. תיאור דומה מאד נמצא אצל רבינוביץ',³⁵ אלא שהוא מוצא "גופים זרים" כאלו גם במשנה, בתוספתא, בבבלי ובמדרשים. רבינוביץ' מייחס את הגרשים עצמם לסופרים הראשונים, ואת השלמתם ל"סופרים שאחריהם".

ליברמן הרחיב את התיאור שלו ב'יתלמודה של קיסרין',³⁶ מתוך עיסוק בשאלת עריכת וסידור התלמוד הירושלמי. הוא עומד שם על כך שבמקומות רבים יש סוגיות "מסורסות", שלא מסודרות נכון לפי סדר המשנה, ומעיר שלהרבה סוגיות כאלו קיימות סוגיות מקבילות. לדבריו, נראה שהסופר העתיק את הסוגיה ממקבילתה, בדומה לתהליך ההשלמה שתואר קודם לכן, והכניס את הסוגיה במקום לא נכון. בהערה הוא משער שאם הסופר כתב כך שמכיל את כל הירושלמי, הוא הסתפק בכתיבת הסוגיה במקום אחד, אך כשהתבקש לכתוב מסכת אחת בלבד, הוא נאלץ להשלים את הסוגיות מתוך המקבילות.

ליברמן חזר לדון בנושא בסדרת מאמריו 'תיקוני ירושלמי'.³⁷ הוא אסף את החומר שנכתב עד אליו, תיקן את הרשימות והוסיף את הגרשים שבבראשית רבה, ואז הציע אטימולוגיה חדשה למלה 'גרש'. לדבריו, מדובר בפועל ארמי (גר"ס) שמשמעו קיצור של עניין על ידי אמירת תחילתו וסופו, כפי שאכן פועלים הגרשים. במקומות אחרים בכתביו הוא חזר להעיר מפעם לפעם על

³³ ראה שם לו ע"ב. מעין דבריו כתב גם רטנר, אהצ"י, פסחים עמ' 13.

³⁴ ליברמן, על הירושלמי, עמ' 12–14.

³⁵ רבינוביץ', שעתא"י, עמ' 4–7.

³⁶ ליברמן, תש"ק, עמ' 21–22.

³⁷ ליברמן תיקוני (ו), עמ' 107–110.

עניינים אלו.³⁸ במקרים רבים הוא מסביר חסרונות שונים בירושלמי בעזרת התיאור של סופרים המשמיטים סוגיות כפולות.³⁹

דבריהם של ליברמן ורבינוביץ' נוגעים בעיקר לתיאור **ההשלמות** הלקויות של הגרשים, והם לא מרחיבים הרבה בנוגע לאופן השמטת הסוגיות. ניתן להסיק מדבריהם שמדובר בפרקטיקה של סופרים קדומים, שבקשו לחסוך במאמץ הכתיבה, ולשם כך הסתפקו בכתיבת הסוגיה במקום אחד בלבד. ליברמן לא מבחין הבחנה של ממש בין מקומות שכוללים רמז להשלמת הסוגיה ובין מקומות שהסוגיה חסרה לחלוטין, ורואה אותם כשייכים לאותה התופעה. השחזור שלו בנוגע לסוגיות שנכנסו שלא במקומן, תלוי, לכאורה, בכך שלא הופיע שם כלל לשון הפניה.⁴⁰ כלומר, אם ננסה לנסח תיאור מלא לפי שיטתם, בתחילה הופיעה הסוגיה המלאה בכל המקבילות, סופרים שונים השמיטו את הסוגיות הכפולות (ורק לפעמים הוסיפו רמז להשלמתן), ואחרים שבאו אחריהם השלימו אותן (לפעמים בצורה משובשת).⁴¹

אפשטיין – קיצור סופרים

יעקב נחום אפשטיין, בפרסומו לקטע גניזה של ירושלמי חלה, פיתח במקצת את טענתו של ליברמן, אך גם חלק עליו.⁴² אפשטיין מבקש להבחין בין תופעת הגרשים לבין תופעת הסוגיות המסורסות שהזכיר ליברמן. מדברי ליברמן משמע שהסופרים השלימו את הסוגיות החסרות מבלי שהיה לפניהם כל רמז, ולכן הכניסו את הסוגיות במקומות שגויים. לדעת אפשטיין, לא סביר כלל שמעתיק או סופר ירשה לעצמו להוסיף סוגיה על פי מקבילה, אם לא עמדה לפניו הוראת השלמה מפורשת. הוא מראה שגם מגיה כ"ל השלים סוגיות רק במקומות שהיה לפניו גרש, וגם אז השלים על פי כתב יד אחר של אותה מסכת, ולא על פי מקבילות. לדבריו, הכנסת הסוגיה שלא במקומה היא פעולה של **עריכה** – שילוב של שכבות ומקורות שונים – ולא של השלמות **סופרים ומעתיקים**. אפשטיין מבקש להפריד הפרדה מוחלטת בין פעולת העורכים לבין פעולת הסופרים. הסופרים והמעתיקים השלימו את הגרשים המפורשים שהופיעו לפניהם, אך לעולם לא הוסיפו סוגיות שלא נרמזו בספר שלפניהם. הגרשים שייכים לפעילותם של הסופרים, קיצור סוגיות והשלמתן, ואילו הסוגיות המסורסות שייכות לפעילות העורכים.

ניתן למצוא תיאור רחב יותר של שיטתו בשיעורו שיצאו **ב'מבואות לספרות האמוראים'**.⁴³ לאחר איסוף חוזר של החומר בעדי הנוסח השונים של הירושלמי,⁴⁴ הוא מסביר שוב את שיטתו. לדבריו, את השיבושים שנוצרו בעקבות העברת סוגיות יש לתלות בעורכי התלמוד בלבד, ולא בסופרים ומעתיקים. הגרשים הם קיצורים שנוצרו על ידי "הסופרים הקדמונים". כיוון שלא כל הסופרים

³⁸ ראה למשל **ליברמן, הלכות**, עמ' טו. ראה גם שחזורו ב**ליברמן, ירו"כ**, עמ' 523.

³⁹ כך הוא מסביר את חסרון פרק ג' של מסכת מכות (**ליברמן, הלכות**, עמ' סז–סח; ראה גם **אפשטיין, מלנה"מ**, עמ' 977–978), חסרון של סוגיות רבות בנוסח ירושלמי הוריות הנספח לבבלי (**ליברמן, הוריות**, עמ' 295–297) וכן כמה סוגיות נוספות (למשל: **ליברמן, ירו"כ**, עמ' 238). גם גינצבורג (**מבוא**, עמ' קטז) משתמש בתיאוריה זו. ראה גם הפניותיו שם.

⁴⁰ בעניין זה יש להעיר כי: (א) מצאנו לפחות מקרה אחד שבו הגרש **עצמו** (לפני שהושלם) נמצא במקום לא נכון (גרש 38 – ראה המקורות המצויינים בטבלה שבנספח); (ב) ריבוי הסוגיות שנכנסו שלא במקומן מקשה על התפיסה הזאת. האם בכל כך הרבה מקרים, סופר, שהיה מספיק נבון כדי להשלים ממקום אחר, לא ידע היכן להכניס את הסוגיה? ואם אמנם הופיע רמז להשלמת הסוגיה בגליון כתב היד, האם כל כך הרבה פעמים הזדמן שהכניס אותו בצורה לקויה?

⁴¹ בעקבות ליברמן הלך כנראה גם שטראק (**מבוא**, עמ' 171–172).

⁴² **אפשטיין, לשרידי (ג)**, עמ' 122–123.

⁴³ **אפשטיין, מלס"א** עמ' 324–330.

⁴⁴ אעיר כי רשימה זו רצופה בטעויות דפוס, והציונים שם טעוניים בדיקה.

קיצרו, שרדו הסוגיות המלאות בחלק מכתבי היד, ורק על פיהם, ולא על פי המקבילות, השלימו סופרים מאוחרים יותר את החסרונות.

בניגוד לליברמן, שייחס תופעות רבות בתחום הנוסח לפעילות קדומה של קיצורים והשלמות, אפשטיין טוען שהקיצורים מתפקדים בתחום מצומצם למדי. כל תופעה שקשורה לסידור הסוגיות או להעברתן ממקום למקום נעשתה בשלבי העריכה. אף שאפשטיין תוקף את ליברמן ורבינוביץ', לא ברור אם המחלוקת בין החוקרים עקרונית, או שיש ביניהם רק הבדל של ניסוח. התפקיד שהועיד אפשטיין ל'עורכים' דומה לתפקיד שליברמן נתן ל'סופרים', ואם כן, ייתכן שיש כאן הבדל טרמינולוגי בלבד. בהמשך אשוב לשאלה זו.

רוזנטל – הסבוראים של ארץ ישראל

לצד הירושלמי, נפוצים הגרשים במדרש בראשית רבה, בעיקר בכתב יד וטיקן 30. **אלבק**⁴⁵ אסף את הגרשים שבכתב יד זה אך לא התייחס להסבר התופעה. רשימתו של אלבק שימשה את **א"ש רוזנטל**, שהקדיש מאמר מפורט לדיון בגרשים אלו.⁴⁶ במאמר הוא דן בכל הדוגמאות שברשימה, בוחן את לשונן, ומקדיש דיון נרחב לכמה תופעות נוסח יחודיות. בין השאר, הוא מציע אטימולוגיה חדשה למלה גרש. לדבריו, השורש גר"ש מופיע בסורית (ܓܪܫܐ), ובמידה מועטת גם בארמית א"י, במשמעות 'משך'. המילה מתפקדת כשם עצם ולכן פירושה הוא מְשָךְ – אריכות הלשון.⁴⁷ מתוך השימוש בלשון זה, ובכמה לשונות ארמיים מקוריים נוספים, הוא מגיע למסקנה שהגרשים נוצרו על ידי סופרים שדיברו ארמית כשפה חיה.

בחלקו האחרון של המאמר מציע רוזנטל הסבר חדש לאופן שבו נוצרו הגרשים. הוא מצביע על כמה קשיים בהנחה שלשונות אלה נוצרו בידי סופרים שבקשו לחסוך את המאמץ הכרוך בכתיבת הסוגיות. ראשית, במקרים רבים הרמזים מפנים למקבילות רחוקות מאד, שכדי לאתר אותן יש צורך בבקיאות מופלאה, וקשה לייחס בקיאות כזאת לסופר ('עצלן') מן השורה. אפילו אם הסופר עצמו היה בקיא עד כדי כך, קשה להעלות על הדעת שירשה לעצמו לקצר באופן כזה, ויפגום במידה רבה את הספר שכתב. יתר על כן, פעמים שצורת הגרשים מוכיחה שהם אינם קיצורי סופרים. הגרשים כוללים בדרך כלל את המילים הראשונות והאחרונות של היחידה שנרמזת בהם. בחלק מהמקרים מורים הגרשים להשלים את היחידה על פי מקבילה שאינה לגמרי זהה לה. אם מדובר בקיצורי סופרים, היינו מצפים שתחילתה וסופה של היחידה יופיעו על פי הנוסח המקומי, שכן זהו הנוסח שעמד לפני המקצר, אך באופן מפתיע אין הדבר כן. סוף היחידה, ואף תחלתה, מנוסחים לפעמים בנוסח המקבילה. במקרים אלו לא ייתכן שבפני הסופר עמד הנוסח המקומי, וברור שמתחילה הוא התכוון לכתוב את לשון המקבילה, ולא לקצר את הלשון המקומית.

רוזנטל מביא דוגמה לכך מגרש שנמצא בקטע גניזה של ירושלמי קידושין (מס' 36). סוגיית הירושלמי שם נפתחת במימרה של ר' שמיי על כך שקידושין לא תופסים ביבמה (כ"ל):

אמ' ר' ינאי: נימנו שלשים וכמה זקנינים: מניין שאין קידושין תופשין ביבמה?...

⁴⁵ אלבק, בר"ר, עמ' 108.

⁴⁶ רוזנטל, לשונות.

⁴⁷ סוקולוף (קטעי, עמ' 45 בהערות) מביא ראיות נוספות לניתוחו הלשוני של רוזנטל. מבחינת הסבר התופעה אין בדבריו תרומה לדיון, ועל כן הוא לא נידון כאן בפנים. עיון נוסף בדברי רוזנטל וסוקולוף ראה לקמן 1.3.5§.

בקטע הגניזה (קידושין⁴⁷, עמ' 521 שו' 14) הסוגיה חסרה, ובמקומה הופיע כנראה גרש (המקום המשוער של הגרש לא השתמר בקטע) שרמז להשלמת הסוגיה על פי מקבילות. אלא שבפתיחת הסוגיה נמצא בקטע הגניזה נוסח שונה: **א' ר' שמי ולא כן אמ' ר' יניי נימנו שלשים וכמה...** הפתיחה של ר' שמי בלשון קושיה (ולא כן...?) לא מתאימה לסוגיית קידושין, שכן לא מופיע בה שום דבר שניתן להקשות עליו. נראה שמקורו של ניסוח זה במקבילות, שבהן דברי ר' ינאי מובאים כקושיה, והוא הועבר למסכת קידושין כצורתו. אם אכן כך, נוסח קטע הגניזה, שמכיל גרש, מתאים לנוסח המקבילות, ואילו הנוסח המלא שבכ"ל, מתאים לסוגיה המקומית בקידושין. במקרה זה, לא ייתכן שסופר קטע הגניזה **קיצר** את נוסח הסוגיה המקומית, כי אז הוא היה מנסח את הגרש בנוסח שמתאים לסוגיית קידושין.⁴⁸

מתוך אבחנות אלו, המצטרפות לדבריו על לשונם החיה של הגרשים, הוא מעלה את האפשרות שלשונות אלו אינם **קיצורים** של **סופרים**, אלא דווקא **הוספות** של **עורכים אחרונים**. אותם עורכים אחרונים פעלו כמעין "סבוראים", שליטשו את נוסחו של בראשית רבה בעזרת הוספות מתוך מקבילות שונות. את התוספות הם ציינו באמצעות רמז (גרש), ששימש כהפניה: "ראה גם מה שכתב במקום אחר". בהמשך, בחלק מעדי הנוסח, הרמז פוענח, והיחידה הועברה והותאמה למקומה החדש. כלומר, הנוסח שמכיל גרש קדם לנוסח שבו הסוגיה המלאה, ולא להפך. לפי שיטתו, אפשר שלשונות אלו משמרים משהו מהשלבים האחרונים של עריכת מדרש בראשית רבה.⁴⁹

מסקנותיו של רוזנטל מתבססות על בחינת החומר בבראשית רבה, אך בהערות למאמר הוא לא נמנע מהבאת דוגמאות מתוך הירושלמי. נראה שלדעתו מדובר באותה תופעה שפעלה בשני החיבורים. העובדה שסוגיות עברו בהעתקה מכנית ממקום למקום בירושלמי ובמדרשים אינה מוטלת בספק, והצביעו עליה כבר ראשוני פרשני הירושלמי.⁵⁰ החידוש העיקרי בדברי רוזנטל הוא הקישור בין הגרשים עצמם, כפי שנמצאים לפנינו, לבין תופעה זו.⁵¹ אפשר שנרמזה כבר בדברי ליברמן על הסוגיות שנכנסו שלא במקומן. גם לדברי ליברמן השלימו הסופרים סוגיות מתוך מקבילות, בלי שהופיע לפניהם רמז שהורה לעשות כך. מכל מקום, קיים הבדל בשימוש שעשה כל אחד מהחוקרים בתיאוריה זו. ליברמן ראה את תופעת חיסור הסוגיות והשלמתן כשייכת לתופעות ה**מסירה** של הירושלמי, ולפיכך השתמש בתיאוריה בעיקר לטובת תיקון שיבושים (מעין אלו שהוזכרו קודם לכן). רוזנטל ראה את שורשי התופעה בשלבי העריכה

⁴⁸ **רוזנטל, לשונות**, עמ' 317 והע' 178. בדברי רוזנטל לא ניתן למצוא דוגמאות נוספות מהתלמוד הירושלמי לעניין זה. ראייה זו עצמה בעייתית, כיוון שהפער בין "נוסח סוגיית קידושין" ל"נוסח המקבילות" הוא פער קטן מאד. הראיה מבוססת על חסרונו של המשפט **"אמר ר' שמי ולא כן אמ' ר' יניי..."** בכ"ל. אלא שחסרון זה עשוי להיות תוצאה של דילוג מחמת הדומות בכ"ל (אמ' -אמ'), ולא בטוח שיש לראות בו נוסח מקורי של סוגיית קידושין. בהשוואה של נוסח הקטע לנוסח כ"ל מצאתי לפחות שבעה מקומות שבהם כ"ל דילג דילוג של יותר מחמש מילים, וייתכן שהוא הדין כאן. אם אכן מדובר בדילוג, ייתכן שבעל הגרש אכן קיצר את הנוסח **המקומי**, ולא את נוסח המקבילות, והראיה נופלת. מכל מקום, מבחינה עקרונית יותר, דברי רוזנטל נכונים. הניסוח שפותח בלשון קושיה (ולא כן...?) לא מתאים לסוגיית קידושין, והוא הועבר מהמקבילות, ואם כן יש כאן העברה ממקבילות שנרמזת בעזרת גרש.

⁴⁹ קיצור דבריו ראה גם בדברי בנו (רוזנטל, **הקיצור**, עמ' 791).

⁵⁰ ראה למשל דברי הרמב"ן שבועות מג ע"א ד"ה 'ומצאתי בירושלמי': "ומוחלפת היא שיטה זו דמאי תמן הכא בשמעתין ומאי הכא תמן, אלא שזה דרך הירושלמי בכמה מקומות לפי שבמקום אחר נשנית השיטה הזו ובלשונה נכתבה כאן".

⁵¹ ברמה המתודולוגית, הסבריו של רוזנטל הן במאמר והן במבוא לירושלמי נזיקין (שיוצג בסמוך) מתבססים על ההנחה **המוקדמת** שהגרש הוא הוראה להעברת סוגיה. כאשר נתקל רוזנטל בתופעה טקסטואלית שקשורה בהעברת סוגיה, ובסביבתה מתועד גרש, הוא מניח שיש קשר ביניהם, והגרש הוליד את ההעברה. נראה לי שבכל אחד מהמקרים ניתן, ולפעמים מסתבר יותר, להניח שאין קשר בין התופעה הטקסטואלית לבין הגרש. העברות קיימות בכל רחבי הירושלמי, ואין הכרח לומר שההעברה קשורה בגרש שבסביבתה. ראה גם ביקורתו של זוסמן (ושוב, עמ' 85 הע' 136 ובהפניותיו).

האחרונים, ולכן למד ממנה על **היצירה** של בראשית רבה.⁵² אף ששני החוקרים ערבו בדיונם דוגמאות משני החיבורים, עיקר דיונו של ליברמן עסק בירושלמי וזה של רוזנטל בבראשית רבה. ייתכן שהתופעה מתפקדת באופן שונה מעט בכל אחד מהחיבורים, וזה מה שהוביל לשוני שבין החוקרים.⁵³

בסוף ימיו דן רוזנטל שוב בגרשים שבירושלמי, כשנדרש לגרשים בכתב יד אסקוריאל של מסכת נזיקין.⁵⁴ בבסיס עיונו בגרשים אלו הוא מניח כי, לפחות בחלק מהמקרים, הנוסח הקצר שמכיל גרש הוא הנוסח המקורי של הסוגיה, והנוסחים המלאים של הסוגיה נובעים מהשלמת הרמז בידי סופרים מאוחרים יותר. נראה מדבריו שמתחת ידי העורכים האחרונים יצאה הסוגיה הקצרה עם לשון ההפניה, וההשלמות הן כבר שלב מסירה מאוחר יותר.

דבריו של רוזנטל מטשטשים את החיץ שהניח אפשטיין בין שלב יצירת הירושלמי לבין שלבי המסירה שלו, ובין עבודת העורכים לעבודת הסופרים. הסופרים הקדמונים פעלו בצורה שנחשבת בעיני אפשטיין לעריכה. טביעת האצבע של אותם סופרים ניכרת בלשוניותיהם המקוריים שנתרו לפנינו. טשטוש הפער שבין עריכה למסירה סלל את הדרך לתיאורים מורכבים יותר של דרכי התפתחות הירושלמי והספרות המדרשית, ובכללם להבנת תפקידם של הגרשים. הצורך בתיאורים מפותחים יותר נבע מתופעות שהתיאוריה של רוזנטל לא יכולה לכלכל, בעיקר העובדה שקיימות בירושלמי סוגיות שנמסרות ברמז (גרש) **דווקא במקומן המקורי**.⁵⁵ גרשים אלו לא יכולים להיות הערות "עריכה" הנוגעות להעברת הסוגיה, ועלינו להסביר אותם באופן אחר.

בוקסר – שוב קיצור סופרים

בוקסר⁵⁶ ביקש לסתור כליל את התיאוריה של רוזנטל בעקבות ניתוח של סוגיה אחת. הוא עסק במימרה שמופיעה בירושלמי ברכות ויש לה מקבילה בבראשית רבה. על פי הניתוח שלו, צורת המימרה שנמצאת בב"ר (כת"י וטיקן 60) מקורית יותר מהצורה שנמצאת בירושלמי. הנוסח שבירושלמי הושפע מהעברת המימרה להקשר חדש, ושינה את כוונתה המקורית. בנוסח אחר של בראשית רבה, בכת"י וטיקן 30, מצאנו גרש שמורה להשלים את המימרה על פי המקבילה שבירושלמי (ומנוסח בנוסח שבירושלמי).

⁵² רוזנטל עצמו (**מבוא**, עמ' כו הע' 60) מציין שסוגיות לפעמים עברו וחזרו ממקום למקום באופן של 'רצוא ושוב'. סוגיות נכתבו ברמז, חזרו והתמלאו על ידי סופרים, קוצרו שוב, וכן הלאה. בתהליך זה, שקרה אולי שוב ושוב פעמים רבות, קשה מאד לשים את האצבע על השלב שאליו שייכת תופעת הגרשים (ראה גם הביקורת אצל **זוסמן**, פרקי, עמ' 234–237). נראה שהמחלוקת בין ליברמן לרוזנטל, אם אמנם קיימת, היא בעיקרה סמנטית – האם לכנות את אותם מקצרים ומשלימים 'סופרים', 'מעתיקים' או 'עורכים אחרונים' (וראה דברי עסיס להלן בסמוך). מסיבה זו עיקר ההבדל הוא באופן השימוש בתיאוריה: ליברמן משתמש בה באופן מצומצם מאד לשם תיקון שיבושים, ורוזנטל באופן נרחב לשם הבנת תולדות יצירת הירושלמי והמדרשים. ליברמן שם את הדגש בעיקר על השלמתן הלקויה של הסוגיות שהושמטו, ואילו רוזנטל על ה**הוראות** להשלמתן-העברתן של יחידות.

⁵³ הראיה המרכזית של רוזנטל לשיטתו מתבססת על הבדלים בין עדי הנוסח של בראשית רבה. ברוב המקומות קיימים כמה עדי נוסח לדרשה, ורק בחלק מהם היא נרמזת בגרש. רוזנטל מוצא מקומות שבהם יש הבדלי נוסח בין העדים שיש בהם גרש ובין העדים שיש בהם דרשה מלאה, וטוען שהנוסח שבגרש מקורי יותר (ומתאים יותר למקבילות) מהנוסח שבדרשה המלאה. במקרים אלו, טוען רוזנטל, הגרש הוא הוראה של "עורכים אחרונים" להעביר את הדרשה מהמקבילה למקומה החדש, ולכן הוא מנוסח בנוסח המקורי שבמקבילה. העדים שמכילים את הדרשה המלאה כבר קיימו את ההוראה, העבירו את היחידה, והתאימו אותה למקומה החדש. ראיות מסוג זה נדירות מאד בירושלמי – לרוב הסוגיות שנרמזות בגרש אין יותר מעד נוסח אחד, וגם כשיש כמה עדים, אין ביניהם הבדלי נוסח משמעותיים. אין לדעת האם מדובר בהבדל עקרוני בין הירושלמי לבין בראשית רבה, או שההבדל קשור במצב הנוסח של החיבורים: לבראשית רבה נותרו עדי נוסח רבים ושונים, ולירושלמי מעטים ואחידים.

⁵⁴ **רוזנטל**, **מבוא**, עמ' כו–כח. בהקדמה להוצאה מציינים בני המחבר כי חלק זה נערך על ידם מטיוטות שכתב, ועל כן אין לדעת אם הוא משקף דווקא את דעתו האחרונה של רוזנטל.

⁵⁵ רשימה של מקרים כאלו ראה להלן 1.2.6.1s.

⁵⁶ **בוקסר**, קטן.

במקרה זה, טוען בוקסר, לא ניתן לקבל את התיאוריה של רוזנטל. לפי דברי רוזנטל, הגרש הוא הוראה להעברת המימרה ממקומה המקורי בירושלמי למקומה החדש בבראשית רבה. אבל לפי הניתוח של בוקסר, מקומה המקורי של המימרה הוא דווקא במדרש, ובירושלמי נמצאת צורה מעובדת שלה. לפי דבריו, במקרה זה חייבים להניח שמקור המימרה בבראשית רבה, והגרש הוא רק קיצור מאוחר שלה.

לדעתי, גם אם נניח שניתוחו נכון,⁵⁷ קיימת כאן בעיה מתודולוגית הפוסלת את הטיעון. השינויים שמציג בוקסר בין נוסחי המימרה יכולים להתפתח בשלבי נוסח מאוחרים, ואין ללמוד מהם על שלבים של עריכה. הנחתו של בוקסר כי נוסח הירושלמי שלפנינו הוא נוסחו המדויק והמקורי של הירושלמי, ואילו נוסח כת"י וטיקן 60 הוא נוסחו הבלעדי של בר"ר – בעייתית מאד. הבעיה בהנחה זו מתחדדת לאור ידיעותינו החדשות על כתב יד וטיקן 60 עצמו,⁵⁸ שעובד בצורות שונות. קביעת מקומה המקורי של המימרה על סמך טיעונים אלו אינה משכנעת.⁵⁹

בעייתי עוד יותר הנסיון להסיק מבחינה של מקרה אחד על התמונה הכללית. המחקרים שנעשו בשדה זה חושפים כמה סבוכים תולדות הנוסח של ספרות חז"ל, ובמצב כזה אין אפשרות ללמוד מגולגוליה של מימרה אחת על תולדות הספרות כולה.

במקום אחר, במדריך הביבליוגרפי שלו לירושלמי,⁶⁰ סוקר בוקסר את תופעת ההעברות בתלמוד הירושלמי.⁶¹ הוא מראה שהעברות ארעו בתקופות שונות, וכן שלפעמים סוגיות חוסרו והושלמו כמה פעמים על פי מקבילות, וכך נוצרו סוגיות מקבילות "מעורבות", שחלק מהחומרים שבהן מקוריים "כאן" וחלק מקוריים "שם". בנוגע לגרשים עצמם, דעתו קרובה לזאת של ליברמן. הוא מתאר את השמטת הסוגיות כפעולה של סופרים, שרק לפעמים כתבו 'גרש' במקום ההשמטה, ומציין את השיבושים השונים שחלו במילוי הגרשים.

עסיס – כמה סוגי גרשים

משה עסיס⁶² הקדיש מחקר לסוגיות המקבילות שבירושלמי ולמשמעותן. במבוא שלו הוא מסכם בבהירות את עמדות החוקרים שהוצגו עד כה (מלבד בוקסר). לגבי דעתו של רוזנטל הוא טוען ש"לדעה מעין זו כבר רמז ליברמן... וקרובה לכך גם דעתו של אפשטיין. וההבדל ביניהם, הוא בעיקרו הבדל במינוח, לא בעצם העניין".⁶³ לאחר מכן הוא מתאר בקצרה את מסקנות המחקר שלו, המתייחסות לשלבים שונים: רוב הסוגיות המקבילות הועתקו בצורה מילולית על ידי "מעתיקים" (זה הכינוי שהוא בוחר לציין בו את אותם 'סופרים' 'עורכים אחרונים'), אם כי אפשר

⁵⁷ אך יש בו בעיות רבות – גם בניתוח של יחידה קטנה כל כך מתוך סוגיה גדולה מאד, שמתעלמת מהפרשנות הרחבה של הסוגיה, וגם בפרשנותם של ביטויים ומקורות שונים (כגון ההבחנה בין 'עז' שיהא' ו'כדי' שיהא').

⁵⁸ ראה להלן בפרק זה בדברי כהנא.

⁵⁹ ועוד, שגם לדבריו הגיעה המימרה לבראשית רבה מתוך הירושלמי (אך לא הירושלמי שבעריכה "שלנו").

⁶⁰ **בוקסר, מדריך**, עמ' 178–182 (וראה גם שם עמ' 166).

⁶¹ לדעתי הוא לא מציג מהימנה את דעות החוקרים שלפניו.

⁶² **עסיס, מקבילות**. ראה בעיקר במבוא עמ' 1–15.

⁶³ שם עמ' 7–8. אף שלגבי ליברמן נראה שהדין עמו, כפי שכתבתי לעיל, לגבי אפשטיין הדבר צריך הכרע. כאמור, אפשטיין מתפלמס עם ליברמן, וסובר ששילוב סוגיות הוא מעשה עריכה. מעבר להבדל במינוח, מובלעת כאן כנראה ההנחה שמשלב הסוגיות לא שילב אותן מתוך **המקבילות**, אלא מתוך עריכות אחרות (קודמות) של התלמוד שהיו מונחות לפניו. טענה זו היא חלק משיטתו העקרונית של אפשטיין על שילוב עריכות שונות בתלמוד הירושלמי. כלומר, לפי אפשטיין התלמוד 'שלנו' נערך על ידי חכמים ששילבו בתוכו תלמודים קדומים ושונים, לפעמים תוך יצירת קשר בין הסוגיות ולפעמים בלי יצירת קשר. (הוא כותב כך בכמה מקומות, ראה למשל **אפשטיין, לשרידי (ג)**, עמ' 122) הגרשים הם שלב מאוחר הרבה יותר, שהתרחש כבר בתלמוד הערוך והמשולב. לעומת זאת, לפי ליברמן ורוזנטל מה שעמד לפני בעלי הגרשים הוא התלמוד שלפנינו (לפחות ברמת העקרון, אפשר שאבדו ממנו חלקים במרוצת השנים), והם פעלו פעולה שהיא בעיקרה פרשנית, צירוף מקורות רלוונטיים לסוגיה.

שיש גם סוגיות שהועתקו על ידי 'עורכים ראשונים' באופן לא מכני.⁶⁴ מעתיקים אלו השתמשו בציון גרש בגליון או בין השורות לשם ציון המקבילה, והסופרים שאחריהם הכניסו את הציונים פנימה או השלימו את הסוגיות. בשלב הבא התפתחה גם תופעה **הפוכה** שבה סוגיות שהופיעו במקומן בשלמותן, התקצרו על ידי הסופרים בציון גרש. "סיכומו של דבר", הוא כותב, "תופעת המקבילות כוללת בתוכה כמה אלמנטים: עריכה אחרונה, השלמות סופרים, קצוריהם וטעויותיהם".⁶⁵

תיאור זה מתייחס לכל המאפיינים שהציגו החוקרים השונים, ומיישב ביניהם בעזרת חלוקה לשלבים שונים. אלא שבד בבד יוצר הסבר זה עמימות רבה – בהעדר סימנים מובהקים, אין לדעת אם סוגיה מקבילה שלפנינו שייכת ל"עורכים הראשונים", ל"מעתיקים", ל"סופרים" או למקצרים שאחריהם.⁶⁶ על אף עמימות זו, לעתים משתמש עסיס בגרשים כסעד לקביעת מקורה של סוגיה.⁶⁷ בעקבות שיטת רוזנטל, הוא מניח שהגרש נמצא במקום שאליו הסוגיה עברה, ולכן המקום שבו נמצא הגרש אינו מקומה המקורי של הסוגיה. עסיס פועל כך למרות שלדבריו אפשר שהגרש נוצר בידי מקצרים מאוחרים.⁶⁸

זוסמן – העברות בדרכי הגרש השונים

עבודתו של עסיס עוסקת בזיהוי מקומה המקורי של כל אחת מהסוגיות המקבילות, ובקביעת מתודולוגיה לביורן זה.⁶⁹ העבודה זכתה לביקורת רבה מצד **יעקב זוסמן**.⁷⁰ זוסמן עומד על כך שפעילות העברת הסוגיות ממקום למקום רווחה כבר בתהליך לימודם של האמוראים (ואולי כבר התנאים) עצמם, ולאחר מכן גם בתהליכי העריכה של התלמוד וגם בשלבים מאוחרים יותר. הוא כותב כי "ככל שאנו חושבים להתקרב יותר ויותר להבנת דרכי הלימוד בישיבות האמוראים ולהכרת שלבי התפתחותה והתהוותה של היצירה האמוראית (עד ליתלמוד הערוך והחתום)", מתברר לנו יותר ויותר עד כמה הגבולות בין יצירה – עריכה – וחתימה מטושטשים ביותר...".⁷¹ תובנה זו שומטת את הקרקע מתחת האפשרות לזהות את "מקומה המקורי" של סוגיה בתלמוד הערוך, שכן גם סוגיה שמבחינה עניינית שייכת למקום אחד, אולי עברה למקום אחר עוד בשלבים שקדמו לעריכת התלמוד. אם כך, אפשר שכבר בזמן עריכת התלמוד היתה הסוגיה "מקורית" דווקא במקומה המשני. זוסמן טוען שאין באפשרותנו לקבוע בוודאות את מקומה המקורי של סוגיה אם אין לפנינו סימנים **טכניים** מובהקים מאד שמעידים על העברה של סוגיה ערוכה (מעין שיבושי ההעתקה שהוזכרו אצל ליברמן לעיל).⁷²

⁶⁴ שם עמ' 13 הע' 33.

⁶⁵ על עיקרי דבריו הוא חזר בעסיס, **תלמוד**, עמ' 236–238.

⁶⁶ ויש להוסיף על דבריו, שהרי ברור שגם לאחר שנתקצרו הסוגיות באופן זה, פעמים ששבו והושלמו, כפי שקורה לנגד עינינו בגליונות כתב יד לידן, כך שניתן להוסיף לתיאור שלבים נוספים.

⁶⁷ ראה למשל עסיס, **מקבילות** עמ' 116.

⁶⁸ ראה עסיס, **סנהדרין**, עמ' 55. במקום אחר (**עסיס**, **מבוא** עמ' עב–עד) אסף עסיס את כל לשונות הסופרים שפורסמו עד אז וכן ריכז ביבליוגרפיה עיקרית הנוגעת להם. מדובר ברשימה רבת ערך.

⁶⁹ חזרה על הדברים, דוגמאות נוספות וחיידוד של חלק מהעניינים ניתן למצוא אצל **קשת**, **אגדה**, עמ' 39–47. כמה מהקריטריונים שם בעייתיים, אע"פ על כך במהלך העבודה (ראה גם להלן הע' 395, 501 ומה שכתבתי ב2.3.6.1).

⁷⁰ **זוסמן**, **פרקי**, עמ' 234–237, בעיקר בהערה 80.

⁷¹ מעין דברים אלו כתב כבר אלבק (**מבוא**, עמ' 496–504), אך הוא מערב בין העברות של מימרות ושל סוגיות, ובין חיבורים שונים בספרות חז"ל, לדעתי יש לדון בכל דבר לעצמו.

⁷² זוסמן מוסיף שם (עמ' 236–237) 'ואף זאת רק בזיהירות רבה'. נראה לי שכוונתו לעובדה, שעולה כבר בדברי עסיס, שגם סוגיות שהועברו בשלמותן חזרו והתקצרו וחזרו והושלמו. על כן גם סימנים טכניים להעתקה מילולית לא בהכרח שייכים לשלב **הראשון** של העברת הסוגיה, ומלמדים רק שבשלב כלשהו הסוגיה הושלמה מתוך מקבילתה. ביקורת על עמדתו הנחרצת של זוסמן ראה אצל **בנוביץ'**, **מועברות**, עמ' 12 הע' 4.

לגרשים עצמם לא ייחד זוסמן דיון, אך הוא מתייחס אליהם במספר מקומות, בעיקר ב**יושב** **לירושלמי נזיקין**. מאמר זה עוסק ביחודה של מסכת נזיקין, הנבדלת משאר הירושלמי במאפיינים רבים. כמה חוקרים הציעו כי מסכת זו שייכת לעריכה "אחרת", והיא לא חלק מהעריכה ה"רגילה" של שאר הירושלמי. חלקם העלו גם את האפשרות שבעבר היתה קיימת מסכת נזיקין גם מהעריכה ה"רגילה", וכן שהעריכה של נזיקין "שלנו" כללה במקור גם את שאר מסכתות הירושלמי – אלא שמסכתות אלו לא הגיעו לידינו. זוסמן מסכים עם חוקרים אלו, ועוסק בהשלכות של קביעה זו. בין השאר, הוא מתייחס לאפשרות שסוגיות מעריכה אחת הועתקו למסכתות מעריכה אחרת, למשל, שסוגיה ממסכת נזיקין שלנו (ששייכת לעריכה אחרת) הועתקה לאחת ממסכתות הש"ס (ששייכות לעריכה ה"רגילה"). את האפשרות הזאת הוא תולה ב"דרך מדרכי הגר"ש' השונים".⁷³ בהערות הוא מבהיר כי כוונתו בעיקר ל"גרשים" שלא מתועדים לפנינו, אך ניתן לשער שהיו קימים בעדי נוסח קדומים (מעין אלו שהציג ליברמן). כלומר, הוא רואה בציוני הגרשים המפורשים שריד קטן לתופעה רחבה של העברת סוגיות הדדית בין מקומות שונים.

בהמשך שם⁷⁴ הוא מבקש להסתייע בתופעת הגרשים כדי להוכיח ששילוב המסכתות מהעריכות השונות (זאת של נזיקין וזאת של שאר הירושלמי) התרחש כבר במקורות הקדומים ביותר שביכולתנו לשחזר. לדבריו, העובדה שבעלי הגרשים העבירו סוגיות מנזיקין "שלנו" לשאר הירושלמי ולהפך, מלמדת שכבר לפניהם שולבו המסכתות. הוא מניח שתופעת הגרשים שייכת לשלב קדום מאד, כנראה קדום לראשוני מצטטי הירושלמי (ספר מתיבות ואחרוני הגאונים), ולכן רואה בזה ראיה לשילוב הקדום של המסכתות. כאמור, הדיון שלו לא מבדיל בין הגרשים המפורשים לפנינו לבין העברות אחרות, כולם מכונים אצלו "דרך מדרכי הגרש".⁷⁵ כמה מ"דרכי הגרש" זוכים אצלו לביאור, כשהוא מבקש לבחון מה נכלל במסכת נזיקין "שלנו" המקורית, ומה חדר אליה מבחוץ בעקבות העתקות ממקומות אחרים. דבריו שם טעונים לימוד מדוקדק, וכלולים בהם עקרונות רבים.⁷⁶

בדומה לדרכו בירושלמי נזיקין, גם ב**פרקי ירושלמי** הוא נזקק לגרשים כדי ללמוד על צורתו הקדומה של הירושלמי. במאמר זה הוא עוסק בכמה פרקים שחסרים בירושלמי שלנו (במסכתות שבת, מכות ונדה), ומבקש להוכיח שהם היו חסרים כבר במקורות הקדומים ביותר שבאפשרותנו לזהות (והם לא אבדו בדורות מאוחרים). בין שאר ראיותיו, הוא טוען שהיקפו של הירושלמי בתקופה של בעלי הגרשים היה כהיקפו לפנינו, שכן לא מצאנו גרשים שמפנים לפרקים החסרים בירושלמי שלנו.⁷⁷ גם כאן הוא מייחס את הלשונות הללו לתקופה הקדומה לכל עדויות הנוסח שבידינו.

לבסוף, זוסמן העיר על התופעה גם בדיונו בשאלת כתיבת תורה שבעל פה.⁷⁸ הוא מציין את לשונות הסופרים של הגרשים כרמז לכך שתהליך הכתיבה של תורת האמוראים החל בארץ ישראל.

⁷³ **זוסמן, יושב**, עמ' 84.

⁷⁴ עמ' 86–87 ובעיקר הע' 138.

⁷⁵ משמע מדבריו שהעברת הסוגיות נעשתה בעזרת גרשים, כדברי רוזנטל, ולא מדובר בשני שלבים נפרדים, כפי שטען אפשטיין. מכל מקום, לעניין ההוכחה שלפני בעלי הגרשים עמדה מסכת נזיקין "שלנו", אין לכך משמעות. שהרי גם אם השתמשו בה רק בשביל "קיצור סופרים" מוכח שהיא עמדה לפניהם. ראה גם את ה"השערות" שהוא מעלה בעמ' 94 הע' 166, ושם נראה שהוא מקבל את דבריו של רוזנטל, לפחות באופן חלקי. בעניין זה ראה גם כ"ץ, **נזיקין** עמ' 20.

⁷⁶ שם, עמ' 87–95.

⁷⁷ **זוסמן, פרקי**, עמ' 231 הע' 64. לעצם העניין, ככל שמדובר בהפניות מפורשות, הרי שיש לפנינו פרקים רבים ואף מסכתות שלמות שאין אליהן כל הפניה, ועל כן לא ראינו אינה ראייה.

⁷⁸ **זוסמן, תושב"ע**, עמ' 326–327 הע' 25–26. אני מקווה שאני מציג את דבריו כראוי.

העובדה שמצאנו לשונות קדומים כל כך, שנכתבו על ידי סופרים ארץ-ישראלים, מלמדת אולי על כתיבה קדומה של התלמוד. עם זאת, הוא מעיר ברמז על כך שאפשר שאין זה לשונם של סופרים אלא לשונם של **גרסנים**.

לסיכום דברי זוסמן, נראה שהוא סובר שלשונות הגרשים קודמים לכל עדות אחרת שיש לנו על נוסח הירושלמי, אך בדרך כלל אין לדעת בדיוק לאיזה שלב הם שייכים, שכן העברות התרחשו בכל שלבי יצירת ומסירת התלמוד.⁷⁹ בכמה מקומות נראה מדבריו שהוא מקבל את הטענות העקרוניות של רוזנטל, שהגרשים עשויים להיות הוראה של "עורכים אחרונים" להעברת סוגיה שלא היתה שם קודם לכן. מצד שני, הוא מערער על האפשרות להסיק מכך מסקנות כלליות (ובדרך כלל גם מסקנות לגבי סוגיה מסוימת) כיוון שקיימים 'דרכי גרש שונים'.

מוסקוביץ' – השוואת המקבילות ותופעות שכנות

חרף הסייגים שהציגו עבודותיהם של עסיס וזוסמן, שיטתו של רוזנטל קנתה שביתה בקרב חוקרי ירושלמי רבים, שנעזרו בה כדי להסביר תופעות שונות בתחום נוסח הירושלמי.

לייב מוסקוביץ' עסק הרבה בסוגיות המקבילות בירושלמי, כחלק מנסיון לעמוד על דרכי עריכת הירושלמי. לשם כך הוא בחן גם מקבילות זהות לגמרי ("סוגיות מתאימות"), גם סוגיות ששוות בתוכן ושונות בלשון, וגם סוגיות מקבילות שסותרות זו את זו ("סוגיות מוחלפות"). **ב'סוגיות מוחלפות בירושלמי'**⁸⁰ הוא מראה שבירושלמי יש מיעוט קטן של סוגיות מוחלפות, וכנגדן כמות אדירה של מקבילות מתאימות. הוא דן אם ניתן ללמוד מכאן שהתלמוד הירושלמי כולו נובע מורסיה אחת קוהרנטית. לדבריו, לא ניתן ללמוד כך בוודאות, כיוון שתהליך העברת הסוגיות המקבילות נעשה "באופן מיכני על ידי מעתיקים מאוחרים". כלומר, ייתכן שבמקור היו מסכתות התלמוד שונות יותר זו מזו, והסוגיות המתאימות ביניהן היו מועטות, אך מעתיקים מאוחרים העתיקו סוגיות מכאן לכאן, וכך נוצר רושם שהתלמוד כולו אחיד. בהערות שם הוא מפרט יותר, שלדעתו התהליך התרחש במשך תקופה ממושכת, ושייתכן מאד שבמהלכו גם עובדו המקבילות כדי שיתאימו זו לזו. אם כן, בניגוד לזוסמן, מוסקוביץ' מדגיש דווקא את אופיו המאוחר של תהליך העברת הסוגיות. עם זאת, נראה שאין כאן הבדל מהותי – מוסקוביץ' שעוסק בעריכה מדגיש שהתהליך מאוחר לעריכה, ואילו זוסמן שעוסק במסירה מדגיש את שייכותו לשלבי המסירה המוקדמים ביותר.

ניתן ללמוד זאת מדבריו של מוסקוביץ' עצמו במקום אחר. במאמר על גופי אגדה זרים בירושלמי⁸¹ הוא טוען שגופי אגדה רבים בירושלמי שולבו על ידי מעתיקים מאוחרים. בהמשך שם⁸² הוא מציין לאותה תופעה בלשון הזה (ההדגשות שלי): "נראה שחדרו קטעים אלה אל תוך הירושלמי **בתקופה מאוחרת יותר**, מפני שמעתיקים קדומים בקשו להרחיב את התלמוד ולהעשירו על ידי הוספת דברי חז"ל ממקורות אחרים...". אם כן, המעתיקים הקדומים שייכים לתקופה מאוחרת, תלוי ביחס למה הם נמדדים. נראה שלתופעה מעין זו רומז מוסקוביץ' גם

⁷⁹ נקודה זו עמומה בדבריו, ובמידת מה מכילה סתירה פנימית, שכן אם העברות התרחשו בכל התקופות, כיצד ניתן להוכיח מהן משהו שנוגע ליקדום או 'מאוחר'. בסופו של דבר, אחרי הביקורת החריפה (והנכונה) שהעביר זוסמן על עסיס, ניתן למצוא דמיון רב בין שיטותיהם העקרוניות. שני החוקרים מסכימים שהעברות התרחשו בכל התקופות, ושניהם לא נמנעים מקביעות עקרוניות בנוגע לזמנם של הגרשים (וכן מקביעות מקומה המקורי של סוגיה! ראה למשל הדוגמאות הרבות בהערות שבזוסמן, **ושוב**, עמ' 89–90. לא בכולן קיימים סימנים טכניים מובהקים להעתקה). זוסמן אמנם מסייג את דבריו בסייגים רבים, אך טוען טענות דומות לאלו של עסיס.

⁸⁰ **מוסקוביץ', מוחלפות**, עמ' 61.

⁸¹ **מוסקוביץ', גופים**, עמ' 238 הע' 11.

⁸² עמ' 252.

בדיונו על הברייתות החסרות בתלמוד.⁸³ במאמר זה הוא דן בכך שלפעמים אנו מוצאים סוגיה בירושלמי שעוסקת בברייתא (בעיקר מהתוספתא), אך הברייתא עצמה לא מצוטטת בסוגיה, או שהיא מופיעה רק בחלק מעדי הנוסח. הוא מציע ששילוב חלק מהברייתות בתלמוד נעשה בשלב שני, על ידי מעתיקים מאוחרים או 'גרסנים קדומים', ולכן נותרו ברייתות שלא שולבו או ששולבו רק בחלק מהעדים. השיתוף התיאורטי שמעלה מוסקוביץ' בין תופעת המקבילות בירושלמי, שילוב קטעי האגדה ושילוב הברייתות, חשוב ביותר, ועשוי להיות מפתח להבנת תופעת הגרשים.

תיאור דומה משמש את מוסקוביץ' להסבר של תופעה נוספת.⁸⁴ מתוך בחינה של סוגיות מקבילות רבות, הוא מראה שחילופי הנוסח שקיימים בין המקבילות נושאים אופי נקודתי ביותר. בדרך כלל הסוגיות המקבילות זהות כמעט לגמרי, כולל טעויות משותפות, והדבר מלמד לכאורה על תלות טקסטואלית של סוגיה בחברתה. עם זאת, מצאנו לא מעט חילופים בין מקבילות שנראים חילופים "מקוריים", כלומר, ששני הנוסחים טובים, ולא נראה שאחד הנוסחים מקורי והשני הוא תולדה של שיבוש או תיקון. חילופים אלו תחומים בדרך כלל למילה או ביטוי מסויימים, בעוד מסגרת הסוגיה נותרת זהה לגמרי. אם אכן תלויות המקבילות תלות טקסטואלית זו בזו, כפי שעולה מהדמיון הגדול ביניהן, קשה להסביר כיצד נוצרו חילופי הנוסח הללו. מוסקוביץ' לא מספק תשובה שלמה לשאלה זו, שנותרת חידה מרכזית בנוגע לכל ספרות האמוראים בא"י, אך הוא מתווה כיוון שקשור לתיאור הקודם. הוא מציע שהמקבילות אכן עברו ממקום למקום באופן מכני בתוך תלמוד מנוסח וקבוע, אך החילופים הם שרידים של מסירה חופשית, שהורכבו באופן חלקי ומקרי בסוגיות השונות.⁸⁵ תיאור כזה "מתארך" את העברת המקבילות לשלב שבו היה התלמוד כבר מנוסח באופן מילולי מוקדם, אך עדיין "הסתובבו" שרידים של מסירתו החופשית.

במקום אחר נדרש מוסקוביץ' לסוגיות ירושלמיות שמצטטות סוגיות אחרות.⁸⁶ הוא עומד על כך שלפעמים סוגיה מצטטת סוגיה אחרת באופן מילולי ומכני, ומשלבת אותה בתוך הדיון התלמודי. ממצא זה מלמד לכאורה שסוגיות המשיכו להוצר בשעה שסוגיות אחרות כבר היו מנוסחות באופן מילולי והועברו בצורה מכנית. תופעה מורכבת זו מובילה אותו לאפשרות שהעברה מכנית של סוגיות (שלמות!) ארעה כבר בצורת הלימוד האמוראית. עם זאת, הוא מסביר שאולי הסוגיה המקורית לא ציטטה את הסוגיה השניה, אלא רק רמזה לתוכנה, ומעתיקים מאוחרים העתיקו לשם את הסוגיה השלמה.⁸⁷

מחקריו של מוסקוביץ' מדגישים את האיזור המתעתע שבו מתרחשת תופעת ההעברות. התופעה כוללת מאפיינים "מאוחרים" של העתקה מכנית, אך סימנים שונים מראים שהיא שייכת לשלבים קדומים ביותר. רוב מאמריו מותירים את השאלות פתוחות, ולא ניתן למצוא בהם הסברים שלמים. מכל מקום, מוסקוביץ' מייחס פעולות רבות לבעלי הגרשים (גם אם הוא לא תמיד מכנה אותם כך), שפעלו באותו תפר עמום שבין מוקדם למאוחר. המחקרים שלו מעשירים מאד את הדיון בתופעת המקבילות, ומתוך כך גם בגרשים.

בנוביץ' – העברה מושכלת

⁸³ מוסקוביץ', ברייתות, עמ' 3 הע' 11 והע' 15.

⁸⁴ מוסקוביץ', מקבילות, עמ' 539–542.

⁸⁵ הוא מפריד בין האפשרות שמדובר בתהליך אוראלי, שבו גרסנים ששלטו בסגנון הירושלמי סטו בטעות מהנוסח הקבוע, לבין האפשרות שמדובר בתהליך כתוב, שבו שולבו נוסחאות אחרות לתוך טופס קדום אחד.

⁸⁶ מוסקוביץ', מצוטטות.

⁸⁷ עמ' 43. מוסקוביץ' סיכם את עיקרי הדברים גם במוסקוביץ', גיבוש (בעיקר עמ' 673–675) ושם התייחס גם לגרשים, אך לא הוסיף מעבר לדברי רוזנטל.

משה בנוביץ'⁸⁸ פרסם מאמר שדן בסוגיה ארוכה שמופיעה גם במסכת שבועות וגם במסכת נדרים. הוא מקדים למאמר סקירה של דעות החוקרים בנוגע להעברת סוגיות, ומבקש להציע בכך מצע לתיאוריה משלו. גוף המאמר מוקדש לניתוח הסוגיה. לדבריו, הסוגיה כוללת חלקים שמקורם במסכת נדרים וחלקים שמקורם במסכת שבועות, החלקים הועתקו ממסכת למסכת, לעתים תוך התאמה למקומם החדש. בנוביץ' טוען שההעברות לא נעשו באופן מקרי ומכני, אלא מתוך חשיבה מושכלת על פיתוח התלמוד. לדבריו, העורכים עצמם העבירו את הסוגיות, במקומות שנוקקו להן, ופיתחו אותן בהתאם. עורך של מסכת אחת, שביקש לעשות שימוש בסוגיה ממסכת אחרת, העתיק אותה לתלמודו והתאים אותה לצרכיו. לדעתי, אף שהוא רואה בדבריו ראיה במחלוקת העקרונית שבין החוקרים, אין בדבריו חידוש רב. החוקרים שהזכרתי הדגישו שהעברות קרו בזמנים ובאופנים שונים, ובין השאר גם במהלך פיתוחן של סוגיות. לפיכך, גם אם נקבל את תיאורו של בנוביץ' (אף שבנקודות שונות יש מקום לחלוק עליו), לא יהיה בכך כדי ללמד אלא על סוגיה זו.⁸⁹

נאה – זכרון עלִפה

לאחרונה⁹⁰ הרצה **שלמה נאה** על עניין הגרשים בעקבות גילוי קטע ירושלמי בכריכה של תיקיית ארכיון בפארמה. בקטע זה נמצאת סוגיה מלאה, שבכתבי היד האחרים נרמזת בעזרת גרש.⁹¹ בפתח דבריו הציג נאה את שיטותיהם של ליברמן ושל רוזנטל, וטען כי בעוד טענותיו העקרוניות של רוזנטל נכונות, הממצא בירושלמי מוכיח כדברי ליברמן. סוגיות רבות בירושלמי (ביניהן אותה סוגיה שבקטע פארמה⁹²) נרמזות בגרש דווקא במקומן העיקרי, ולא ייתכן שהגרש הוא הוראה להעברתן. כדי ליישב בין הטענות העקרוניות לבין הממצא, הציע נאה להסיט את המבט מהשלב הכתוב של הירושלמי אל השלב האוראלי.⁹³ הוא הסביר כיצד פועל הזכרון של גרסן הזוכר את התלמוד עלִפה. כאשר עוסקים בלימוד עלִפה, אין משמעות להיותה של סוגיה "כפולה", שכן לא ניתן לזכור את הסוגיה פעמיים. בשלב כזה, זכרון של גרסן מבוסס על זכירה מילולית של הסוגיה עצמה, לצד זכרון לא מילולי של "סימנים" המורים באילו מקומות יש לגרוס את הסוגיה. לדבריו, הגרשים הם סימן **טקסטואלי** שמשמר סימן **קוגניטיבי** שהיה קיים בראשו של המשנן. בעזרת תיאור זה הוא הציע שהגרש אכן משמר את צורתה הראשונית של הסוגיה, והוא אינו קיצור סופרים, כדברי רוזנטל, אך לא מדובר בהוראה כתובה להעברת הסוגיה, אלא בסימן אוראלי היכן יש לְשַׁנּוֹת אותה. במהלך שינון על פה לא תמיד נשמר הרושם של מקומה המקורי של הסוגיה, וייתכן שסוגיה תירמז בגרש גם במקומה העיקרי.

תיאור זה דורש פיתוח והרחבה. נאה לא הרחיב, כנראה מפני קוצר היריעה, בנוגע לשאלה אם מדובר לדעתו בסימנים שנוצרו בראשו של גרסן אחד או שעשויים להיות נוסחים של גרסנים שונים.⁹⁴ כמן כן, לא ברור אם כל הגרשים שייכים לתופעה זאת, או שחלק מהגרשים נוצרו

⁸⁸ **בנוביץ', מועברות.**

⁸⁹ המאמר מוקדש לזכרו של בוקסר, והביקורת עליו דומה – אין להסיק תובנות כלליות מתוך בחינה של סוגיה אחת בלבד.

⁹⁰ **נאה, פארמה.** ההרצאה עוד לא פורסמה בכתב, אני מודה לפרופ' נאה שניאות למסור לי טיוטה של ההרצאה.

⁹¹ ראה ברשימת הגרשים גרש 24.

⁹² ראה להלן 1.2.6.1§.

⁹³ למעשה, טענה מעין זו כבר נרמזה בדברי זוסמן לעיל, ולעניין האוראליות הקדים את שניהם פנחס מנדל שיובא להלן בפרק זה.

⁹⁴ נפתח כאן פתח לשאלות רבות הקשורות באופן השינון של מקורות חז"ל בכלל. לכאורה עולה כי גרסן של הירושלמי החזיק בראשו את הירושלמי כולו, ולא חלקים ממנו, שכן רק כך יכול היה ליצור הפניות בכל רחבי התלמוד. גרסן של בראשית רבה, לפי זה, החזיק בראשו גם את התלמוד הירושלמי, ויקרא רבה ופסיקתא דרב כהנא, שכן ההפניות

בשלבם מאוחרים יותר של מסירת הטקסט. מדבריו משתמעת גם טענה (שעלתה בהקשרים אחרים על ידי חוקרים נוספים)⁹⁵ כי כל מסירות הירושלמי שלנו משתלשלים מהעלאה אחת על הכתב בידי גרסן אחד. עניינים אלו צריכים להבחן אל מול נתוני הגרשים שישקרו בעבודה זאת.

כהנא ומנדל – השפעת המקבילות

בשולי הדיון יש מקום לעמוד על כמה תופעות חריגות שאירעו במדרשים הא"י. תופעות אלו מעמידות בסימן שאלה את האפשרות ללמוד על תופעת הגרשים מתוך הטקסט שלפנינו.

מנחם כהנא הקדיש מחקר לכתב יד וטיקן 60 של בראשית רבה.⁹⁶ בחציו הראשון של כתב יד זה קיימות יחידות מדרשיות רבות שנוסחן שונה מזה שבשאר עדי הנוסח של בראשית רבה, ודומה דווקא למקבילות במדרשים אחרים. כהנא סובר שאין לראות ביחידות אלו גרסה מקורית אחרת של בראשית רבה, וטוען שהן הוגחו ו"תוקנו" על פי המקבילות. סופר כתב היד בחר לתקן את היחידות שבבראשית רבה על פי המקבילות שבמדרשים האחרים, או להחליף אותן לגמרי במקבילות אלו. בדיון על משמעות התופעה מעלה כהנא כמה טיעונים שקשורים לתופעת הגרשים. הוא מראה שבמספר מקרים סביר מאד שהדמיון למקבילות נוצר בעקבות השלמה של גרש. במקרים אלו קיים לפנינו גרש בעד נוסח אחר של בראשית רבה, ונראה שהיה קיים גם באביו של כת"י וטיקן 60. סופר כתב היד השלים את הגרש על פי המקבילות, וכך נוצר הנוסח שלפנינו. במקרים אחרים נראה שנוסח המקבילות הורכב על גבי הנוסח המקורי, והנוסחים משולבים זה בזה. במקרים אלו, משער כהנא, סביר שנוסח המקבילה נרשם בגליון אביו של כתב היד, ולאחר מכן "הורכב" אל תוך נוסח הפנים. העובדה שבגלגולים שונים החליפו סופרים את הנוסח ה"מקורי" בנוסח של מקבילה, מציבה תמרוור אזהרה גדול בכל הנוגע למחקר המקבילות בירושלמי, שעדות הנוסח שלו דלה מאד.⁹⁷

תובנות דומות עלו במחקרו של **פנחס מנדל** על מדרש איכה רבתי.⁹⁸ מנדל עמד על כך שמדרש זה נמסר בשני ענפים מובחנים, נוסח א ונוסח ב, כשנוסח א נראה משני ומעובד ביחס לנוסח ב. מניתוח אופי ההבדלים בין הנוסחים, הוא מציע שהם נובעים מסגנון המסירה של חיבורים בבבל של תקופת הגאונים. לדבריו, בתקופת הגאונים בבבל נהגו לשנות על־פה גם חיבורים שהגיעו אליהם בכתב (כפי שנהגו באותה תקופה גם בעולם המוסלמי), והמשננים דאגו לתקן את הגירסא שבפיהם בסיוע משננים אחרים.⁹⁹ בעקבות שינון ותיקון על־פה נוצרו נוסחים מורכבים, שבסיסם אמנם באותה מסורת טקסטואלית קבועה (וכתובה!), אך הם מכילים שינויים מפליגים של אשגרות והעברות, פנימיות וחיצוניות (על פי שינון של חיבורים אחרים). לדעתו, 'נוסח א' של

בראשית רבה מפנות גם לחיבורים אלו. לא ברור מדוע נוצר הבדל כזה בין הגרסנים השונים. ואולי יש להניח שהמדרשים והתלמוד נכתבו בשלבים שונים, או שהגרשים שבהם שייכים לתופעות שונות.
⁹⁵ כל חוקרי הירושלמי בדור האחרון העלו השערה זאת בכתביהם, חלקם בתורת ודאי וחלקם בתורת שמא. ביבליוגרפיה ראשונית לעניין זה ראה **זוסמן, מבוא**, עמ' יז הע' 91. אבל יש מקום לבחון אם מדובר בכל עדי הנוסח ובכל חלקיו של הירושלמי.

⁹⁶ **כהנא, בר"ר**.
⁹⁷ כלומר, אם לבראשית רבה היה לפנינו כת"י וטיקן 60 בלבד, חקר המקבילות שבין בראשית רבה לבין המדרשים האחרים היה נראה שונה מאד מאיך שהוא נראה היום, כשאנו מכירים את הגרסאות ה"מקוריות" של בראשית רבה. ייתכן שעדי הנוסח שלנו לירושלמי, במיוחד אם הם מתייחסים לאב קדמון משותף, מייצגים נוסח שקרו בו תהליכים מעין אלו.

⁹⁸ **מנדל, איכ"ר**. החלק המסוכסם כאן הוא עמ' 160–178.
⁹⁹ גם בלי להזדקק לתיאוריה זו, ולהבדל בין מרכזי לימוד תורה שונים, יש לזכור כי המעבר מתורה שבעל פה לתורה שכתב לא אירע בן רגע, ומובן שגם כאשר החלו להכתב ספרים, היו עדיין משננים על פה, מתוך הרגל או מתוך אידאולוגיה. שלב זה, שייטכן ונמשך זמן רב, עשוי להשפיע השפעה רבה על הטקסט. גם אם נניח שכל טופסי הירושלמי שלנו משתלשלים מאב אחד שהורתו בתקופת ראשית ההעלאה על הכתב, אפשר שטפסים שונים הושפעו ממסורות שבעל פה, שעדיין היו נפוצות פה ושם, כפי שכתב כבר מוסקוביץ' (**מקבילות**, עמ' 541).

איכה רבתי נוצר בצורה כזאת מתוך עיבוד ו"תיקון" של 'נוסח ב'. התיאוריה מפליגה מעט יותר מזו של כהנא, אך בבסיסה עומדת אבחנה דומה – מוסרי המדרשים לא היו חוקרים מודרניים המקפידים על הפרדה בין מסורות של חיבורים שונים, ולא נמנעו מ"תיקון" ו"השלמה" של חיבור אחד על פי חברו. האפשרות שחיבור שכבר היה מנוסח וכתוב, נמסר לאחר מכן בצורה אוראלית ו"חופשית", מקשה מאד על הנסיון לקבוע את זמן התהוותם של המקבילות, של שינויי הנוסח ושל הגרשים.

בדבריו¹⁰⁰ מתייחס מנדל גם לעניין הגרשים, אך לא ברור כיצד הם משתלבים בתיאוריה הכללית שלו.¹⁰¹ הוא כותב שאפשר שגרשים אלו נוצרו בידי "תנאים" ששנו את המדרשים על-פה. במהלך ה'הרצאה', שלחו משננים אלה את השומעים אל המקבילה, בעזרת "הוראה חיה". נראה מדבריו שעדי הנוסח שלפנינו הם העלאה על הכתב של אותה הרצאה, בדומה לטענתו העקרונית של נאה שהובאה לעיל (אך לא ברור למה טוען מנדל שהיתה זאת דווקא הרצאה, ולא שהמרצה הוא המעלה על הכתב). ההצעות נבדלות בעיקר בפרטיהן. בין השאר, לדברי מנדל נראה שתופעה מעין זו עשויה לקרות בשלבים שונים של מסירת הטקסט, ולא דווקא בעת העלאתו הראשונה על הכתב.

ד. המחקר הנוכחי

בדברי החוקרים השונים חוזרת ועולה התמונה המתעתעת של תופעת הסוגיות המקבילות. מצד אחד נושאת תופעה זאת אופי "מאוחר", העברה מכנית של טקסט מנוסח (כתוב?) וקבוע ממקום למקום. מצד שני, במקרים רבים ניתן לזהות סימנים לכך שתהליך זה אירע דווקא בשלבים קדומים של פיתוח התלמוד. תמונה עמומה זו הובילה את החוקרים לצייר תיאורים מורכבים של אופן התפתחות הירושלמי. כחלק מדיון זה נחלקו החוקרים גם בזיקה של תופעת הגרשים לתופעת ההעברות. חלק מהחוקרים זיהו בין תופעת ההעברות לתופעת הגרשים, וחלקם הפרידו בין התופעות.

במחקר הנוכחי אני אוסף את כל הגרשים המפוזרים בעדי הנוסח של הירושלמי, על פי הקריטריונים שנמנו לעיל, ומבקש לבחון בעזרתם את השאלות השונות. מעבר לשאלות ה"גדולות" – משמעותם של הגרשים והמקבילות ואופן הוצרותם – נידונות בעבודה הרבה שאלות מקומיות, בנוגע לסוגיות מסוימות או לנתונים שונים (יחסים בין עדי נוסח ובין מסכתות וכדו').

בראש העבודה תוצג **רשימת הגרשים**. רשימה זו מספקת מידע רב על הגרשים עצמם, ומשמשת גם כמפתח להתמצאות בשאר חלקי העבודה. לאחר מכן באים שלשה פרקים שמתייחסים לרשימה זו:

הפרק הראשון עוסק בהצגת הנתונים על רשימת הגרשים ובניתוחם. הנתונים עשויים לסייע בהבנת תופעת הגרשים, ולאשש או לאתגר הסברים שונים שניתנו לתופעת הגרשים. בנוסף, בדיקה זו מעלה ממצאים שעשויים להיות שימושיים בתחומים אחרים של חקר הירושלמי.

¹⁰⁰ שם, עמ' 168 הע' 173

¹⁰¹ מדבריו עולה כי תופעת ההשלמה בין המקבילות שייכת לעולם ה**בבלי** של שינון על-פה. כמו כן, נראה שעיקר תפקידם של התנאים בהקשר זה הוא **השלמת** המקבילות (או – השלמה על פי המקבילות) ולא יצירת ה**וראות** להשלמה. קשה להבין לפי זה מי יצר את הגרשים, שנטועים עמוק דווקא במסורת הא"י (הכתובה?) ושמבטאים **קיצור** ולא השלמה (ולא הבנת את דבריו שם עמ' 166 שהבחין בין טופס שיצא מתחת ידי תנא אחד לטופס שיצא מתחת ידי כמה תנאים).

הפרק השני כולל הצגה של תופעות טקסטואליות שונות שארעו בתחום הגרשים. בפרק זה יובאו פירושים לסוגיות הכוללות גרשים, מתוך מיקוד במקומות שהגרש משפיע על הפירוש. חשיבותו של פרק זה הן בפירוש הסוגיות לגופן והן בלימוד עקרוני של התופעות, שחלקן חוזרות גם במקומות אחרים בתלמוד. חלק מהתופעות עשויות להיות רלוונטיות גם לשאלה העקרונית על תפקידם של הגרשים.

בפרק השלישי אני חוזר לשאלות הגדולות על תופעת הגרשים ומבקש להציג את ההסבר שלי לתופעה, שמתבסס על מה שעלה בשני הפרקים הקודמים.

רשימת הגרשים

מבוא לרשימת הגרשים

ברשימה זו הובאו כל הגרשים בירושלמי, על פי המאפיינים שהוצגו בפרק המבוא. כמה מקרים שאינם לגמרי מתאימים למאפיינים אלו, אך בכל זאת חשובים להבנת התמונה המלאה של הגרשים, צוינו כגרשים חריגים וסומנו בכוכבית. בעמודת ההערות ניתן למצוא הסבר מדוע הגרש הוגדר כחריג. קיצורים נוספים, שאינם גרשים, וכן ספק-גרשים, נכללו ברשימות שבנספח א – רשימת הספקות ורשימת הקיצורים שאינם גרשים.

בעמודה 'מקום הגרש' צוינה השורה המדויקת שהסוגיה נקטעת בה. הציונים הובאו על פי דפוס ונציה ועל פי מהדורת האקדמיה, גם אם הקיצור מופיע בעד נוסח אחר. בעמודה 'הסוגיה שאליה מפנה הגרש' הובאו הגבולות המדויקים של היחידה המקבילה ליחידה שחסרה לפנינו. במקרים שלא ניתן לדעת בוודאות איזה טקסט חסר לפנינו, ניתנה האפשרות המסתברת ולצדה סימן שאלה. לכמה סוגיות קיימת יותר ממקבילה אחת. במקרה שלא ברור לאן מכוונת ההפניה ניתנו כל האפשרויות וביניהן / . במקומות שההפניה מצויינת בפירוש, או שמסתבר שהיא מפנה למקום מסוים, ניתנו המקבילות האחרות בסוגריים ובצבע אפור. אם בין המקבילות אין אף אחת שמתאימה לגמרי, ניתנו כל האפשרויות באפור ובסוגריים. בעמודה זאת ציינתי גם מקבילות בתוספתא ובמדרשי האמוראיים, אם הן קרובות במיוחד. בעמודות הבאות מופיעים עדי הנוסח שהסוגיה נרמזת בהם, ואלו שבהם נמצאת הסוגיה במלואה. .

בעמודה 'נוסח מלא של הגרש' הובאה העתקה מדויקת של הגרש והקשרו כפי שהוא לפנינו בעד הנוסח. כל הנקודות וסימני הפיסוק שאינם סימני ההדרה, וכן רווחים גדולים, נמצאים כך בטקסט עצמו. בגרשים שבכ"ל ניתן הנוסח בגוף כ"ל, מבלי להתחשב בהגהות שבשוליו (מלבד הגהות שאינן קשורות בגרש). רוב הגרשים בכ"ל הושלמו בידי המגיהים, והדבר מצוין בכך שמופיע 'דפוס ונציה' ברשימת העדים שהסוגיה קיימת בהם במלואה.

בציטוט הגרש השתדלתי לתת גם את המילים שלפניו ושאריו, כדי להבהיר את אופן תפקודו. בחלק מהמקרים מילים אלו שייכות לגרש עצמו, והן מהוות ציון עד היכן יש למשוך את הסוגיה, ובחלק מהמקרים מדובר על מילים שכבר שייכות לסוגיה המקומית בלבד. את מה ששייך לדעתי לגרש **הדגשתי** (אם כי לפעמים יש ספק בדבר), את לשון הקיצור עצמה (על פי הגדרתה §1.3.4) הבאתי בכתב **נטוי**. אם מתחיל לאחר הגרש עניין חדש (בדרך כלל – דיון על המילים הבאות במשנה) ציינתי זאת בסוגריים מסולסלים ובכתב רש"י.

בעמודת 'הערות' הובאו בקיצור נתונים ייחודיים והסברים חשובים על הגרש. את רוב הנתונים ניתן למצוא באריכות רבה יותר בגוף העבודה, על פי ההפניות בעמודה האחרונה. כיוון שנתונים רבים קשורים בשיקול הדעת, אין לראות בנכתב כאן מסקנות חותכות. בעמודה '**ביבליוגרפיה עיקרית**' הובאה ביבליוגרפיה הנוגעת ישירות לגרש, או פירושים משמעותיים לסוגיה שאינם מופיעים על סדר התלמוד. רוב הפירושים שהובאו נוגעים בעקיפין או במישרין לשאלת מקורה ועריכתה של הסוגיה.

בעמודה האחרונה ציינתי את המקומות שהגרשים נידונים בעבודה זו. ציינתי רק מקומות שבהם יש דיון (גם מצומצם) את נתון ייחודי, ולא הופעות של הגרש בתוך רשימה של גרשים רבים. אם הגרש נידון בהערת שוליים, ציינתי את מספר ההערה.

רשימת הגרשים

מקום הגרש	הסוגיה שאליה מפנה הגרש	עדי נוסח שהסוגיה נרמזת בהם	עדים שהסוגיה קיימת בהם במלואה	נוסח מלא של הגרש	הערות	ביבליוגרפיה עיקרית	היכן נידון בעבודה	
1	תרומות פ"ד; מב ע"ד 231.22	דמאי פ"ז; כו ע"ב 141.41-43	כ"י"ר	כ"י"ל, כ"י"ר, ד"ן	שאינו מאמין את בעל הבית כוליה בפרקיה אחריה דמי קדשה למפריע . פשיטה הדא מילתה נשרפו פירות התרומה לכשיאכלו הפירות קדשה תרומה למפריע.	הגרש הושלם בגוף כ"י"ר מבלי שנמחק לשון הרמז; היחידה שנרמזה בגרש קצרה ביותר (שתי שורות בלבד); נוסח הסוגיה שמופיע בלשון הגרש שונה במקצת מהנוסח שמופיע בסוגיה המלאה; לפי ליברמן (תוכ"פ), מקור היחידה שהגרש מורה להשלים הוא במסכת דמאי, ושאר הסוגיה מקורית בתרומות. מכל מקום, הסוגיה המלאה, שכוללת את שתי היחידות, נוצרה במסכת תרומות, ולכן נראה שה"גרש" מופיע במקומה העיקרי של הסוגיה.	עסיס, אוצר, עמי עב הערה 156; ליברמן, תוכ"פ, תרומות, עמי 355; ליברמן, על הירושלמי, עמי 18.	70; 45 ¹⁷¹
*1	מעשר שני פ"ב; נג ע"ב 289.35	(שבועות פ"ג; לד ע"ב-ע"ג 1348.26-1349.2 / יומא פ"ח; מה ע"א 597.9-46)	כ"י"ר?	כ"י"ל, ד"ן << >>	בכ"י"ר חסרה כל הלכה א והפרק נפתח בהלכה ב. מאיר טען שהחסרון נובע מחסרון פיזי באביו של כ"י"ר. הוא מגיע למסקנה זו על בסיס השערה שבאביו של כתב היד הופיע פרק המשניות בראש הפרק. לדעתי העובדה שבגבולות החסרון זהים בדיוק לגבולות ההלכה, לצד העובדה שיש מקבילות לסוגיה החסרה (וכן שהטענה בדבר חיסרון פיזי תלויה בהנחה המסופקת שבאביו של כ"י"ר היו משניות בראש הפרק) – מעלות חשד משמעותי שמדובר בגרש ולא בחסרון פיזי. אם אכן מדובר בגרש, נראה שהסוגיה חסרה במקומה העיקרי; המקבילות לא לגמרי זהות ויש מקום לעיין באופן התפתחותן; חלקים מסוגיה זו נרמזים בגרש גם במקבילות אחרות (ראה גרשים 13 ו14 ברשימה זו).	מאיר, מהיסטוריה, עמי 303-308 וראה הע' 61.	47; 75-78; 182	
2	חלה פ"ג; נט ע"ג 325.31	מעשרות פ"ה; נא ע"ד 280.15-20	חלה; (עמי 124 שוי 10)	כ"י"ל, כ"י"ר, ד"ן, חלה ב, חלה א	שנטבל דבר תורה גרש בטעשות פרק העיקר שתלים ה'ל'... העוקר לפת עד מט? שנתערב בשמן של זיתי ניקוף מתיב ר' יוחנן	הגרש מורה להשלים קטע אחד מתוך סוגיה ארוכה; הגרש מופיע רק באחד מתוך חמישה עדים, בשאר העדים מופיעה הסוגיה המלאה; הגרש מופיע כנראה במקום העיקרי של הסוגיה; נראה שהסופר תפס את גרש כקיצור של מלה, ולכן סימן עליה נקודה; נראה שהפרק וההלכה מצויינים בלשון ההפניה בציון כפול – ציון מספרי וציון שמי.	מוסקוביץ', טרמינולוגיה, עמי 30 הע' 28.	35 ¹⁰³ ; 46-47; 62; 62 ²⁷¹ ; 96 ⁴⁶¹
3	ערלה פ"א; סא ע"ב 336.37	שביעית פ"ז; לו ע"ג 204.4-9	כ"י"ל	ד"ן, כ"י"ר	ודמיה היא לכל דביה קטף גרסי בשביעית פרק ז' כלל גדול ז' הורד והכופר עד דמטי והניית ערלה אסורה {סוף הלכה}	אפשטיין, מלס"א, עמי 326.	60; 62 ²⁷¹ ; 101-104	
4	ערלה פ"א;	עבודה זרה פ"ג;	כ"י"ל	ד"ן, כ"י"ר	בשם ר' יאשיה גרסי בע"ז פרק ג' כל הצלמים הלו ו' הגויס	אפשטיין, מלס"א, עמי 326; ליברמן, הלכות, עמי טו הע'	51; 57-	

					מג ע"א 1398.7-1397.45	סא ע"ג 337.2			העובדים עד סופה ופודה אותה (??)[בזמן] זרעה {סוף הלכה}	128. המשני. ברם, מסגרת הסוגיה הותאמה (כנראה באופן מלאכותי) למקומה החדש – בעזרת שינוי בסדר הסוגיה (לאן מצטרף הדיון על אגוז של ערלה); הפרק וההלכה מצויינים בלשון ההפניה בציון כפול – ציון מספרי וציון שמי. ייתכן שיש ציון כפול גם לחתימת הסוגיה: 'עד סופה' והמילים האחרונות שלה.	58 ; 60 ; 271 62 ; 501 103
5	ביכורים פ"א; סד ע"א 351.33	קידושין פ"ד; סו ע"א 1184.18-1183.42	כ"ל	ד"ו	ר' יהודה או' גירש. בקידושין פר"ק רביעי עש"רה יוחסיון ה'ל' ז' ר' ליעזר בן יעקב או' יש' שנשא גיורת ע"ד מט"י ועשה שבכהנים אסור בכהנים ומותר בלויים ובשואל והשליח {סוף הלכה}				מתוכן הסוגיה עולה שהיא מקורית במסכת קידושין, והגרש מופיע במקום המשני של הסוגיה. ברם, מסגרת הסוגיה הותאמה (בעזרת הוספת 'תמן תנינן') למקומה החדש; בכל אחת מהמקבילות מופיע תמן תנינן שמציין למקבילה השניה; נראה שהסופר חשב שגירש היא מילה מהתלמוד ולכן ניקד אחריה; המילה והשליח שייכת לפיסקה הבאה, אך נראה שהסופר סבר שהיא שייכת לסוגיה זו; מקבילה חלקית לסוגיה גם ביבמות; הפרק וההלכה מצויינים בציון כפול – ציון מספרי וציון שמי.	51 ; 54 ; 244 57 ; 60 ; 271 62 ; 501 103 ; 774 150	
6	שבת פ"ב; יג ע"ג 426.48	שבת פ"ז; י ע"ד 413.8-16	שבת- (עמ' 173 שו" 5)	כ"ל, ד"ו (גליון שבת-)	מכיון וג' גדיש ע הָן דעבד דפין וה...<				צורת המלה (גדיש) חריגה, אך הניקוד מורה לכאורה שהסופר (סבר שהוא) הבין אותה; לא ברור אם המשפט שאחרי הגרש שייך לסוגיית המסגרת המקומית, או לזאת שהגרש מורה להשלים; ייתכן שהגרש מופיע במקום העיקרי של הסוגיה; הסוגיה כנראה הושלמה בגליון הקטע – כפי שניתן ללמוד מסימני ההפניה ומשארית הגליון בשמאל העמוד; בין פרק שביעי של המסכת ובין הפרקים שאחריו קיימות מקבילות רבות, וצריך עיון במערכת היחסים שבין הפרקים.	47-48 ; 261 60	
7	שבת פ"ט; יז ע"א 446.18	שבת פ"ט; יב ע"א 420.14-30 (בראשית רבה ת"א עמ' 962-964)	כ"ל, שבת-?	ד"ו	תני [דבית ר'] מרחיצין את המילה ר' יהושע בן לוי אמ' לית כאן אלא מותר {סוף עניין}				לפנינו בכתב היד מופיעות נקודות באמצע הסוגיה. במהדורת האקדמיה מופיעה הגהה קדומה שהיתה במקום זה וכללה לשון קיצור (???) (עד). ד"ר בנימין אליצור כתב לי שהוא זיהה הגהה זו בקריאה בכתב היד עצמו בעזרת אור אולטרא-סגול. אם כן, נראה שסופר כ"ל או אביו לא הצליחו לקרוא את לשון הרמו שעמד לפניו, מגיה קדום הוסיף (מסברא או לפי טופס אחר) את לשון הקיצור, ולבסוף הושלמה הסוגיה, בשולי כ"ל, מתוך טופס אחר (שלישי?); עד שנוסף בידי מגיה ראה גם ברשימת הקיצורים שאינם גרשים מספר 18; טופס שבת- לא השתמר בנקודה זו, וקשה לשחזר מה היה בו, אך מנסיון להכניס בו את כמות הטקסט שבכ"ל מסתבר שהסוגיה היתה חסרה גם בו; ייתכן שהגרש מופיע במקום העיקרי של הסוגיה.	50 ; 96 401 ; 787 152	
8	עירובין פ"ו; כג ע"ב 478.23	עירובין פ"א; יח ע"ב 451.28-38	כ"ל	ד"ו	ר' אחא ר' חננא בשם כהנא או גרש בראשיה דפרקיה קדמיה דראשיה דסמכתא וכא תהא הל' כר' יודה אפי' חכמים חולקין עליו. {סוף				נראה שבלשון הגרש חל שיבוש (סמכתא – מסכתא); בסוגיה עצמה כמה שיבושים המשותפים לשתיה המקבילות; הסוגיה מצטטת כמה סוגיות אחרות, ולכן היה צפוי שתופיע במקומות נוספים בתלמוד, אך היא לא מופיעה במקומות אלו.	51 עמ' 123 ; אפשטיין, מלס"א עמ' 326 ; ליברמן, ירו"כ, עמ' 306 ; מוסקוביץ', מצוטטות, עמ' 36-38 ; לוי, מבוא, עמ' 112.	

9	פסחים פ"א; כז ע"ג 500.28	סנהדרין פ"ה; כב ע"ד 40-1290.27	כ"ל ד"ו	ר' יודה אית ליה גרש גו סנהדרין עד לעולם אין החמה נוטה למערב אלא בסוף שבע הל ה. ועוד אמ' ר' יהודה כול'. רב אמ' דברי ר' מאיר המקדש {המשך הסוגיה}	הסוגיה המקבילה מתחילה הרבה לפני מקום הגרש; מתוכן הסוגיה עולה לכאורה שהיא מקורית במסכת פסחים, ואם כן הגרש מופיע במקום העיקרי של הסוגיה; בכ"ל מופיעה מיד אחרי הגרש פסקה (שגויה) שכנראה מעידה על רווח שהושאר שם באחד מאבותיו של כתב היד – הפסקה נמחקה על ידי המגיהים.	אפשטיין, לשרידי (ג), עמ' 123 הע' 3; אפשטיין, מלס"א, עמ' 326; ליברמן, ירו"כ, 378-380; ליברמן, הלכות הירושלמי, עמ' טו; עסיס, סנהדרין, עמ' 55; רטנר, אהצו"י, פסחים, עמ' 13.	48; 49 ¹⁹⁵ ; 55 ²³³ ; 150 ⁷⁷⁴
10	פסחים פ"ה; לא ע"ד 522.40	ברכות פ"ד; ז ע"א-ע"ד -32.25 36.18 (תענית פ"ד; סז ע"ג-ע"ד -724.47 (727.8	כ"ל, ד"ו, פסחים?	ר' יושוע בן לוי אמ' תפלות מאבות למדו גרש עד אעפכ לא הורידו אותו מגדולתו אלא מינו אותו אב בית דין. {סוף עניין}	הגרש מורה להשלים סוגיית ענק (!) שמורכבת בעצמה מסוגיות רבות; גבולות ההשלמה המצויינים בגרש בעייתיים, וחלקים נרחבים בסוגיה אינם רלוונטיים למסכת פסחים; לרוב הסוגיה יש מקבילה גם במסכת תענית וייתכן שהסוגיה העוברת בצורה דומה לשני המקומות; ייתכן שחלק מהסוגיה הופיע גם במסכת יומא לפני כמה ראשונים (ראה אבודרהם, הלכות יוה"כ עמ' רפח); מגיה כ"ל מחק רק חלק מלשון הגרש, ולא השלים את הסוגיה, וכך יצר משפט שנראה שלם, אך חסר כל הגיון, ונשתבשו בו הרבה מלומדי הירושלמי שבדפוס; נקודה זו לא השתמרה בטופס פסחים, אך על פי הערכת כמות הטקסט החסרה בו, לא ייתכן שהסוגיה המלאה הופיעה בו.	רטנר, אהצו"י, פסחים, עמ' 75; רטנר, אהצו"י, ברכות, עמ' 105; אפשטיין, לשרידי (ג), עמ' 123 הע' 6; אפשטיין, מלס"א, עמ' 325; ליברמן, על הירושלמי, עמ' 22; זוסמן, מבוא, עמ' כה הערה 156; ברנדס, מתי"כ (א), עמ' 92.	39-40; 43; 45; 51; 152 ⁷⁸⁷
11	פסחים פ"ז; לה ע"א 543.1	שבת פ"ב; ד ע"ג 10?-377.7	כ"ל ד"ו, פסחים	אמ' ר' בון בר חייה ירדו לה כשיטת ר' ישמעאל כול' {סוף הלכה}	בסוגיה חסרות לכאורה שתי יחידות, ביניהן אחת שאמורה להופיע לפני מקום הגרש. בקט"ג לא מופיע גרש, אך מופיעה במלואה רק היחידה שאחרי הגרש; צריך עיון בהרכב הסוגיה עצמה – ייתכן שהתערבו בה שתי סוגיות מוחלפות; לפי חלק מהחוקרים, מקור הסוגיה בפסחים, והגרש מופיע במקום העיקרי של הסוגיה.	פרנקל, מבוא, עמ' קמב ע"ב; רטנר, אהצו"י, פסחים, עמ' 102; אפשטיין, לשרידי (ג), עמ' 123; אפשטיין, מלס"א, עמ' 327; עסיס, מקבילות, עמ' 38-39; פלורסהיים, לעריכת, עמ' לב; פרנצוס, מקורן, עמ' 338-344.	50; 55; 57; 67 ³¹⁴
12	יומא פ"ג; מא ע"א 576.5	יומא פ"ג; מ ע"ד 6-575.2 (תוספתא זבחים פ"ו ה"א)	כ"ל, ד"ו	אי זהו צפוני שלמזבח שהוא כשר בשחיטת קדשי קדשים מקירו שלמזבח צפוני גרש כהילכתא עיליתא עד מקירו שלמזבח הצפוני ועד כותל העזרה המזרחי {סוף עניין}	הגרש מורה להשלים ברייתא בלבד.	אפשטיין, מלס"א, עמ' 323; שם עמ' 324; פרנקל, מבוא, דף לו ע"א; ליברמן, על הירושלמי, עמ' 12-13.	51 ²¹¹ ; 60 64 ²⁸⁵
13	יומא פ"ח; מד ע"ד 596.20	תענית פ"א; סד ע"ג-ע"ד -709.40 710.19	כ"ל ד"ו	דל כן דבר שהוא בא משני לוויין מצטרף גרש עד הגוף הקדוש בשוכה {סוף עניין}	ראה גרש 14; הגרש מופיע באמצע הסוגיה – לפני הגרש קיים בין הסוגיות טקסט מקביל ארוך מאד; ניתן להבחין בכ"ל שמהמלה גרש ועד בשוכה המילים היו נקודות, כמו בגרש הבא, אך הנקודות נמחקו; לחלקים מהסוגיה קיימות מקבילות נוספות, ונראה שהיא מורכבת מסוגיות שונות.	אפשטיין, מלס"א, עמ' 326; גינצבורג, פו"ח (ב), עמ' 223; זוסמן, ספר ירושלמי, עמ' 14 הע' 65.	50 ²¹⁰ ; -55; 56; 60; 75-78; 172-182
14	יומא פ"ח; מה ע"א 597.42	יומא פ"ח; מד ע"ד 20-596.12 (מעשר שני פ"ב; נג	כ"ל, ד"ו	כהדא דתני בשבת בין סיכה שהיא שלתענוג. גר"ש כה"ל קדמיית"א. מניין שהיא מחוור	חלק נרחב מהסוגיה חופף לסוגיה שבהלכה א' באותו פרק, שבה הופיע גרש מסי' 13. בגרש מסי' 14 נרמזה רק היחידה שהופיעה במלואה בהלכה א, ולא נרמזו היחידות שחסרות בהלכה זו. מכאן מוכח שלפני יוצר גרש 14 כבר הופיע גרש 13 בסוגיה הראשונה, והוא	פרנקל, מבוא, דף לו ע"א; אפשטיין, מלס"א, עמ' 324; ליברמן, על הירושלמי, עמ' 13; מוסקוביץ', טרמינולוגיה, עמ' 263 ושם	51; 55; 60; 75-78

182-172	הערה 91; עסיס, מקבילות, עמ' 74-75; אפשטיין, מלנה"מ, עמ' 72.	קיצר רק את החלקים שלא קוצרו בגרש 13. לסוגיה קיימות מקבילות נוספות, ואם היה מעוניין להפנות למקבילות האחרות, היה יכול לקצר יחידה גדולה הרבה יותר (הבהרת העניין ראה בטבלת ההשוואה שבנספח ב); מניין שהוא מחזור בעשה שייך כבר להמשך הסוגיה – ייתכן שה"מקצר" לא נזקק להביא את המילים האחרונות של היחידה החסרה, כיוון שהן נמצאות בסמוך בהלכה הקודמת.	בעשה.			ע"ב 24-290.17; שבת פ"ט; יב ע"א 420.46-421.3; תענית פ"א; סד ע"ג 40-709.2		
54; 51; 4; 55 ²³² ; 60 ²⁶¹ ; 63; 90 ⁴⁶¹ ; 142 ⁷²²	אפשטיין מלנה"מ 935-936; אפשטיין, מלס"א, עמ' 327; ליברמן, על הירושלמי, עמ' 13; ליברמן, תיקוני (ו), עמ' 108; זוסמן, שקלים, עמ' 33; הע' 103;	בלשון הגרש קיימת כפילות, שנוצרה, כנראה, בעקבות שילוב שגוי של הגהה שהופיעה בגליון אביו של כתב היד; המגיה, שניסה לתקן את הלשון הקשה, הוסיף את המלה גרש פעם נוספת, והטעה את אפשטיין לחשוב שיש כאן שני גרשים; בגליון כתב היד מופיע פירוש של המגיה על הגרש: 'פיר' גר'ש' יעני כולי; ייתכן שניתן לזהות סימנים להעברה לקויה של הסוגיה גם למסכת מגילה.	התרומה מה היו עושין בה [לוקחי? ?? תמידין ומוס?? וכו'] גרש ומה ראה זמן עצי כהנים והעם להימנות (עד) [גרש] בתעניות עד והיינו מתענים ולא מש {סוף עניין}	נו"א: כ"ל, ד"ו; נו"ב: ד"ו (בבלי), או (והמפרשים שם), מ, שקלים.	שקלים; (עמ' 287 שו" 6-8)	תענית פ"ד; סח ע"ב 27-730.10 (מגילה פ"א; ע"ג 44-742.27)	שקלים פ"ד; מז ע"ד 613.48	15
51 ⁴¹¹	זוסמן, שקלים, עמ' 23 הערה 68; ליברמן, תוכ"פ, יומא, עמ' 761; קשת, אגדה, עמ' 46; הע' 149.	המילה תמן קשה מאד לקריאה בצילום הקטע. ד"ר בנימין אליצור כתב לי שהצליח לקרוא כך בקטע המקורי; הנוסח תמן להפניה בגרש לא מוכר מגרשים אחרים; הגרש מורה להשלים ברייתות שמופיעות גם בתוספתא יומא (אך מסתבר שההוראה היא להשלמה על פי הירושלמי, כיוון שהנוסח בתוספתא שונה בכמה פרטים מהנוסח שבירושלמי כ"ל, והמלה לגניי, שמופיעה בלשון הגרש, לא מופיעה בתוספתא; קיימת מקבילה לברייתות גם בשהש"ר פ"ג (בשינוי סדר).	שלחו והביאו אומנים מאלכסנדריה גרש תמן לגניי {סוף עניין}	נו"א: כ"ל, ד"ו, ז; נו"ב: ד"ו (בבלי), או (וכנראה גם במפרשים שם), מ, (כנראה גם בעין יעקב)	שקלים; (עמ' 303 שו" 10)	יומא פ"ד מא ע"א 35-577.1 (תוספתא יומא פ"ב ה"ה-ה"ז)	שקלים פ"ה; מח ע"ד-מט ע"א 620.9	16
39; 45 ¹⁶⁸ ; 91-97; 101; 150 ⁷⁷⁴	אפשטיין, מלס"א, עמ' 327; פרנצוס, מבוא עמ' 21-22; שם, עמ' 32-33; אלבק, מבוא, עמ' 499; ליברמן, על הירושלמי, עמ' 13 ושם עמ' 15; מוסקוביץ, מצוטטות, עמ' 35; קרצימר-רוזאל, ביצה, עמ' 85-88.	נראה שהגרש מורה להשלים מהלך שהופיע קודם לכן בסוגיה (עד המילים היא הדא היא הדא), ולא מפנה למקבילה, בדומה ל"קיצורים פנים-סוגייתיים", לכן הוא סומן כחריג. הוא מופיע ברשימה זו בכל זאת, כיוון שהוא מכיל את המלה גרש; הגרש מצוטט בתשובה אשכנזית (קופר, תשובות עמ' 107) והוא הגרש המפורש היחיד שמצאתי בספרות הראשונים. המשיב לא הבין את אופן תפקודו; ייתכן שהגרש גרם לשיבוש שחל בכל המקבילות, בכל שאר עדי הנוסח.	יום טוב: דאתפלגון שרי פתילה שרי מדורה שרי שמן גרש היא הדה היא הדה {סוף עניין} תו"פ: והכא עביד ליה קדושה אחת... שאר גירס' היא חדא .	כ"ל, ד"ו, יום טוב; (עמ' 373 שו" 14)	יום טוב; (עמ' 373 שו" 14)	ביצה פ"א; ס ע"א 21-682.17 (שביעית פ"ט; לח ע"ד 23-209.20; עירובין פ"ד; כא ע"ב 24-469.21)	ביצה פ"א; ס ע"א 682.25	*16
45 ¹⁶⁸ ; 79-85; 150 ⁷⁷⁴ ; 154 ⁷⁹⁷	אפשטיין, מלס"א, עמ' 327; ליברמן, על הירושלמי, עמ' 13; ניר, שביעית, עמ' 63-64; זוסמן, ספר ירושלמי, עמ' 14.	לדעתי חל במקרה זה שיבוש באופן השלמת הגרש, הציונים כאן מבטאים את כוונתו המקורית של הגרש לפי הבנתי; הגרש מורה להשלים כאן דיון שהובא גם לעיל בהלכה א'. כאן מובא הדיון כחסבר לאוקימתא שבסוגיה – הסוגיה קבעה שיש חילוק בין דין שביעית לדין המועד, והמובאה שבגרש מסבירה מה טעם החילוק. הגרש מורה להמשיך את המובאה עד	כן בשביעית וכן במועד: מה בן שביעית ומה בן מועד גרש אסרו אשכח תני מרבצין בעפר לבן בשביעית אבל לא במעד	כ"ל, ד"ו, ס"י, מושק"ז; (עמ' 442 שו" 11)	מושק"ז; (עמ' 442 שו" 11)	מו"ק פ"א; פ ע"א 26-801.21 (שביעית פ"ב; לד ע"ב 7-186.3)	מו"ק פ"א; פ ע"ג 40.803	17

		המילה אסרו, המשפט הבא הוא כבר המשך הסוגיה המקומית; הסוגיה לא השתמרה ב"שק"א, אך מהערכת כמות הטקסט בהשוואה לכ"ל מסתבר שהסוגיה הופיעה בו במלואה.						
18	יבמות פ"י; יא ע"א 879.3	יבמות פ"י; יא ע"א 876.37-42?	כ"ל	ד"ו	ר' בא ורב המנונא עד ראשו שלפרק {סוף הלכה}	נראה שרכיבים משתי המקבילות התערבו בסוגיה זאת, וכל מקבילה מכילה חומרים שאינם מתאימים בה; הגרש מורה להמשיך את הסוגיה עד המילים ראשו שלפרק. מילים אלו מופיעות בסוגיה המקבילה פעמיים, לא מוכח לאיזו מהפעמים התכוון בעל הגרש, ושתי האפשרויות לא נקיות מקשיים. מה שצוין בטבלה הוא לפי ההשלמה של מגיה כ"ל; הסופר הוסיף לאחר הסוגיה סימן של סיום הלכה ואחריו פסקאות מהמשנה, אף שהדיון התלמודי הבא עוסק באותה משנה עצמה; בפרק זה עוד שני קיצורים בסגנון דומה (19-20).	אפשטיין, לשרידי (ג), עמ' 123 הע' 3; אפשטיין, מלס"א, עמ' 326. אלטשולר, חידושים, עמ' קמא-קמג; ניר, יבמות, עמ' מ; רבינוביץ', חבורו, עמ' 347; רבינוביץ', שעתא"י, עמ' 354-353.	45 ¹⁶⁸ ; 52; 60; 62 ²⁷¹ ; 67 ³¹⁴ ; 150 ⁷⁷⁴
19	יבמות פ"י; יא ע"ב 880.20	יבמות פ"ה ז ע"א; 856.22-28	כ"ל	ד"ו	שמואל אמ' דברי ר' מאיר עשו ביאת בן תשע שנים ויום אחד כמאמר בגדול. ע"ד הלכת"ה . אילו שומרת יבם שנפלה לפני כמה יבמין עד סוף הילכתא	בכ"ל נמצאים כאן שני גרשים רצופים – המגיה מחק את כל לשון הגרש השני, כיוון שהשלים בגליון את שני הגרשים ברצף אחד; הגרש מורה להשלים מימרה פרשנית של שמואל, שכנראה מוסבת על התוספתא בפרק י; מתוך כך נראה שהגרש מופיע במקום העיקרי של הסוגיה; הציון עד הלכתה יכול להתפרש "עד [המלה] הלכתה" ולהורות שיוצר הגרש כבר גרס/כתב 'הלכתה' בסופי הלכות. עם זאת, הציון בגרש הסמוך עד סוף הלכתא מורה לכאורה שהכוונה למראה מקום לא מילולי. עדיין ניתן ללמוד ממנו שכבר היתה קיימת אצלו תפיסה של חלוקה להלכות.	אפשטיין, לשרידי (ג), עמ' 123 הע' 3; אפשטיין, מלס"א, עמ' 326; ליברמן, תוכ"פ, יבמות, עמ' 116-121;	48; 56 ²³⁹ ; 60; 62 ²⁷¹ ; 67 ³¹⁴
20	יבמות פ"י; יא ע"ב-ע"ג 880.21	יבמות פ"ג; ה ע"א 845.28-40?	כ"ל	ד"ו	שמואל אמ' דברי ר' מאיר עשו ביאת בן תשע שנים ויום אחד כמאמר בגדול. ע"ד הלכת"ה . אילו שומרת יבם שנפלה לפני כמה יבמין עד סוף הילכתא	ראה הדיון בגרש 19; הגרש מורה להשלים סוגיה שלמה שהופיעה גם בפרק ג; מגיה כ"ל השלים את הסוגיה החסרה, אך בהשלמתו חסר סוף ההלכה של פרק ג (על אף הציון עד סוף הלכתא). ייתכן שחלוקת ההלכות לפניו היתה שונה, או שהוא חיסר משפט בהעתקה, הדבר תלוי גם בשאלה פרשנית – על מה מוסב המשפט בסוף ההלכה בפרק ג; מתוך כך הציון עד סוף הלכתא אינו בהיר דיו.	אפשטיין, לשרידי (ג), עמ' 123 הע' 3; אפשטיין, מלס"א, עמ' 326; ליברמן, תוכ"פ, יבמות, עמ' 39.	48 ¹⁹¹ ; 60; 62 ²⁷¹ ; 67 ³¹⁴
21	יבמות פ"י; יג ע"ב 890.19	יבמות פ"א ב ע"ד 832.29-833.11	כ"ל	ד"ו	ר' יוחנן אמ' ממאנת היא ביבם גרש ע"ד מטי... כלתו שלר' ישמעאל מיאינה ובנה על כתיפה . רב המנונא בשם אסי {המשך הסוגיה}	בכתב היד מופיעות נקודות לאחר המילה מטי, המורות שהסופר לא הבין מה היה כתוב לפניו; הגרש מורה להשלים בפרק י"ג יחידה שהופיעה גם בפרק א; לפי חלק מהפרשנים, המשך הסוגיה בפ"ג, שמופיע לאחר הגרש, מגיב למה שנאמר ביחידה הנרמזת; ייתכן שהתערבו בסוגיה רכיבים משני הקשריה, בדרך של העברות "רצוא ושוב" – ואולי גם המשך הסוגיה בפרק א, שלא נמצא בגבולות הגרש בפ"ג, שייך לפרק י"ג.	אפשטיין, לשרידי (ג), עמ' 123 הע' 3; אפשטיין, מלס"א, עמ' 326; אפשטיין, מדקדוקי א (המשך), עמ' 40-41; רבינוביץ', שעתא"י, עמ' 339;	52; 62 ²⁷¹ ; 67 ³¹⁴
*21	סוטה פ"א; טז ע"ג 906.29	(כתובות פ"ב, כו ע"ג 963.27-44; סנהדרין פ"ג, כא	כ"ל, כ"ר,		כ"ל: אילו אחד מעיד שאכלה שנה ראשונה ושנייה (ושלישית) ואחד מעיד שאכלה רביעית	הגרש היחיד המשותף לקט"ג ולעד אירופאי, הוא מתועד בשלשה עדי נוסח (בכ"ר בשיבוש), ולכן הוא הגרש המתועד ביותר; הדמיון הרב בין כ"ל לכ"ר עשוי ללמד על אב משותף לשניהם; בסוטה חסר	אפשטיין, מלס"א, עמ' 326; ליברמן, תיקוני (ו), עמ' 107; עסיס, מקבילות, עמ' 115-117; סבתו, עדות;	38 ¹¹⁸ ; 39; 40; 62 ²⁷¹

; 101-97 187-183		המשפט האחרון של הסוגיה, והוא הושלם בגליון; לכאורה אין חסרון של טקסט בסוגיה, ולא ברור מה בא הגרש להשלים; ייתכן שהגרש הושלם מבלי למחוק את לשון הקיצור, הסברים אחרים ראה להלן §2.2.5; בסוגיה זו מצאנו גרש גם במקבילה (ראה גרש מספר 27).	חמישית וששית שמא כלום הוא ואין כל חזקה וחזקה צריכה שני עדים [וכה] (ו)כל סימן וסימן צריך שני עדים גרש {סוף הלכה} כ"י: אילו אחד מעיד שאכלה שנה ראשונה ושליש' ואחד מעיד שאכלה רביעית חמישית ששים שמא כלום הוא ואין כל חזקה וחזקה צריכה שני עדים וכה כל סימן וסימן צריך שני עדים גרבו {סוף הלכה} סוטה: שניה ושלישית גרש {סוף הלכה}		סוטה: (עמ' 473 שו' 29)	ע"ג 1284.35-1285.5; שבועות פ"ד, לה ע"ג 1354.31-1355.2	
; 40; 51 ²¹¹	אפשטיין, מלס"א, עמ' 326; ליברמן, על הירושלמי, עמ' 58 הערה 21; ליברמן, תיקוני (ו), עמ' 109; עסיס, מקבילות, עמ' 120.	הגרש מורה להשלים דרשה על אבנר בן נר, שמופיעה גם במסכת פאה, עד המילים ולא מיחה; הדמיון הרב בין כ"י לכ"י עשוי ללמד על אב משותף לשניהם; קיים טקסט מקביל ארוך לפני הגרש, ארוך יותר מהיחידה שנרמזת בגרש; ייתכן שהדבר קשור לנוסח המקבילה בויק"ר ובפסיקתא דר"כ. במקבילות אלו סדר הדרשות שונה והדעות מוחלפות. המדרשים נעשים זהים לירושלמי רק החל מהנקודה שבה נמצא הגרש; נוסח הדרשה משתנה גם בין העדים של ויק"ר, וייתכן שחלק מהעדים של המדרש מקיימים זיקה לנוסחי הירושלמי; זיקה אפשרית למדרשים ראה גם בגרש הבא (מס' 23); לפני ר"ח (סנהדרין מט ע"א ד"ה 'בור וסירה') עמד כנראה נוסח אחר בירושלמי. ייתכן שמפירוש רש"י (שם) עולה שנוסח זה עמד גם לפניו, וכן מובא נוסח זה אצל ראשונים נוספים; וגו' שייך כנראה לקיצור הפסוק ראה גם ראה את כנף מעילך... ואינו חלק מלשון הגרש; ייתכן שלפני הרא"ש (תוס' הרא"ש סנהדרין כ ע"ב) הדרשה שנרמזת בגרש הופיעה גם במסכת סנהדרין.	כ"י: ראה גם ראה וגו'. גרש ע"ד ולא מיחה {סוף עניין} כ"י: ראה גם ראה וגו'. גרש ולא מיחה . {סוף עניין}	ד"ו	כ"י, כ"י	פאה פ"א טז ע"א 84.1-5 (ויקרא רבה פכ"ו סי' ב; פסיקתא דר"כ פרה (ד) פרשה ב)	22 סוטה פ"א; יז ע"ב 911.37
; 41; 40; 51 ²¹¹ ; 107 ⁵¹⁹	מלמד, מדרשי, עמ' 168; ליברמן, תיקוני (ו), עמ' 107; אפשטיין, מלס"א, עמ' 326; פירוש כהנא לספרי במדבר, ג, עמ' 693-696.	הגרש מורה להשלים דרשה על קבורת משה, עד המילים כי שם חלקת...; המלה (גרש) השתבשה בכ"י, ואוחזת כנראה עם המילה כי; הדמיון הרב בין כ"י לכ"י עשוי ללמד על אב משותף לשניהם; לדרשה זו אין מקבילה בירושלמי שלפנינו, אך יש לה מקבילות רבות בספרות המדרשית (זיקה לקבצי מדרש ראה גם בגרש הקודם מס' 22); נוסח הירושלמי בדרשה זו (בהשלמת מגיה כ"י ובציטוט בספר כפתור ופרח) ייחודי, ושונה מנוסח המקבילות שבחיבורים אחרים.	כ"י: מנחלת בני גרשון כי שם חלקת מחוקק ספון והקב"ה היה או' {המשך הדרשה} כ"י: מנחלת בני גרכי שם חלקת מחקק ספון והקב"ה היה אומ' {המשך הדרשה}	ד"ו	כ"י, כ"י	תוספתא סוטה (פ"ד ה"ח?)	23 סוטה פ"א; יז ע"ג 913.12
; 40; 38 ¹¹⁸	הלוי, דוה"ר (ב), דף רסה ע"ב; אפשטיין, לשרידי (ג), עמ' 123 הע' 6; אפשטיין,	נוסח הגרש חריג – המלה גרש קוטעת באמצע משפט מפתחת הסוגיה, ואין ציון לסוף הסוגיה. ייתכן שזו	כ"י: משום אנשי ירושלם גרש שלשה הן שאם בקשו למחול	סוטה-	כ"י, כ"י	סנהדרין פ"ח; כו ע"ב 1308.39-	24 סוטה פ"ד; יט ע"ג 924.16

				1309.28? (כתובות פ"ט; לג ע"ב 1000.12-34; שבועות פ"ז; לח ע"א 1368.15-20)			מוחלין להן ואילו הן סוטה וכן סורר ומורה וזקן ממרא כול' {סוף הלכה} כ"י"ר: משם אנשי ירושל' גרש שלושה הם שאם בקשו למחול מוחלין לו ואילו הן סוטה וכן סורר ומורה וזקן ממרא {סוף הלכה}			מלס"א, עמ' 325; ליברמן, על הירושלמי, עמ' 17; שם, עמ' 66 הע' 58; עסיס, למקורה, עמ' קטז-ק"ז; עסיס, מקבילות, עמ' 124-125; ליברמן, תוכ"פ, סוטה, עמ' 658; ליברמן, תשי"ק, עמ' 22; עמנואל, מגנזי (ב), עמ' 121 (והע' 645).	תולדה של הגהה באביהם של כתבי היד; הדמיון הרב בין כ"י"ל לכ"י"ר עשוי ללמד על אב משותף לשניהם; ניתוח הסוגיה מלמד שהגרש מופיע במקומה המקורי. הסוגיה עברה ממסכת סוטה לסנהדרין בהעתקת יתר ושבצה שם במקום שגוי (!), ואף על פי כן הגרש מופיע במסכת סוטה; נראה שסוגיית סוטה עצמה כוללת גם יחידה שהועברה משבועות או מכתובות; גם במקבילה בשבועות מצאנו כנראה גרש (ראה מס' 48); סדר הסוגיה במקבילות שונה זו מזו.
25	סוטה פ"ט; כג ע"ג 943.48	ע"א 1269.36-46	כ"י"ל סוטה, סוטה	ד"ו, כ"י"ר, סוטה, סוטה	עוד אחד הרי שלושה << >> מה מקיימין רבנין זקינד ושופטיד {המשך הסוגיה}		בכ"י"ל חסר נתח גדול מהסוגיה, שמקורו במסכת סנהדרין, וסביר שיש כאן גרש ללא ציון מפורש; לדעתי, המשפט מה מקיימין... שייך לסוגיה המקומית ואינו חלק מהסוגיה שבגרש; אם זה אכן גרש, הוא היחיד בכ"י"ל של מסכת סוטה שלא משותף גם לכ"י"ר.				
26	סוטה פ"ט כד ע"א 947.11	ע"א 932.12-18 (יבמות פ"טו; טו ע"ב 900.15-20)	סוטה, (עמ' 491 ש' 13)	כ"י"ל, כ"י"ר, ד"ו	בשם רב כל מקום שהיכשירו גרש שתיתיה עד מטי כעד בעד אינון {סוף הלכה}	הגרש רומז להשלמת הסוגיה על פי סוגיה מפרק שישי, שנמשכת עד המילים כעד בעד אינון; לפנינו הסוגיות בשני הפרקים אינן לגמרי זהות, ויש להניח שלפני יוצר הגרש הן היו זהות, או שהגרש מורה להעביר את הסוגיה של הפרק השישי ולהתאים אותה להקשר בפרק התשיעי.					
*26	כתובות פ"א; כה ע"א 955.28	כתובות פ"א; כה ע"א 954.9-22	כ"י"ל, ד"ו		ותייא כ"י דתנינן תמן בתולה ואלמנה וכול'. וכולהן מן ההין דאמ' ר' הילא בשם ר' לעזר מצא פתח פתוח אסור לקיימה משום ספק סוטה. {סוף עניין}	מלת הקיצור מורה להשלים סוגיה שהופיעה גם לפני כן באותה הלכה, והוא לא מכיל את הלשון גרש, לכן סומן כחריג. הוא נמצא ברשימה זו כיוון שמבחינה עניינית כבר נגמרה הסוגיה הראשונה, ואין הוא פנים-סוגיית. ועוד, שלטקסט החסר מאפיינים של סוגיה שלמה, וייתכן שהקיצור מופיע במקומה העיקרי של הסוגיה; ייתכן שהקיצור היה כבר לפני ראשוני ספרד (רמב"ן ורשב"א כתובות ט ע"א), אבל לפני רבנו שמחה (בראבי"ה תשובות וביאורי סוגיות תתקכ – בניגוד לנוסח של הראבי"ה עצמו המובא שם בהמשך) נראה שהיה קיצור דווקא בהופעה הראשונה של הסוגיה (!).					
27	כתובות פ"ב; כו ע"ג 963.28	סוטה פ"א; טז ע"ג 906.11-29 (סנהדרין פ"ג, כא ע"ג 1284.38 – 1285.4; שבועות פ"ד, לה ע"ג 1354.35-1355.1)	כ"י"ל	ד"ו	בעידי בכורה ובעידי חזקה גרש כהילכתא קדמיתא דסוטה כולה ע? וכה. כל סימן וסימן צריך שני עדים. {סוף הלכה}	נראה שהמלה עד הופיעה בכתב היד, ואולי התחברה למלה וכה שאחריה, אך הד' נמחקה בשלב קדום; הגרש מורה להשלים סוגיה שמופיעה גם במסכת סוטה, עד המילים וכה כל סימן וסימן צריך שני עדים; בסוגיה זו מופיע גרש גם במסכת סוטה (ראה גרש *21).					
28	כתובות פ"ד; כח ע"ד	פאה פ"א; טו ע"ב 79.24-78.27	כ"י"ל, ד"ו		חומש בכל שנה. גרש בהיל' קדמיתא דפיאה. ולא מות. אלא שלא ימות לעתיד לבוא.	הגרש מורה להשלים דיון בהלכות צדקה על פי מקבילה במסכת פאה, עד המילים ולא מות? אלא שלא ימות לעתיד לבוא; ייתכן שלפני ילקו"ש (בשלח 13; ברנדס, מת"כ (א), עמ'					

	977.16				{סוף עניין}	רמו רמו; משלי רמו תתקלב) הופיע בסוגיית כתובות יתמן תנינ' שהביא את משנת פאה.	94.
29	נזיר פ"א; נא ע"א 1097.3	נדרים פ"א; לו ע"ג 1019.3-20?	כ"ל, ד"ו		מיכן שביטוי שבועה כשבועה גרש ראש"ה דנדרים קדמית"א ע"ד דמט"י אשכח תני ר' ישמעאל נדר נזיר להזיר {סוף עניין}	הגרש מורה להשלים את הסוגיה על פי סוגיית הפתיחה של מסכת נדרים, עד המילים אשכח תני... מילים אלו לא מופיעות בנוסח סוגיית נדרים שלפנינו, ונראה שנפל בה שיבוש או שיש כאן מסורת אחרת של הסוגיה.	אפשטיין, מלס"א, עמ' 324; 1; 52; 61; 62 ²⁷¹
30	נזיר פ"א; נא ע"ג 1100.20	נדרים פ"א; לו ע"ד 1021.4-21	כ"ל, ד"ו		מספיק על ידם חטא. גרש ד"ה' קדמית"א דריש"א דנדרים ע"ד מט"י סופ"א ד"ה' וזה מתוך יישוב נדר ופיו ולבו שוין. {סוף פרק}	בלשון הגרש קיים ציון כפול – סופא דהלכתא והמילים האחרונות של הסוגיה.	פרנקל, מבוא, דף לו ע"א; 52; 56; 61; 62 ²⁷¹
31	נזיר פ"ו; נה ע"ב 1120.11	נזיר פ"ג; נב ע"ג – ע"ד ? 1106.7	כ"ל, ד"ו		ר' יוחנן אמ' מתרין בו על היין ועל התגלחת. גרש כול' הי"ל' כפר"ק ג' (סוף הלכה)	הגרש מורה להשלים סוגיה שמופיעה גם בפרק שלישי, ומציין לכל ההלכה. בחלוקת ההלכות שלפנינו, סוף ההלכה שבפרק שלישי לא קשור לפרק שיש לכן לא לגמרי ברור מה החלק שיש להשלים כאן; המגיה השלים משפט אחד בלבד מהסוגיה החסרה, ולא מחק את לשון הגרש. ייתכן שהיה לו כתב יד אחר, שגם בו היה גרש אך היה בו משפט נוסף, או שהתחיל להשלים את הסוגיה, ואז חזר בו והחליט להשאיר את הרמו.	לוי, מבוא, עמ' 111, הע' 29; 52; 61; 62 ²⁷¹
*31	קידושין פ"א; סא ע"א 1154.40	?	כ"ל, ד"ו, קידושין?	ליקוטי ירושלמי (עמ' 689 שו' 27)	מצות שהאב חייב לע' לבנו. גרש! ר' יניי ור' יונתן	הגרש נמצא בתוך קטע של קיצור תלמוד ירושלמי, לכן סומן כחריג; כיוון שקטע זה לא מעתיק את התלמוד ברצף, אין לדעת לאיזה טקסט רומז הגרש. רוזנטל שיער שהוא רומז לברייתא מהתוספתא (ודחה במשתמע את האפשרות שהוא רומז לסוגיה ארוכה ביותר).	רוזנטל, ז'נבה, עמ' 167.
32	קידושין פ"ב סג ע"א 1168.20	נדרים פ"א; מב ע"ג 1050.14-35 / דמאי פ"ו; כה ע"ב – ע"ג 136.49 137.23	כ"ל, ד"ו	קידושין (עמ' 518 שו' 10)	>... .. <... ..> הננייה גרש כל הלכתה {סוף פרק}	הגרש מורה להשלים הלכה שלמה, שמופיעה גם במסכת נדרים ובמסכת דמאי; אין לדעת לאיזו מהמקבילות הוא מפנה.	50 ²¹⁰ ; 61
33	קידושין פ"ג; סג ע"ד 1171.38	עירובין פ"ג; כא ע"ב 467.47 468.20	כ"ל, ד"ו	קידושין (עמ' 520 שו' 41)	>... .. <... ..> כן היא מ... .. <... ..> אמ' ר' לעזר גרש >... ..< חומר הוא בעריות {סוף הלכה}	הגרש רומז להשלים סוגיה שלמה שמופיעה גם במסכת עירובין עד המילים חומר הוא בעריות; לשון ההפניה של הגרש לא השתמר, גודל הקרחה 5-9 אותיות; מנייתוח הסוגיה נראה שעיצובה הסופי חל במסכת קידושין, ואם כן הגרש מופיע במקום העיקרי של הסוגיה; ייתכן שבסוגיה התערבו חומרים ממסכת קידושין וממסכת עירובין במהלך העברותיה ממקום למקום ('רצוא ושוב').	ליברמן, ירו"כ, עמ' 268; 48; 61; 86 ³⁹⁶
34	קידושין פ"ג; גיטין פ"א; מג ע"ד		כ"ל, ד"ו	קידושין	>... יניי ור' יוסה בן כופר נחתון	לשון הגרש לא השתמר, ואין לדעת כיצד הוא נראה; נרמז כאן מעשה ('דלמא') שיש לו מקבילה במסכת	עסיס, מבוא ע"ג בתוך הע' 157; 157; 160; 183

		187.	גיטין; ייתכן שבכ"ל הועתק בסוף סוגיית קידושין משפט מיותר מסוגיית גיטין.	מ... .. <... > {סוף הלכה}		עמ' 520 (שוי 5)	1058.16-29?	ע"א 1172.30	
35	קידושין פי"ג; ע"א 1173.10	נדרים פי"ג; ע"א 1027.5-16?	לח עמ' 521 (שוי 13)	קידושין עמ' 521 (שוי 13)	כ"ל, ד"ו	תמן תנינן הרי נטיעות האלו קר... .. <... > א'ר' שמי ולא כן אמ' ר' יניי נימנו שלשים וכמה זקנים >... .. <... > צריכה ממנו גט	בקטע הגניזה שני גרשים סמוכים (ראה גם הגרש הבא מס' 36), נקודת המעבר ביניהם לא השתמרה; לא ניתן לדעת את נוסח לשון הרמז, אך א'ר' שמי הוא כבר תחילת הסוגיה שבגרש השני, ונראה שעד שם הגיע לשון הגרש הראשון; גרש זה מורה להשלים סוגיה שנמצאת גם במסכת נדרים. מנייתוח הסוגיה נראה שעיצובה הסופי אירע במסכת קידושין, ואם כן הגרש מופיע במקום העיקרי של הסוגיה.	ליברמן, תוכ"פ, נדרים, עמ' 48-49; ע"א, עמ' 422-421; ע"א, עמ' 157	
36	קידושין פי"ג; ע"א 1173.19	סוטה פי"ב; יח ע"ב 15-9/17.7-15? פי"א; ב ע"ג 831.37-44?	עמ' 521 (שוי 14)	קידושין עמ' 521 (שוי 14)	כ"ל, ד"ו	תמן תנינן הרי נטיעות האלו קר... .. <... > א'ר' שמי ולא כן אמ' ר' יניי נימנו שלשים וכמה זקנים >... .. <... > צריכה ממנו גט {סוף עניין}	בקטע הגניזה שני גרשים סמוכים (ראה גם הגרש הקודם מס' 35), נקודת המעבר ביניהם לא השתמרה, אך נראה שא'ר' שמי הוא תחילת הסוגיה שבה נמצא הגרש השני; לשון הרמז לא השתמר, ועל כן אין לדעת בוודאות לאיזו מן המקבילות הוא הפנה ועד היכן הגיעה ההשלמה. המילים צריכה ממנו גט שייכות לסוגיה המקומית ואינן חלק מלשון הרמז; המילים א' ר' שמי ולא כן חסרות בכ"ל. לדעת רוזנטל, יש בכך הוכחה שהגרש הוא הוראה לשאילה מהמקבילות. מילים אלו אינן מתאימות לנוסח הסוגיה המקומית, והן הועברו למסכת קידושין מהמקבילות. נוסח זה נשמר בלשון הגרש בלבד. בכ"ל הנוסח "הוחלק" בצורה שתתאים לסוגיה המקומית.	רוזנטל, לשונות, עמ' 317 הע' 178; ענגיל, גליוני הש"ס, נשים עמ' 146; עסיס, מקבילות, עמ' 121-122.	
37	קידושין פי"ג; ע"ב 1174.9	יבמות פי"ב ד ע"א 840.29-45	קידושין עמ' 521 (שוי 30)	קידושין עמ' 521 (שוי 30)	כ"ל, ד"ו	מ... <... > נאמן שמואל אמ' ניתן ליתן גט אסי אמ' נאמן לכניס גרש בסוף פרקה תניינה דיבמות עד לא הכל >... <... > {סוף הלכה}	הגרש מורה להשלים סוגיה שלמה שיש לה מקבילה במסכת יבמות עד המילים לא הכל הימני; מלשון הסוגיה נראה שמקורה במסכת קידושין, והגרש מופיע במקום העיקרי של הסוגיה; נראה שלפני הראבי"ה (תשובות וביאורי סוגיות סי' תתקלו) והרשב"א (קידושין סג ע"ב) עמד נוסח שונה של הסוגיה.	אפשטיין, מלס"א, עמ' 327; ליברמן, על הירושלמי, עמ' 13.	
38	קידושין פי"ג; ע"ב-ע"ג 1175.7	נדרים פי"ח; מ ע"א-ע"ב 1041.8- 18	קידושין עמ' 521 (שוי 31)	קידושין עמ' 521 (שוי 31)	כ"ל, ד"ו	>... <... > דר' מאיר גרש >... <... > אמרה {המשך הדיון}	בקטע השתמרה רק תחלת הגרש, ואין לדעת כיצד הוא הסתיים, דברי ר' מנא שייכים כבר לסוגיה המקומית; לפי ליברמן (ירושלמי), הסוגיה שנרמזה בגרש הועברה ממסכת נדרים, והיא נכנסה במסכת קידושין שלא במקומה, תוך קטיעה של הסוגיה המקומית; בכ"ל יש פיסקה (שגויה) בסוף הסוגיה. משחזור הקרחה בקטע הגניזה מסתבר שבו לא היתה פיסקה.	אפשטיין, מלס"א עמ' 327; ליברמן, מבוא לירושלמי, עמ' 61; ע"א, עמ' 1914-1915; אפשטיין, מלנה"מ, עמ' 65-66; ליברמן, על הירושלמי, עמ' 13; ליברמן, מפרשים, עמ' רצח-רצט.	
39	קידושין פי"ג; ע"ג 1175.49	יבמות פי"ט; י ע"א 873.7-9?	קידושין עמ' 522 (שוי 17)	קידושין עמ' 522 (שוי 17)	כ"ל, ד"ו	וה' תני גרש בראש פרקה ט' דיבמות חד גיור {המשך הסיפור}	הגרש רומז להשלמה על פי פרק ט של יבמות, אך לא מצויין בו עד היכן יש להשלים. המילים חד גיור הן כבר התחלה של סיפור שלא מופיע במקבילה. בכ"ל הסוגיה שלמה ולא מופיע בה גרש. אם כוונת הגרש בקטע הגניזה להשלים את המשפטים שמופיעים בכ"ל, מדובר בהשלמה קצרה מאד (2 שורות); מבנה הסוגיה ביבמות עשוי ללמד שהמהלך אינו מקורי שם, ואולי מקורו בקידושין, אך מפאת קוצר המהלך קשה לקבוע זאת בוודאות.	אפשטיין, מלס"א, עמ' 327; אפשטיין, מלנה"מ, עמ' 468; ע"א, עמ' 715; ליברמן, על הירושלמי, עמ' 13; אלטשולר, חידושים, עמ' קלז-קלח.	

40	קידושין פי"ג; סד ע"ד 1177.2	יבמות פי"ד; ו ע"ג 853.19-21	קידושין ב (עמ' 523 ש' 3)	כ"ל, ד"ו	דִּלְדֹתֶהָ אִמָּהּ מִן אַרְמִי גֵרֶשׁ וּגְוִי אֶף >... .. <... {סוף מהלך}	הגרש מורה להשלים סיפור קצר מאד, כנראה על פי מקבילה במסכת יבמות; לכאורה שייכת המלה אף, שנותרה בקטע, לצירוף אף על גב, והיא חלק מחתימת הסוגיה – אף על גב דרב אמ' גוי ועבד שבאו על בת יש' הוולד כשר, מודה שאם היתה נקיבה שפסולה מן הכהונה. אם אכן כך, נראה שגם משפט זה הופיע בקטע בצורה קצרה, שכן לא ייתכן להכניס את כל המשפט בקרחה שלפנינו; אבל יש להעיר שסופר הקטע כותב תמיד אפעלגב בצורה מחוברת, ואם כן, אולי המלה אף (בפי סופית) שייכת למשפט אחר (שאינן באפשרותי לשחזר). ציון המקבילה בטבלה זו נעשה על פי מה שלפנינו בכ"ל; הסוגיות ביבמות ובקידושין מכילות רכיבים דומים בסדר שונה, וייתכן שכל מקבילה הותאמה למקומה בעזרת שינוי הסדר שלה; בקטע גניזה מנציסטר, אוסף ריילנדס, A868 (ספר מתיבות?) נמצא ציטוט של ירושלמי יבמות שנראה אחרת מזה שלפנינו, וייתכן שכל הסוגיה חסרה בו – אני מקווה לשוב לסוגיה זו בהזדמנות אחרת.	אפשטיין, מלס"א, עמ' 327; ליברמן, על הירושלמי, עמ' 13.	45 ¹⁶⁸ ; 211 ⁻ ; 51 ²¹⁰ ; 61; 67 ³¹⁵
41	קידושין פי"ג; סד ע"ד 1177.33	יבמות פי"ב; ד ע"א 839.20-32	קידושין ב (עמ' 523 ש' 18-19)	כ"ל, ד"ו	ואיזה זה זה וולד שפחה >... .. >... .. <... .. נוכרית ר' יוחנן בש' ר' שְׁמֵעוֹן בן יוחיי כת' לא תתחתן ב>... .. <... .. ב דיבמות {סוף הלכה}	הגרש רומז להשלמת הסוגיה על פי מקבילה במסכת יבמות; בגרש לא מופיעה חתימת הסוגיה; הסוגיה מתאימה היטב למשניות בשתי המסכתות. לפנינו בכ"ל של קידושין 'תמן תנינן' שמצטט את משנת יבמות, אף שאין לסוגיה צורך בה, והיא יכולה להתפתח על המשנה המקומית. לפי גודל הקרחה בקטע, מסתבר ששם חסר ציטוט משנת יבמות, אם מתוך דילוג ואם מפני שהוא לא נצרך.	אפשטיין, מלס"א, עמ' 327; ליברמן, על הירושלמי, עמ' 13.	50 ²¹⁰ ; 57; 85-87; 61
42	בי"ק פי"ד; ד ע"ב 1197.11	בי"ק פי"ב; ג ע"א 1192.8-17	כ"א, כ"ל?	כ"ל, ד"ו	ביום הראשון וכו' כמו שכתוב כפר' כיצד הרגל מועדת כהלכה אי זה הוא תס ואי זה הוא מועד כל' עד ר' יהודה בהועדה והוינן סברין מאי טעמ' דר' יהודה מכיון דו חמי לון לבישין מניין נקיין עוד משני דעתיה {סוף הלכה}	הגרש רומז להשלמת הסוגיה שהופיעה גם לעיל בפרק ב; המילים והוינן סברין שייכות לסוגיית פרק ב, והועברו בהעתקת יתר/חסר. מאי טעמא דר' יהודה הוא כבר עניין חדש; שיבוש זה קיים גם בכ"ל, שבו אין גרש, והסוגיה מופיעה בשלמותה. אולי ניתן ללמוד מכאן על קשר בין כתבי היד; ייתכן שגם בכ"ל נותר שריד לגרש שהופיע באביו והושלם; לשון הגרש היא עברית והוא שייך בודאי לתקופה שהתלמוד היה כבר כתוב ('כמו שכתוב').	רוזנטל, מבוא, עמ' כו; זוסמן, ושוב, עמ' 70 הערה 66; שם, עמ' 85 הערה 136; לוי, פירוש, עמ' לג-לה; שם, עמ' קט-קיא; עסיס, נזיקין, עמ' 290.	50; -128 137; 140 141 ⁷¹³
*42	בי"ק פי"ו; ה ע"ג 1204.14	שבועות פי"ז; לו ע"ד -1366.39 1367.2	בבא קמא (עמ' 536 ש' 33)	כ"ל, ד"ו, כ"א	ומית אריסיה דבר זיזה וגו' O {סוף הלכה}	מלת הקיצור מקצרת סיפור שמופיע גם במסכת שבועות, אך בגלל אופי הקיצור (המלה החריגה וגו', העדר לשון חתימה, העדר הפניה למקבילות, העדר גרש) סומן הגרש כחריג; בסוף הרמז הוסיף סופר הקטע עיגול המסמן סופי הלכות; לפנינו המקבילות לא לגמרי זהות; לשון הקיצור וגו' בפני עצמו קיים רק כאן, אך ברוב הגרשים שבכ"א הרמז מתחיל במילה זו.	רוזנטל, מבוא, עמ' כו הע' 60; ליברמן, על הירושלמי, עמ' 13; שם, עמ' 42-43; ליברמן, תש"ק, עמ' 34-35; זוסמן, ושוב, עמ' 84 הערה 136; קשת, אגדה, עמ' 268- 270.	51 ²¹¹ ; 67 ³¹⁵ ; 124-128; 140
43	בי"ק פי"י; ז	בי"ק פי"ט; ז ע"א	כ"א		הגרש מורה להשלים ברייתא ודיון קצר שמופיעים גם בפרק הקודם; בכ"ל הברייתא מסיימת משפט לאשה ואם מתה יחזיר לבעלה	רוזנטל, מבוא, עמ' כו; זוסמן, ושוב, עמ' 85 הע' 136.	96 ⁴⁰¹ ; 49;	

<p>111-113 ; 117-118 ; 121 ; 135 ; 140</p>	<p>(וראה ליברמן, הפירוש, עמ' 122 שוי 49-50 והנ"ש)</p>	<p>אחד קודם, ואין בו שום לשון רמז; הברייתא מתאימה יותר לפרק י', ועל כן ייתכן שהגרש מופיע במקום העיקרי, אך אין בכך הכרח; הלשון וגו' בתחילת הגרש נמצא בכל הגרשים בכ"א, למעט גרש 42, ואולי הוא לשון הרמז המקורי, שהתפתח בהמשך.</p>	<p>קיבל מן העבד יחזיר לעבד מת העבד יחזיר לרבו קיבל מן הקטן יחזיר לקטן וגו' גר"ש בפרקא תשיעיה הלכ' י"ג עד סוף הלכת'. {סוף הלכה} כ"ל: קיבל מן האשה יחזיר לה מתה יחזיר לבעלה. {סוף הלכה}</p>	<p>(כ"ל?; ד"ו?) ב"ק פ"א ה"א</p>	<p>1210.37-42? (תוספתא ב"ק פ"א ה"א)</p>	<p>ע"ג 1214.7</p>
<p>49 ; 67²¹⁴ ; 118-123 ; 126 ; 135 ; 140</p>	<p>אפשטיין, מל"א, עמ' 327 ; רוזנטל, מבוא, עמ' כז-כח; ליברמן, על הירושלמי, עמ' 17 ; שם, עמ' 32-33 ; ליברמן, תש"ק, עמ' 51 ; ליברמן, מפרשים, עמ' שיה; ליברמן, הפירוש, עמ' 144 ; זוסמן, ושוב, עמ' 85 הע' 136 ; שם, עמ' 89 הע' 146.</p>	<p>נראה שבכ"ל מקוצרת ברייתא, הכוללת דרשה על הפסוק על כל דבר פשע לפי שיטת בית הלל. לפנינו בירושלמי אין מקבילה לברייתא זו; החיד"א מצא בהגהות ר"מ דילוואנו נוסח אחר של הסוגיה. בנוסח זה תשובת הסוגיה לשיטת בית הלל מופיעה בסגנון שונה, בלי לצטט ברייתא, וכן מופיע המשך ארוך לסוגיה, שיש לו מקבילה במסכת שבועות. נוסח זה, כולל הסוגיה הארוכה, נמצא גם בכ"א של מסכת נזיקין; ייתכן שכ"ל משמר מסורת אחרת של הסוגיה, שונה מזו שלפנינו בשבועות ובכ"א של נזיקין, או שהוא התכוון לאותה מסורת אך נפל בו שיבוש; הלשון כול' בלבד לשם קיצור סוגיה נמצא רק כאן; מסיבות אלה סומן הגרש כחריג; מקור הסוגיה נראה במסכת ב"מ, ואם זה אכן גרש, הוא מופיע במקומה העיקרי של הסוגיה.</p>	<p>כ"ל: מה מקיימין בית הלל על כל דבר פשע יכול אין לי אלא הוא כול'. {סוף פרק} כ"א: מה מקיימין בית הלל פשע על כל דבר פשע תפטר ששלח בו יד על שליח ר' יוסה בן חנינה בעי {המשך הסוגיה}</p>	<p>כ"א, דפוסים (הושלם ע"פ החיד"א)</p>	<p>שבועות פ"ח; לח ע"ג 1371.4-41</p>	<p>*43 ב"מ פ"ג; ט ע"ב 1222.44</p>
<p>51²¹⁰ ; 62²⁷⁴ ; 113-118 ; 121 ; 127 ; 135 ; 140</p>	<p>רוזנטל, מבוא, עמ' כז; ליברמן, הפירוש, עמ' 154 ; זוסמן, ושוב, עמ' 85 הערה 136 ; ליברמן, תוכ"פ, ב"מ, עמ' 231-232 ; מוסקוביץ', מוחלפות, עמ' 27 הע' 66 ; אפשרטיין, מלנה"מ, עמ' 389.</p>	<p>הגרש רומז להשלמת ברייתא וסוגיה שהופיעו גם לעיל בב"ק פרק י (ומתוך שהוא נוקט פרק י סתם, ולא מציין את שם המסכת, ניתן ללמוד שבעל הגרשים ראה בנוזיקין מסכת אחת); הציון כל הלכתא אינו ברור, כיוון שבחלוקת ההלכות שלפנינו כוללת הסוגיה ב"ק חומרים רבים שכלל אינם קשורים לסוגיית ב"מ; בכ"ל משולבת כאן ברייתא אחרת, ואין בו שום רמז להשלמה ממקום אחר; הסופר הבין כנראה שהקיצור וגו' שייך לקיצור הפסוק, אך באמת מובא הפסוק בשלמותו. נראה שהקיצור שייך ללשון הגרש, כמו בשאר הגרשים בכ"א – ומכאן שסופר כתב היד אינו בעל הגרשים.</p>	<p>וכסף נקי יחל' וגו'. גרש כריש פרק י' כל הלכתא. {סוף עניין}</p>	<p>כ"א ?</p>	<p>ב"ק פ"י; ז ע"ב 1211.35-?</p>	<p>44 ב"מ פ"ה; י ע"א 1226.25</p>
<p>40-41 ; 50 ; 117 ; 121 ; 135 ; 137-140 ; 140</p>	<p>אפשטיין, מל"א, עמ' 326 ; ליברמן, תיקוני (ו), עמ' 109 ; ליברמן, על הירושלמי, עמ' 12 ; ליברמן, תש"ק, עמ' 22 ; שם, עמ' 36 הע' 31 ; ליברמן, מבוא לירוש"ב, עמ' יד ; ליברמן, הפירוש, עמ' 191 ; זוסמן, ושוב, עמ' 60 הע' 26א; שם, עמ' 85 הערה 136 ; שם, עמ' 90 הע' 153 ; עסיס, מקבילות, עמ' 135 ; עסיס, אוצר, עמ' 1492-1498.</p>	<p>הגרש מורה להשלים סוגיה שהופיעה גם לעיל בפרק ז של ב"ק (ומתוך שהוא נוקט פרק ז סתם, ולא מציין את שם המסכת, ניתן ללמוד שבעל הגרשים ראה בנוזיקין מסכת אחת); זהו הגרש היחיד שמשותף לכ"ל ולכ"א; נקודת הקטיעה של הסוגיה שונה בין כתבי היד, בכ"א מופיע משפט נוסף לפני לשון הרמז, וכן שונה לשון הרמז עצמו; לפי חלק מהחוקרים, מקור הסוגיה בב"ב, והגרש מופיע במקום העיקרי של הסוגיה; המלה וגו' בתחילת הגרש שבכ"א משותפת לכל הגרשים בכ"א מלבד גרש מספר 42; מגיה כ"ל מחק את לשון הרמז אך לא השלים את הסוגיה, ולכן בדפוס מופיע משפט קטוע.</p>	<p>כ"ל: אין נפסל בבית דין כ"ל הי"ל גר"ש. {סוף הלכה} כ"א: אינו נפסל בב"ד אלא מעצמו הוא נפסל פתר ליה בהתרייה וגו'. גרס' בפרק ז' הלכה גנג על פי שנים כלה. {סוף הלכה}</p>	<p>כ"ל, ד"ו, כ"א</p>	<p>ב"ק פ"ז; ה ע"ד- וע"א 1205.12-24 (מכות פ"א; לא ע"א-ע"ב 1334.17-31)</p>	<p>45 ב"ב פ"ג; יד ע"א 1245.37</p>

46	מכות פ"ב; לא ע"ד 1338.7	?	כ"ל, ד"ו	מכות	הכת' וידבר אלהים כול' גרשה מהו וישב עמם. רבני דקיסרין בשם ר' שילה שאם היה תלמ' חכם עושין לו בית וועד. {סוף עניין}	הגרש רומז להשלמת דרשה שלא נמצאת לפנינו בשום מקום אחר בירושלמי או במדרשים, ומוכרת רק מילקוטים מאוחרים; מסיבה זו קשה לדעת אם המשפט הבא בטקסט (מהו וישב עמם) הוא חלק מחתימת הרמז, או שהוא כבר שייך לסוגיה המקומית. משפט זה הוא דרשה על הפסוק 'ונתנו לו מושב וישב עמם', הפסוק שחותם את הדרשה שרמוזה בגרש. אם כן, סביר שזו אכן חתימת הגרש; הצורה גרשה מזדמנת בירושלמי רק בגרש זה, אך מופיעה כמה פעמים ב"ר. ייתכן שכול' אינה מלשון הגרש, והיא שייכת לקיצור הפסוק וידבר אלהים.	פרנקל, מבוא, דף לו ע"א; אפשטיין, מלס"א, עמ' 324-325; ליברמן, על הירושלמי, עמ' 13; ליברמן תיקוני (ו), עמ' 109; וידר, קטע, עמ' 130; גינצבורג, פו"ח (א), עמ' קטז; אפשטיין, לקטע, עמ' 136-137; אפשטיין, מלס"א, עמ' 324-325; עסיס, מקבילות, עמ' 139-140; ברנדס, מת"כ (א), עמ' 92; כ"ץ, עבודה זרה, עמ' 91-95;	41; 51 ²¹¹ ; 57 ²⁴⁰ ; 64
47	שבועות פ"ב; לג ע"ד-לד ע"א 1346.46	סנהדרין פ"א; יט ע"ב -1271.24 1272.8	כ"ל, ד"ו	<< מפני שהיתה תורפת ירוש' שם והיתה יכולה להיכבש משם {סוף הלכה}>	מה כתב מהלכות ולא התלוכות	בכ"ל חסרה באמצע הסוגיה יחידה גדולה, ומופיעים תחילתה וסופה בלבד. אין כל סימן לכך שהסוגיה קטועה, ונראה כאילו המשפט רצוף, אך אין למשפט זה משמעות. לדעתי מדובר בגרש שלא מכיל לשון רמז, אך מורה להשלים את הסוגיה על פי מקבילה בסנהדרין; ייתכן שגם במקבילה בסנהדרין מצאנו גרש בסוגיה זו, ואם כן יש כאן גרש דו-צדדי; מניחות הסוגיה עולה כי אפשר שה"גרש" מופיע במקומה העיקרי של הסוגיה.	זוסמן, מבוא, עמ' כה הערה 156; ליברמן, על הירושלמי, עמ' 23.	50 ²¹⁰ ; 54 ²²³ ; 61; 62 ²⁷¹ ; 71-; 75; 148 ⁷⁵⁹ ; 152 ⁷⁸⁷
48	שבועות פ"ז; לח ע"א 1368.18	סנהדרין פ"ח; כו ע"ב 1309.4-26/ כתובות פ"ט; לג ע"ב 1000.13-31 / (סוטה? - ראה גרש 24)	כ"ל, ד"ו	תמן תנינן הפוגמת כתובתה לא תיפרע אלא בשבועה. כיצד היתה כתובתה אלף זוז ואמ' לה התקבלת כתובתיך והיא אומרת לא התקבלתי אלא מנה לא תיפרע אלא בשבועה. תני הפוגמת אבל לא הפוחתת. >> << רב חסדא בעי בגין דהלך תרתין פסיעתא הוא מפני שפגמו בבית דין את מר אינו גובה {סוף הלכה}	תמן תנינן הפוגמת כתובתה לא תיפרע אלא בשבועה. כיצד היתה כתובתה אלף זוז ואמ' לה התקבלת כתובתיך והיא אומרת לא התקבלתי אלא מנה לא תיפרע אלא בשבועה. תני הפוגמת אבל לא הפוחתת. >> << רב חסדא בעי בגין דהלך תרתין פסיעתא הוא מפני שפגמו בבית דין את מר אינו גובה {סוף הלכה}	ליברמן, על הירושלמי, עמ' 23.	38 ¹¹⁸ ; 50 ²¹⁰ ; 54 ²²³ ; 61; 62 ²⁷¹ ; 87 ³⁹⁷ ; 148 ⁷⁵⁹ ; 152 ⁷⁸⁷	
*48	הוריות פ"ג; מז ע"ג 1425.6	מגילה פ"א; עב ע"א -752.38 753.5? (יומא פ"א לח ע"ג-ע"ד -562.39 (?563.45)	כ"ל, ד"ו	גרסי' בטגלה ען ריש הלכה ועד סופה ועוד היא בכפורים	בירושלמי הוריות הנספח לבבלי, בעיקר בפרק ג', חסרות סוגיות רבות שמופיעות בנוסח כ"ל; בנקודה שבה ה"גרש" מופיע חסרה סוגיה שיש לה מקבילה במסכת מגילה. בנוסח הנספח לא מופיע כלום מסוגיה זו, אף לא תחלתה וסופה; הרמז מפנה לשתי מקבילות (יומא ומגילה), תופעה שלא מצאנו בגרשים האחרים; בניגוד לדברי בעל הגרש, הסוגיה החסרה לא נמצאת לפנינו ביומא. ליברמן שיער שלפני יוצר הגרש הסוגיה הופיעה שם; מה שכן נמצא לפנינו ביומא הוא המשך הסוגיה, שלא חסר בנוסח הנספח בהוריות, והוא ארוך הרבה יותר מהחלק החסר. אם המשפט שלפנינו הוא גרש שמפנה למקבילה ביומא, היה ניתן לרמז בו את הסוגיה כולה, ולא רק את חלקה הראשון (והקצר); מסיבות אלו הגרש סומן	ליברמן, הוריות, עמ' 288-289; שם, עמ' 295;	43 ¹⁵⁵	

		<p>כחריג, ואולי יש להציע לו הסבר אחר: ייתכן שבמקור היתה מקוצרת הסוגיה כולה (1425.6–1426.23), שרובה נמצא גם ביומא, ולכך מכוון לשון הרמז. בשלב כלשהו הושלמה הסוגיה באופן חלקי (אולי מתוך המקבילה ביומא, שכוללת רק את הטקסט שלכאורה הושלם) אך לשון הרמז לא נמחק; אפשרות אחרת היא שכלל לא מדובר בגרש. כפי שמציין ליברמן, נוסח הירושלמי שבנספח מלא בחסרונות של סוגיות, ובאופן כללי הוא נוסח מקוצר (נוסח זה נמצא כנראה גם בקטעי סבונה (הוריות⁵)) כך שעצם חסרון הסוגיה לא מפתיע. המשפט שמופיע במקום הסוגיה הוא, לדעתי, כלל לא לשון רמז. מדובר בהערת גליון שמתייחסת לחלק הסוגיה שקיים לפנינו, ולא לחלק החסר, ומציינת שיש לו מקבילות. לומד כלשהו כתב על הגליון הפניה למקבילות, ומאוחר יותר היא חדרה לנוסח התלמוד. הערת גליון שחדרה פנימה מצאנו בנוסח הנספח גם כמה שורות קודם לכן (יז ע"ג שו' 51 – יחסרון יש כאן), ואפשר שההערות יצאו מתחת אותה יד. הערות על מקבילות מצאנו בכתבי יד שונים, גם על גבי כתב יד לידן של הירושלמי. מאיר, מתרבות, עמ' 53–54 מביא כמה דוגמאות להערות כאלו, שנוספו על ידי 'מגיה ג' (ושמא הוא אותו מגיה שכאן?). מכל מקום, נוכח הדמיון העקרוני לגרשים, והאפשרות שזה אכן גרש, גם אם חריג, ציינתי אותו ברשימה זו.</p>					
--	--	---	--	--	--	--	--

1. סקירת הממצא

1.1 הקדמה

בפרק זה יוצגו הנתונים העולים מסקירת כל הגרשים שהופיעו בטבלת הגרשים.¹⁰² חלקה הראשון של הבדיקה יתמקד באפיון הסוגיות שנרמזות בגרשים, מיקומן, הרכבן וסיווגן. החלק השני יוקדש ללשוניות הרמז של הגרשים, הרכבם ועיצובם. כמה נתונים, שלא נראים מובהקים או בעלי משמעות, לא יובאו בפירוט, אך המעיין יוכל להסיק אותם מרשימת הגרשים.

ניתוח רוחבי של הגרשים לוקה מטבעו בבעיות מתודולוגיות. המרכזית שבהן היא שהנתונים שהגיעו אלינו עשויים להיות אקראיים ולא מייצגים,¹⁰³ תולדה של עדי הנוסח המסוימים ששרדו עד לתקופתנו. חרף מגבלה זאת, קיים ערך בבדיקת הממצא של הגרשים הוודאיים שהגיעו לידינו. הכרות מובהקות שעולות בבדיקה כזו עשויות לסייע בידינו בבדיקה של מקרים מסופקים, ובהחלטה אם הם שייכים לתופעת הגרשים או לא.¹⁰⁴ כמו כן, נתונים שיעלו בבדיקה, ויכולים להצטרף לנתונים אחרים שאינם קשורים לתופעת הגרשים, עשויים לאשר אלו את אלו. במהלך הבדיקה אעיר על מספר שימושים שניתן לעשות בנתונים.

¹⁰² להוציא המקרים של הגרשים החריגים (שסומנו בכוכבית) והגרשים המסופקים (שנמצאים בנספח). כיוון שלעתים יש משמעות סטטיסטית גם לגרשים אלו, התחשבתי בהם בחלק מהבדיקות, וציינתי זאת בהערות השוליים.

¹⁰³ אצביע על שתי עובדות מעניינות בהקשר זה: (א) בקטע קידושין לבדו קיימים עשרה גרשים שאינם מוכרים לנו משום מקור אחר. הקטע מכיל פחות ממחצית מסכת קידושין, אין לדעת כמה גרשים היו בדפים שאבדו מטופס זה, וכמה טפסים מעין אלו אבדו במהלך הדורות; (ב) גרש מס' 2 מופיע בקטע הלד, אך הסוגיה נמצאת לפנינו במלואה בארבעה (!) עדי נוסח (כולל שני קטעי גניזה) – הדבר מלמד כי גם עדים רבים של סוגיה מלאה לא שוללים את האפשרות שהסוגיה נמסרה על ידי גרש בעד אחר, שלא הגיע לידינו.

¹⁰⁴ במהלך הדיונים בעבודה יעלו טענות כנגד מקורותם של חלק מהגרשים או של רכיבים בהם. גם טענות אלה עשויות להשפיע על הממצא הסטטיסטי.

1.2 חלק ראשון – הסוגיות המתקצרות

1.2.1 מסכתות וסדרים

בטבלה שלהלן מוצגת התפלגות הופעת לשונות ההפניה לפי סדרים ומסכתות. הגרשים מסווגים על פי המקבילה שאליה הם מפנים, האם היא נמצא באותה מסכת שבה מופיע הגרש, באותו סדר או בסדר אחר:¹⁰⁵

מסכת/סדר	סך כל הגרשים	פנים מסכתיים	פנים סדריים	בין סדריים	גודלה היחסי של המסכת בתלמוד	אחוז מתוך כלל הגרשים
תרומות	1	0	1	0	3.1%	2%
חלה	1	0	1	0	1.3%	2%
ערלה	2	0	1	1	1.2%	4%
ביכורים	1	0	0	1	1%	2%
ס"ה בסדר זרעים	5	0	3	2	25%	10%
שבת	2	2	0	0	6%	4%
עירובין	1	1	0	0	3.1%	2%
פסחים	3	0	1	2	4.1%	6.2%
יומא	3	2	1	0	3.1%	6.2%
שקלים	2	0	2	0	2.2%	4%
מו"ק	1	1	0	0	1.6%	2%
ס"ה בסדר מועד	12	6	4	2	32%	25%
יבמות	¹⁰⁶ 4	4	0	0	5.2%	8.3%
סוטה	5	1	3	1? ¹⁰⁷	3.3%	10.4%
כתובות	2	0	1	1	4.5%	4%
נזיר	3	1	2	0	2.7%	6.2%
קידושין	10	0	8/9 ¹⁰⁸	1/2	3.4%	20.8%
ס"ה בסדר נשים	24	6	14/15	2/4	25%	50%
נזיקין ¹⁰⁹	4	4	0	0	5.2%	8.3%
מכות	1	0	0	1?	0.4%	2%
שבועות	2	0	2	1	2.4%	4%
ס"ה בסדר נזיקין	7	4	2	1	17%	15%
ס"ה בתלמוד כולו	48	16	23/24	8/9		

במסכתות רבות (המהוות יחד כ-47% מהתלמוד) לא מזדמנים לנו כלל גרשים. ניתן לראות כי במסכתות סדר נשים קיימת כמות גדולה של גרשים ביחס לגודלן,¹¹⁰ ובעיקר במסכתות קידושין¹¹¹

¹⁰⁵ חישוב גודלן של המסכתות והסדרים נעשה על פי מספר העמודים שהן תופסות במהדורת האקדמיה ללשון עברית, ועל כן הוא חישוב בקירוב בלבד.

¹⁰⁶ יש להעיר כי שלשה מתוך הגרשים במסכת זו אינם כוללים את לשון ההפניה 'גרש', וכולם הפניות בתוך המסכת. גרש מספר 23 שלא ברור להיכן מפנה.

¹⁰⁷ גרש מספר 32 שלא ברור אם הוא מפנה לדמאי או לנדרים.

¹⁰⁸ לצורך הגדרת הגרשים נחשבת מסכת נזיקין על שלשת שעריה למסכת אחת, כפי שהיתה במסורת הא"י, והגרשים שבה נמנים כיפנים-מסכתיים. ראה בעניין זה אצל **זוסמן, ושוב**, עמ' 70 הע' 67.

וסוטה. לעומת זאת, כמות הגרשים קטנה בסדר זרעים בהשוואה לגודלו. ייתכן שנתונים אלו מקריים, והם תלויים בנתיב המקרי שהמסכתות השונות נמסרו בו, אך אפשר שניתן ללמוד מהם. כדי לבחון נקודה זו יש להשוות את הנתונים לבדיקות סטטיסטיות אחרות שנעשו על סדרים ומסכתות בירושלמי כגון: ייצוג בגניזה הקהירית,¹¹² ייצוג בציטוטי הראשונים, תופעות טקסטואליות שונות¹¹³ וכן הלאה. אם תמצא התאמה בין הבדיקות השונות, ניתן יהיה להסיק מכך על היחס למסכתות וסדרים שונים בתקופות קדומות.¹¹⁴

בדיקה נוספת ערכתי לגבי המקבילות שהגרש מפנה אליהן:¹¹⁵

למסכת:		ספק
ברכות	1	
פאה	2	
דמאי	1	¹¹⁶ 1
שביעית	1	
מעשרות	1	
זרעים	6	1
שבת	3	
עירובין	2	
יומא	3	
תענית	2	
מו"ק	1	
מועד	11	
יבמות	8	¹¹⁷ 1
סוטה	2	1
נדרים	4	1
גיטין	1	
נזיר	1	
קידושין	1	
נשים	17	2
ב"ק	4	
סנהדרין	5	

¹¹⁰ נתון זה נותר נכון גם אם מתעלמים מהגרשים הרבים בטופס קידושין. בגרשים החריגים מצאנו: 1 בזרעים (תרומות), 1 במועד (ביצה), 3 בנשים (סוטה, כתובות וקידושין) ו2 נזיקין (נזיקין) – נתון המתאים פחות או יותר לרשימה הכללית.

¹¹¹ נתון זה תלוי כולו בגרשים שבקטע קידושין.

¹¹² ראה אצל אליצור, לקראת, עמ' 274 הערה 67 – דווקא סדר נשים זוכה לייצוג הקטן ביותר בין קטעי הגניזה. ראה גם הערה הבאה.

¹¹³ כגון תופעות של בבליזציה, שיבושים, כפלי גירסה, הגהות בכתב יד ליידין וכן הלאה. רוב הנתונים לא נבחנו בבחינה רוחבית, אך חוקרים העירו על מסכתות מסויימות שעסקו בהן – ראה למשל (על מסכת ברכות) **זוסמן, מבוא**, עמ' כו הע' 161; **זוסמן, כי"ל**, עמ' 211 הע' 30. ושמה ניתן ללמוד מכאן כי ככל שהמסכת נלמדה יותר, כך מעטים בה הגרשים?

¹¹⁴ ראה למשל **זוסמן, ושוב**, עמ' 84 הע' 136. זוסמן מציע ללמוד מאופי הגרשים במסכת נזיקין על דרך לימודה במהלך הדורות.

¹¹⁵ לכאורה מדובר בבדיקה משמעותית יותר מבדיקת מספרם של הגרשים שמופיעים במסכת. בעוד שקיומם של הגרשים משתנה בעקבות תופעות מסירה (השלמה בידי לומדים או קיצור בידי סופרים) ונתון יותר להשפעה של אופן וכמות לימוד, המקומות שהפניה מפנה אליהם הם "מקריים", ולא סביר שמישהו ישלים דווקא הפניות למסכת מסויימת או ייצור דווקא הפניות לשם. אך הדבר לא מדוייק, שכן מסכתות מסויימות קשורות ביניהן קשר הדוק. למשל: רוב מוחלט של הגרשים במסכת קידושין מפנים לסוגיות בסדר נשים, כיוון שנושאי המסכתות משיקים, בעוד שלסדרים אחרים מצאנו בה רק הפניה אחת או שתיים. בקטע קידושין (מה שהשתמר ממנו) מצאתי רק סוגיה אחת שיש לה מקבילה בסדר אחר ומופיעה במלואה.

¹¹⁶ גרש 32 שמפנה לנדרים או לדמאי.

¹¹⁷ גרש 36 שמפנה לסוטה או ליבמות.

ע"ז	1	
נזיקין	10	0

הכמות בסדרי זרעים ומועד דומה לזאת שבטבלה הקודמת. באשר לסדר נזיקין, ניתן ללמוד מטבלה זו כי יש יותר גרשים המפנים אליו (בעיקר למסכת סנהדרין) מאלו הנמצאים בו, ובסדר נשים להיפך (בעיקר בקידושין וסוטה). גם נתונים אלו צריכים להבחן במבט רחב מול נתונים העולים מבדיקות אחרות.¹¹⁸ כאן יש לציין כי בדיקה שתעשה תוך התעלמות מהגרשים הנמצאים בקטע קידושין (המפנים כמעט כולם פנימה בתוך סדר נשים) תביא לחלוקה שווה של הגרשים המפנים לסדרי מועד, נשים ונזיקין (10 לכל אחד), ותותיר רק את סדר זרעים במיעוט יחסי. זו דוגמה לבעייתיות הנובעת מהממצא האקראי שהגיע לידינו.

1.2.2 עדי נוסח

השוואה של מצאי הגרשים בין עדי נוסח שונים בעייתית, מפני שעדי הנוסח שונים בהיקפם ובאופיים. בבדיקה זו נכללו רק עדי נוסח של תלמוד ירושלמי בלתי מעובד: כתב יד לידן המכיל את הירושלמי כולו, כתב יד רומי המכיל את סדר זרעים (למעט מסכת ביכורים) ומסכת סוטה, כתב יד אסקוריאל המכיל את מסכת נזיקין, קטעי הגניזה הקהירית וקטעים מכריכות ספרים.¹¹⁹ כמו כן הובאו נתונים לגבי דפוס ונציה, שהוא בעצם כתב יד לידן לאחר הגהה:¹²⁰

עד נוסח	גודלו היחסי	גרשים
כי"ל	100%	31
ד"ן	100%	8
כי"ר	25%	6 ¹²¹
כי"א	5%	4
קידושין	1%	10
יום טוב	0.2%	1
חלה	0.25%	1
משקין	0.22%	1
סוטה	0.76%	1
בבא קמא	0.65%	1
שבת+שקלים	2.7%	2 ¹²²
שקלים	0.25%	1

¹¹⁸ ניתן לכאורה להציע כבר כעת משמעות אפשרית לנתונים אלו. ייתכן שברמה הסטטיסטית ניתן למצוא מסכתות "ראשוניות" יותר (בחשיבות ואולי בקדמות העריכה), שהגרשים נוהגים להפנות אליהן יותר מאשר להפנות מהן. מסכת סנהדרין, שחמשה גרשים מפנים אליה ואף לא גרש אחד ממנה למקום אחר (אבל ראה רשימת הספקות 24–26) עשויה להיות כזאת. מאידך, אם נכון הדבר, היה צפוי למצוא גרשים רבים המפנים למסכת ברכות, ואין הדבר כך. מכל מקום, ייתכן שניתן לזהות קשרים חזקים בין מסכתות מסוימות. בין הגרשים מצאנו לפעמים "מערכות" של גרשים, סוגיות מרובות מקבילות שקיימות בהן כמה הפניות. בין אלו קיימות שתי מערכות בין המסכתות **שבועות-סנהדרין-כתובות-סוטה** (מערכת 1: גרש מס' 21*, 27 – ראה נספח סוגיות רחבות; מערכת 2: גרש מס' 24, 48 – בשני המקומות ניתן לדעת למצוא סימנים לגרשים נוספים), האם מדובר על מקרה בלבד או שיש כאן סימן לקשר מיוחד? ¹¹⁹ לגבי אפשרות לגרשים בעדים "מעובדים" ראה לעיל הערה 12. גודלם של קטעי הגניזה והכריכות חושב בהערכה גסה, כיוון שרבים מהם פגומים וקשה לאמוד את כמות הטקסט המופיעה בהם.

¹²⁰ בטבלאות העוסקות בהתפלגות עדי הנוסח חושבו גם הגרשים החריגים, שכן לעניין השוואה בין העדים דינם כשאר הגרשים. לא חושבו גרש מספר 31* וגרש מספר 48*, שכן הם מופיעים בעדי נוסח שלא נכללו בבדיקה. מתוכם ארבעה במסכת סוטה.¹²¹

¹²² מדובר בטופס הגדול ביותר שנמצא בגניזה, שהכיל את מסכתות שבת ושקלים. קרוב לוודאי שניתן לשחזר בכתב יד זה לפחות גרש אחד נוסף, ראה ברשימת הספקות מספר 7 ומספר 9.

18 ¹²⁴	25% ¹²⁵	סה"כ קטעים
-------------------	--------------------	------------

מעניין במיוחד לבחון סוגיות שמתועדות בכמה עדים, ובחלקם הן נרמזות בגרש. להלן טבלת החיתוכים בין העדים השונים:¹²⁵

בטקסט המשותף לעדים	גרשים המופיעים בשני העדים	גרשים המופיעים רק בעד הראשון	גרשים המופיעים רק בעד השני
כ"ל וכ"י	4 ¹²⁶	3	2
כ"ל וכ"א	1	1	3
כ"ל וקט"ג	1 (2?) ¹²⁷	5 ¹²⁸	18
כ"י וקט"ג	1	1	2
כ"א וקט"ג	0	0	1
בין קט"ג	0	3 ¹²⁹	

הנתון המרכזי העולה מהשוואה זאת הוא השוני הגדול בין עדי הנוסח, במיוחד בין קטעי הגניזה לעדים האירופאים. בין כל הגרשים קיים גרש אחד בלבד המשותף לקט"ג ולעד נוסח אירופאי (מס' 21* – ראה דיון עליו להלן). גרש זה נמצא במסכת סוטה, ועל כן הוא משותף הן לכ"ל והן לכ"י. בהקשר זה יש לציין גם את הגרש היחיד שמצאתי לעתה בציטוטי הירושלמי בספרות הראשונים, גרש מס' 16*, המוכר לנו גם מקט"ג (יום טוב). הסוגיה מצוטטת בתשובה אשכנזית שנדפסה על ידי קופפר,¹³⁰ אך קשה לעמוד שם על הנוסח המדויק של הגרש שעמד לפני המשיב. מכל מקום, ניכר שם שהמשיב לא הבין את תפקיד הגרש¹³¹, וכן שהסוגיה כולה היתה משובשת לפניו. נותרת בעינה העובדה שכתב יד שעמד לפני חכם אירופאי הכיל (כנראה שיבוש של) גרש שנמצא לפנינו בקטע גניזה, ולא נמצא בכתב יד ליידין.¹³² גרש אחרון שהיה משותף כנראה לכ"ל ולקט"ג הוא גרש מס' 10. בכ"ל של מסכת פסחים נרמזה בגרש סוגיה ארוכה ביותר. מקום הסוגיה לא השתמר לפנינו בקטע הגניזה (פסחים), אך משחזור משוער שלו עולה שהוא לא יכול

¹²³ על פי אליצור, לקראת עמ' 274. אליצור מעריך כך את האחוז מהירושלמי שזוכה לייצוג בקטעי הגניזה. מדובר בנתון בעייתי מבחינת הבדיקה שכאן, הן מפני שמאז נמצאו קטעים נוספים והן מפני שרבים מהקטעים חופפים זה לזה, ולענייננו יש להתחשב גם בחלקים החופפים. אף על פי כן, אני משתמש בנתון זה כקנה מידה כללי.

¹²⁴ גם בסנהדרין; ניתן לדעתי לשחזר גרש, ראה ברשימת הספיקות מספר 24. לגבי פסחים ראה להלן הערה 133.

¹²⁵ מהגהות מגיה כ"ל ניתן ללמוד לכאורה על קיומן של סוגיות אלו בעדים שמהם הגיה (ראה: מאיר, מתרבות, עמ' 170 הע' 417) אך מפאת מעעומה של הידיעה (באיזה עד נוסח? באיזה אופן? וכו') לא כללתי כאן את החיתוכים הללו – ניתן להסיק אותם בקלות מהטבלה הקודמת. הדבר עשוי להצטרף על מנת לחזק את הרושם הכללי כי הגרשים מיוחדים לעדים מסויימים. ייתכן שחלק מהעדים ששימשו את מגיחי כ"ל הכילו גם גרשים משל עצמם, ואולי נתנו את אותותם בדברי המגיהים. בנימין אליצור (הקדמה, עמ' מה הע' 43) הביא שורה של הערות על מקבילות שנוספו בידי המגיהים, אך שמא מקורן של חלק מההערות בטפסים שעמדו לפני המגיהים.

¹²⁶ כולם במסכת סוטה.

¹²⁷ גרש מספר 10, עליו ראה להלן בסמוך.

¹²⁸ כשתדקדק בדבר, אף אחד ממקרים אלו אינו מקרה "רגיל", ואפשר שיש כאן יותר מיד המקרה.

¹²⁹ גרש מס' 2 מופיע בחלה; אך הסוגיה מופיעה במלואה בחלה² וחלה³; גרש מס' 16* מופיע ביום טוב², אך הסוגיה שלמה ביום טוב³; גרש מס' 17 מופיע במשקין² וכנראה שהסוגיה הופיעה במלואה במשקין³.

¹³⁰ קופפר, תשובות, עמ' 107–108. מתוך כתב יד אוקספורד, ספריית הבודליאנה, 692 (קטלוג נויבאוואר).

¹³¹ וראה הערות המהדיר שם, המנסה להבין את הדברים. מקום נוסף שאולי עמד בו גרש לפני אחד הראשונים ראה לעיל במבוא הערה 13.

¹³² שני הגרשים שהוזכרו כאן הם גרשים חריגים. ברשימת הספיקות קיימות עוד מספר דוגמאות המשותפות לכמה עדי נוסח (מס' 3, 5, 28) – אם אכן מדובר בגרשים, אפשר שדווקא המקרים הפחות מובנים זכו להשתמר בכמה עדים, מפני שהמקרים המובנים הושלמו.

להכיל את הסוגיה המלאה.¹³³ עם זאת, אין לדעת אם הופיע בו גרש ממש, או שהסוגיה היתה חסרה לגמרי.

השוואת טיבם של הגרשים המתועדים בעדים שונים עשויה להעלות נתונים לגבי היחס בין עדים אלו. ההשוואה מעלה דמיון כמעט מושלם בין כ"ל לכי"ר בארבעת הגרשים המשותפים להם:

מספר הגרש	עד הנוסח	תחילת הסוגיה המקוצרת	לשון הקיצור	סוף הסוגיה המקוצרת
22	כי"ל	ואבי ראה גם ראה וגו'. ¹³⁴	גְרֵשׁ ע"ד	ולא מיחה
	כי"ר	ואבי ראה גם ראה וג'.	גרש	ולא מיחה
23	כי"ל	מנחלת בני	(גרשון)	כי שם חלקת...
	כי"ר	מנחלת בני	גרְבִי ¹³⁵	שם חלקת...
24	כי"ל	משום אנשי ירושלם	(גְרֵשׁ) שלשה הן... ממרא	כול' {סוף הלכה}
	כי"ר	משם אנשי ירושל'	גרש שלשה הם... ממרא	{סוף הלכה}
*21	כי"ל	צריך שני עדים	(גְרֵשׁ)	{סוף הלכה}
	כי"ר	שני עדים	גרְבו	{סוף הלכה}
	סוּמָה	שניה ושלישית ¹³⁶	גרש	{סוף הלכה}

הגרשים דומים כל כך בצורתם ובלשונם, כך שקרוב לוודאי ששני כתבי היד משתלשלים מאב משותף. קרבה כזו בין כתבי היד לא מתקיימת בסדר זרעים, ונראה שהדבר מעיד כי כ"ל או כי"ר, ואולי שניהם, הועתקו בעצמם מתוך טפסים שונים.¹³⁷ אם נכונים דברי, הופעתם של הגרשים בשני העדים הללו מלמדת על הזיקה העמוקה שבין כתבי היד, ולא על תופעת הגרשים.¹³⁸ הדמיון בין שני כתבי היד לבין קטע הגניזה עשוי להיות משמעותי יותר, אך להלן 2.2.5§ אטען כי סביר לזהות קשר ישיר גם בינו לבין כתבי יד אלו.

לעומת דמיון זה, הגרש המשותף לכי"ל ולכי"א (45) נראה שונה לגמרי בכל אחד מהם:

מספר גרש	עד הנוסח	תחילת הסוגיה המקוצרת	לשון הקיצור	סוף הסוגיה המקוצרת
45	כי"ל	אמ' ר' זירא הדא אמרה עד זומם אין נפסל בבית דין	(כ"ל הי"ל גר"ש)	{סוף הלכה}
45	כי"א	אמ' ר' זעורא הדה אמרה עד	גרס' בפרק ז' הלכה גנב על	{סוף הלכה}

¹³³ מדובר בטופס גדול מאד. לפנינו נמצאים שרידים משלשה קונטרסים בני חמשה גליונות כל אחד. כל עמוד בטופס מכיל טקסט באורך ממוצע של כ-27 שורות במהדורת האקדמיה. בין העמוד שמכיל את תחלת פרק 'יתמיד נשחט' (ENA 1493/3), גנזי הירושלמי עמ' 223 לבין השריד הבא אחריו (אוסף קאופמן 1289¹, שם עמ' 224) חסרות כ-58 שורות של מהדורת האקדמיה, המתאימות לחסרון של דף אחד (שני עמודים) מדפי הקטע. משחזור מבנה הקונטרס עולה כי אכן חסר שם דף אחד בלבד, ואין אפשרות שהופיעה שם הסוגיה המלאה שמחזיקה כמעט 200 שורות.

¹³⁴ 'וגו' שייך כנראה לקיצור הפסוק, ולא לגרש, אך המגיה שהשלים את הגרש וגם את הפסוק, מחק אותו.

¹³⁵ כפי שציין אפשטיין (מלס"א, עמ' 326), השיבוש בכת"י רומי גרבי הוא שיבוש של גרש כי המלה כי שייכת להמשך הדרשה כי שם חלקת מחוקק ספון כפי שמופיע בכ"ל, ולכן גם גבולות הקיטוע זהים. אבל ראה בגרש הרביעי בטבלה זו, שגם בו השתבש כי"ר לגרבו, ואולי יש להסביר את השיבוש באופן אחר.

¹³⁶ חסר כאן משפט, שהושלם בגליון, ראה להלן 2.2.5.3§.

¹³⁷ מהקולפון של כ"ל עולה כי הוא הועתק מתוך טופס אחד בלבד, אך ייתכן שאביו הועתק מתוך טפסים שונים, כפי שעולה גם בדיוני להלן על לשונות ההפניה (1.3.4.4§). בעניין זה ראה גם אפשטיין, מלס"א, עמ' 606; פיינטוך, מסורות, עמ' 60; זוסמן, ושוב, עמ' 62 הע' 31 והני"ש. לגבי כי"ר ראה מאיר, מהיסטוריה, עמ' 302-309. לא ברור לי מדוע מניח מאיר שכתב היד הועתק כולו מתוך טופס אחד.

¹³⁸ מובן שיש צורך בהשוואה מדוקדקת של נוסח התלמוד עצמו בשני כתבי היד, כדי לאשש או להפריך את הקשר שתואר כאן. (מעין עבודה כזאת ראה למשל אצל מוסקוביץ', לישני, עמ' 68-71).

	זומם אינו נפסל בב"ד אלא מעצמו הוא נפסל פתר ליה בהתרייה וגו'.	פי שנים כלה.	
--	--	--------------	--

השוני מתבטא הן בלשון ההפניה והן במיקום המדויק של הקיטוע. בניגוד לקרבה הגדולה שבין כ"ל לכי"ר במסכת סוטה, עולה מכאן ריחוק יחסי בין כ"ל לכי"א, והדבר מאשר את דברי רוזנטל על היחסים בין כתבי היד.¹³⁹ מאידך, על רקע השוני הגדול, בולטת כאן העובדה כי עצם קיומו של הגרש משותף לשני העדים. אם אין יד המקרה בדבר, הרי שיש כאן מסורת קדומה המשתקפת מבעד לטשטוש גלגולי המסירה.¹⁴⁰

אם נסכם אפוא נתונים אלו – בין קטעי הגניזה לעדים האירופאים מתגלה פער גדול יחסית: גרש אחד בלבד משותף בודאי לקט"ג ולעדים אירופאים, ועל שניים נוספים ניתן ללמוד בעקיפין. בתוך העדים האירופאים עצמם נראה שקיים קשר גנטי קרוב במסכת סוטה בין כ"ל לכי"ר, ולעומת זאת קשר רחוק בין כ"ל לכי"א. השוני הרב בין העדים מעיד על כך שהגרשים הלכו והתפתחו או שמא הלכו ונעלמו (כלומר הושלמו) בכל ענף נוסח באופן עצמאי.

1.2.3 יעדי ההפניה

בין הגרשים הוודאיים יש רק שנים (מס' 23 ו-46) המפנים לטקסט שלא קיים לפנינו במקום אחר בירושלמי. לגבי אחד מהם (46) הוצע כי הטקסט היה קיים בירושלמי, אלא שנשמט,¹⁴¹ וייתכן שהוא הדין לגבי השני.¹⁴² מכל מקום, ברור שמערכת ההפניות העקרונית היא פנים-ירושלמית, ומקרים אלו הם היוצאים מן הכלל שאינם מלמדים על הכלל.¹⁴³ שני המקרים הללו נמצאים בתוך טקסטים אגדתיים, ומשכך עשויים לקיים קשר הדוק יותר לקבצים מדרשיים אחרים.¹⁴⁴ בתוך הירושלמי ניתן להבחין בין גרשים המפנים לסוגיה בתוך אותה מסכת או בתוך אותו סדר, לבין אלו המפנים לסוגיות בסדר אחר:

סוג	כמות	ספק
פנים מסכתיים	16	

¹³⁹ רוזנטל, מבוא עמ' יב-יג. וראה גם דיונו המפורט של זוסמן, ושוב, עמ' 124 הע' 40.
¹⁴⁰ ראה עוד על כך להלן § 2.3.6. בעניין זה יש להעיר על קיצור פנים-סוגיית המשותף לשני עדי נוסח, אך נמצא בהם באופן שונה. בסנהדרין (1282.1) מצאנו בכ"ל קיצור 'יכול' הרומז למהלך שנמצא לפני כן בסוגיה. קיצור זה נמצא גם בקטע מכריכה (ברכות, עמ' 591 שו"י 10) אבל הקיצור נמצא בשלב מאוחר יותר בסוגיה, הוא כולל גם את מילות הסיום של הטקסט המקוצר, והוא משתמש ב'בוג' ולא ב'כול'. ייתכן שבחינה רחבה יותר תסייע להבין אם לפנינו ראייה להשתלשלות מאב נוסח אחד, או שבמקרה קיצרו שני העדים באותה סוגיה. השווה גם גרש משותף לכמה עדים של בראשית רבה (סוקולוף, קטעי, עמ' 23 מספר 2, ושם עמ' 46 מספר 6) – אורך הציטוט שונה בין העדים, מילת הקיצור שונה וכן קיומם של הפניה ושל חתימה.
¹⁴¹ ראה זוסמן, פרקי, עמ' 270 הע' 284; כ"ץ, עבודה זרה, עמ' 90-92 ו-95. גם אם לא נקבל את הצעתו של כ"ץ, נראה שיחידה זו אכן הופיעה במקום אחר בירושלמי, כיוון שהיא מצוטטת בידי הראשונים שהובאו במאמרו של כ"ץ. מעניין לציין כי גם בב"ר מצאנו גרש אחד הרומז לטקסט שאין לו מקבילה לפנינו (ראה סוקולוף, קטעי, עמ' 22-23, מספר 1) וגם הוא משתמש בגרשה' ולא כולל לשון הפניה, ממש כמו גרש מס' 46 בירושלמי.
¹⁴² ליברמן (תיקוני ו), עמ' 107) טען שמדובר בהפניה לתוספתא. אך יש להעיר כי נוסח הירושלמי שם שונה בפרטים רבים מנוסח התוספתא שלנו (ואולי יש בו עדות לנוסח התוספתא שלפני הירושלמי?). מכל מקום – דרשה זו היתה עשויה להשתלב בירושלמי במקומות רבים, כמו שמעידות המקבילות הרבות מאד ברחבי ספרות חז"ל, ואולי היתה קיימת במיום כלשהו ונשמטה. אפשר שמאמרים שגורים מאד נרמזו גם בלי שהיתה להם מקבילה מסוימת. ראה גם דברי זוסמן, פרקי, עמ' 231 הע' 64 – אך לכאורה דבריו שם צריכים תיקון.
¹⁴³ הדברים אמורים בעיקר כדי להדגיש את הפער מול הגרשים בבראשית רבה. הגרשים בבראשית רבה מפנים פעמים רבות לירושלמי, ובעיקר לפסיקתא דרב כהנא. לעומת זאת המערכת הירושלמית היא פנימית, גם לשני המקרים שתוארו קודם לכן לא מצאנו מקבילות במדרשים הקלאסיים.
¹⁴⁴ ואולי לרמזו כי קיים קשר בין תופעת הגרשים לבין תהליך שילוב האגדות בירושלמי. ביבליוגרפיה מרכזית לסוגיה זו הבאתי בדיון על רשימת הספקות מספר 10 ובהערות שם.

פנים סדריים	20	1 ¹⁴⁵
בין סדריים	9	1
לא ידוע	2	

ייתכן שנתונים אלו קשורים לתופעת המקבילות עצמה ולא לתופעת הגרשים – סביר יותר למצוא מקבילות פנימיות באותה מסכת ובאותו סדר, מאשר למצוא מקבילות חיצוניות מסדר לסדר אחר. לשם בחינה של אפשרות זו יש להשיג נתונים לגבי הסוגיות המקבילות בירושלמי כולו, עבודה שטרם נעשתה.¹⁴⁶ עוד יש להזכיר כי הושמטו מהרשימה קיצורים פנים-סוגייתיים, וכן שמונה מהגרשים בקטע קידושין¹⁴⁷ הנם פנים-סדריים, כך שהשמטה שלו היתה משנה את הממצא באופן ניכר. עוד עולה כי מערכת ההפניות כוללת את כל הירושלמי, ולא מוגבלת לתחום מסוים בו.¹⁴⁷

חוקרים שונים תלו את אופן יצירת הגרשים בסדר לימוד או כתיבת הירושלמי. כשסופר שכבר כתב סוגיה מסוימת, הגיע להופעה הבאה שלה, הוא השמיט אותה.¹⁴⁸ אם כך, ראוי לבדוק את כיווני ההפניות בגרשים שמצאנו, ולבחון אם הם מתאימים לטענות אלו.

מבדיקת ההפניות ה'פנים-מסכתיות' עולה כי כולן מפנות להופעות קודמות של הסוגיה, באופן מתאים לדברי החוקרים הללו.¹⁴⁹ לגבי ההפניות שאינן פנימיות, קשה לקבוע אם הן מפנות אחורה או קדימה, כיוון שאין בידינו מידע מספק על סדר הלימוד של המסכתות.¹⁵⁰ כמו כן, לא ברור אם עלינו להניח שהיה סדר לימוד קבוע, או שכל סופר/גרסן למד או כתב בסדר משל עצמו.¹⁵¹ אף על פי כן, בחנתי את סדר המסכתות העולה מתוך ההפניות הפנים-סדריות, אם נניח שההפניות מפנות תמיד למקבילה שהופיעה לפניו. השויתי בין הסדר העולה מההפניות לבין הסדר המקובל¹⁵² והסדר בכי"ל:

סדר המסכתות בסדר זרעים, לפי העולה מתוך ההפניות,¹⁵³ מתאים הן לסדר שלפי מספרי הפרקים ולסדר המקובל, והן לסדר בכתב יד ליידין.

בסדר מועד, **סדר המסכתות העולה** מן ההפניות מתאים לסדר המקובל באופן חלקי: הקדמת שבת לפסחים בהפניות מתאימה לסדר שלפי מספר הפרקים ולכי"ל, וכך גם הקדמת יומא

¹⁴⁵ גרש מסי' 32 שלא ניתן לדעת אם מפנה למסכת נדרים או למסכת דמאי.
¹⁴⁶ עסיס (מקבילות, עמ' 13) מציין שבדק את כל המקבילות בירושלמי, אך למיטב ידיעתי הוא לא פרסם בדיקה זו. עבודתו עוסקת בחמש מסכתות בלבד. מכל מקום, הבדיקה תלויה בשאלה הסבוכה מהי מקבילה. לשם הדגמת הבעיה ניתן לעיין בגרש מספר 26. לפנינו סוגיה שנרמזת בגרש, אך לא נמנית כסוגיה מקבילה בעבודתו של עסיס, מפני שהיא לא מקבילה מדויקת. הוא הדין לגבי רשימת הספקות מסי' 20.1 (ראה להלן בסוף 3.98), אך שמא מקבילה זו נשמטה אצלו בטעות.

¹⁴⁷ הכוונה לעצם קיומה של התופעה, אך ראה לעיל בהע' 118 שאולי ניתן לזהות קשר חזק יותר בין מסכתות מסוימות. ראה גם דברי זוסמן (ושוב, עמ' 84 הע' 136), שביקש ללמוד מאופי הגרשים במסכת נזיקין על קשריה עם שאר מסכתות הירושלמי.

¹⁴⁸ ראה לעיל עמ' 6.
¹⁴⁹ נתון משמעותי זה עשוי לסתור שחזורים שאינם מתאימים לכלל זה. ראה למשל הצעתו של גינצבורג, פו"ח (א), עמ' קטז, והצעתו של ליברמן, תוכ"פ, ב"מ, עמ' 196. לעומת זאת, אפשר שיהיה בנתון זה כדי "לתארך" תהליכים שארעו בטקסט. ראה את השחזור שהציע רוזנטל (מבוא, עמ' כו הע' 60), המתאר מעבר של סוגיה ממקומה העיקרי בפרק ו, אחורה לפרק ה, ומשם בחזרה לפרק ו. על פי דרכנו אפשר לקבוע סדר של מוקדם ומאוחר: ההעברה הראשונה, מהמקום העיקרי למשני ובניגוד לכיוון, שייכת לשלב קדום של התהוות התלמוד, ההעברה השנייה, בהתאם לסדר המסכת, שייכת לשלב הגרשים.

¹⁵⁰ ראה זוסמן, ספר ירושלמי, עמ' 8 הע' 33 וההפניות שם.
¹⁵¹ ראה למשל את שחזורו של ליברמן, תש"ק, עמ' 22 הע' 1.

¹⁵² הכוונה לסדר הנובע ממספר פרקי המשנה – על פרשה זאת ראה כהנא, תפוחי, עמ' 32 וההערות שם.
¹⁵³ דמאי קודמת לתרומות, מעשרות לחלה ושביעית לערלה.

לשקלים. עם זאת, הקדמת מסכת תענית ליומא ולשקלים, מצביעה על סדר שאינו מתאים לסדר שלפי מספר הפרקים ולא לסדר שבכתב יד ליידין.

סדר המסכתות בסדר נשים, לפי העולה מתוך ההפניות, מתאים לסדר בכ"ל,¹⁵⁴ אך הקדמת סוטה לכתובות בגרש מס' 28 לא מתאימה לסדר שלפי מספר הפרקים. הפניה זו נמצאת בכ"ל עצמו, ועשויה אולי ללמד על כך שההפניות המופיעות בו נמצאות כסדר.

בסדר נזיקין מצאנו שני גרשים פנים-סדריים בלבד, המקדימים סנהדרין לשבועות, הדבר מתאים לסדר הפרקים ולסדר כ"ל.¹⁵⁵

בעיני, ספק רב אם ניתן ללמוד מכאן על סדר הלימוד של המסכתות, או על אופיים של הגרשים. ממקורות אחרים עולה כי לכתבי היד של התלמוד לא היה סדר קבוע, והממצא בסדר מועד (ואולי גם בסדר נשים) מצטרף לנתונים אלו. ההתאמה בסדרים האחרים לסדר המסכתות עשויה להיות מקרית, שכן קיימות שם מעט הפניות. נראה כי אם פעלו הגרשים לפי סדר לימוד, היה זה סדר מקרי התלוי בסופר/גרסן מסוים ולא בסדר קבוע ומקובל. כדי להוכיח טענה כזאת יש צורך במציאת הפניה 'דו-צדדית' בין מסכתות. ברשימת הגרשים לא מצאנו מקרה כזה, אך ברשימת המקרים המסופקים ניתן למצוא, קרוב לודאי, לפחות מקרה אחד כזה.¹⁵⁶

בנוגע לסדר הסדרים¹⁵⁷ בתלמוד, מצאנו הפניות 'דו-צדדיות' מנשים לזרעים¹⁵⁸ ומזרעים לנשים,¹⁵⁹ כולן מפורשות וכולן בכתב יד ליידין. לכאורה די בזה כדי ללמד שלכל הפחות הגרשים בכתב יד ליידין לא נקבעו לפי סדר הסדרים. מכלל הנתונים עולה רושם כי ניתן לזהות השפעה מובהקת של סדר התלמוד רק בהפניות פנים-מסכתיות,¹⁶⁰ ולא בהפניות אחרות.

1.2.4 אורך הסוגיות המתקצרות

אורך הסוגיות שנמסרות בגרש נע בין מימרות קצרצרות של פחות משתי שורות¹⁶¹ לבין סוגיות מלאות המחזיקות כמעט עמוד שלם. בולט בחריגותו גרש מס' 10 (פסחים-ברכות) שרומז לסוגיה שמחזיקה כמעט ארבעה עמודים, פי ארבעה מאורך הסוגיה הבאה אחריה. נתון זה, לצד נתונים אחרים, מעורר לבחון מקרה זה בעין ביקורתית, ולבדוק אם הוא אכן גרש "רגיל" או שקרתה כאן תופעה אחרת.¹⁶²

¹⁵⁴ סוטה קודמת לכתובות, נדרים לניזיר; גיטין, סוטה, נדרים ויבמות קודמות לקידושין.
¹⁵⁵ למעשה, לא מצאנו בסדר נזיקין הפניות לסדרים אחרים (מלבד גרש מס' 48*, אך ספק בעיני אם אכן מדובר בגרש).
¹⁵⁶ ראה רשימת הספקות מספר 24 (להלן §2.1.2). לא מדובר רק בהפניה דו-צדדית, אלא באותה סוגיה עצמה שמקוצרת כנראה בשתי הופעותיה, בעדי נוסח שונים. ראה גם מספר 21 ברשימת הספקות, שאולי כלל הפניה מכתובות לקידושין, בכיוון ההפוך מזה של ההפניות בקטע קידושין-.

¹⁵⁷ ראה אצל כהנא, תפוחי.

¹⁵⁸ גרש מס' 5.

¹⁵⁹ גרש מס' 22.

¹⁶⁰ למעשה, במקום שיש סדר ברור ללימוד, יש גם סדר לגרשים. על סדר הגרשים בב"ר ראה להלן §1.3.6.

¹⁶¹ ראה מספר 1, 39, 40. המדידה לפי יחידה של שורות ועמודים במהדורת הירושלמי של האקדמיה ללשון עברית. המדידה אינה מדוייקת, הן מפני שלעיתים גודל הכתב משתנה, והן מפני שחלק מהשורות מכילות סימני ההדרה שונים, אך היא מספקת קנה מידה טוב.

¹⁶² (גרש ארוך ראה גם רוזנטל, ז'נבה עמ' 167. הוא מציע שגם גרש 31* בא להשלים יחידה ארוכה מאד, אך לא נוטה לקבל את ההצעה, ואכן אין נראה כך). יש להוסיף כמה נתונים נוספים על גרש מספר 10: הקשר של סוגיית ברכות לסוגיית פסחים מתחיל שם באמצע הסוגיה, כאשר סוגיית ברכות מצטטת את המשנה בפסחים פ"ה מ"א ומעמדת בינה לבין זמני התפילה שבמשנת ברכות. רוב מוחלט של הסוגיה כלל לא קשור לסוגיית פסחים, וברור שהוא נסדר בברכות. גם אם חלקים מהסוגיה קשורים בקשר קלוש לסוגיית פסחים (כגון: דיון בזמני תפילת שחרית כהשוואה לזמני תפילת מנחה, דיון בזמני תפילת נעילה וערבית כחלק מדיון על סוף זמן מנחה וסוף זמן תמיד של בין הערביים וקרוב פסח וכדו') חלקים ארוכים אחרים אינם מתקשרים אפילו בקשר כזה (כגון הדיון בקריאת התורה בר"ח שחלה בו תענית) ומתוך כך מלמדים לדעתי שאין להתאמץ לדחוק את הקשר גם בשאר הסוגיה. אמנם מצאנו מקרים של סוגיות שהועברו למרות שרק מקצתן קשור למקומן החדש, אך כאן עוברת שרשרת סוגיות בהיקף חריג למדי.

רמיזתן של סוגיות קצרות במיוחד מקשה על הסברה שמדובר בקיצור שנעשה בידי סופר חסכן. פעמים שהסופר "חסך" שתי שורות בלבד, ובמקומן הוסיף עוד שורה שלמה של לשון הפניה, המסבכת את הטקסט, ויצא שכרו בהפסדו.

1.2.5 אופי הסוגיות

מעבר לנתונים הטכניים, ביקשתי לבחון את אופי הסוגיות שנרמזות בגרש. אפיון של סוגיות הוא מלאכה קשה, הנתונה לשיקול הדעת ואינה חתוכה. השתמשתי בהגדרות הללו:

1. **סוגיה** – סוגיה מלאה הכוללת משא ומתן.
2. **ברייתא** – מובאה שכוללת ברייתא בלבד, או מקובץ ברייתות.
3. **מעשה** – סיפור בלבד ('דלמא').
4. **דרשה** – יחידת אגדה (שאינה ברייתא).
5. **'סוגיה קצרה'** – מובאה הכוללת ברייתא, מימרא או מעשה והערה קצרה. במקרים אלו עושה רושם שעיקר העניין הוא בהבאת המקור (ברייתא/מעשה/מימרא) וההערה שלצידו כבר נחשבת לחלק מהמקור.¹⁶³
6. **חלק סוגיה** – יחידה המהווה חלק מסוגיה גדולה יותר (הכוונה למקרים שהסוגיות מקבילות לכל ארכן, אך רק יחידה אחת מתוכן נרמזת בגרש).

בעוד שבקטגוריה הראשונה מדובר על יחידה תלמודית ערוכה וסגורה, הקטגוריות האחרות מציגות יחידות מסוג אחר. ארבע הקטגוריות הבאות מייצגות 'מובאות', ציטוטים המשמשים אבני בנין של הסוגיה, והקטגוריה האחרונה מייצגת יחידה לא סגורה, ונראית כחלוקה יותר 'טכנית'. כיוון שהחלוקה תלויה בשיקול הדעת, איני קובע מסמרות בהגדרותי. לא נכללו בבדיקה שני גרשים שלא לגמרי ברור מה נרמז בהם.¹⁶⁴

לפי ההגדרות שלי התקבלה ההתפלגות הבאה:

31	סוגיות
¹⁶⁵ 3	ברייתות
¹⁶⁶ 1	מעשה

יתר על כן, מסגרת הגרש המצויינת בפירוש בכ"ל נראית תמוהה. הגרש מסתיים בסיפור הדחת רבן גמליאל, שאין לו כל קשר לסוגיית פסחים. הוא מתחיל בסוגיית זמני התפילות, המתקשרת למשנת פסחים, אך הוא מתחיל באמצעה. הסוגיה מציגה שלש שיטות לזמני התפילות: (א) זמנים שהיום משתנה על הבריות, (ב) מאבות למדום (ג) מתמידים גמרו. השיטה השלישית קשורה למשנת פסחים ויש סיבה להביאה. אך הגרש מביא גם את שיטה (ב), ומוותר על שיטה (א), צעד תמוה למדי. (בסוגיית הבבלי המקבילה, ברכות כו ע"ב, מופיעות רק שתי השיטות האחרונות. האם אפשר ללמוד מכאן שיוצר הגרש היה רגיל דווקא בבבלי?)

עוד יש לציין שהסוגיה היתה חסרה גם בקטע פסחים¹⁶⁵ (ראה לעיל הע' 133), מה שעשוי ללמד על חריגות הגרש. נראה כי נתונים אלו, לצד ארכה חריג של היחידה שנמסרת בגרש, מורים כי לפנינו תופעה שונה במקצת מהמוכר לנו. ייתכן שהסוגיה שביקש הגרש להשלים נראתה אחרת מאיך שהיא נראית לפנינו (ניתן למצוא לכך גם תימוכים טקסטואליים בסוגיית ברכות, המאפשרים להצביע על תחיבה של חטיבות שכנראה לא היו בסוגיה המקורית) והגרש שייך לתקופה שעוד היתה קצרה בהרבה, והכילה רק דיונים קשורים. מנגד, אפשר שהגרש מורה לקחת מהמקבילה בברכות רק את מה שרלוונטי לכאן ולהשמיט את השאר. הגבולות המצויינים בגרש הם גבולות גזרה כלליים, אך אין בהם הוראה ללמוד כאן את הסוגיה כולה. אכן, תלישת הסוגיה מהקשרה שם אינה כה פשוטה, והיא דורשת מאמץ של התאמה כדי לעבור לכאן. על שתי האפשרויות הללו יש להעיר כי לפני כמה ראשונים היתה הסוגיה קיימת בפסחים במלואה, והם מצטטים ממנה דווקא את החלקים שאינם רלוונטיים לפסחים (כגון: המנהיג מהדורת רפאל עמ' רפב וספר המנוחה ח"א עמ' נו מצטטים את הדיון על זמן נעילה, ורנ"ג בספר המפתח שמצטט מהסיפור על הדחת רבן גמליאל). יש להסיק מכאן כי לכל הפחות היו שגרסו בפסחים את הסוגיה כולה, ככל הנראה באופן דומה למה שלפנינו בברכות.

¹⁶³ כגון גרש 39, הרומז לברייתא והערה פרשנית שעליה. לעניין הגדרה זאת ראה **מוסקוביץ', מצוטטות**, עמ' 33 הע' 3—4. כל המאמר שם רלוונטי לענייננו, בעיקר סופו.

¹⁶⁴ מסי' 11, 18.

¹⁶⁵ מסי' 12, 16 (קובץ ברייתות), 23 (אגדה).

1 ¹⁶⁷	דרשה
4 ¹⁶⁸	סוגיות קצרות
4 ¹⁶⁹	חלק סוגיה

מלבד אלו קיים הגרש בפסחים (10) הרמוז לקובץ גדול של סוגיות רבות.¹⁷⁰ ניתן לראות כי ברוב המקרים הגרשים מוסרים סוגיות שלמות, וייתכן שיש להוסיף על מקרים אלו כמה מהמקרים שסווגו כ'חלק סוגיה' או כ'סוגיות קצרות'.¹⁷¹ נתון נוסף שיש להזכיר בהקשר זה הוא כי 8 סוגיות שכוללות גרש פותחות ב'תמן תנינן'.

1.2.6 מקור הסוגיה

חוקרים שונים הציעו כי הגרשים מציינים מעבר של סוגיה מההקשר שנוצרה בו להקשר חדש.¹⁷² לשם בדיקת טענה זו יש לבחון כל גרש ולראות אם הוא מופיע במקומה המקורי של הסוגיה או במקומה המשני. אמנם, כפי שהעירו מספר חוקרים, הקביעה היכן מקומה המקורי של סוגיה היא קביעה קשה ולא חתוכה.¹⁷³ מקורן של הרבה סוגיות ניתן לזיהוי באופן קרוב אל הדעת, אך לרוב אין לכך ראיה מוכרחת. מכל מקום, מתוך עיון בסוגיות, נראה לי שאין סדירות בעניין, וגרש יכול להופיע הן במקומה המקורי של הסוגיה והן במקומה המשני.

1.2.6.1 גרש במקום המקורי

להלן אביא את הגרשים שנמצאים לדעתי דווקא במקומן המקורי של הסוגיות. תחלה יבואו, באריכות יחסית, שתי סוגיות שמכילות סימנים **טכניים** המעידים על מקורן. לאחר מכן יבואו בקיצור סוגיות נוספות, על פי סדר התלמוד:

א. גרש 24¹⁷⁴

הגרש מופיע במסכת סוטה הן בכ"ל והן בכ"ר. עד לאחרונה, קשה היה לדעת מה נרמז בגרש, שכן הסוגיה המלאה לא הושלמה בדפוסים, ולא היתה מוכרת בשום עד נוסח.

ליברמן¹⁷⁵ עמד על כך שבסוגית סנהדרין פ"ח (החל מ1308.50) יש מהלך ארוך מאד שאינו שייך לשם, ומקומו במסכת סוטה. הוא טען שבמסכת סנהדרין הועתקה סוגיה שמקורה במסכת סוטה,

¹⁶⁶ מס' 34. (אולי שייך כאן גם גרש 40).

¹⁶⁷ מס' 46.

¹⁶⁸ מס' 17, 36, 39, 40. עליהן ניתן להוסיף את 16*, ואולי גם את 18. על פי התיאור של מוסקוביץ' (**מצוטטות**), ייתכן שיש לראות כמובאות אלו (ואולי גם באחרות) שימוש בגרש על ידי **בעלי הסוגיה עצמם** (גם אם בשלב מאוחר של יצירת הסוגיה). בחלק מהמקרים אפשר שהמובאה מניעה ויוצרת (או לכל הפחות מפרשת) את המהלך של הסוגיה. תיאור מעין זה ראה אצל **רוזנטל, לשונות**, עמ' 317 הע' 178 (גרש מס' 36). רוזנטל טוען שבעל הגרש הביא את היחידה על מנת לפרש את דברי שמואל, באופן שאינו הולם את הכוונה המקורית שלהם. ראה גם מה שכתבתי על סוגיה זו לעיל עמ' 8–9.

¹⁶⁹ קשה לתת גבול ברור לעניין זה, כיוון שלעיתים יש לחשוד שלפני יוצר הגרש נראו הסוגיות באופן שונה ממה שהן לפנינו, או שהיחידה הנגרשת מהווה יחידה סגורה בתוך הרצף הארוך המקביל. בבדיקה זו נמנו ארבעה מקרים כאלו, שלשה מתוכם חלקים שיכולים לעמוד בפני עצמם (מס' 9, 13, 14) ואחד נראה ממש קטוע (22). כדי להמנע מהגדרה עמומה מדי, החלטתי לכלול בקטגוריה זו כל מקום שיש בו טקסט מקביל בגודל ניכר מעבר לטקסט הנרמז בגרש. ראה מה שכתבתי עליו לעיל הערה 162.

¹⁷¹ חלק מהסוגיות הימלאות (כגון מס' 1, 19) קצרות מאד, ואולי יש לראות גם בהן 'סוגיה קצרה', אלא שסוגיות אלו לא משמשות כמובאות בתוך סוגיות גדולות יותר. מצד שני, יש סוגיות שמובאות כמובאה בתוך סוגיה אחרת, אך הן ארוכות (כגון 2) ואולי יש לשייכן ל'סוגיה קצרה'.

¹⁷² ראה כבר הערתו של **פרנקל, מבוא**, דף קמב ע"א בסוף העמוד.

¹⁷³ ראה הדיון הארוך אצל **זוסמן, פרקי עמ' 233–237**, ופולמוסיו עם חוקרים אחרים בהערות שם.

¹⁷⁴ פרופ' שלמה נאה הרצה על סוגיה זאת ועל קטע הכריכה מפארמה בכנס שנערך שם לפני כמה שנים (**נאה, פארמה**) – אני מודה לו על האפשרות לעיין בהרצאה שנתן שם – ראה לעיל עמ' 16–17. כמו כן בשנת 2015 מסר פרופ' נאה קורס על סוגיה זאת וגלגוליה במסגרת החוג לתלמוד באוניברסיטה העברית.

¹⁷⁵ **ליברמן, על הירושלמי**, עמ' 17. ואפשר שכבר הפני משה בסנהדרין שם עמד על כך, אך לשונו לא ברורה.

כולל דיון ארוך שמוסב על המשך המשנה בסוטה, ואינו רלוונטי בסנהדרין. ליברמן הסביר שסוגיה זו, שמוכרת לנו רק במקבילה בסנהדרין, היא הסוגיה שנרמזה בגרש במסכת סוטה, ורק בזכות ההעתקה המיותרת שלה למסכת סנהדרין זכינו להכיר אותה. עסיס¹⁷⁶ הוסיף כי במסכת סנהדרין נכנסה הסוגיה שלא במקומה: משנת סנהדרין המצוטטת בסוגיה היא משנה ד', אך הסוגיה סמוכה על משנה ו'. נתון זה מחזק את דברי ליברמן, שהסוגיה עברה ממסכת סוטה למסכת סנהדרין.

לאחרונה נמצא בכריכת תיקיית ארכיון בפארמה קטע של ירושלמי סוטה (סוטה),¹⁷⁷ שבו אין גרש והסוגיה מופיעה במלואה, ואכן נמצא כדברי ליברמן. אלא שהתברר שגם המשך הסוגיה בסנהדרין (עד 1309.28) הועתק מסוטה.¹⁷⁸ הסתבר גם שסוגיית סוטה בקטע זה אינה לגמרי זהה לסוגיה שלפנינו בסנהדרין, ויש עוד מקום רב לעיין בהרכבה וביחסה למקבילות הנוספות (שבועות וכתובות).

מכל מקום, נראה ברור לגמרי שסוגיית סנהדרין העתיקה את סוגיית סוטה בצורה טכנית, היא העתיקה יותר מהצורך והכניסה אותה שלא במקומה, ואף על פי כן הסוגיה נרמזה בגרש דווקא במקומה המקורי במסכת סוטה.

ב. גרש 2

במקרה זה מצאנו ככל הנראה רמז טרמינולוגי קטן לכך שהסוגיה הועתקה בצורה טכנית. סוגיית מעשרות (280.12-20) עוסקת בשאלה אם יש לעשר שתילים שנעקרו מהאדמה ונשתלו מחדש. במהלך הסוגיה משולב הדיון הבא:¹⁷⁹

[א] על דעת דר' שמעון בן לקיש דו אמ' טבל בטל ברוב¹⁸⁰ – ניחא.

על דעת דר' יוחנן דו אמ' אין הטבל בטל ברוב – ימתין עד שיגדיל ויעשר לפי כולו!
[ב] או נימר¹⁸¹ – מה פליגי ר' יוחנן ור' שמעון בן לקיש, בטבל שנטבל דבר תורה, אבל בטבל שנטבל מדבריהן – כל עמא מודיי שהטבל בטל ברוב.

[ג] התיב ר' בא בר כהן קומי ר' יוסי: והא תנינן "כיוצא בו זיתי מסיק שנתערבו עם זיתי ניקוף, עינבי בציר עם ענבי עוללות" – ולא טבל שנטבל מדבריהן הוא?
אמ' ר' מנא: [קיימתיה בשמן זיתי מסיק שנתערב עם שמן זיתי ניקוף]¹⁸²

הסוגיה מתחילה [א] בקושיה על שיטת ר' יוחנן. חובת עישור השתילים¹⁸³ מתאימה לשיטת ר' שמעון בן לקיש, שאמר שטבל בטל ברוב, אך לא מתאימה לשיטת ר' יוחנן. לפי שיטת ר' יוחנן יש להמתין עד שהגידולים יגדלו, ואז לעשר את הירק וגידוליו יחד, ולא לעשר את השתילים לבד.

בשלב הבא [ב] מגיע תירוץ לקושיה על ר' יוחנן – בטבל מדבריהן גם ר' יוחנן מודה שטבל בטל ברוב (והשתילים הם טבל מדבריהן). בשלב [ג] מופיע נסיון לדחות את החילוק בין טבל מהתורה לבין טבל

¹⁷⁶ עסיס, למקורה, עמ' קטז–קיו.

¹⁷⁷ ראה גם עמנואל, מגנזי (ב), עמ' 121 (והע' 645).

¹⁷⁸ ראה למשל עסיס (מקבילות), עמ' 124–125) שלא עמד על כך (לפי שלא יכול היה מבלי לראות את הקטע).

¹⁷⁹ להבנתיה את הסוגיה, וכן פירשו המפרשים, אין קשר בין מהלך זה לבין המהלך שלפניו.

¹⁸⁰ בכי"ר נוסף: ימתין עד (שימתין) [שיגדיל] ניחא.

¹⁸¹ כי"ר: אין נאמר.

¹⁸² נשטמ בכי"ל מחמת הדומות, כיוון שמיד לאחר מכן מגיעה מימרא נוספת של ר' מנא.

¹⁸³ הפרשנים נחלקו בשאלה באיזה דין בדיוק מדובר, אם זה המופיע במשנה, בתוספתא או בתחילת הסוגיה. מכל מקום – מדובר כאן על החובה לעשר שתיל לפני ששותלים אותו.

דרבנן, מתוך משנה במסכת חלה (פ"ג מ"ט). הירושלמי סובר, ככל הנראה, שמעשר של זיתים וענבים שלא נעשה מהם יין או שמן הוא מדרבנן.¹⁸⁴ במשנה זו עולה שזיתים מסיק (טבל דרבנן), שהתערבו בזיתים הניקוף (הפטורים ממעשר), לא בטלו.¹⁸⁵ אם כן, מוכח מכאן שגם טבל מדרבנן לא בטל ברוב, ולא רק טבל מהתורה. ר' מנא מתרץ ואומר שניתן להעמיד את המשנה בשמן ויין, שחייבים במעשרות מהתורה, ולכן הם לא בטלים.

הסוגיה פשוטה יחסית, אך יש בה בעיה טרמינולוגית. הטרמין או נימיר שנמצא בתחלת יחידה [ב] אינו מתאים להבאת תירוץ, וזו הפעם היחידה בש"ס שהוא מתפקד בצורה כזאת.¹⁸⁶ אמנם אפשר שלפנינו דוגמה לשימוש יחידאי של הטרמין, אך לדעתי יש פתרון טוב יותר. ליחידות [ב-ג] מצאנו מקבילה במסכת חלה (325.29-35), בתוך סוגיה העוסקת בדין ביטול טבל ברוב. בסוגיה שם יחידות אלו עומדות בפני עצמן, והן לא מתפקדות כתירוץ לקושיה. נראה לי שהיחידות הועברו ממסכת חלה למסכת מעשרות כצורתן, מבלי להתאים את הטרמין או נימיר. מעביר היחידות ביקש לתרץ בעזרתן את הקושיה על שיטת ר' יוחנן, אך לא טרח להתאים את הטרמין שבראשן.

הנוסח או נימיר במסכת חלה מתועד אמנם בשלשה (!) קטעי גניזה, אבל בעדים האירופיים¹⁸⁷ הוא כנראה השתבש ל**אפר ר' בא** מה פליגין.... נוסח זה לא מסתבר מצד הלוח הסוגיה והחכמים המופיעים בה, ונראה שהוא שיבוש שחל באביהם של העדים האירופיים. עם זאת, הנוסח או נימיר נמצא בעדים אלו בסוגיית מעשרות. אם התיאור שתיארתי כאן נכון, וסוגיית מעשרות היא העתקה מכנית מסוגיית חלה, הרי שנוסח סוגיית מעשרות בעדים אלו מוכיח שגם לפניהם היה הנוסח המקורי בחלה או נימיר.

מכל מקום, בקטע הלה; (עמ' 124 שו" 10) חסרות יחידות [ב-ג], ובמקומן מופיע גרש המפנה לסוגיית מעשרות. עולה מכאן שסוגיה שהועתקה בצורה טכנית ממקורה בחלה למקבילה במעשרות, נרמזה בגרש במקומה המקורי.

ג. סוגיות נוספות

מלבד שני אלה, מצאנו גרשים נוספים שרומזים כנראה סוגיות במקומן המקורי. ברוב מהמקרים לא ניתן להוכיח זאת בוודאות:

- **גרש מספר 1*** – אם זה אכן גרש, נראה שהסוגיה בצורתה הסופית מוסבת על משנת מעשר שני, שכן רק כך אפשר להבין מדוע היא דנה בדיני סיכה.¹⁸⁸ אם כן, הגרש מופיע במקומה המקורי של הסוגיה.
- **גרש מספר 6** – המשפט וההן דעבד זפיו... שנמצא בשתי המקבילות, נראה שייך לפרק יב בלבד. אם אכן כך, הוא הועתק בטעות גם לפרק ז. לפני יוצר הגרש בפרק יב כבר כללה

¹⁸⁴ ראה רמב"ן עה"ת דברים יד' כב', שו"ת מהרי"ט ח"א יח', טורי אבן על ר"ה טו ע"ב ד"ה מעשר חרובין.
¹⁸⁵ במשנה לא מפורש שמדובר ברוב זיתים ניקוף. ר' שמעון בן לקיש, הסובר שגם טבל מהתורה בטל, יצטרך בכל מקרה לומר שמדובר כאן במיעוט, ואם כך גם ר' יוחנן יכול לומר כן. אך שמא מתוך המשניות הסמוכות, שעוסקות בנתינת שאור לתוך עיסה, הבינו שמדובר במיעוט לתוך רוב, ולכן ביקשו לתרץ לפי ר' יוחנן תירוץ נוח יותר.
¹⁸⁶ ראה **מוסקוביץ'**, **טרמינולוגיה**, עמ' 30 הע' 28. וראה הגהתו של עסיס (**אוצר**, עמ' 11 הע' 67).

¹⁸⁷ כ"ל, כ"י"ר וכן מופיע בפסקי הרי"ד (חולין מה"ק קיא ע"א ד"ה 'עוד כתב'). ראה **אפשטיין**, **לשרידי (ג)**, עמ' 131 הע' 34.

¹⁸⁸ המקבילה ביומא עוסקת אמנם ביום הכיפורים, שיש בו איסור סיכה, אך הסוגיה נמצאת בהלכה ג', ואיסור סיכה נידון בהלכה א.

סוגיית פרק ז את המשפט הזה, שהרי הגרש מציין בפירוש שהסוגיה מגיעה עד משפט זה. אם נכון הדבר, הרי שסוגיית פרק יב עברה לפרק ז, ולאחר מכן נרמזה בעצמה בגרש במקומה המקורי. אלא שסימנים אחרים עשויים ללמד שמקור הסוגיה דווקא בפרק ז, ואם כן אולי יש כאן סוגיה שעברה כמה פעמים ממקום למקום ('רצוא ושוב'). גם עסיס¹⁸⁹ הסתפק בדבר.

• **גרש מספר 9** – הסוגיה הנרמזת עוסקת באיסור חמץ. היא מתקשרת לסנהדרין רק בסופה במהלך של 'מחלפה שיטתיה', המעמת את שיטות ר"מ ור"י בפסחים עם שיטותיהם בסנהדרין. תחלת היחידה הנרמזת כולל דיון שלא שייך בסנהדרין כלל, ונמצא שם רק בעקבות העתקה מכנית מפסחים.¹⁹⁰ נראה, אם כן, שהסוגיה נוצרה בפסחים, והיא נרמזת בגרש במקומה העיקרי.

• **גרש מספר 19** – הגרש רומז למימרה פרשנית של שמואל, שמתייחס למחלוקת ר' מאיר וחכמים אם חליצה של קטן היא בעלת משמעות, או שאינה כלום. מחלוקת זו מופיעה בתוספתא יבמות פ"א ה"י, הנסמכת למשנת פרק י, ומסתבר שדברי שמואל נאמרו עליה.¹⁹¹ המקום הראוי לדברי שמואל הוא בפרק י, ובפרק ה הוא הובאו בדרך אגב: הסוגיה בפרק ה עוסקת בשיטת רבי, הסובר שמאמר קונה גם שלא לדעת, ובעקבות זה דנה במאמר של קטן. הדיון בדיני קטן גרר את המימרה של שמואל, שמזכירה מאמר וחליצה של קטן. אף שאין כאן סימנים להעתקה טכנית, מסתבר שמקור הסוגיה בפרק י, והיא נרמזת בגרש במקומה העיקרי.¹⁹²

• **גרש מספר 33** – חלקה השני של הסוגיה (החל מ1171.50, ואולי עוד לפני כן) שייך בקידושין בלבד, אף שתחילת הסוגיה היא דיון במשנת עירובין. נראה שהסוגיה עברה מעירובין לקידושין, וחזרה לעירובין בהעתקת יתר¹⁹³ ('רצוא ושוב'). הגרש במסכת קידושין מורה להשלים את הסוגיה המלאה, שעיצובה הסופי אירע כנראה בקידושין, ועל כן נראה שיש כאן גרש במקום המקורי של הסוגיה.

• **גרש מספר 35** – הסוגיה מתחילה בדיון על משנת נדרים, אבל אחריה בא מהלך של "מחלפה שיטתיה" שמובן רק במסכת קידושין. התלמוד מקשה משיטת ר' יוסי (האמורא) בסוגיית נדרים על שיטתו בסוגיית קידושין. אך שיטת ר' יוסי בדיני קידושין

¹⁸⁹ עסיס, מקבילות, עמ' 60.

¹⁹⁰ ראה מה שכתבתי על גרש זה גם להלן הערה 233.

¹⁹¹ ייתכן שבמקור הופיעה שם גם פיסקה מהתוספתא, שעליה הוסבה המימרה, אך היא נותרה מאד מהמימרה, בעקבות הכנסה לקויה של סוגיה מקבילה. לעיל משם (879.21) מופיע אלא שהוא פוסל בדבר אחד והן פוסלים בארבעה זכרים. משפט זה מופיע גם בתוספתא, כמה שורות לפני מחלוקת ר"מ וחכמים (פ"א ה"י). לאחר מכן בירושלמי מופיע המשפט כיצד כן תשע שנים ויום אחד, שעשוי להיות פיסקה מהמשנה, או וריאציה של אותה הלכה בתוספתא. משם ועד לסוגיה שלנו (880.16–879.22) מופיעה סוגיה שהועברה בצורה מכנית, ללא 'תמן תנינן', ממסכת קידושין, ואחריה (880.18–19) שרשרת של פסקאות מהמשנה ללא תלמוד. נראה לי שסוגיית קידושין נכנסה שלא במקומה, וקטעה בין תחילת הדיון בתוספתא לבין המשכו. סוגיית קידושין מתקשרת למשנה ט, וצריכה לבוא בסוף הפרק, לאחר הסוגיה שנרמזת בגרש 20, אך בטעות נכנסה לפני שני הגרשים. בהמשך, טעות זו הובילה את מוסיף הפסקאות להוסיף גם את הפסקאות בצורה לקויה. שחזור זה עשוי להצטרף לנתונים על שני הגרשים האחרים בפרק זה (18, 20), וללמד שחלקים נרחבים מהפרק עשויים מקיצורים והשלמתם (שמה הושלמו רק גרשים חיצוניים ולא פנים-מסכתיים). אם אכן נתחבה סוגיית קידושין בצורה לקויה, הרי ששלשת הגרשים בפרק היו במקור סמוכים.¹⁹² אך יש לדון בסוגיות שנשמכות לתוספתא, אם יש אפשרות ללמוד על מקורן ה"עיקרי", או שמא מקורן העיקרי כלל אינו בתלמוד.

¹⁹³ לא מדובר בהכרח בשיבוש, כיוון שיש קשר כללי בין הנושא הנידון בקידושין לבין זה שנידון בעירובין, אך הסוגיה בצורתה הנוכחית לא מובנת בעירובין, וברור שהועתקה מקידושין. הסוגיה עצמה קשה מאד, וייתכן שחלק מקשייה נובעים מעירוב הסוגיות, אף שטרם עלה בידי להסביר אותה בדרך זו. ראה גם דברי הראב"י על סוגיה זו (תשובות וביאורי סוגיות סימן אלף וכו'): "ולא ידע' פתרון הירושלמי... הילכך לא מסקינן מינה כדמסיק תעלא מבי כרבא. ואם הירושלמי שלכם חלוק בלשונו על שלנו תודיענו ואף אם תמצאו פתרון בו. כי עליתם לעליית בן גרון, ולכם השלחן והארון, ואני בא אחר אחרון".

לא מובאת בסוגיית נדרים. גם התירוץ לסתירה, שמובא בסוף הסוגיה, מתייחס למהלך שמופיע בסוגיית קידושין בלבד (9-1173.1). נראה שסוגיית נדרים עברה למסכת קידושין, התעצבה שם באופן סופי, ואז הועתקה שוב כצורתה לנדרים. נוסח זה כולו נרמז כנראה¹⁹⁴ בקידושין, אף ששם הוא נוצר.¹⁹⁵ סברה זו נתמכת גם בביטויים 'תמן' ו'הכא', שבשתי המקבילות מתייחסים לקידושין כ'הכא' ולנדרים כ'תמן'.¹⁹⁶

דוגמה זו חשובה במיוחד, כיוון שגרש זה מופיע בסמוך ממש לגרש 36. רוזנטל טען כי גרש 36 הוא הוראה של "סבוראים של ארץ ישראל" להעברת הסוגיה מהמקבילה למסכת קידושין.¹⁹⁷ תמוה מאד למצוא, משפט אחר משפט, שני גרשים מסוג שונה לגמרי. גרש אחד רומז להשלמת סוגיה במקומה ה**עיקרי**, ונראה מעשי ידי סופרים מקצרים, והשני הוא הוראה "סבוראית" להעברת סוגיה. נראה לי שממצא זה מערער על ההסבר שהציע רוזנטל לתולדות גרש 36.

- **גרש מספר 37** – שאלת התלמוד מהו נאמן? והתשובות שעליה מתאימות למשנת קידושין בלבד, שרק בה מופיעה המלה נאמן. גם הדיון בסוף הסוגיה קדם אחד מהן וכנס מתקשר למשנת קידושין בלבד. הסוגיה קשורה למסכת יבמות רק מפני שמשנת יבמות (פ"ב מ"ט) מובאת כראיה באמצע הסוגיה, וברור שרק משום כך הועברה לשם. אף על פי כן, הגרש נמצא בקידושין, מקומה העיקרי של הסוגיה, ומפנה למקומה המשני ביבמות.
- **גרש מספר 43** – הגרש מורה להשלים ברייתא ומעשה שנשמך לה.¹⁹⁸ במקרים כאלו אין סימנים "טכניים" לקביעת מקורה של הסוגיה, שכן לא מדובר בסוגיה ש"נוצרה" באף אחד מהמקומות. מכל מקום, הברייתא קשורה בקשר ישיר למשנת פרק י, ומופיעה בתוספתא שלה, ואילו למשנת פרק ט היא קשורה בקשר קלוש למדי. לכן נראה שהיא מקורית דווקא בפרק י, ושם היא נרמזת בגרש. אך ייתכן שהסוגיה לא הועברה לפרק ט מפרק י אלא "מעלמא".
- **גרש מספר 43*** – ספק אם זה אכן גרש (ראה להלן §2.3.3), אך אם כן הוא ודאי נמצא במקום העיקרי של הסוגיה, שכן סוף (ורוב) הסוגיה בשבועות הוא דיון במשנת ב"מ בלבד, וברור שהסוגיה הועברה מב"מ לשבועות.

בכמה סוגיות נוספות העניין נתון למחלוקות פרשניות:

- **גרש מספר 1** – ראה הדיון להלן §2.1.1.

¹⁹⁴ נוסח הגרש לא השתמר בקטע הגניזה, ומיד אחריו מופיע גרש נוסף, כך שלא ניתן לדעת בוודאות את גבולות הסוגיה. מכל מקום, סביר להניח שגבולות הסוגיה שנרמזו בגרש זהים לגבולות הסוגיה בכ"ל, שכן רק בסופה מתקשרת הסוגיה למסכת קידושין.

¹⁹⁵ אלא שאולי יש לדון בסוגיות "מחלפה שיטתיה" באופן אחר. מצאנו סוגיות "מחלפה שיטתיה" שלא מצטטות את המקורות הסותרים, וסומכות על בקיאותו של הלומד שיבין את כוונתן (ראה **מוסקוביץ'**, **טרמינולוגיה**, עמ' 423 הע' 342). ייתכן שבמקור סוגיות אלו לא ציטטו כלל את המקורות הסותרים, ופרשנים מאוחרים יותר ("סבוראים") הוסיפו את המקורות. פעילות זו פסחה על חלק מהסוגיות, והן נותרו סתומות למי שלא מכיר את המקורות על פה. אם כן, אין מניעה לומר שהסוגיה המלאה התפתחה במסכת נדרים, ולא ציטטה את דברי ר' יוסי בקידושין, והיא נרמזת במקומה המשני. אף על פי כן, כיוון שהוכח שיש גרשים שמופיעים במקום העיקרי, מסתבר יותר לומר כפי שכתבתי למעלה. הערה זאת נכונה באופן עקרוני גם למה שכתבתי על גרש 9 לעיל, שכן גם בו נרמז מהלך של "מחלפה שיטתיה", אבל שם יש ראיות חזקות יותר להעתקה המכנית מפסחים לסנהדרין.

¹⁹⁶ אך אין בראיה זו לבדה, מבלי שהיא נתמכת בנייתו הסוגיה, כדי להכריע. ראה **זוסמן**, **פרקי**, עמ' 236 הע' 85.

¹⁹⁷ **רוזנטל**, **לשונות**, עמ' 317 הע' 178. את תמצית הניתוח שלו ראה לעיל במבוא עמ' 8-9, ושם ביקורת נוספת על הניתוח.

¹⁹⁸ אין ציון מפורש בגרש, אך נראה שהציון עד סוף הלכתא מכוון לסוף המעשה. המעשה נסמך לברייתא גם בבבלי ב"ב נב ע"א, והדבר עשוי ללמד שהמעשה נגרס כחלק מהברייתא עוד לפני ששולב בתלמוד.

- **גרש מספר 7** – אפשטיין¹⁹⁹ כתב שמקור הסוגיה בפרק י"ט, ואם כן הגרש מופיע במקומה העיקרי. נראה שגם עסיס²⁰⁰ סובר כך, אך הוא מסייג את דבריו. לדעתי סייגיו של עסיס נכונים, ואין לדעת בוודאות את מקור הסוגיה.
- **גרש מספר 11** – עסיס²⁰¹ כתב שמקור הסוגיה בשבת, ונראה כדבריו. אולם פלורסהיים²⁰² ופרנצוס²⁰³ הציעו שחזורים אחרים, ולדבריהם הסוגיה בפסחים לא הועברה משבת, ואם כן הגרש נמצא במקומה העיקרי של הסוגיה.
- **גרש מספר 36** – עסיס²⁰⁴ כתב שמקור הסוגיה בקידושין, ואם כן הגרש מופיע במקומה המקורי. אבל רוזנטל²⁰⁵ כתב הפוך ונראה כדבריו.
- **גרש מספר 42** – זוסמן²⁰⁶ פסק בקצרה שמקור הסוגיה בפרק ד, ולפי זה הגרש מופיע במקומה המקורי. אבל ישראל לוי כתב שמקורה בפרק ב,²⁰⁷ ונראה כדבריו (ראה גם להלן (2.3.5§
- **גרש מספר 45** – עסיס²⁰⁸ כתב שמקור הסוגיה בבבא בתרא, והגרש נמצא במקומה המקורי. פירושו תלוי בכמה הגהות חריפות, אך אפשר שהוא נכון. בדבריו הוא מביא דברי פרשנים שסברו כי מקור הסוגיה בבבא קמא, ואם כן הגרש מופיע במקום משני.²⁰⁹ על סוגיה זאת ראה גם להלן 2.3.6§.

בנוסף, בכמה מקומות ניתן להתלבט מהו מקורה של הסוגיה, שכן היא מתאימה היטב לשתי המקבילות²¹⁰. אם הגרש מורה להשלים מובאה ולא סוגיה שלמה, אין לנסות לקבוע את מקומה המקורי בירושלמי, כי ייתכן שהמובאה כלל לא נוצרה בסמיכות למשנה כלשהי.²¹¹

¹⁹⁹ אפשטיין, **מלנה"מ**, עמ' 55.

²⁰⁰ **עסיס, מקבילות**, עמ' 63–64.

²⁰¹ **עסיס, מקבילות** עמ' 38–39.

²⁰² **פלורסהיים, לעריכת**, עמ' לב–לג.

²⁰³ **פרנצוס, מקורן**, עמ' 338–344.

²⁰⁴ **עסיס, מקבילות**, עמ' 121–122.

²⁰⁵ לעיל הע' 197. עסיס לא הזכיר את דבריו.

²⁰⁶ **זוסמן, ושוב**, עמ' 70 הערה 66.

²⁰⁷ **לוי, פירוש**, עמ' לג–לה; שם, עמ' קט–קיא.

²⁰⁸ **עסיס, אוצר**, עמ' 1492–1498.

²⁰⁹ גרשים מספר 6, 7, 19, 42, 43, 45 הם גרשים פנים-מסכתיים. גרשים כאלו עשויים תמיד לפי סדר המסכת.

²¹⁰ בעיקר כאשר יש **דמיון בין המקורות התנאיים** בשתי המקבילות: (1) בגרש מספר 13 משניות תענית ויומא דומות (שתייהן מונות את חמשת העינויים) והסוגיה יכולה להתפתח בכל אחת מהן; (2) בגרש מספר 26 חלה תופעה חריגה (ראה להלן 2.2.3§) אך המשניות עצמן דומות וקשה לקבוע בוודאות את מקור הסוגיה; (3) בגרש מספר 26* הסוגיה מצטטת את משניות הפרק (כתובות פ"א) ממשנה ד עד משנה ז. הסוגיה מופיעה פעמיים, בשני הקשרים שונים, אך בשתי הפעמים מוסבת על משנה א. בכל אחד מהמקומות הסוגיה מתחילה במימרא אחרת, הקשורה לסוגיה המקומית, לכן אין לדעת בוודאות את מקורה. עם זאת, עושה רושם שבהופעתה הראשונה היא קוטעת את מהלך הסוגיה. המימרא של ר' יונה (954.2) הובאה כדי לשאול שאלה לשיטת ר' אלעזר (954.23), וסוגיה זו נגררה אחריה; (4) בגרש מספר 41 שתי המשניות מזכירות את דין הילד הבא מן השפחה ומן הנכרית, ואין לקבוע על איזו מהן מוסבת הסוגיה (אך ראה להלן 2.2.2§); (5) גרש מספר 47 רומז לסוגיה שלכאורה מפרשת את משנת שבועות, ואם כן הוא נמצא במקומה העיקרי. אבל הסוגיה עשויה לפרש גם את התוספתא בסנהדרין (פ"ג ה"ד), שמצוטטת בסופה (ראה להלן 2.1.2§ ובהערות שם); (6) הדיון שנרמז בגרש מספר 48 נסוב על המשנה "הפוגמת כתובתה לא תפרע אלא בשבועה", שמופיעה הן בשבועות והן בכתובות. לפנינו מופיע בשבועות "תמן תנינן" למשנת כתובות, כך שנראה שמקור הסוגיה בכתובות, אך יש לדעת מקום לחשוד שמדובר בהוספה מוטעית (ראה להלן 2.2.2§ ובהערות שם). אפשר גם שהסוגיה עברה למסכת שבועות מתוך מקבילה (בסנהדרין או בסוטה) שבה היתה הפניה למסכת כתובות. במקרים אחרים, החלק שהגרש מורה להשלים **לא מוסב על מקור מסויים**, וקשה לקבוע את מקורו: (1) בגרש מספר 28 נרמז דיון על דיני צדקה, שיוצא מתוך דיון בתקנת אושא. סוגיית כתובות עוסקת בתקנות אושא, ולכן הדיון עשוי להתפתח שם, אך סוגיית פאה עוסקת בדיני צדקה, והברייתות שבדיון מופיעות בתוספתא פאה. יותר נראה שמקור הסוגיה בפאה, אך הדבר לא מוכרח (וראה ילקו"ש בשלח רמז רמה; משלי רמז תתקלב, שאולי גרס בסוגיית כתובות 'תמן תנינן' למשנת פאה, אך שמא זו הוספה של בעל הילקוט); (2) גרש מספר 32 רומז לסוגיה שמתחילה במחלוקת אמוראים שאינה מוסבת על מקור מסויים. במהלך הסוגיה מובאות ראיות שמקורן בשלש מסכתות (דמאי, נדרים וקידושין) ועל כן הסוגיה נמצאת בכל אחת מהן, אך קשה לקבוע היכן מקורה; (3) גרש 39 רומז למהלך קצר ביותר, שקשה לקבוע את מקורו, מכל מקום, בסוגיה ביבמות הוא מתפקד כנראה כמעין "גופא" שמציג את ההקשר של מימרא שהופיעה קודם לכן (ראה **אפשטיין, מלנה"מ**, עמ' 468).

1.2.6.2 גרש במקום המשני

במקרים אחרים ניתן למצוא ראיות לכך שהגרש אכן מופיע במקומה המשני של הסוגיה. מקרים אלו מתאימים לכאורה לשיטת רוזנטל,²¹² שהגרשים שימשו לשם העתקת סוגיות מהקשרן המקורי להקשר חדש. להלן אביא בקצרה את רשימת הגרשים שנמצאים במקומה המשני של הסוגיה:

- **גרש מספר 3** – ראה הדיון בפרק הבא §2.2.6.
- **גרש מספר 4** – הסוגיה מתייחסת למחלוקת חזקיה ור' יוחנן שהובאה קודם לכן בסוגיית עבודה זרה (1397.33-34). בסוגיית ערלה (שבה מופיע הגרש) לא הובאה המחלוקת, והסוגיה בצורתה לא מובנת שם. ברור שהסוגיה עברה ממסכת עבודה זרה למסכת ערלה.²¹³
- **גרש מספר 5** – אף שהדבר לא מוכרח, נראה שהדיון הוא על משנת קידושין (פ"ד מ"ו-ז), שמביאה את כל דעות התנאים, ולא על משנת ביכורים שמזכירה רק את דעת ר' אליעזר בן יעקב.²¹⁴ אם נכון הדבר, הרי שבקידושין נוסף לחינם "תמן תנינן" שמצטט את משנת ביכורים.²¹⁵
- **גרש מספר 8** – הקשר של הסוגיה לפרק ו קלוש, וקשה להניח ששם מקורה.²¹⁶ גרש זה הוא פנים-מסכתי, וכאלו עשויים תמיד לפי סדר המסכת.
- **גרש מספר 10** – הסוגיה המלאה כוללת חלקים נרחבים שאינם שייכים כלל לסוגיית פסחים, ואין ספק שנערכה על משנת ברכות.²¹⁷
- **גרש מספר 14** – ראה מה שכתבתי להלן §2.1.3.2. המקצר קיצר רק את מה שנמצא לפנינו בהלכה א, וברור שאין כאן הוראה להעברת הסוגיה. גם גרש זה הוא פנים-מסכתי.
- **גרש מספר 15** – הסוגיה עוסקת בהרחבה בברייתא מהתוספתא בתענית, וכוללת מובאה בלבד ממשנת שקלים, כך שסביר יותר שמקורה בתענית, אך הדבר לא מוכרח.

מכנית של סוגיה ממקום למקום, ולדעתי מלמד שמקור הסוגיה אינו במסכת יבמות. מצד שני, קשה לומר שמקור הסוגיה בקידושין, וכל הסוגיה צריכה עיון גדול; (4) גרש 40 רומז כנראה למשפט קצר מאד, שלא ניתן לקבוע מה מקורו. המסגרת הרחבה של הסוגיה מקבילה במסכת יבמות (853.14-22) ובמסכת קידושין (1176.46-1177.4) מצד הרכבה, אך מסודרת בסדר שונה: בכל מקום היא פותחת בדין שקשור לדיון המקומי (ביבמות בדברי ר' יהושע על אחות חלוצתו ובקידושין בדברי ר' שמעון בן יהודה על גוי ועבד הבא על בת ישראל). ייתכן שהסוגיה הותאמה למקומה בעזרת שינוי הסדר (מעין מה שתיארת לגבי הגרשים בסדר זרעים, ראה להלן הע' 501).

יש להוסיף גם את גרש 44 שלא ברור לגמרי מה נרמז בו, ועל כן קשה לקבוע אם מדובר במקום העיקרי או המשני של הסוגיה – ראה §2.3.2.

²¹¹ (1) בגרש מספר 12 נרמזת ברייתא מהתוספתא בזבחים (פ"ו ה"א). ניתן לומר שהיא קשורה יותר דווקא להלכה ח' שבה נמצא הגרש, מפני ששם מופיע במפורש צפוננו של מזבח, אבל היא קשורה גם להלכה ו', שמזכירה בין האולם ולמזבח; (2) גרש מספר 16 רומז לברייתא שמופיעה בתוספתא יומא (פ"ב ה"ה-ז). הברייתא קשורה בשני המקומות בירושלמי, אך מתאימה יותר ביומא ומופיעה גם בתוספתא שם. אפשר שיש בכך כדי לקבוע שמקומה המקורי ביומא והגרש מופיע במקומה המשני; (3) גרש מספר 22 רומז למדרש על אבנר. שיבוץ המדרש במסכת פאה נראה מלאכותי (עסיס, מקבילות, עמ' 120) אך גם אין כל הכרח שנוצר במסגרת מסכת סוטה, וסביר שנוצר במקור מדרשי אחר; (4) גרש מספר 23 מורה להשלים יחידת אגדה אך איננו יודעים לאן הוא מפנה. מובן שבמקרה זה לא שייך לדבר על המקום המקורי, אך נראה שגם אם היתה לפנינו מקבילה לא ניתן היה לקבוע, שכן לאגדה זאת מקבילות מדרשיות רבות, והיא כנראה לא נוצרה במסגרת סוגיית הירושלמי; (5) גרש מספר 42* מורה להשלים מעשה שמובא בשתי הסוגיות, אך נראה שלא נוצר באף אחת מהן; (6) גרש מספר 46 רומז למהלך אגדה שאין לו מקבילה בירושלמי לפנינו. גם אם היינו מוצאים מקבילה, סביר להניח שלא ניתן היה לקבוע את המקור, כיוון שהדרשה לא נוצרה בסוגיית הירושלמי; ייתכן ששייכים כאן גם גרש 39 ו-40 שנדונו בהערה הקודמת.

²¹² ראה במבוא עמ' 8-9.

²¹³ אפשר שהעברת הסוגיה כללה גם התאמה שלה למקומה החדש. ראה מה שכתבתי להלן הע' 501.

²¹⁴ כן כתב עסיס (מקבילות, עמ' 17).

²¹⁵ ראה גם מה שכתבתי על כך להלן הע' 501. עסיס שם הביא הסבר אחר.

²¹⁶ ראה מוסקוביץ', מצוטטות, עמ' 38 הע' 31.

²¹⁷ ראה גם מה שכתבתי על גרש זה לעיל הע' 162.

- **גרש מספר 16*** – ראה הדיון להלן §2.2.4. גרש זה הוא פנים-סוגייתי.
- **גרש מספר 17** – ראה מה שכתבתי להלן §2.2.1. גרש זה הוא פנים-מסכתי.
- **גרש מספר 18** – ראה ההערות בטבלת הגרשים. לפי הנוסח שהשלים מגיה כ"ל, סוגיית הלכה ב' עברה בצורה קטועה להלכה ו', ואם כן מקור הסוגיה בהלכה ב' והגרש מופיע במקום המשני. אך קיים ספק אם אכן זו הכוונה המקורית של הרמז, והסוגיה צריכה עיון גדול. גם גרש זה הוא פנים-מסכתי.
- **גרש מספר 21** – הסוגיה מכילה חלקים שקשורים רק בפרק א'²¹⁸ ונראה ברור שנסדרה שם. בנוסף, נראה שהסוגיה הועברה לפרק יג בצורה קטועה, שכן חסר שם המשך הסוגיה שבפרק א. גם גרש זה הוא פנים-מסכתי.
- **גרש מספר 25** – היחידה הנרמזת עוסקת במשנת סנהדרין בלבד (ראה מה שכתבתי להלן §2.2.7).
- **גרש מספר 27** – המלה כהזא מלמדת כנראה על גרירה מהמקבילות.²¹⁹ ראה מה שכתבתי להלן §2.2.5.
- **גרש מספר 29** – הסוגיה מתאימה למשנת נדרים (פ"א מ"א) שעוסקת גם בכינויי שבועה, נזירות וחרמים, ולא למשנת נזיר (פ"א מ"א) שעוסקת בכינויי נזירות בלבד.
- **גרש מספר 30** – בראש הסוגיה באה הקביעה פתנית' זר' יהודה שמתייחסת באופן פשוט למשנת נדרים ולא למשנת נזיר.²²⁰ עם זאת, אפשר לדחוק את הפירוש גם על הברייתא שבסוגיית נזיר, ואז הסוגיה יכולה להיות מקורית שם.
- **גרש מספר 31** – לא ברור לגמרי איזה חלק מהסוגיה מורה הגרש בפרק ו להשלים, אך נראה שהן תחלת הסוגיה והן המשכה מוסבים בעיקרם על משנת פרק ג. משנת פרק ו מובאת כראיה במהלך הדיון, אך נראה שעיקר הסוגיה בפרק ג. מכל מקום, גם כאן מדובר בגרש פנים-מסכתי.
- **גרש מספר 34** – לא ניתן לדעת בוודאות את מקור הסוגיה, אך הקשר לסוגיה בקידושין קלוש. כמו כן, ייתכן שהמשפט האחרון של הסוגיה בכ"ל (וההן דמחל...) הועבר בטעות לקידושין בהעתקת יתר.²²¹ בגרש המתועד בקטע קידושין לא השתמר הציון לסיום החלק שנרמז בגרש, כך שלא ניתן לדעת בוודאות את גבולות הסוגיה הרמוזה.
- **גרש מספר 38** – אין לקבוע בוודאות את מקור הסוגיה, אך כמה סימנים מטים לכך שמקורה בנדרים: סוף הסוגיה (אמ' ר' אבין...) שייך רק במסכת נדרים, המונחים תמן והכא בשתי המקבילות מתאימים לסוגיית נדרים, ועל פי ליברמן²²², סוגיית נדרים נכנסה

²¹⁸ ראה קרבן העדה פרק יג הלכה א ד"ה 'מן האירוסין'.

²¹⁹ הסוגיה בכתובות לא פשוטה, אך סביר שהטרמין כהזא נגרר מהמקבילות (ראה **עסיס, מקבילות**, עמ' 116; **מוסקוביץ', טרמינולוגיה**, עמ' 260, הע' 74). מדברי החוקרים נראה שיש לזהות את המקום המקורי של הסוגיה במקבילה בסוטה או בסנהדרין. אדגיש כי לא ברור שניתן לעמוד על מקורה של היחידה הנרמזת בגרש עצמה, שכן היא עוסקת בברייתא ולא קשורה ישירות לאף אחת מהסוגיות שהיא מופיעה בהן. הקביעה כאן היא בדבר עיצובה הסופי של היחידה, שספחה את הטרמין כהזא במהלך שיבוצה באחת המקבילות, ומשם גררה אותו למקבילות האחרות. על ניתוחן של סוגיות אלו אני מקווה לדון במקום אחר.

²²⁰ ראה פני משה וקרובן העדה על סוגיית נדרים.

²²¹ משפט זה היה בסוגיית קידושין גם לפני האור זרוע ב"ב ס"י קפ.

²²² **ליברמן, מבוא לירו"כ**, עמ' כט–ל. ראה גם **עסיס, אוצר**, עמ' 1914–1915.

באופן לקוי באמצע סוגיית קידושין. יש להדגיש כי לפי הסברו של ליברמן, כבר ציון הגרש בקידושין נמצא במקום הבעייתי, והשיבוש לא חל על ידי משלים הגרש.

מתוך תשעה-עשר המקרים שנמנו כאן, שבעה הם מקרים של גרשים פנים-מסכתיים. לא ניתן להביא ראיה ממקרים אלו לשיטתו של רוזנטל, שכן גם אם הגרשים הם קיצורי סופרים בלבד, מסתבר שהסוגיה תקוצר בהופעתה השניה במסכת, ולא בהופעתה הראשונה.

1.3 חלק שני – לשונות ההפניה

בחלק הקודם הובאו נתונים הנוגעים לסוגיות שנמסרות ברמז, בחלק זה אתייחס ללשונות הרמז שמופיעים במקום הסוגיות.

1.3.1 מבנה ההפניה

את לשונות ההפניה ניתן לחלק לשלשה חלקים: (1) פתיחת הסוגיה (המילים הראשונות של הסוגיה, המופיעות בדרך כלל לפני לשון הקיצור), (2) לשון הקיצור (3) חתימת הסוגיה.

ברוב המקרים מופיעה ההפניה במבנה שתואר: פתיחה, לשון קיצור וחתימה. מצאנו כמה מקרים שחתימת הסוגיה חסרה, אך בדרך כלל ניתן להבין בקלות את כוונת הרמז. כמו כן, שלשה מקרים שנכללו ברשימה המרכזית חסרים את לשון הקיצור, וכוללים פתיחה וחתימה בלבד.²²³

בשלשה או ארבעה מקרים ייתכן שמצאנו חריגה מהסדר הנ"ל:

1. בגרש מספר 15, פתיחת הסוגיה מופיעה באמצע לשון הקיצור:

התרומה מה היו עושין בה [לוקחי? ?? תמידין ומוס?? וכו']²²⁴ **גרש ומה ראה**
זמן עצי כהנים והעם להימנות²²⁵ **(עד) [גרש]**²²⁶ **בתעניות עד** והיינו
מתענים ולא מש

מצד המבנה, נראה שלשון הפתיחה (ומה ראה...) מופיע **באמצע** לשון הקיצור. להלן

(1.3.4.3§) אטען כי בגרש זה ארעה חדירה מגליון, ולדעתי מבנה חריג זה הוא תוצאה

שלה. מכל מקום, בבראשית רבה מצאנו גרשים שמנוסחים במבנה כזה.²²⁷

2. ייתכן שמצאנו מקרה נוסף כזה, בגרש מספר 5:

ר' ליעזר בן יעקב או' כול תמן תנינן בת גר זכר כבת חלל זכר וכולהון מקרא
אחד הן דורשין כי אם בתולות מזרע (בי) [ב]ת יש – ר' יהודה או' **(גירש**
בקיודו"שיון פר"ק רבי"עי עש"רה יוחס"יון הל' ז' ר' ליעזר בן יעקב או'
יש' שנשא גיורת ע"ד מט"י) ועשה שבכהנים אסור בכהנים ומותר בלויים
ובישראל (והשליח)

במקרה זה מופיעה פתיחת הסוגיה בקידושין (ר' ליעזר בן יעקב או' יש' שנשא גיורת)

באמצעה של לשון הקיצור. אלא שמקרה זה אינו פשוט, כיוון שפתיחת הסוגיה כבר

הופיעה לפני לשון הגרש. בנוסף, ציטוט פתיחת הסוגיה מקידושין מעורר קושי, שכן

הסוגיה בקידושין כוללת ציטוט של המשנה המקומית (בביכורים), וזה ודאי לא צריך

להופיע כאן. סביר יותר שהמילים ר' ליעזר... אינן לשון פתיחת הסוגיה, אלא מראה

מקום. כפי שנהוג לתת למסכתות ופרקים שם על פי מילותיהם הראשונות, נהג המקצר

גם בהלכות. מקרים מפורשים כאלו מוכרים לנו מגרשים אחרים,²²⁸ ונראה שהוא הדין גם

²²³ מס' 25, 47, 48. מקרים אחרים, החסרים בנוסף ללשון הקיצור גם את הפתיחה ו/או החתימה – נכללו ברשימת

הספיקות, ראה למשל ברשימת הספיקות מס' 25, 26.

²²⁴ בגליון. ממשיך את השורה, נראה מיד אחרת ובדיו אחרת.

²²⁵ ייתכן שבתחילת המילה היה במקור ו והוגה ל"ל.

²²⁶ נראית אותה דיו וייתכן שאותה היד.

²²⁷ ראה למשל ברשימה שאצל **רוזנטל, לשונות**, מספרים 6–7. אבל גם שם נראה שהתחלת הדרשה מובאת בתור

מראה מקום (ומשמשת כשם הפרשה), בדומה למה שאכתוב בסמוך על גרש מס' 5.

²²⁸ למשל: גרש מס' 2, 3, 4 הסמוכים לגרש זה.

כאן. אם כך, תחילת הסוגיה מופיעה לפני לשון ההפניה, והציטוט שבתוך ההפניה הוא מראה מקום בלבד.²²⁹

3. בגרש מספר 24 מופיע לשון הקיצור גרש באמצע משפט הפתיחה של הסוגיה, ולא מופיעה כלל חתימת הסוגיה. נראה שתופעה זו קשורה בגלגולי הנוסח של לשון ההפניה:

אמ' ר' יאשיה סח לי זעירא משום אנשי ירושלם (גרש) שלשה הן שאם בקשו למחול מוחלין להן ואילו הן סוטה ובן סורר ומורה וזקן ממרא כול' המילה כול' נמצאת בכתב יד ליידין אך חסרה בכי"ר. אפשטיין²³⁰ כתב שמגיה כי"ל מחק את גרש, והשלים על פי כת"י אחר, שבו היה הקיצור כול'. לפי זה לפנינו דוגמה להבדל בנוסח הגרשים בין עדים שונים. אלא שתיאור זה לא נכון – המשפט שלשה הן נמצא בגוף כי"ל, ולא בדברי המגיה, וכן בכי"ר (בלי כול'). אפשר שהשערתו של אפשטיין שהיתה כאן השלמה על פי עד נוסח אחר נכונה, אך הדבר אירע כבר באביהם של כי"ל וכי"ר.

4. בגרש 11, ייתכן שהרמז מורה להשלים גם מהלך שמופיע לפני לשון הפתיחה, אך הנתונים עמומים.²³¹

לאור הנתונים שעלו, דומה שניתן להתייחס למבנה שהוצג כמבנה קבוע, ואת החריגות ממנו לתלות בשיבושי מסירה. עם זאת, כיוון שאלו עניינים של סגנון, אפשר שהדבר תלוי בסגנונו של הסופר.

1.3.2 פתיחת הסוגיה

בכל הגרשים שברשימה נמצאות מילים מפתיחת הסוגיה.²³² לרוב מופיעות 4 עד 15 מילים, המהוות פתיחה קצרה, מעין ראשי דברים. בכמה מקרים מופיע בתחילת הסוגיה קטע ארוך למדי, ויש לבחון מדוע הפתיחה ארוכה כל כך.²³³ בדרך כלל משפט הפתיחה קטוע, ואין הגיון במקום העצירה שלו. הוא מסתיים באמצע עניין (כגון באמצע מחלוקת, שמובאת רק דעה אחת, או שהוא מפריד מין מימרה לפירושה) ולרוב אפילו באמצע משפט. במקרים בודדים ניתן למצוא הגיון במקום הקיטוע, כך שמשפט הפתיחה מהווה יחידה שלמה וסגורה גם בלי החלק שנרמז בגרש. ייתכן שאלו גרשים רגילים, שמשפט הפתיחה שלהם נקטע במקרה במקום הגיוני, אך אפשר שיש להבחין בינם לבין שאר הגרשים. בהקשר זה כדאי להזכיר את שני הגרשים הסמוכים בפרק שמיני של מסכת יומא (13–14). הגרש השני הוא קיצור סופרים שמפנה להלכה א' באותו הפרק. הקיצור הוא טכני לחלוטין, והוא מתחיל באמצע משפט. לעומת זאת, הגרש הראשון רומז לסוגיה ארוכה

²²⁹ אבל יש להעיר כי לפנינו בקידושין אין כאן פתיחת הלכה חדשה, והסוגיה נמצאת בהלכה ו – לכאורה לפני מנסח הגרש כאן המצב היה שונה.

²³⁰ אפשטיין, מלס"א, עמ' 325 הע' 231.

²³¹ ראה בהפניות הביבליוגרפיות בטבלה שם.

²³² לפי השחזור שהצעתי לגרש 15 (1.3.4.35) אפשר שבמקור הוא לא הכיל מילות פתיחה, מעבר לפסקת המשנה.
²³³ מסי' 6, 9, 13, 22, 25, 27, 43. אפשר שבחלק מהמקרים הללו הסוגיה המקבילה שעמדה לפני יוצר הגרש נראתה אחרת. ראה למשל בגרש מספר 9 – הסוגיה בפסחים מקבילה לסוגיה בסנהדרין הרבה לפני מקום הגרש, אבל ניתן להוכיח שסוגיית סנהדרין שלפנינו הועתקה באופן מכני מסוגיית פסחים, בלי להוסיף 'תמן תנינן' או כל טרמין ציטוט אחר. הסוגיה בסנהדרין תלויה באוויר, ואין לה קשר עם מה שלפניה. מעבר לכך, הסוגיה חולקת כנראה שיבוש משותף עם סוגיית פסחים (ליברמן, ירו"כ, עמ' 379–380). סביר שממצא זה עצמו הוא תוצאה של השלמת גרש במסכת סנהדרין, ואם כן, אולי הסוגיה המקורית בסנהדרין כללה רק את החלק שנרמז בפסחים בגרש. רמז לדבר נמצא אולי בקטע סנהדרין. המשפט ויש גרר לגרר אלא שהחמישית מתחלפת בשביעית, שנמצא במעבר בין שני חלקי הסוגיה, הוכפל בקטע זה. אפשר שיש כאן זכר לגרש בסנהדרין שהושלם, והמשפט שהוכפל הוא שריד ללשון הגרש (אבל יש להדגיש כי אם כן, הגרש בסנהדרין כלל גם משפט שנמצא בגבולות הגרש בפסחים).

ממסכת תענית, והמשפט שלפניו מסתיים בסיום עניין. במקרה זה ההבדל הסגנוני (מקום הקיטוע של משפט הפתיחה) מתאים גם להבדל עקרוני, אך אין לדעת אם ניתן להקיש מכאן על גרשים אחרים. עיון נוסף בגרשים אלו ראה להלן §2.1.3.

יש מקום לדון אם שייכת פתיחת הסוגיה ללשון הרמז, או שמא היא שריד שנוותר מהסוגיה. כלומר, לפי שיטת רוזנטל, שהגרשים הם הוראות להרחבת הסוגיה באמצעות הוספה של סוגיות, ברור שמנסח הגרש הוא שציין את תחלת הסוגיה שהוסיף ואת סופה.²³⁴ לעומת זאת, הסוברים שהגרשים הם 'קיצורי סופרים' עשויים לטעון שהסופר המיר את הסוגיה בלשון הרמז, אך לא מחק את הסוגיה לחלוטין, והותיר את מילותיה הראשונות (ואולי גם האחרונות). לפי הסבר זה, פתיחת הסוגיה (ואולי אף חתימתה) אינם חלק מלשון הרמז, והם שריד מהסוגיה ה"מקורית". אף ששאלה זאת נשמעת תיאורטית בלבד, עשויות להיות לה השלכות לעניין היחס שבין תופעת ההעברות לבין תופעת הגרשים.

1.3.3 חתימת הסוגיה

ברוב המקרים מופיעות בגרש מילותיה האחרונות של הסוגיה, על מנת לציין את נקודת הסיום של הסוגיה הנרמזת. בדרך כלל, אורך החתימה קטן יותר מזה של הפתיחה, והיא כוללת בין מילה אחת לשתיים עשרה מילים. לרוב אין החתימה יוצרת יחידה שלמה, שכן היא מתחילה באמצע עניין ואף באמצע משפט. במספר מקרים מצאנו חתימה המתחילה בתחילת משפט ויכולה להתפס כיחידה סגורה בפני עצמה.²³⁵ אפשר שבמקרים אלו המקבילה היתה חסרה לפני בעל הגרש, ולא כללה את מה שבחתימה, ועל כן הוא הביא את החתימה המלאה – כפי שניתן להוכיח בגרש מספר 14.²³⁶

בשבעה גרשים²³⁷ לא מופיעות מילותיה האחרונות של הסוגיה, אך קיים ציון כל הלכתא, עד סוף הלכתא או דומה לו. לרוב ניתן להבין את הציון בקלות, אך פעמים שכוונתו לא ברורה דיה.²³⁸ מקרים אלו מלמדים כי מנסח ההפניה תפס כבר יחידות תלמוד כ'הלכות' מוגדרות, והרמיזה היתה מובנת לו.²³⁹ לא תמיד קיימת התאמה בין ציונים אלו לבין חלוקת ההלכות שלפנינו.

בשני מקרים מצאנו ציון חתימה כפול. בגרש 30 מופיע ע"ד מט"א סופ"א ד'היל' ואחריו מופיעות מילותיה האחרונות של הסוגיה, ובאופן דומה גם בגרש 4.

²³⁴ רוזנטל עצמו (לשונות, עמ' 319–320) מבסס את התיאוריה שלו על כך שהגרשים פותחים או מסיימים בלשון של "שם". כלומר, אם הציונים לפתיחת/חתימת הסוגיה, שמופיעים בגרש, מנוסחים לפי נוסח המקבילה, ניתן ללמוד שהם מעשי ידי בעל הגרש, ולא "שאריות" מסוגיה שהתקצרה. מקרים כאלו מצויים גם בגרשים שבירושלמי. אלא שלדעתי יש לסייג את הטענה. אין חולק על כך שסוגיות עברו ממקום למקום, ואין חולק על כך שחלק מהסוגיות עברו כצורתן מבלי שהותאמו למקומן החדש. במקרים כאלה נוצרו סוגיות שנמצאות במקום אחד אך מנוסחות בנוסח שמתאים למקום אחר ("שם"). סופר שנתקל בסוגיה כזאת יכול לקצר אותה, ולנקוט את הלשון של "שם" (שכן זו לשון הסוגיה שמופיעה לפניו). אם כן, גם גרשים שמשמשים בלשון של "שם" עשויים להיות קיצורי סופרים.²³⁵

²³⁶ ראה להלן §2.1.3.2. ייתכן שתופעה מעין זו ארעה גם בגרש 26*.
²³⁷ מס' 19, 20, 31, 32, 43, 44, 45.
²³⁸ כמו בגרש מס' 20, 31 ו-44.

²³⁹ מדובר בהכרה משמעותית, יותר מזו שעולה מציוני ההלכות בגרשים האחרים. בעוד ששם סביר שציוני ההלכות נוספו בשלב מאוחר כדי לדייק את מראה המקום, כאן הציון מוכרח להיות חלק מהלשון המקורית. גם אם המילים עד סוף הלכתא עצמן הן תוספת מאוחרת, העובדה שמילותיה האחרונות של הסוגיה לא מופיעות מלמדת לכאורה שגבולות הסוגיה היו ברורים. במקרה אחד (מס' 19) מצאנו את הלשון עד הלכתא. ייתכן שלשון זה מציין את מילתה האחרונה של הסוגיה. בחלק מכתבי היד נכתבה המילה הלכתא בין הלכה לחברתה, ואולי הגרש מעיד על הנוהג לכתוב, או לגרוס, מילה זו (משוך את הסוגיה עד שתגיע למלה 'הלכתה').

בכמה גרשים נוספים לא מצאנו כל לשון חתימה, ומיד לאחר לשון הרמז מופיעה הסוגיה הבאה. בשני מקרים קרה כך בודאי (מס' 39 ומס' 41 – שניהם בקידושין), וייתכן שגם בשנים נוספים. גרש מספר 11 וגרש מספר 24, שנידונו בסעיף 'מבנה ההפניה', לא כוללים לשון חתימה, אך ייתכן שהיא נשמטה בעקבות שיבושים שחלו בהם.²⁴⁰

פעמים שפתיחת או חתימת הסוגיה שמופיעה בלשון הגרש אינה זהה לנוסח המקבילה שלפנינו, ועשויה ללמד על תהליכים טקסטואליים שעברו על הסוגיה, כפי שיודגם בפרק השני.

1.3.4 לשון הקיצור

בכינוי 'לשון קיצור' אני מתכוון למילה או למשפט שרומזים על השלמת הסוגיה ואינם חלק מהטקסט התלמודי. אין בכינוי זה כדי להכריע שהסוגיה היתה מלאה וקוצרה, לשון ה'קיצור' מעיד רק על כך שלפנינו טקסט קצר, שיש להשלימו.

לשונות הקיצור שמצאנו מגוונים למדי, הם נעים בין מילת קיצור בלבד (וגו', כול'), לבין לשון ארוך ביותר הכולל מראה מקום מדויק. מצאנו גם מספר גרשים שאין בהם לשון קיצור.²⁴¹ נראה שגיוון זה נובע ממנהגי סופרים שונים, וכן מהתפתחויות שחלו במהלך גלגולי המסירה.²⁴² בכמה מקרים נראה שנתרו לנו שרידים להתפתחות זו:

1.3.4.1 הבדלי נוסח

בחלק הקודם (1.2.2§) הוצג ההבדל שבין כתב יד ליידין לכת"י אסקוריאל בגרש המשותף לשניהם. מהשוואה זו ניתן ללמוד על ניסוח שונה לגמרי של הגרש, כי"ל מנסח ניסוח מינמלי, וכי"א כולל הפניה מפורשת וברורה. הבדל זה מלמד כנראה על פיתוח חופשי של לשונות הקיצור. בפרק הבא אטען שניתן לזהות את התופעה הזאת בכמה גרשים נוספים במסכת נזיקין.

1.3.4.2 ציונים כפולים

בגרשים שבכ"ל של סדר זרעים (3, 4, 5) מצאנו ציון כפול לפרקים ולהלכות. הציון בגרש מספר 5 כבר הובא לעיל, וניתן להדגים זאת גם בגרש מספר 4:

גרסי' בע"ז פרק ג' כל הצלמים הל' ו'. הגויים העובדים עד סופה ופודה אותה
[??] [בזמ]ן זרעה

ניתן לראות שהן הפרק והן ההלכה ניתנים גם בציון מספרי וגם בציון שמי, וייתכן שהוא הדין לחתימת הסוגיה, הנמצאת בצורה כפולה (סופה והמילים האחרונות). אפשריין²⁴³ טען שהוספת מספרי הפרק וההלכה נעשתה על ידי סופר מאוחר, שפירש את דבריו של הסופר הקדום.²⁴⁴ לטענתו, הגרש הקדום היה כתוב בארמית של א"י, ונכתב בתקופה שהארמית הזאת היתה עדיין מדוברת. בהמשך פירש את הגרש סופר מאוחר, שכבר הכיר מספור של הפרקים וההלכות.

²⁴⁰ לגבי גרש 46 מתעורר ספק, מפני שלא מצאנו לו מקבילה בירושלמי, ולא ניתן להשוות אותו למקור אחר. המשפט שבא לאחר לשון הקיצור עשוי להיות חתימת הסוגיה הנרמזת, אך עשוי גם להיות דרשה עצמאית, ואם כן לא כולל הגרש לשון חתימה. עם זאת, מסתבר יותר שמדובר באמת בחתימת הדרשה הנרמזת.
²⁴¹ מס' 25, 47, 48.

²⁴² יש הגיון בטענה שנוסח ההפניה הבסיסי הוא גרש שעומד לבדו (כמו למשל בגרש מס' 17) וכל ההוספות עליו הם "פירושים" שנוספו בשלב מאוחר יותר (ואולי אפילו בטענה שהצורה הקדומה ביותר היא הצורה שלא הכילה לשון קיצור כלל). מכל מקום, הדבר לא הכרחי, וייתכן שסופרים שונים נהגו באופן שונה בכתובת ההפניות, ואולי אף אותו סופר במקרים שונים.

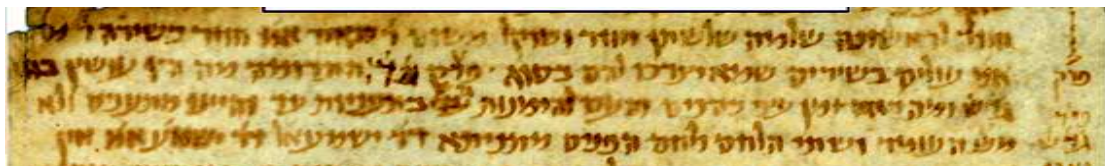
²⁴³ אפשריין, מלס"א, עמ' 326.
²⁴⁴ בגרש מס' 5 אין התאמה בין מספור ההלכות בלשון הקיצור לבין המצוי בכ"ל. הגרש מפנה לקידושין פ"ד ה"ז, בעוד הסוגיה נמצאת בהלכה ו, בחלוקה שבכ"ל עצמו.

אף שיש הגיון בטענת אפשטיין, יש מקום לחלוק עליה. להלן (1.3.4.4§) אצביע על דמיון מפתיע בין גרשים אלו לבין גרש בקטע גניזה קדום שעשוי לעמעם במקצת את טענת אפשטיין. בנוסף, מצאנו לפחות שנים-עשר גרשים שכוללים ציון של מספרי פרקים אף שבהם לא קיים ציון כפול.²⁴⁵ בחלק מהמקרים מספרי הפרקים מובאים בלשון ארמית א"י טובה, כגון: קזמייה,²⁴⁶ תניינה,²⁴⁷ שתיתייה²⁴⁸ או תשיעייה.²⁴⁹ דוגמאות אלו מגיעות הן מכי"ל, הן מכי"א והן מקטעי גניזה. מספר הלכה ממש מצאנו אמנם רק במקרה נוסף אחד,²⁵⁰ אך בכמה מקומות מצאנו הפניה להלכתא קזמייתא,²⁵¹ ולא ברור אם הכוונה למספור ממש או לתיאור ראשוני של מקום ההלכה. על פי נתונים אלו, ייתכן שאין כאן עניין לקדמות ואיחור, אלא לסגנונות שונים. עם זאת, ייתכן שאפשטיין היה אומר את דבריו על כל המקרים, וטוען שבכולם מספר הפרק הוא הוספה מאוחרת.

1.3.4.3 גליונות

במקרה אחד נראה שנתרה לנו הערת גליון שחדרה לתוך לשון הגרש. בגרש מספר 15, קיים נוסח תמוה:

התרומה מה היו עושין בה [לוקחיי? ?? תמידין ומוס?? וכו']²⁵² **גרש ומה ראה זמן עצי כהנים והעם להימנות (עד) [גרש] בתעניות עד** והיינו מתענים ולא מש כפי שניתן לראות בצילום, ההופעה השניה של המלה 'גרש' היא הגהה:

זוסמן²⁵³ הבין את הנקודות שמעל ההופעה הראשונה של המלה גרש (בתחלת השורה) כסימני מחיקה. אם הוא צודק, סביר לראות בהגהות שלפנינו מערכת שלמה, שביקשה להעביר את המלה גרש ממקומה בראש המשפט, אל אמצעו, כדי להתאים את הגרש לצורה המקובלת ברוב לשונות ההפניה (ראה לעיל 1.3.1§). עם זאת, איני משוכנע שאלו סימני מחיקה, ונראה לי שהנקודות מציינות שלפנינו מילה שאינה מגוף הירושלמי. יושם לב שגם המגיה שהוסיף הערת גליון מקפיד לכתוב ג'ר'ש', עם נקודות מעל המילה,²⁵⁴ וסביר בעיני שהוא הדין גם כאן (והמגיה חיקה את הסופר, או שהוא הוא מוסיף הנקודות). אם כך, אין לפנינו העברה של המלה גרש, אלא הכפלה שלה.

²⁴⁵ מספרי פרקים ראה בגרשים מספר: 1, 8, 14, 26, 31, 37, 38, 39, 41, 43, 44, 45.

²⁴⁶ מסי' 8.

²⁴⁷ מסי' 37, בקטע קידושין. באותו טופס מצאנו גם ציונים של פרקים בעזרת אותיות (פרק ב).

²⁴⁸ מסי' 26.

²⁴⁹ מסי' 43.

²⁵⁰ מסי' 43.

²⁵¹ מסי' 27, 28, 30 ואולי גם 29.

²⁵² בגליון – ממשיך את השורה, נראה מיד אחרת ובדיו אחרת.

²⁵³ **זוסמן, שקלים**, עמ' 33 הערה 103. זוסמן שם גם משיב לדברי אפשטיין, שסבר בטעות שיש כאן שני גרשים ממש. גם ליברמן (**על הירושלמי**, עמ' 13) כתב כך. נראה לי שליברמן ואפשטיין לא היו סוברים כן אם היו רואים את הקטע עצמו, וטעו רק מפני שראו את ההעתקה (הנכונה!) ב'שרידי הירושלמי'. ללמדך כי שלבי התפתחות הגרש לא תמו גם בדורות האחרונים.

²⁵⁴ וכך גם בעדי נוסח אחרים, ראה גרשים מסי': 9, 10, 12, 21, 22, 24, 27–31, 46. וראה גם להלן הערה 263.

בנוסף, לא ברור לי אם זו הגהה של הסופר עצמו, או הוספה של מגיה מאוחר יותר,²⁵⁵ הכרעה בדבר צריכה להמתין לבדיקה נרחבת של הקטע כולו. בכל מקרה, קשה להבין מה יביא את הסופר לטעות מעין זו המשוערת כאן (העברת המילה גרש לראש המשפט והכפלת המלה עד).

נראה לי להציע שנוסח המשפט לפני ההגהה הוא נוסחו המקורי של הקטע, והוא משמר סימן לחדירה מגליון.²⁵⁶ אפשר שהמלה עד שמשה במקור מראה מקום להכנסת הגליון, אך לא הובנה כראוי ונכנסה לנוסח בעצמה. כלומר, במקור הופיע רק התרופה מה היו עושים בה **גרש בתעניות עד**²⁵⁷ והיינו..., ועל הגליון הוסיף מאן דהו ומה ראה זמן עצי כהנים והעם להמנות עד, כמראה מקום מדויק יותר. לחלופין אפשר שהמקור הכיל רק **גרש** ומה ראה זמן עצי הכהנים והעם להמנות²⁵⁸ **עד** והיינו..., ומישהו הוסיף בגליון **בתעניות עד**.²⁵⁹

אדגים את שתי האפשרויות בטבלה:

נוסח מקורי	הערת גליון	נוסח מקורי	הערת גליון
ג'ר'ש' ומה ראה זמן עצי כהנים והעם להימנות עד והיינו מתענים ולא משי'	ומה ראה זמן עצי כהנים והעם להימנות עד	ג'ר'ש' ומה ראה זמן עצי כהנים והעם להימנות עד והיינו מתענים ולא משי'	בתעניות עד

אם ההצעה נכונה, הרי לפנינו שריד לפיתוחו של לשון גרש. ייתכן שהוספה מעין זו ארעה גם בגרשים אחרים, שהכילו בתחילה רק מראה מקום כללי (שם המסכת, או ציטוט) ולאחר מכן נוסף עליהם מראה מקום מדויק (מעין דברי אפשטיין).²⁶⁰

בין אם מדובר במוקדם ומאוחר, ובין אם מדובר בחילופי סגנון גרידא, השינויים הגדולים בלשונות הקיצור מחייבים נקיטת זהירות בהסקת מסקנות על תופעת הגרשים מתוך לשונות אלו.

²⁵⁵ אפשר בכל זאת להעלות השערה בעניין. בשולי הקטע מופיעה הערת המגיה שהתפרסמה כפירוש הקדום ביותר שבידינו לתופעת הגרשים: פיר' ג'ר'ש' יעני כול' < וכך בכל מקום שאת מוצא סימן ג'ר'ש' בתל ארץ ישראל > וכך נשבת. המגיה מסביר מהו גרש, אך נראה שניתן ללמוד מדבריו שמדובר בגילוי חדש גם עבורו. הערת המגיה כי 'כך נשבת' מלמדת שנתקל בגרשים מעין אלו גם במסכת שבת. כיום אנו יודעים כי טופס הירושלמי הזה הכיל לפחות את מסכתות שבת ושקלים (ראה: **זוסמן, שקלים**, עמ' 23 הע' 68 (קטע ג1) וההפניות שם), ובחלק של מסכת שבת מצאנו לפחות גרש אחד (מס' 6, וראה גם ברשימת הספקות מס' 7 91). נראה שבעת שהגיה את מסכת שבת לא הבין המגיה את תפקיד הגרש, אך כאשר הגיע למסכת שקלים תפס את העניין, והעיר בהתלהבות שכך משמעות הביטוי גם בשבת. אם אכן כך, ברצוני להציע שהמגיה, נלהב מחידושו, ביקש לעשות שימוש בגילוי החדש, ותיקן את המשפט המשובש שלפניו בעזרת הוספת ג'ר'ש', השווה בעיניו ל**כול'**. ייתכן שהבין את הגרש הראשון בתור קיצור של פסקת המשנה, ואת השני בתור קיצור של הסוגיה. בשולי הדברים אעיר כי בסוף מסכת שבת שבאותו הטופס (עמ' 185 במהדורה) ישנם שרבוטים בשולי העמוד, ונראה שניתן לזהות ביניהם גם את המלה 'גרש'. איכות הצילום הזמין באיטרנט גרועה מאד, לכן לא הצלחתי לעמוד על משמעות העניין.

²⁵⁶ ניתן להצביע על הערת גליון נוספת בטופס זה שחדרה לטקסט בצורה לקויה. בעמוד 292 שו' 10 (מקביל 625.285 במהדורת האקדמיה) נשמט (?) בטופס המשפט כד הוה פטי הדין קרייא הוא אמ' יפה לימדני חנייה בן אחי ר' יהושע. המשפט מופיע בטופס בשורה הראשונה של העמוד הבא (293 שו' 1), כשהוא תחוב באמצע משפט ממש. נראה שהמשפט הושלם בגליון אביו של כתב היד ונכנס לטקסט שלא במקומו. אם כך, ניתן גם לשחזר את מבנהו המשוער של אבי כתב היד.

²⁵⁷ ראה למשל את גרש מס' 9 הדומה לזה.

²⁵⁸ כציון מקור, כפי שהוסבר לעיל § 1.3.

²⁵⁹ אפשר גם שלפנינו של שתי נוסחאות גרש חלופיות, אך הדבר נראה לי רחוק.

²⁶⁰ מהשוואה לגרשים אחרים שמופיעה בהם המלה גרש או גרש עד בלבד, סביר בעיני לשער שכך היה במקור גם כאן, ולפנינו שני שלבי הוספה שקרו (בבת אחת או בנפרד) על ידי מגייהם.

אף על פי כן, ייתכן שניתן ללמוד מהם על גלגולי המסירה של הגרשים ושל נוסח הירושלמי בכלל. לשם כך יש לבחון את תפוצת לשונות הקיצור השונים בין עדי הנוסח. ממצאי בדיקה זו אינם חדשים. אמנם ניתן למצוא דמיון בין גרשים הנמצאים באותו עד נוסח, אך לרוב ניתן למצוא ביניהם גם גרשים הבנויים בצורה אחרת.²⁶¹

1.3.4.4 הלשונות בכתב יד לידן

תובנה מעניינית עולה מבחינת נוסח הגרשים לאורך כתב יד לידן. חרף המגוון הרחב של הלשונות, ניתן לזהות "קבוצות" של לשונות דומים. לעיל (1.2.2§) הובאו לשונות מסכת סוטה, הדומים זה לזה, וכך גם בקבוצות הלשונות הבאות:

א. סדר זרעים

מספר הגרש	פתיחת סוגיה	לשון קיצור	חתימת סוגיה
3	לכל רביה קטף	גרסי' בשביעית פרק ז' כלל-גדול ז' הורד והכופר עד דמטי	והניית ערלה אסורה
4	ר' חגי בשם ר' יאשיה	גרסי' בע"ז פרק ג' כל הצלמים הל' ו'. הגוים העובדים עד סופה	ופודה אותה (??)[בזמן] זרעה
5	ר' יהודה א'	גירש. בקידו"שין פר"ק רבי"עי עש"רה יוחס"ין הל' ז' ר' ליעזר בן יעקב או' יש' שנשא גיורת ע"ד מט"י	ועשה שבכהנים אסור בכהנים ומותר בלויים ובישראל

ב. מסכת יומא

מספר הגרש	פתיחת סוגיה	לשון קיצור	חתימת סוגיה
12	שלמזבח צפוני.	גרש כהילכתא עיליתא עד	מקירו שלמזבח הצפוני ועד כותל העזרה המזרחי
13	משני לווין מצטרף	גרש ²⁶² עד	הגוף הקדוש בשוכח
14	כהדא דתני בשבת בין סיכה שהיא שלתענוג.	גר"ש בה"ל' קדמיית"א.	מניין שהיא מחוור

ג. מסכת יבמות

מספר הגרש	פתיחת סוגיה	לשון קיצור	חתימת סוגיה
18	ר' בא ורב המנונא	עד	ראשו שלפרק
19	שמואל אמ' דברי ר' מאיר עשו ביאת בן תשע שנים ויום אחד כמאמר בגדול.	עד	הלכתה.
20	אילו שומרת יבם שנפלה לפני כמה יבמין	עד	סוף הילכתא

ד. מסכת כתובות-נזיר²⁶³

²⁶¹ לגבי כ"ל וקידושין ראה בסמוך. בני"א מצאנו ארבעה גרשים, כולם מפורטים וארוכים, אך נוסחאותיהם שונות (דרך ציון שמות הפרקים וההלכות). בטופס שבת+שקלים, מופיע גרש 15 שנידון לעיל, אבל גם גרש 6 שאינו מכיל מראה מקום כלל. אם הצעתי בדבר החדירה מגליון נכונה, ייתכן שבמקור היו הגרשים דומים יותר. ²⁶² בצילום ניתן כנראה להבחין שמכאן ועד סוף ההלכה המילים היו נקודות, כמו בגרש הסמוך, אך הנקודות נמחקו. ²⁶³ במקרה זה ניתן לשים לב גם לדמיון גרפי, שכל מילות היגרש' נקודות בראשיהן (ראה גם לעיל הע' 254). אפשר שסופר כ"ל "ירש" את הנקודות מאביו, שירש אותן כבר מאבותיו השונים, ולכן נמצאות הנקודות רק בחלק

מספר הגרש	פתיחת סוגיה	לשון קיצור	חתימת סוגיה
27	ובעידי חזקה	גרש בהילכתא קדמייתא דסוטה כולה ע	וכה. ²⁶⁴ כל סימן וסימן צריך שני עדים.
28	בכל שנה	גרש בהיל' קדמייתא דפיאה.	ולא מות
29	כשבועה	גרש ראש"ה דנדר"ם קדמייתא ע"ד דמט"י	אשכח תני
30	על ידם חטא.	גרש ד"הל' קדמייתא דריש"א דנדר"ם ע"ד מט"י סופ"א ד"היל'	וזה מתוך יישוב נדר

ה. מסכת שבועות

מספר הגרש	פתיחת סוגיה	לשון קיצור	חתימת סוגיה
47	מה כתב מהלכות ולא תהלכות	–	מפני שהיתה תורפת
48	תני הפוגמת אבל לא הפוחתת	–	רב חסדא בעי

לצד קבוצות אלו, פעמים שבתוך אותה מסכת עצמה ניתן למצוא גם לשונות מסגנון שונה. אף על פי כן, הריכוז של לשונות דומים במסכתות מסוימות, מלמד כנראה על הטפסים שמהם מורכב כתב יד ליידין.²⁶⁵ נראה שיש כאן מעין "טביעת אצבע" של סופרים או מגיחים שעסקו בטפסים המקוריים, ולכן בכל אחד מהם נמצאות צורות יחודיות.²⁶⁶ כאמור, החלוקה אינה מושלמת כיוון שנמצאים לפעמים גם גרשים שונים זה מזה בתוך אותה מסכת. נראה כי גם אותו טופס עצמו יכול להכיל צורות גרשים שונות, כפי שניתן ללמוד מגרשי קידושין²⁶⁷ (הובאו רק המקומות בהם השתמר לשון הקיצור):

מספר הגרש	פתיחת סוגיה	לשון קיצור	חתימת סוגיה
32	<...> אתן מעשרותיו בטובת הנייה	גרש כל הלכתא	{סוף הפרק}
33	<...> מתני אדם על ערובו כן היא מ... .. <...> אמ' ר' לעזר	גרש > <...>	<.. חומר הוא בעריות
37	מ'... נאמן שמואל אמ' ניתן ליתן גט אסי אמ' נאמן לכניס	גרש בסוף פרקה תניינה דיבמות עד	לא הכל <...>
38	<...> אתה דר' מאיר	גרש <...> פרקה > <...>	
39	והא תני	גרש בראש פרקה ט דיבמות	חד גיור ²⁶⁷
40	דילדתה אמה מן ארמי	גרש וגו' אף > <...> ²⁶⁸	
41	ואיזה זה זה וולד שפחה <...> נוכרית ר' יוחנן בש' ר' שמעון בן יוחיי כת' לא תתחנן ב... .. <...>	<...> ב דיבמות	{סוף הלכה}

מהמקומות. אלא שכאן אנחנו נכנסים לאזור מעורפל מאוד, שכן סימנים גרפיים יכולים להשתנות באופן דרמטי בין סופר לסופר.²⁶⁴ אפשר שהיתה כאן מחיקה בידי הסופר, שצירף מילה זאת לגרש – יש צורך בעיון בכתב היד עצמו.²⁶⁵ ככל הנראה – אביו של כ"ל, שכן סופר כ"ל בקולפון כותב שהעתיק מתוך ספר משובשי בלשון יחיד, ולכן לא הוא שאיחד את הטפסים השונים.²⁶⁶ ראה גם סוקולוף, קטעי, עמ' 53 (על כתיי וטיקן 30 של בר"ר) וההערות שם.²⁶⁷ מילים אלו שייכות לסיפור שמתחיל בנקודה זו, ואינו חלק מהמשפט שנרמז בגרש.²⁶⁸ על פי השוואה לעדי הנוסח האחרים, הביטוי שכתוב כאן הוא אף על פי. סופר קטע זה כותב מילה זאת תמיד במחובר (אפילפי) ורק כאן מצאנו אף בנפרד. שמא יש כאן מקום לחשוד שהגרש לא יצא מתחת אותה יד של יוצר הקטע? ראה עוד בהערות שברשימת הגרשים.

לצד הצורה השלטת, קיימות גם צורות אחרות, ונראה שכך היה גם בטפסים שמהם הורכב כתב יד לייזן.

ייתכן שהדברים שכתבתי עד כאן אינם עניין רק לתולדות כתב יד לייזן, אלא אף לתולדות נוסח הירושלמי בשאר עדי הנוסח שלנו. אפשרות זאת עולה בעקבות דמיון מפתיע בין גרש המופיע בקטע הלה²⁶⁹; לבין נוסח הגרשים בסדר זרעים בכי"ל:

מספר הגרש	פתיחת סוגיה	לשון קיצור	חתימת סוגיה
2	בטבל שנטבל דבר תורה	גרש במעשרות פרק ה העיקר שתלים ה'ל...> העוקר לפת עד מט?	שנתערב בשמן של זיתי ניקוף

ייחודו של לשון ארוך זה, ודמיונו ללשונות הארוכים בכי"ל של סדר זרעים²⁷⁰, מעלים ספק שמא סגנון הלשונות אינו מיוחד דווקא לטפסים שהורכב מהם כתב יד לייזן, אלא קשור לשלב קדום יותר במסירת הטקסט.²⁷¹ ייתכן שסגנון ארוך זה שייך כבר לסופר שכתב או הגיה את אביהם המשותף של כי"ל ושל קטע הגניזה. יש להדגיש כי הכוונה ל**סגנון** של הגרש, אך לא לגרש עצמו. בכי"ל לא מופיע הגרש שבקטע הגניזה, ומופיעה בו הסוגיה המלאה, אך אף על פי כן אפשר שיש ללמוד מכאן על האב המשותף של עדי הנוסח. אם יש ממש בדמיון שבין הגרשים, מסתבר ששני עדי הנוסח תלויים באב משותף שבו הופיעו הן הגרשים שבכי"ל והן הגרש הזה. בפרק הבא²⁷² אציע שניתן לזהות קשר סגנוני גם בין הגרשים שבכי"א של מסכת נזיקין, לבין גרש בקטע גניזה של מסכת זו, ואפשר שגם שם ניתנת לנו הצצה אל סגנונו של האב המשותף של עדי הנוסח השונים.

1.3.4.5 שיבושים

נוסף על הפיתוחים המכוונים, מצאנו מספר טעויות שנפלו כנראה בלשונות הקיצור. מפאת אופיים של הלשונות קשה לקבוע באופן מוחלט כי לפנינו שיבוש ולא צורה סגנונית, אך קרוב לודאי שכך הדבר. שיבושים רבים נפלו בצורת המלה גרש²⁷³ וכך גם במילה סמכתא [=מסכתא] (מס' 8). ייתכן גם שמקורם של כמה מהמבנים התחביריים של לשונות הקיצור בשיבוש.²⁷⁴ שיבושים אפשריים

²⁶⁹ זוסמן (תושבי"ע, עמ' 223 הע' 55) כתב שטופס זה נראה להיות עתיק – אך לא פירט על מה הוא מסתמך.

²⁷⁰ ייתכן שהנקודה שמופיעה בקטע מעל השי' של גרש היא סימן קיצור, ממש כמו זה שבגרשי זרעים (גרסינן).

²⁷¹ ראה עוד בפרק הסיום על יד הע' 762. אעיר כאן על עניין נוסף, שאיני משוכנע שיש בו ממש, אך הוא עדיין ראוי לציון. נראה שסוגי הגרשים השונים לאורך כי"ל חולקים לא רק לשון משותפת אלא גם דמיון מסוים בתופעות. לעניין הגרשים בסדר זרעים (כי"ל): כולם נמצאים במקום המשני דווקא, והסוגיה שסביבם הותאמה למקומה החדש (ראה הע' 501), לעומת זאת הגרש בקטע הלה, שונה מהם בנקודות אלו (ראה לעיל 1.2.6.1§ סעיף ב); גרשי **יבמות**: כולם פנים-מסכתיים, כולם נראה שחל עירוב בין החומרים מהסוגיות המקבילות, השתרבו משפטים מהכא להתם ובחזרה (ראה בהערות שברשימת הגרשים ובמקורות המצויינים שם); גרשי **כתובות-נזיר**: עולה רושם שכולם נמצאים במקום המשני של הסוגיה, כולם מפנים דווקא ל'הלכתא קדמייתא' (!), בחלקם יש אי בהירות בנוגע לגבולות הסוגיה הנרמזת (ראה ביבליוגרפיה מצויינת לגביהם ברשימת הגרשים); גרשי **שבועות**: שניהם עשויים להיות גרשים 'דו צדדיים', לגבי 47 ראה 2.1.2§ ולגבי 48 ראה ההערות לרשימת הגרשים. בנוגע לגרשי **סוטה**, שאינם דומים זה לזה בלשון (!), ראה מה שכתבתי בפרק השני על 21* (2.2.5§), 25 (2.2.7§) 261 (2.2.3§), כולם היה צורך בהתאמות. אם הדברים נכונים, אפשר שלפנינו לא רק רישומיהם של **סגנונות** סופרים, אלא של **דרכי הפעולה** שלהם.

²⁷² ראה 2.3.7§ ובהערות שם.

²⁷³ כגון: גרסי (מס' 3, 4), גירש (מס' 5), גדיש (מס' 6), גרי/גרשו (מס' 23).

²⁷⁴ הגרשים שבכי"א מופיעים כולם עם מילת הקיצור וגו' בתחילתם (מלבד גרש מס' 42 שמופיע עם כול). בגרש מספר 44, סבר הסופר שהמלה וגו' שייכת לקיצור פסוק שנמצא לפני הגרש, ולכן הוסיף נקודה ורווח גדול בינה לבין ציון

אלו מצמצמים את האפשרות להסיק מהלשונות מסקנות מוחלטות, אך הם מלמדים כי סופרים המשיכו להעתיק את לשונות הקיצור כפי שמצאו אותם, גם אם לא הבינו אותם כלל.²⁷⁵

1.3.5 אוצר המילים של לשונות הקיצור

אוצר המילים המשמש בגרשים שבירושלמי אינו רחב במיוחד, וספק אם הוא עדות לאותו "סגנון חי ושוטף" שזיהה רוזנטל בבראשית רבה.²⁷⁶ ברשימה זו אספתי את אוצר המילים שמופיע בגרשים, והערתי עליהן בקצרה.

1. **גרש/גרשה** – רוזנטל²⁷⁷ דן בפירוש מילה זו וסקר את תולדות פירושה עד אליו.

לטענתו, המלה מגיעה מהשורש (המתועד בסורית) גר"ש, שעניינו 'משך'.²⁷⁸ המילה מתפקדת כשם עצם ולכן פירושה הוא מְשָךְ – אריכות הלשון. לדעתו בעברית שלנו ניתן לתרגם 'ההמשך', וכך מתאים פירושו לפירוש המגיה בגליון שקלים, שכתב (על גרש 15) "פיר' גרש יעני כול".

קיימת עמימות מסויימת בדבריו בנוגע לאופן תפקודה של המלה, אם היא מתארת את הסוגיה המקבילה (ה'מְשָךְ' שלה), או שהיא מורה להמשיך את הסוגיה המקוצרת (כמו וכו').²⁷⁹

בתוך דבריו הוא דוחה את הצעתו של ליברמן²⁸⁰ שגזר את המלה מהשורש הארמי גר"ס שפירושו לדעתו 'קיצר'. הדחיה נתלית בשלשה טיעונים: (א) ליברמן למד את פירושו מתוך מדרש סתום, ויש כאן לימוד של סתום מן הסתום;²⁸¹ (ב) גרש מתפקד

הגרש. דא עקא שהפסוק שלפני כן מופיע כולו, ולא נותר מה לקצר בו. מכאן שסופר כ"א אינו בעל הגרשים, ולא תמיד הבין את מבנה הגרשים שלפניו.

²⁷⁵ נראה שמצאנו גם תופעה הפוכה. בקטע קידושין המשופע בגרשים, יש מקום שמופיעה המילה גרש (את אשתו), בלי כל כוונה של קיצור, אך נראה שהסופר חשב שלפניו לשון קיצור, ולכן הותיר רווח גדול במיוחד לאחר המלה (עמ' 518 שו" 17). לכאורה מדובר בסופר שדווקא מכיר את התופעה, עד כדי כך שהוא חושד בהופעת "תמימות" של המלה גרש.

²⁷⁶ **רוזנטל, לשונות**, עמ' 294. ראה שם עמ' 315 על שאר עדי הנוסח של בראשית רבה, למעט כ"י וטיקן 30, שמשמשים ב'שבלונות קצרות ומאובנות'. אמנם הגרשים בבראשית רבה שכוללים גרש ועד עטי דומים לאלו שבירושלמי, ובדרך כלל לא כוללים לשונות נוספים, אלא שבב"ר מצאנו גם לשונות חיות (ראה להלן הע' 316) בסוגי משפטים אחרים. ייתכן שמשפטים אלו אינם שייכים לאותה תופעה שמתבטאת בגרשים שבירושלמי.

בהקשר זה יש להעיר על לשון גלילית טובה שנמצאת בקיצור בירושלמי, אך לא נכללה בבדיקה שבעבודה זו כיוון שמדובר בקיצור פנים-סוגייתי. ביומא (590.48) מצאנו את הלשון כול' ה"ך קדמייא, המפנה לסיפור שנמצא כמה שורות קודם לכן. ראה על כך **רוזנטל, לשונות** עמ' 312; **ליברמן, על הירושלמי**, עמ' 13. מקורות נוספים ראה ברשימת קיצורים שאינם גרשים מספר 15.

²⁷⁷ **רוזנטל, לשונות**, עמ' 294–297. הוסיף עליו **סוקולוף, קטעי**, עמ' 45 הערה 205. דברי רוזנטל אינם בהירים די הצורך. אני מקווה שהצגתי את דבריו כראוי.

²⁷⁸ ייתכן שניתן למצוא את השורש במשמעות דומה גם בעברית. בתוספתא סוטה פ"ח ה"ג [מהדורת ליברמן עמ' 203] מצאנו דרשה על מי הירדן (על פי כ"י וינה): "מלמד שהיו פגריין ועולין למעלה למעלה, כיפין על גבי כיפין, כשלש מאות מיל". המלה פגריין, שמופיעה גם בדפוס הראשון, תמוהה, וליברמן (שם, הערה 24) הציע להגיה על פי נוסח כ"י ערפורט: נגדשיין. לדעתי אפשר ששני הנוסחים הם שיבוש של **נגרשיין** שפירושו מושכים (כפועל עומד), ממש כמו שמראה רוזנטל בארמית (שם, עמ' 296).

²⁷⁹ רוב מוחלט של השימוש בשורש זה במקורות הוא במקרים שלנו, ולכן קשה ללמוד מהמקורות על אופן השימוש המדויק של הביטוי. אעיר על הופעה אחת של השורש בהקשר אחר: בפיוטים הארמיים לפורים (**יהלום וסוקולוף, בני מערבא**, עמ' 202 שו" 19 וראה גם ההערות שם) מצאנו כמה שימושים בשורש זה, בין השאר במשפט "צור ית סופיה וגרש ית סוסיה". משמעות גר"ש כהנהגה של הסוס דומה למשמעותו בסיפור בויק"ר שמצטט רוזנטל (שם עמ' 295 הע' 18). שם מדובר על אדם רואה שגורש, מנהיג, אדם עיוור. בצורת השימוש הזאת יש משמעות מעבר למשמעות הרגילה של 'משיכה', כיוון שהיא קשורה בהובלה והדרכה למקום מסוים. אולי שימוש כזה במילה (כציווי) כולל משמעות של הנהגה לעבר יעד מסוים. (אם יתוארכו, השימוש בשורש בפיוטים אלו עשוי לסייע גם בתיארוך הגרשים).

²⁸⁰ **ליברמן תיקוני (ו)**, עמ' 108.

²⁸¹ לעניין מקור זה ראה גם דברי **מנדל, פתח**, עמ' 75 הע' 101.

כשם עצם, מקבל יידוע ושייכות (גרשה ד...), והוא אינו פועל; (ג) לא מצאנו בשום מקום שכתוב גרס במקום גרש.

אף שדבריו מסתברים, הממצא בירושלמי מראה תמונה שונה במקצת. ראשית, מצאנו כמה מקרים שמופיע גרס ולא גרש.²⁸² אמנם נראה שמדובר בשיבושים, או במעתיקים ששינו לצורה המוכרת להם, אך הטענה החדה של רוזנטל מתעמעמת.²⁸³ בנוסף, בירושלמי לא מוכח תפקודה של הצורה גרש כשם עצם. הצורה גרש ז, שעליה מסתמך רוזנטל, נמצאת בירושלמי רק פעם אחת, אך המלה גרש שם לא מיודעת. את הצורה המיודעת מצאנו פעם אחת בלבד (גרש מסי 46), ומי יודע אם לא נפל שם שיבוש.²⁸⁴

הצורה הנפוצה בירושלמי היא גרש ב,²⁸⁵ ולצדה קיימות הופעות רבות של גרש ללא מילת יחס כגון גרש עד, וגו' גרש וכן סתם גרש. במקרים אלו נוח יותר לדעתי לפרש כציווי 'משוך!', שיכול לעמוד בפני עצמו, מאשר כשם עצם "תלוש".²⁸⁶ מכל מקום, שימושה של מילה זאת בירושלמי ברור, ודומה לשימוש המילים כולה וגו', הדבר מוכח בין השאר ממקומות שמילים אלו מחליפות את המלה גרש.²⁸⁷ ייתכן גם שמילה זו הפכה בירושלמי למילת קיצור 'טכנית' קפואה, ואיבדה את הזיקה הראשונית למשמעותה, כפי שקרה ל'וגו'.²⁸⁸

²⁸² גרשים מספר 3, 4, 45.

²⁸³ ראה כבר הרמיזה אצל זוסמן, תושב"ע, עמ' 357.

²⁸⁴ אם אכן מדובר בצורה מיוחדת ומיודעת, מעניין שהיא מופיעה בקטע אגדה, שלא מצאנו לו מקבילה בירושלמי, ושמא יש זיקה בינה לבין הגרשים שבב"ר.

²⁸⁵ סביר להניח שגם הצורה היחודית גרש כ (12) היא שיבוש של צורה זו. על צורה זאת ראה רוזנטל, לשונות, עמ' 303 מספר 6. רוזנטל כותב 'גרש ב... (=המשך ב...!)' – לא הבנתי אם מדובר כאן בלשון ציווי או בשם עצם (בלתי מיודע!).²⁸⁶ לגבי השאלה אם מדובר בשם או בפועל, לא ברורה לי מסקנתו של רוזנטל. הוא עצמו מביא כמה וכמה פעלים משורש זה, ואם כן, אפשר בהחלט להבין את המלה גם כפועל. למשל (רוזנטל שם עמ' 295): אתון גרשין לי שפירושו 'אתם מושכים אותי'. ייתכן שבמקומות מסויימים נמצא גרש כפועל ובמקומות אחרים כשם. מעניין במיוחד נוסח הגרש שנמצא בקטע גניזה של 'מדרש שמואל' (נדפס ברבינוביץ', גנזי, עמ' 199): גרש הכה כל ההוא גרשה זאיתא כפרשתא כה' עד מטי ורכיין אפריו... נראה שכאן המלה גרש מתפקדת הן כשם עצם (ההוא גרשה) והן כפועל או כמונח טכני (גרש).

²⁸⁷ כגון גרשים מספר 2, 52.

²⁸⁸ בהקשר זה מעניין לציין את הדרשה של פילון על הפסוק 'גרש' כרמלי (על קרבנות קין והבל 82–87; תרגום עברי על פי עמיר, פילון ד), עמ' 208–212; ראה גם אצל נאה, מבנהו (ב), עמ' 65 בתוך הע' 37; נאה, אומנות, עמ' 565 בתוך הע' 98). פילון משתמש בפסוק זה כדי להסביר יסודות של אומנות הנאום, כשהמלה 'גרש' עצמה נדרשת כך: "ברם צריך שהלוגוס לא יהיה מעורבב, אלא מחולק לחלקיו המתאימים; זה עניין ה'גרש' בפסוק. שם לעולם הסדר הוא עדיף מאי-סדרים, הרי ודאי הוא כך בנאום הזורם ושוטף. אותו יש לחלק לנושאים העיקריים, אלא המכונים ה'נקודות הרלוונטיות'...". נראה שעיקר הדרשה על גרש קשור לחלוקת הנושאים, הדומה לפעולה של טחינה וגריסה (ראה בדבריו של נאה שם), אך הסדר והחלוקה קשורים ביצירה של 'נקודות', ראשי פרקים. הוא מוסיף שם בהמשך (85): "...ואת הנאום, שאם הוא משתפך בשטף פראי, הוא מביא לידי ערבוביה, אך אם הוא מתחלק לראשי פרקים מתאימים בתוספת טיעון קולע בכל נקודה...". נאה הצביע על כך שמשל הטחינה בקשר לסידור וזכרון נמצא גם בספרות חז"ל, והציע שהוא העומד מאחורי השימוש התלמודי בשורש גר"ס במשמעות של שינון. העובדה שגרס במונח זה לא נמצא בספרות הא"י (ראה רוזנטל, לשונות, עמ' 294; סוקולוף, א"י, עמ' 128) עשויה ללמד שהשתמשו בו בא"י בשימוש אחר, קרוב יותר לזה שנמצא אולי בדרשה של פילון (ואף כתבוהו ב"ש שמאלית ולא בסמך). ייתכן שגרש הוא מונח טכני המציין ראשי פרקים (ממשפחת 'גופה' של ויקרא רבה?) ונהגו לכתוב אותו במקומות שהובאו ראשי פרקים בלבד. אלא שאם שימוש מעין זה מוכר כבר בתקופת פילון, קשה להניח שהוא "ידלג" על דורות התנאים והאמוראים ויהיה בשימוש על ידי בעלי הגרשים בלבד.

2. כו' / כול' / כולה – משמעות המילה נידונה גם היא אצל רוזנטל.²⁸⁹ השימוש בה בירושלמי נפוץ מאד, בעיקר לשם קיצור משניות, ולכן הופעתה בגרשים צפויה.
3. וגו' – נידון בקצרה אצל רוזנטל.²⁹⁰ נפוץ מאד לקיצור פסוקים, אבל כאן משמש גם לקיצור סוגיות. הדמיון החיצוני בין כמה מהגרשים לבין קיצורי פסוקים ומשניות עשוי ללמד גם על רמה מסויימת של דמיון עקרוני.
4. עד מטי' / עד דמטי' – נידון גם הוא אצל רוזנטל,²⁹¹ והוסיף עליו סוקולוף.²⁹²
5. פרק / פרקה / פרקיה – הכינוי מופיע כחלק מהפניות לפרקים שונים, כשאחריו מספר או שם הפרק. כינוי זה משמש לציון פרק המשנה כבר בדברי התלמוד עצמו,²⁹³ בדרך כלל בצורה פרקה או פרקא. שימוש זה נפוץ גם בעדי הנוסח של הירושלמי, לציון המעבר בין פרקים בתוך הטקסט. הצורה 'פרק X' בספרות (פרק ד') או במילים (פרק רביעי) עושה רושם מאוחר. את הצורה פרקיה יש לכאורה להבין כצורך ריבוי מיודע, ואם כן אין לה מקום בהקשרים שהיא נמצאת בהם (פרקיה אחרייה/קדמייה). אך שמא היו שכתבו את צורך היידוע עם י'.
6. הילכתא/הלכה – הצורה הילכתא כציון לבבא מסויימת במשנה מצוי כבר בדברי התלמוד עצמו.²⁹⁴ שימוש בצורה זו כציון ליחידות של תלמוד נפוץ בעדי הנוסח של הירושלמי, והוא נכתב ברווחים שבין פסקאות התלמוד.²⁹⁵ ציון ההלכות בלשונות הקיצור הוא ראשוני למדי (קדמייה או עיליתא). בגרשי כ"א מצאנו כינוי של ההלכות בשמות על שם תחילתן, ופעם אחת גם כינוי מספרי (גרש 43).
7. דסמכתא – מופיע פעם אחת בגרש 8, אפשטיין²⁹⁶ כתב שזה שיבוש של מסכתא וכך מסתבר.
8. המספר הסודר: קדמייתא / קדמייה, תניינה, שתיתיה, תשיעיה – נטיית המספרים תקינה בדקדוק ארמית גלילית ומתאימה ללשון הירושלמי.²⁹⁷
9. תארים: אחריה, עיליתא – שמות התואר לציון ההלכות והפרקים נוטים בנטיית ארמית גלילית טובה.
10. בראש / ראשיה ד / בריש – הציון ראש לציון תחלתו של טקסט נפוץ בתלמוד עצמו, וקיים הן בעברית והן בארמית.

²⁸⁹ רוזנטל, לשונות, עמ' 302–303.

²⁹⁰ רוזנטל, לשונות, עמ' 315 הערה 170; וראה גם סוקולוף, קטעי, עמ' 53 הע' 17.

²⁹¹ רוזנטל, לשונות, עמ' 297–298.

²⁹² סוקולוף, קטעי, עמ' 45 הערה 207.

²⁹³ ראה עסיס, אוצר, בערך 'פירקא' ובערך 'פרק'. במיוחד יש לציין הלשון (1187.17): "כל פירקא תליתיא".

²⁹⁴ ראה עסיס, אוצר, ערך 'הילכתא'; אפשטיין, מלנה"מ, עמ' 999–1001. ראה למשל שביעית (195.39–40): על כל

²⁹⁵ פירקא את אמרת או על הדא הילכתא איתאמרת. וראה גם רוזנטל, לשונות, עמ' 294 הע' 14.

²⁹⁶ ייתכן שראשית הכינוי 'הלכה' ליחידת תלמוד הוא מכך שמדובר ביחידה שמופיעה בין שני ציוני הלכה. על כל

²⁹⁷ הפרשה ראה אצל נאה, מבנהו (ב).

²⁹⁸ אפשטיין, מלס"א, עמ' 326.

²⁹⁹ ראה למשל היימנס, צורות, עמ' 67.

11. שמות המסכתות: פאה, דמיי, מעשרות, שביעית, (מגילה, כיפורים)²⁹⁸ יבמות,

נדרים, סוטה, קידושין, סנהדרין, ע"ז – כמה מהשמות מופיעים כבר בירושלמי עצמו,²⁹⁹ והשאר נראים שמות רגילים.

12. שמות הפרקים: כיצד הרגל מועדת, עשרה יוחסין, כל הצלמים, כלל גדול,

העוקר שתלים – כל השמות על שם המילים הראשונות של הפרק, כפי שרגיל בהפניות הראשונים ומצוי כבר בתלמוד עצמו.³⁰⁰

13. שמות הלכות: אי זה הוא תם ואי זה הוא מועד, ר' ליעזר בן יעקב או' יש'

שנשא גיורת, הגויים העובדים, הוורד והכופר, העוקר לפת, גנב על פי שנים – ההלכות נקראות על שם המילים הראשונות של המשנה שבראש ההלכה.³⁰¹

1.3.6 השוואה לבראשית רבה

הנתונים שהוצגו בפרק זה מציגים את החומר שנמצא בירושלמי בלבד. כיוון שמצאנו גרשים בחיבורים נוספים,³⁰² יש צורך לאסוף את הנתונים גם משם על מנת לראות את התמונה המלאה. במסגרת עבודה זו לא בדקתי את החומר בחיבורים אחרים,³⁰³ ועל כן הבדיקה היא בדיקה חלקית. מכל מקום, החומר בבראשית רבה נבדק, גם אם לא באופן ממצה, על ידי כמה חוקרים גדולים. אלבק,³⁰⁴ רוזנטל³⁰⁵ וסוקולוף³⁰⁶ אספו את החומר ברוב כתבי היד ודנו בו בטוב טעם, אך לא כל החומר נאסף ולא כל מאפייניו נידונו. בשלב זה יש טעם בהשוואת החומר שנאסף אל הנתונים שעלו כאן.

1. עדי הנוסח – לעומת הממצא הדל בירושלמי, בבראשית רבה מצאנו גרשים רבים יותר המשותפים לכמה עדי נוסח.³⁰⁷ מסתבר שממצא זה קשור בתולדות עדי הנוסח של החיבורים השונים, יותר מאשר בתולדות תופעת הגרשים.

2. יעדי ההפניה – בניגוד לירושלמי, שכל ההפניות שבו מפנות לירושלמי עצמו, בבראשית רבה מצאנו הפניות רבות למקורות "חיצוניים", בעיקר לפסיקתא דרב כהנא,³⁰⁸ ולצדה גם לירושלמי ולויקרא רבה. ברור שבעיני יוצרי הגרשים בבר"ר היתה כל הספרות הזאת אחת,

²⁹⁸ מגילה וכיפורים מופיעות בגרש החרג *48 – ראה מה שכתבתי עליו בהערה בטבלת הגרשים. השם כיפורים רגיל במקורות א"י, אבל מצוי גם במקורות אחרים – ראה אפשטיין, מלנה"מ, עמ' 991.

²⁹⁹ ראה נספח ב אצל עסיס, אוצר, עמ' 1517–1519. ולגבי הופעת השמות בשאר ספרות חז"ל ראה אפשטיין, מלנה"מ, עמ' 989–991.

³⁰⁰ אפשטיין, מלנה"מ, עמ' 993.

³⁰¹ ייתכן שממצא זה "מתארך" את ניסוח לשון ההפניה לשלב שבו משניות כבר שולבו בתוך הירושלמי. מאידך, סביר שגם גרסני הירושלמי ידעו לומר על איזו משנה מוסבת ההלכה, ויכלו לכוון אותה בשם זה.

³⁰² ראה לעיל במבוא הערות 8–9.

³⁰³ לגבי ויקרא רבה ראה אצל מרגליות, מבוא עמ' XXXIV–XXXVII (תיאור כתבי היד וההשמטות שבהם) – גם כאן ניכרות השמטות משותפות לכמה כתבי יד, וכן הפניות חיצוניות למדרש, אבל יש לבחון אם כל המקרים הם עניין לתופעה שלנו. ראה גם שם ב"שרידי ויקרא רבה" עמ' 5 (טופס ח).

³⁰⁴ אלבק, בר"ר, עמ' 108.

³⁰⁵ רוזנטל, לשונות – בעקבות רשימות אלבק.

³⁰⁶ סוקולוף, קטעי, עמ' 22–23; 45–50; 52–53. קיצורים נוספים נרשמו מדי פעם גם בעמודים הסמוכים, אבל לא בצורה שיטתית. בניגוד לרוזנטל שהדגיש את שייכותם של לשונות הסופרים לדיבור חי ושוטף, נראה שסוקולוף תופס אותם כמבנים טכניים לחלוטין. מסיבה זו הוא מניח שיש מספר מבנים "תקניים", וכל הפניה שלא מתאימה לאחד המבנים, מוגדרת על ידו כשיבוש. הדבר מגיע עד כדי הנחה שסופר שסוטה מהמבנה הנכון "לא הבין כהלכה את המבנה המקורי" (עמ' 47). הנחה זו תמוהה בעיני, ומעמעמת את משמעות התופעה.

³⁰⁷ ראה סוקולוף, קטעי עמ' 23 דוגמה (2); שם עמ' 45–50 כל הגרשים המשותפים לכת"י 2 של סוקולוף ולכת"י וטיקן

30; שם עמ' 53 (3: 3); שם עמ' 46 הע' 213 גרש משותף גם לכת"י וטיקן 60; שם עמ' 49 הע' 228. וראה גם רוזנטל, לשונות, עמ' 315–316 (סוקולוף שם עמ' 48 הע' 226). יש צורך להשוות באופן דווקני בין נוסחי הגרשים בעדי הנוסח השונים, אך הדבר לא נעשה במסגרת עבודה זו.

³⁰⁸ ראה סוקולוף, קטעי, עמ' 46 הע' 212.

וההפניות היו לכל מקום בה.³⁰⁹ הבדל זה עשוי להיות תלוי בזמן, באופן המסירה או בתפיסת החיבורים. ייתכן שהירושלמי לא מפנה למקורות האחרים כיוון שנוצר לפניו ורק הם יכלו לעשות שימוש בו³¹⁰ (לשם כך יש להניח שיסוד הגרשים בתקופה קדומה מאד). אפשרות נוספת היא שהיה קיים הבדל באופן המסירה של החיבורים, כגון אם נמסרו בכתב או בעל פה, אם היו אחראים אותם מסרנים למסור את כל החיבורים השונים, אם אחד החיבורים היה ידוע יותר מהאחרים, וכן הלאה. בעניינים אלו אפשר שלא מדובר דווקא בהבדל 'ריאלי', ואולי ההבדל היה בתפיסת הלומדים – התלמוד נחשב ליחידה סגורה,³¹¹ והמדרשים ל'ילקוטים', שמטבעם מכילים חומרים ממקורות אחרים.

3. **כיוון ההפניה** – מסקירה ראשונית של הגרשים בבראשית רבה שמפנים למקומות אחרים בבראשית רבה עצמו, עולה כי באופן עקרוני הם עשויים לפי הסדר, כלומר, ההפניות הן למאמרים שכבר הופיעו במדרש קודם לכן. ברשימות החוקרים מצאתי לכך חריג אחד, אך אין בו כדי לעמעם את התמונה הכללית.³¹² נראה שבחיבור בעל סדר ברור, כמו מדרש שמסודר על סדר התורה, הקיצורים כפופים לסדר המדרש. הדבר דומה לממצא בירושלמי בנוגע לגרשים הפנים-מסכתיים, שגם הם עשויים תמיד לפי סדר המסכת.³¹³

4. **מבנה לשונות ההפניה** – את רוב לשונות ההפניה שמופיעים בירושלמי ניתן למצוא גם בבראשית רבה,³¹⁴ אך יש הבדל בשכיחות שלהם.³¹⁵ כמו כן, קיימים לשונות בעדי הנוסח של בראשית רבה שאינם מזדמנים כלל בירושלמי.³¹⁶

³⁰⁹ ושמה ניתן ללמוד מכאן על כך שחיבורים אלו בלבד עמדו לפני יוצרי הגרשים (לצד חיבורים מסוגות אחרות).
³¹⁰ בהקשר זה יש לבחון גם את ההפניות בין החיבורים האחרים, אם החיבורים מפנים באופן הדדי, או שההפניות הן תמיד באותו כיוון (למשל: מבראשית רבה לפסיקתא דר"כ, אבל לא מהפסיקתא לבר"ר). בנוסף יש לבחון אם יש זיקה בין מקומו המקורי של המאמר לבין המקום שהוא נמסר בו בגרש (מעין הבדיקות שערכתי לגבי הירושלמי בפרק זה). בבדיקות אלו יש להפריד בין הפניות פנימיות בתוך אותו חיבור לבין הפניות בין חיבורים שונים, כיוון שאלו עשויות להיות מסוגים שונים.

³¹¹ כאן יש להזכיר את הנוסחים המעובדים של ירושלמי שקלים נוסח ב (ראה **זוסמן, שקלים**) ושל 'ספר ירושלמי' (ראה **זוסמן, ספר ירושלמי**). יוצרי עיבודים אלו לא נמנעו מלהוסיף לירושלמי רכיבים, הן ממקומות אחרים בירושלמי והן מתוך מדרשי האגדה ומקורות אחרים. נראה שבהקשר התרבותי של עיבודים אלו לא נתפס הירושלמי כיחידה סגורה ועצמאית.

³¹² ראה **רוזנטל, לשונות**, עמ' 303 (מספר 7) = **סוקולוף, קטעי**, עמ' 47 (מספר 14). המאמר שהגרש רומז לו הוא דרשה על אברהם שתבע זקנה, יצחק שתבע יסורין, ויעקב שתבע חולי. לפנינו מופיעה הדרשה במלואה במדרש על הפסוק העוסק ביעקב (פרשה ז), ונמסרת בגרש במדרש על הפסוק העוסק ביצחק (פרשה סה). לכאורה מפנה הגרש בפרשה סה למקבילה בפרשה צו, בניגוד לסדר המדרש. אך נראה לי סביר ביותר שהדרשה הופיעה במקור גם במדרש על הפסוק שעוסק באברהם (כנראה בפרשה נט), וכוונתו המקורית של הגרש היתה להפנות לשם. אם אכן כך, הרי שגם הגרש הזה היה עשוי לפי סדר המדרש.

³¹³ לאור מה שכתבתי בסעיף הקודם, שמא אפשר להשוות את היחס בין המדרשים השונים אל היחס שבין המסכתות השונות של הירושלמי. בעלי הגרשים בבר"ר תפסו את כל המדרש כ'מסכת' אחת בתוך 'היתלמוד' (שכלל את שאר המדרשים ואת התלמוד הירושלמי).

³¹⁴ את הלשון **כול** שעומד בפני עצמו, מבלי כל תוספת, לא מצאתי בקיצורי בראשית רבה (בקיצורים של דרשות או סוגיות ממש, למעט קיצורי משניות וכדו'). אפשר שזה עניין של סגנון בלבד, אך יש להזכיר כי גם במקרים שהזדמנו בירושלמי מדובר בגרשים חריגים (מס' 11, 26 *430) – ממצא זה עשוי להעלות כי לא מדובר באותה התופעה שבגרשים האחרים.

גם את הלשון **עז** בפני עצמו, או **עז הלכתא**, המצוי בגרשי מסכת יבמות, לא מצאתי בין הגרשים בבראשית רבה. יש לציין כי שני הלשונות נפוצים בקיצורי המשניות שבכ"ל (ראה למשל: 11.1399, 4.1446, 17.1238), ועל כן אולי הגרשים ביבמות שייכים לתופעה אחרת, דומה לקיצורי המשניות – ראה מה שכתבתי על הקיצורים בפרק זה של יבמות לעיל הע' 191 והע' 271.

ציוני פרקים והלכות אינם מזדמנים בגרשים שבר"ר המפנים לירושלמי, אך דומני שאין זה הבדל עקרוני.
³¹⁵ הלשון **וגו'** בפני עצמו מופיע בירושלמי פעם אחת בלבד (מס' 42*), אך מופיע כמה וכמה פעמים בבראשית רבה

(ראה **סוקולוף, קטעי**, עמ' 49) כולל בהפניות לירושלמי. ניתן להתרשם שבראשית רבה לשון זה משמש פעמים רבות כדי לרמוז למעשים וסיפורים, וכך גם בהופעתו היחידה בירושלמי. שמא לא כולל לשון זה משמעות של הפניה לטקסט מסויים, וכוונתו לרמוז לאגדה מוכרת? ראה גם גרש 40 שמופיע בו גרש 'וגו' – והוא מורה להשלים סיפור (קצר ביותר). אפשר ש'וגו' כאן הוא העיקר, מעין מה שמופיע בסיפור בר זיזה שבגרש 42*, וגרש נוסף לאחר מכן.

³¹⁶ כגון הלשון (הנפוץ יחסית) **דכוות** או **דכבת** (ראה **סוקולוף, קטעי**, עמ' 47–48). מעין ראשוני נראה לי שלשון זה משמש באופן שונה מעט מזה של הגרשים בירושלמי. נראה לי שיש להבין לשון זה לאור הלשון הארוך המופיע בפסיקתא 'את קרבני לחמי' (מהדורת מנדלבוים עמ' 121): שאר קיטעא דכבת כי תשא אלא דתמן ונתנו איש כופר

נפשו ל"י עקב, והכא תניין, וריח ניחוחי עקב – כאן הסופר נותן הוראה לשינוי הדרשה בהתאם למקומה החדש. מדובר בדרשה שדורשת שלשה פסוקים. בהקשרה הראשון היתה הדרשה מסודרת כך שתסתיים (עקב) בדרשה על הפסוק המקומי ('ונתנו אישי'), ובהקשרה החדש יש לשנות את הסדר כך שהיא תסתיים בפסוק שנדרש כאן ('ריח ניחוחי'). לדעתי, זככת כולל הוראה לבנות את הדרשה באופן **דומה** לדרשה שנמצאת במקום אחר, אך לא זהה לה (ראה גם **ליפשיץ, מדר"ש**, עמ' יט הע' 59). אמנם אפשר שמצאנו גם מקרים של גרש שמכיל משמעות כזאת, אך אולי בבראשית רבה התייחד לכך טרמין מיוחד. אם הדבר נכון, יש לבחון מה המשמעות של העדר הטרמין בגרשים שבירושלמי. הלשון הדומה שזיהה רוזנטל בירושלמי (ראה לעיל הע' 276) היך קדמייה, עשוי להתאים למשמעות של זככת, שכן הוא מורה על השלמת סיפור דומה לסיפור שהופיע לפני כן, אך הפוך ממנו. אפשר שבירושלמי, כאשר נדרשו להתאים יחידה למקום חדש, מעבירי היחידה (בעלי הגרשים?) כבר התאימו אותה, והוראת ההשלמה שברש מתייחסת רק לחלק שלא דורש התאמה. (ראה הדיון ב2.2.6§ ובהערות שם) גם הלשון **קוטעא** או **קוטעא** (ראה **רוזנטל, לשונות**, עמ' 299–302) נעדר מן הירושלמי, אך נראה שזה מפני שמשמעותו היא דווקא ל'פסיקותות', ולא לסוגיות ירושלמי. בעניין זה ראה גם את דבריו של מנדל (**פתח**, עמ' 75 הע' 99–100), על המונח פיתחא, אך איני בטוח שניתוחו נכון.

³¹⁷ מדברי רוזנטל (**לשונות**, עמ' 303 (מספר 7)) עולה לכאורה ראייה לכך שהגרשים נוצרו בתוך ספר **כתוב**, שכן הוא מפרש שם את הקיצור גרשה כת' כ'הגרש כתוב'. סוקולוף (**קטעי**, עמ' 47 (מספר 14)) הציע כי מדובר בשיבוש של זככת. אפשר גם שכתוב הוא לשון תחלת הדרשה שהגרש רומז לה וכך היה בנוסח בעל הגרש (אף שלפנינו היא נפתחת אחרת). מכל מקום, אין להביא מכאן ראייה. נראה שגרש מספר 12 של רוזנטל (עמ' 313 = מספר 27 של סוקולוף, עמ' 50) אכן משתמש בכתוב – אבל יש לבחון את הלשון המסורבל שם.

³¹⁸ תופעה בולטת בגרשים שבב"ר היא שפעמים רבות נוסח המקבילה שמצוינת בהפניה אינו לגמרי זהה לנוסח הדרשה המקומית (בעדי הנוסח שבהם אין גרש). פעמים שאף נוסח הגרש עצמו (הפתיחה והחתימה שמצוינים בו) אינו מתאים לנוסח המלא שבשאר עדי הנוסח (סוקולוף מעיר כך ברוב המקרים ברשימתו). ממצא זה הובא על ידי רוזנטל (**לשונות**, עמ' 317–318) באחת הראיות המרכזיות לתיאוריה שהגרשים הם הוראות לשאילה ממקבילה. לדבריו, הגרש מנוסח כנוסח המקבילה, ומורה להעביר אותה למקום חדש, והנוסחים המלאים שבשאר עדי הנוסח מאוחרים יותר, אחרי שהוראת הגרש מולאה, והסוגיה הועברה והותאמה למקומה החדש. מבלי להתייחס לעצם הטענה (ראה גם **כהנא, בר"ר**) יש לציין כי בירושלמי תופעה זו, אם היא קיימת, נדירה בהרבה. ייתכן שמדובר בתולדה של מיעוט עדי הנוסח של הירושלמי, שבכלל משופע פחות בחילופי נוסח (שאינם שיבושים). מאידך, אפשר שעל אף הדמיון החיצוני, קיים הבדל בתפקוד הגרשים שבב"ר ובירושלמי. מנדל (**איכ"ר**, עמ' 164–167) עסק, בין השאר, במנהגם של מוסרי המדרשים להגיה חיבור אחד מתוך מקבילותיו. ייתכן שבנקודה זו יש הבדל, התלוי בזמן או במקום, בין מוסרי הירושלמי לבין מוסרי המדרשים.

2. פירושי הסוגיות

בפרק זה יידונו סוגיות שונות שכוללות גרשים. הדיון יתמקד בנקודות שנראות משמעותיות להבנת תופעת הגרשים או השלכותיה, ולא יקיף את כל בירורי הסוגיה.³¹⁹ ברשימת הגרשים נתתי הפניות ביבליוגרפיות רחבות לכל אחת מהסוגיות, שכוללות גם דיונים בהיבטים אחרים של הסוגיה. לכל אחד מהעיונים יש כותרת בפני עצמו, ובסופה ניתן בסוגריים המספר של הגרש הנדון ברשימת הגרשים. באופן עקרוני, כל דיון עומד בפני עצמו, ואין לפרק מהלך רציף. במקרה שעיון בגרש אחד מתקשר לעיון בגרש אחר, הערתי על כך בגוף הדיון או בהערות השוליים. הנוסח של כל סוגיה נבדק באופן יסודי, אך בציטוט הסוגיות הבאתי רק חילופי נוסח מרכזיים, או כאלו הנוגעים לעניין הנדון.

את הסוגיות השתדלתי לפרש בקיצור, כשהדבר אפשרי, או להפנות לפרשן שפירש היטב את הסוגיה. במקומות רבים הפירוש נותר מסופק,³²⁰ וסמכתי על מה שנראה לי בפירוש הסוגיה.

³¹⁹ פרשנות בסיסית לסוגיה מתבטאת בפיסוק שהוספתי לתלמוד עצמו. בעיונים שבפרק זה נשאלות שאלות פתוחות רבות. בהרבה מקרים קשה להכריע מה משמעות התופעה שזיהינו בתלמוד. לחלק מהשאלות אני מתייחס בפרק האחרון של העבודה, שבו אני מבקש להתייחס להסברים של תופעת הגרשים. בהערות לעיונים ציינתי שהם נידונים שוב בפרק הסיום.

³²⁰ כדברי המגדל עוז (הלכות שבת פכ"ב הכ"א): "וגם קבלנו שאין להקשות בתוספתא ובירוש' מהפירושין התלויים בסברא לפי שאין להם הכרע'".

2.1 תופעות טקסטואליות בתחום הגרשים

2.1.1 גרש שהושלם (1)

הגרש הראשון ברשימה, המופיע בכי"ר, מתייחד בכך שנשארו לפנינו בגוף כתב היד הן לשון הרמז והן הסוגיה השלמה. נראה שבאחד מאבותיו של כתב היד הופיע לשון הרמז, והסוגיה המלאה הושלמה בגליון שלו. בהמשך, נכנסה ההשלמה פנימה מבלי שנמחק לשון הרמז:³²¹

תרומות כי"ר	תרומות כי"ל (231.21-24)	דמאי כי"ל (141.40-43)
[א] ר' אלעז' בשם ר' הושעיא עושה כפועל שאינו מאמין את בעל הבית. כוליה בפרקיה אחריה דמיי קדשה למפריע [ב] פשיטא הדא מילתה: נשרפו פירות – התרומה – לכשיאכלו הפירות קדשה תרומה למפריע	[א] ר' לעזר בשם ר' הושעיא עשו אותה כפועל שאינו מאמין לבעל הבית. [ב] פשיטא הדא מילתא: נשרפו הפירות – התרומה בטילה. נשרפה התרומה – לכשיאכלו הפירות קדשה התרומה למפרע.	[א] ר' לעזר בשם ר' הושעיא עשו אותו שאינו מאמין לבעל הבית. [ב] פשיטא הדא מילתא: נשרפו הפירות – התרומה בטיבולה. נשרפה התרומה – לכשיאכלו הפירות קדשה התרומה למפרע.

לסוגיה ניתנו פירושים שונים, אך הנכון נראה כדברי ליברמן.³²² ר' אלעזר (יחידה [א]) עוסק במשנת תרומות, ואומר שהדין שמופיע בה דומה לדין הפועל, שמופיע במשנת דמאי (פ"ז מ"ג).³²³ ליברמן כתב שמקורה של יחידה [ב] במסכת דמאי והיא הועברה למסכת תרומות. מצב זה השתמר לכאורה בהערה שבכי"ר, שמורה להשלים את יחידה [ב] במסכת תרומות, על פי מקורה במסכת דמאי. אם כך, יש כאן לכאורה דוגמה יפה לגרש המורה להעביר סוגיה.³²⁴ אך למעשה, כיוון שמקור פתיחת הסוגיה במסכת תרומות, ולשון הקיצור מוסב עליה (כוליה), סביר לומר שהרמז מכוון לסוגיה **כולה**, ולא רק ליחידה שמקורה במסכת דמאי. מקורה של הסוגיה המלאה הוא במסכת תרומות בודאי, שכן היא מתחילה ממשנת תרומות, ואם כן נראה שהרמז נמצא במקומה המקורי של הסוגיה.³²⁵

במקרה זה אנו רואים בעינינו כיצד סוגיה שנרמזה בגרש הושלמה בידי מעתיקים.³²⁶ מסתבר שיש ללמוד מכאן על סוגיות נוספות שהיו רמוזות בגרש והושלמו, אלא שבהן כבר לא נותר סימן להשלמה.³²⁷

³²¹ לחלופין אפשר שדווקא לשון הרמז היה בגליון אביו של כתב היד, אך האפשרות הקודמת נראית סבירה יותר (למה ירמוז מישוהו לטקסט שקיים בגוף כתב היד?).

³²² **ליברמן, תוכ"פ**, תרומות, עמ' 355–356.

³²³ אבל מהר"א פולדא הבין שעיקר הסוגיה דווקא בדמאי, ולא נתחווור לי דבריו. הגר"א הגיה והוסיף במובאה בדמאי את משנת תרומות (בעזרת 'יתמן תנין'). ייתכן שבכך מצטרף הגר"א לדורות קודמים שבהם נעשה דבר דומה (ראה להלן הע' 395). נראה שליברמן עצמו, בעת שחיבר את 'על הירושלמי', סבר שהסוגיה **כולה** שייכת בתרומות בלבד, שכן הוא מביא את סוגיית דמאי ('כל ההלכה') כדוגמא לסוגיה שהביא מסדר הירושלמי אף שיש לה 'יחס קלוש לסוגיה העיקרית'. ראה **ליברמן, על הירושלמי**, עמ' 18.

³²⁴ נוסח הסוגיה בלשון הרמז שונה במקצת מנוסח הסוגיה המלאה (קדשה למפריע/ קדשה תרומה למפריע), ואולי הדבר מלמד על נוסח אחר שעמד לפני בעל הגרש.

³²⁵ מכל מקום, קשה להביא ראיות מכריעות למקורה של סוגיה קצרה כל כך. הריב"ץ והר"ש ציטטו את הירושלמי בפירושים למסכת תרומות, אך לא ציטטו אותו במסכת דמאי, וייתכן שיש בכך עדות שלא היה לפניהם במסכת דמאי (אך ייתכן שלא ראו צורך להביאו).

³²⁶ ייתכן שהדבר אירע במסכת תרומות של כתב יד רומי פעם נוספת (רשימת הספקות מס' 1.1). ב-244.16-255 מצאנו סוגיה שיש לה מקבילה במסכת ערלה (340.12); קיימת מקבילה חלקית גם בע"ז 1407.1, היחס בין הסוגיות צריך

2.1.2 גרש דו צדדי (47)

בכל הגרשים שברשימה נמסרת הסוגיה ברמז במקום אחד או יותר, אך לפחות במקום אחד ניתן למצוא אותה במלואה. במקרה אחד נראה שמצאנו גרש 'דו-צדדי', היינו שסוגיה שמופיעה בשני מקומות בתלמוד, נמסרת ברמז **בשניהם**, אך בעדי נוסח שונים. ממצא זה עשוי להיות בעל משמעות רבה, שכן הוא מלמד על כך שהגרשים אינם מתפקדים כמערכת מאורגנת וכוללת של הפניות, ושהם מתחלפים בין עדי הנוסח – בכתב יד זה נרמזת מקבילה פלונית, ובכתב יד אחר דווקא המקבילה השניה. אם היה מדובר במערכת מאורגנת אחת, מצב כזה לא יכול להתקיים, שכן אז הסוגיה המלאה לא היתה נמסרת בשום מקום.

הסוגיה המדוברת עוסקת בהלכות הנוגעות להוספה על שטח ירושלים, והיא מופיעה הן במסכת סנהדרין והן במסכת שבועות.

המשנה בסנהדרין (פ"א מ"ה) שונה:³²⁸

אין מוסיפין על העיר ועל העזרות אלא על פי בי"ד של שבעים ואחד.

במשנת שבועות (פ"ב מ"ב) מצאנו הלכה רחבה יותר:

... שאין מוסיפין על העיר ועל העזרות אלא במלך, ונביא, ואורים ותומים, ובסנהדרין של שבעים ואחד, ובשתי תודות, ובשיר. ובית דין מהלכין, ושתי תודות אחריהם, וכל ישראל אחריהם. הפנימית נאכלת והחיצונה נשרפת. וכל שלא נעשה בכל אלו – הנכנס לשם אין חייבין עליה.

על שתי המשניות הללו מצאנו את הסוגיה הבאה:

שבועות כ"ל (47-1346.41)	סנהדרין כ"ל (1271.18-1272.9)
אחד נכנס לעזרה כול".	מתני' אין מוציאין למלחמת הרשות אלא על פי בית דין שלע"א.
[א] רב אמ' בתחילה: ³²⁹ "ויעל דוד בדבר גד" – זה מלך ונביא.	[א] ר' יהודה ³³⁰ או' כתחילה: "ויעל דוד בדבר גד" – זה מלך ונביא.
"ויחל שלמה לבנות את בית י' בירוש" – אילו אורים ותומים.	"ויחל שלמה לבנות את בית י' אלהי יש' בהר המוריה אשר נראה לו" – אילו אורים ותומים.
"ודוד אביהו" – זה סנהדרין "שאל אביך ויגדך".	"לדוד אביהו" – זה סנהדרין "שאל אביך ויגדך".

עיון). נוסח הסוגיה שלפנינו בתרומות לקוח בודאי מהמקבילה, כיוון שבשורה 20 מופיע תמן תניין שמצטט את משנת תרומות (המקומית!). והנה בכ"ר מופיע בסוף הסוגיה: ר' יוח' אמ': לא שנייה! היא פגם הוא השבח, הוא השביח היא פגם, היא המחלוקת! תמן תניין שעורים שנפלו **לעיל כו'**. משפט זה (מלבד שלש המילים הראשונות) חסר בכת"י זה במקומו בסוגיה (255.19). נראה לי שהמשפט הוא גרש, שהופיע באחד מאבותיו של כתב היד, המפנה להשלמת הסוגיה על פי מסכת ערלה. מגיה השלים בגליון את היחידה החסרה, אך היא נכנסה פנימה בטעות **לפני** לשון הרמז ובלי למחוק אותו. עם זאת, ניתן להסביר הסבר אחר שלא רואה בזה גרש. ייתכן שבכת"י רומי עצמו השמיט הסופר את המשפט, וכששם לב לכך הוא השלים אותו בגוף הסוגיה, וכתב שיש להכניסו לעיל. יש לציין כי מסכת ערלה בכתב יד רומי אינה "לעיל", ולכן, אם מדובר בגרש, ניתן ללמוד שבאביו של כתב היד, ערלה באה לפני תרומות.

³²⁷ בכמה מקומות נוספים בעבודה זו העליתי חשד שמא ניתן למצוא זכר לרמז שהושלם. להלן ציון המקומות שאולי קיים בהם שריד לגרש, ובסוגריים היכן הם נידונים בעבודה זו. (1) 709.32 (ראה 2.1.3.3); (2) 947.17 (בכ"ר – ראה להלן עמ' 91); (3) 906.29 (בשלושה עדים, לחלק מהדעות – ראה 2.2.5); (4) 1197.9 (ראה 2.3.5.2); (5) 931.43 (בקטע גניזה, הושלם ביד אחר – ראה בסוף 3.9); (6) 1425.6 (ראה ברשימה גרש *48); (7) 1290.33 (בקטע סנהדרין; – ראה לעיל הע' 233) כמה מקומות מסופקים נמצאים ברשימת הספקות.

³²⁸ כל ציטוטי המשניות בפרק זה הובאו על פי נוסח הדפוס, אלא אם צוין אחרת.

³²⁹ על ביטוי זה ראה **רוזנטל, המורה**, עמ' יח.

³³⁰ הנוסח ר' יהודה הוא נוסח תמוה. פרופ' שלמה נאה הציע לי שאולי הכוונה לירב יהודה, ואולי אפילו לרב יהודה בשם רב, כנגד רב הונא בר חייה בשם רב שמופיע ביחידה [ב].

<p>זקינד ויאמרו לך". השיר – "וילך אחריהם הושעיה וחצי שרי יהודה". תודות – "ואעמידה שתי תודות גדולות ותהלכות לימין מעל (ל)ה[חומה לשער האשפות". אמ' ר' שמואל בר יודן: מה כת' "מהלכות" לא "תהלכות"? אלא בניטלות על ידי אחר. [ב] רב הונא בר חייה בשם רב מייתי לה דבר תורה: "ככל אשר אני מראה אותך את תבני' המש' ואת כל כליו וכן תעשו" – כן תעשו לדורות. "משה" – זה מלך ונביא. "אהרן" – אילו אורים ותומים. "אספה לי שבעים איש מזקני יש" – זה סנהדרין. "שאל אביך ויגדך" וגו'.³³¹ השיר – "וילך אחריהם הושעיה וחצי שרי יהודה". תודות – "ואעמידה שתי תודות גדולות ותהלכות לימין מעל לחומה לשער האשפ". אמ' ר' שמואל בר יודן: מה כת' "מהלכות" לא "תהלכות"? אלא בניטלות על ידי אחר. [ג] כיצד היו מהלכות. ר' חייה רבה ור' שמעון בר' – חד אמ' זו כנגד זו, וחרנה אמ' זו אחר זו. ושניהן מקרא אחד דורשין: "והתודה השינית ההולכת למול ואני אחריה". מאן דמר זו כנגד זו – "והוא יושב ממולי". ומאן דמר זו אחר זו – "ומלק את ראשו ממול ערפו". ומאן דמר זו כנגד זו – נמצא כל מקום ומקום מתכפר בתודה אחת. ומאן דמר זו אחר זו – נמצא כל מקום ומקום מתכפר בשתי תודות. מאן דמר זו אחר זו – יאות דתנינן "הפנימית נאכלת והחיצונה נשרפת". ומאן דמר זו כנגד זו – אי-זו היא הפנימית?</p>	<p>שיר – "וילך אחריהם הושעיה ושרי". תודות – "ואעמידה שתי תודות" וגו'. אמ' ר' שמואל בר ר' יודן: מה כתב "מהלכות" ולא "תהלכות"?</p>
---	---

³³¹ הפסוק מופיע כאן כבר בפירוש ר"ח סנהדרין טז ע"ב. לכאורה נראה שהפסוק הושגר בטעות מהשלב הקודם בסוגיה, שכן שם נדרש שאל אביך ויגדך כדי ללמד על סנהדרין, ואילו כאן לא צריך לדרשה זו. לפי זה, גם ההמשך (השיר והתזוה) הוא אשגרה. אפשרות אחרת היא שההמשך בא להשלים את דרשת רב הונא בר חייה, שכן הדרשה שלו לא הכילה לימוד לשיר ולתודות. ייתכן שאותו משלים גרר בטעות גם את הפסוק שאל אביך ויגדך. מכל מקום, הכפלת דברי ר' שמואל בר יודן מטה לכך שאכן מדובר באשגרה. אולי יש כאן סימן שדרשת רב הונא בר חייה שולבה בשלב מאוחר ושילובה הביא לשיבוש. ראה עוד על כך להלן הערה 338.

<p>זו שסמוכה לבית. [ד] ר' יסא בשם ר' יוחנן: על פי נביא נאכלת. אמ' ר' זירא: תניי תמן נביא יש כאן, אורים ותומים למה אני צריך? אשכח תני: ר' יהודה או' צריך אורים ותומים. [ה] אמ' ר' אבהו: אתפלגון ר' יוחנן וריש לקיש – חד אמ' – בונין ואחר (מ') [כ] מקדישין. וחרנה אמ' – מקדישין ואחר כך בונין. מאן דמר בונין ואחר כך מקדישין – אין רואין את המחיצות כ(י) [א] לו הן עולות.³³² [ו] ביקשו להוסיף על היכל – (ב) [ב] מה מוסיפין? בשתי הלחם. ומקדישין ביום טוב? אלא בלחם הפנים. ומקדישין בשבת? אלא בלילה. ומקדישין בלילה? אמ' ר' יוסי ביר' בון: במנחת מאפה. [ז] ניחא בעלייתן מן הגולה שהקריבו ואחר כך קידשו, בהכנסתן לארץ במה קידשו? אמ' ר' יוסי ביר' בון: בשתי תודות הבאות מנוב וגבעון. [ח] אבא שאול או': שתי בצים היו שם. התחתונה³³³ והעליונה – אין קדושתה גמורה. התחתונה – נתקדשה בכולן, והעליונה – בעלייתן מן הגולה לא במלך ולא באורים ותומים. לפיכך התחתונה – עם הארץ אוכלין שם קדשים קלין ומעשר שיני, וחבירים אוכלין שם קדשים קלין אבל לא מעשר שיני. והעליונה – עם הארץ אוכלין שם קדשים קלים אבל לא מעשר שיני, וחבירים אוכלין שם קדשים קלין ומעשר שיני. מפני מה לא קידשוה?</p>	
<p>מפני שהיתה תורפת ירוש' שם והיתה יכולה ליכבש משם.</p>	<p>מפני שהיתה תורפת ירוש' שם והיתה יכולה להיכבש משם.</p>

³³² סביר להניח שכאן חל דילוג מחמת הדומות, והיה אמור להופיע גם מן דבר... שמפרט את הדעה החולקת.
³³³ נראה שחלה כאן השמטה קלה מחמת הדומות.

הסוגיה מוסבת כנראה על משנת שבועות, שכן היא מפרטת את המקור של כל אחד מהדינים – מלך, נביא, אורים ותומים, סנהדרין, שיר ותודות. עם זאת, יש לסוגיה קשר הדוק גם למקומה בסנהדרין. התוספתא המקומית בסנהדרין (פ"ג ה"ד) מפרטת את הלכות ההוספה על העזרה, וסוף הסוגיה כאן [ח] הוא ציטוט שלה.

במקבילה בשבועות חסר רוב הסוגיה, ומופיעים רק תחילתה וסופה, כמו שרגיל במקרים של גרשים. אלא שכאן לא מצאנו לשון קיצור, ויש להתלבט אם זה אכן גרש. אפשר שלשון קיצור הופיע כאן בשלב כלשהו, אך נמחק (גם מגיהי כ"ל מחקו כמה מלשונות הקיצור, לעתים מבלי שהשלימו את הסוגיה³³⁴), ואפשר שמעולם לא הופיע.³³⁵ מכל מקום, הופעת המשפט האחרון מלמדת כי אכן יש לפנינו רמז. רמז מעין זה היה כנראה כבר לפני רבנו חננאל, המצטט את הסוגיה באופן קצר יותר (בפירושו לבבלי שבועות טו ע"א).

הנתון המעניין כאן נמצא בקטע גניזה סנהדרין. קטע זה נקטע לפני הסוגיה שלנו, ואין לנו אפשרות לדעת כיצד נראתה הסוגיה שלו. אלא שבגליון הקטע מופיעה השלמה של הסוגיה שלנו:

³³⁴ ראה זוסמן, מבוא, עמ' כה הע' 156.
³³⁵ ראה בפרק הסיום עמ'

הגליון נראה כתוב ביד אחרת ובכיוון כתיבה שונה.³³⁶ אני משוכנע כי בגוף כתב היד היתה הסוגיה חסרה, ככל הנראה בתופעה מעין גרש, והיא הושלמה בגליון. אם אכן כך, הרי שבקטע זה סוגיית סנהדרין נרמזה, כנראה תוך הפניה לשבועות, ואילו בכי"ל נמסרה הסוגיה ברמז דווקא בשבועות, תוך הפניה לסנהדרין.³³⁷

קשה לדעת כמה היתה הסוגיה חסרה בקטע הגניזה, כיוון שהקטע לא השתמר בנקודה זו. נראה שהטקסט החסר היה קצר יותר מזה שחסר בכי"ל, כיוון שההשלמה בגליון מגיעה רק עד לאמצע יחידה [ב], אם כי אפשר שהגליון המשיך במקום אחר בעמוד.³³⁸ מכל מקום, למדנו כי אפשר שתמצא בין עדי הנוסח הפניה דו-צדדית.³³⁹ בכמה מקומות נוספים מצאנו כנראה סוגיה שנרמזה בשתי הופעות שלה,³⁴⁰ אך במקרים אלו קיימות לסוגיה מקבילות נוספות, ועל כן ייתכן שאין זו הפניה דו צדדית.

2.1.3 גרש בן גרש (14+13, *1)

הסוגיה שבה נמצאים גרשים אלו ארוכה מאד ויש לה מקבילות רבות. ריבוי החומר מקשה על הצגתו כאן, ולכן הוא הובא בנספח הסוגיות הרחבות (נספח ב). ניתן למצוא שם טבלת השוואה מפורטת של המקבילות ושינויי הנוסח, וכמה הערות נוסח נקודתיות. בדיון כאן יבוא רק מה שקשור באופן ישיר לגרשים שבסוגיה. הציון ליחידות הטקסט [א], [ב] וכדו', מתייחס לחלוקה שמופיעה בנספח.

במסכת יומא מצאנו שני גרשים סמוכים: הגרש הראשון, בפרק ח' הלכה א' (גרש מס' 13), הושלם על ידי מגיה כ"ל, ואילו הגרש השני, בפרק ח' הלכה ג' (גרש מס' 14), נותר בנוסח והגיע אף לדפוסי הירושלמי. הגרשים קשורים ביניהם בקשר הדוק, יחידה [ג] (כ-10 שורות) מופיעה גם בסוגיית הלכה א וגם בסוגיית הלכה ג, ומקיימת זיקה בין הסוגיות. נושא היחידה המשותפת הוא דיני סיכה, ביום הכיפורים ובעניינים אחרים. בהלכה א' היא מובאת בתוך רצף הדיון בעינוי יום הכיפורים, ואילו בהלכה ג' היא מופיעה כנספח של הדיון על 'שתיה בכלל אכילה'. בעקבות דרשה שמלמדת כי הן השתיה והן הסיכה נכללות בכלל אכילה, מגיע הדיון בסיכה.

2.1.3.1 גרש מס' 13

הגרש בהלכה א' סומך, ככל הנראה, על הסוגיה המקבילה בתענית (710.19–709.40). הסוגיה בתענית דנה באיסורי תענית ציבור, הזהים לאיסורי יום הכיפורים. סוגיות אלו מקבילות לכל ארכן, מן הדיון על איסור רחיצה (596.1=709.20) ועד סוף הדיון בתשמיש המיטה. במסכת תענית נוספה יחידת אגדה העוסקת באיסור תשמיש בזמן של צרות (710.19-31), וקשורה לתענית בלבד.

³³⁶ בצילום ניתן לחשוב שמדובר בפיסה שנקרעה והודבקה, אך מביור עם ד"ר בנימין אליצור שבדק את הקטע במקור, הקלף לא נקרע והפיסה היא חלק אורגני מהדף. הקטע חוזק כנראה בעקבות כפל.
³³⁷ כפי שנכתב לעיל, בפירושו לשבועות מביא ר"ח ציטוט מקוצר של הסוגיה, ואילו בפירושו לסנהדרין הוא מצטט מתוך הטקסט שבקטע הגניזה הושלם בגליון. ייתכן שהדבר מעיד על כך שהנוסח לפניו היה כמו זה שבכ"ל, סוגיה קצרה בשבועות ומלאה בסנהדרין, אך יש לבחון את דרכי ציטוטו מהירושלמי באופן רחב יותר כדי לדעת בוודאות.
³³⁸ אם ההשלמה שלפנינו בגליון כוללת את כל מה שהיה חסר בפנים הקטע, הרי שהיה חסר שם עד סוף דרשת רב הונא בר חייא אספה לי שבעים איש – זה סנהדרין. יש לציין כי בנקודה זו קיימת בעיה טקסטואלית בנוסח שלפנינו בסנהדרין, מהלך שנראה מושגר משלב קודם בסוגיה (ראה לעיל הערה 331). סביר מאד בעיני שיש קשר בין הנתונים, אך לא הצלחתי למצוא שחזור למה שקרה שם. אם האותיות שא' שמופיעות בסוף הגליון הן חלק מהמלה שא'ל אב"ך ויג"ד – הרי שהבעיה הטקסטואלית היתה קיימת גם בנוסח הגליון.

³³⁹ ניתן לכאורה לדחות דוגמה זו. אפשר להציע שסוגיית שבועות, עוד לפני ה"גרש" שבה, מכילה דילוג, מהופעתם הראשונה של דברי רב שמואל בר יודן (ביחידה [א]) להופעתם השנייה (ביחידה [ב]) – ואז החלק החסר בסנהדרין לא היה חסר בשבועות, אך הדבר נראה לי קשה.
³⁴⁰ ראה גרש מס' 1 * וגרש מס' 14 ; גרש מס' 21 * וגרש מס' 27 ; גרש מס' 24 וגרש מס' 48.

כאמור, לפנינו בגוף כ"ל נמצא גרש המתחיל באמצע הסוגיה ביומא (596.20 – לקראת סוף הדיון על 'סיכה') ורומז שיש להשלים אותה עד סופה על פי המקבילה. תחילתו של הגרש באמצע הסוגיה מעוררת קושי, שכן הסוגיות מקבילות הרבה לפני כן, וניתן היה לתת ברמז גם את שאר הסוגיה. ייתכן שממצא כזה מלמד על ספונטניות בהליך יצירת הגרש, היינו שהמוסר נזכר רק באמצע הכתיבה שישנה מקבילה, ואז החליט לקצר.³⁴¹ לדעתי לא פשוט להניח דבר כזה, ונראה לי שיש להעדיף אפשרות אחרת, שאציג להלן.

2.1.3.2 גרש מס' 14

הגרש השני, בהלכה ג', כולל את היחידה המשותפת לסוגיית הלכה ג' ולסוגיית הלכה א'. הגרש רומז בפירוש לסוגיית הלכה א', ומוכח מתוכו שאכן סמך עליה ולא על המקבילות האחרות. הדבר עולה מכך שבגרש נרמז רק מה שקיים בצורה מלאה לפנינו בהלכה א'. הנקודה שבה מתחיל הגרש בהלכה א', היא נקודת הסיום של הגרש בהלכה ג', אף שהסוגיות עצמן מקבילות גם בהמשך. אם כן, נראה ברור שגרש זה נוצר בתוך נוסח שכבר כלל את הגרש בהלכה א'. יוצר הגרש הזה נתן במלואו את הטקסט שבהלכה א' מופיע ברמז, ומסר ברמז רק את החלק שמופיע בהלכה א' במלואו. לא סביר להניח ששני הגרשים נוצרו בשלב אחד, שכן אז היה אפשר לערוך אותם בצורה פשוטה יותר – להביא את הסוגיה כולה בהלכה א', ולרמוז אותה בהלכה ג'. הצורה שלפנינו, שחצי הסוגיה מופיע בהלכה א' וחציה בהלכה ג', מעידה לכאורה על "גרש בן גרש", גרש שנוצר אחרי שגרש אחר כבר היה קיים בטקסט.

גם צורת הגרשים עשויה להעיד על קדמותו של הגרש הראשון ומשניותו של השני. הגרש הראשון לא כולל לשון הפניה, אף שהוא מפנה "רחוק" למסכת תענית, ואילו הגרש השני מפנה בפירוש להלכה הקודמת, אף שזאת הפניה קרובה.

2.1.3.3 התהוותן של סוגיות יומא ותענית

ייתכן שמסיבה דומה מופיע גם הגרש בהלכה א' באמצע הסוגיה. בסוגיית מסכת תענית בכ"ל, נכפל בראש יחידה [ג.1] הביטוי כהזא זתני (709.32). ייתכן שהכפלה זו היא שריד ללשון גרש שהיה בנקודה זו בעד נוסח כלשהו. לפי השערה זו, הסוגיה שנרמזה באותו עד נוסח הושלמה בגליון, ובהמשך חדרה ההשלמה לתוך נוסח הפנים, מבלי שהושמטו מילות הרמז המקוריות.³⁴² אם אכן כך, ייתכן שלפני יוצר הגרש בסוגיית יומא, סוגיית תענית לא הופיעה במלואה (אלא נרמזה בגרש), והוא מסר בגרש ביומא רק את מה שהופיע לפניו בתענית. לפי שחזור זה, יש לפנינו 'גרש בן גרש' בנו של גרש', מערכת מסועפת למדי של הפניות, שנעשתה ככל הנראה בכתב.

אלא שאם כן, הדרא קושיה לדוכתא, מדוע בתענית היה קיים גרש דווקא בגבולות אלו. בנקודה זו יש להזכיר את העובדה שליחידה [ג.1–5] קיימות לפנינו חמש מקבילות, ול[ג.5] עצמה אף מקבילה אחת נוספת. כמה סימנים טקסטואליים מטים לכך שמקורה של סוגיה זו במסכת מעשר שני, ושהיא הועברה כלשונה אל המקבילות האחרות.³⁴³ אם אכן כך, ייתכן שהשריד המשוער לגרש במסכת תענית מפנה למסכת מעשר שני, ולא למסכת יומא, והוא מורה להשלים את הסוגיה

³⁴¹ סוגיות נוספות שמקוצרות באמצען ראה לעיל 1.3.2§ ובהערות שם.

³⁴² לדוגמה מעין זו ראה לעיל § 2.1.1.

³⁴³ כך כותב מוסקוביץ' (טרמינולוגיה, עמ' עמ' 263 הע' 91) בדרך ספק, ועיס (מקבילות, עמ' 64–65) בדרך ודאי.

בתענית על פי הסוגיה במע"ש.³⁴⁴ סוגיית תענית שעמדה לפני יוצר הגרש ביומא לא הכילה את יחידה [ג] שמקורה במסכת מעשר שני, או שהכילה אותה ברמז, ולכן ניתן היה להפנות אליה רק מסוף יחידה זו.³⁴⁵

כיוון שאין בידינו עדי נוסח נוספים לסוגיות אלו, קשה מאד להכריע אם יש ממש בשחזור זה. הניתוח של גרש 14 העלה כי הוא נוצר אחרי גרש 13 כבר הופיע בטקסט. לפי השחזור שהצעת, גרש 13 מלמד על מצבה של סוגיית תענית בשלב שנוצר. אם כן, גרשים אלו שייכים לשלב מאוחר ומגובש של טקסט הירושלמי. גם בלא שחזור זה, גרש 13 עושה רושם מאוחר, כיוון שהוא מקצר סוגיה שערוכה מכמה יחידות שונות. יחידת נעילה הסנדל ויחידת תשמיש המטה, יחד עם הדיון על טבילת בעלי קרי, יכולים להארגן יחד רק על סדר המשנה שעוסקת באיסורי התענית או באיסורי יום הכיפורים. כלומר, הסוגיה היתה כבר ערוכה על הסדר לפני שנוצר הגרש ביומא.³⁴⁶

אם לא מקבלים את השחזור המוצע, יש לשוב להבנה הראשונה, לפנינו גרש אחד "ראשוני" שמורה להשלים סוגיה ארוכה מתוך מקבילה רחוקה (אך מתחיל באמצע הסוגיה), וגרש אחר תנייני, שנוצר על ידי סופר שכבר הכיר את הגרש הראשון.³⁴⁷

2.1.3.4 גרשים נוספים

ככל הנראה נותרו לנו בסוגיה זו שרידים לשני גרשים נוספים. בכ"י של מסכת מעשר שני חסרה כל הלכה א של פרק ב (289.35–290.28), המקבילה לסוגיה שבהלכה ג' של יומא (46–597.9) ולסוגיה נוספת במסכת שבועות (26–1348.2–1349.2). מלמד³⁴⁸, שבחן את כתב יד רומי, מנה חמשה חסרונות גדולים בכתב יד זה, באורכים דומים זה לזה, ושיער שהם עדות לחסרונות באביו של כתב היד. מאיר³⁴⁹ הוסיף את החסרון במסכת מע"ש אל החסרונות שמנה מלמד, וטען שאם

³⁴⁴ ברבאבי"ה הלכות תענית תתסד [מהדורת דבליצקי, עמ' תה] מביא את הסוגיה ממסכת תענית וכותב: "ומסיים בירושלמי במסכת שבת בין סיכה של תענוג בין אינה של תענוג מותר, ביום הכיפורים בין של תענוג ובין אינה של תענוג אסור". לכאורה ניתן ללמוד מדבריו שהמשך הסוגיה לא היה לפניו בתענית, אלא רק בשבת. עם זאת, סביר להניח שלפניו שיבוש, והמלה 'שבת' שייכת לברייתא ('בשבת בין סיכה שהיא...'). המלה 'מסכת' הושלמה בטעות באיזה אופן. כך גם שיער המהדיר.

³⁴⁵ לכאורה רמז הגרש במסכת יומא גם את יחידה [ג.5], שמקורה במסכת מע"ש. אם כן, יש להניח שהסוגיה שהיתה לפניו בתענית כבר כללה את יחידה [ג], והשחזור כולו נופל. עם זאת, מתוך ניתוח הסוגיה, אני משער כי מעיקרא לא היה ככוונת הגרש לכלול את יחידה [ג.5], שלא היתה בסוגייתו. יחידה זו לא מובנת ללא הקשרה במסכת מעשר שני, אין לה כל נגיעה לסוגיה, ולא רחוק לומר שהיא לא הועברה לסוגיית יומא. (ראה בתוספות הרא"ש קידושין נו ע"א שהביא דרשה זו ממע"ש ושבת, ולא הזכיר את יומא ותענית. דרשה זו מצוטטת אצל ראשונים רבים נוספים, ומי שציון ציין תמיד למעשר שני (בשני מקומות), שבת או ביכורים (!) ואף פעם לא ליומא או תענית. ואף שלא ראיתי אינה ראייה, זכר לדבר יש כאן).

³⁴⁶ את התהליך שתיארתי ניתן לתפוס בשתי דרכים: (א) הגרשים הם קיצורים שנוצרו בספרי ירושלמי כתובים, והמקצר היה מוכרח לסמוך על ספרים שלפניו. כיוון שמסכת תענית לפניו לא הכילה את יחידה [ג] (או הכילה אותה רמוזה בגרש) הוא לא יכול לקצר אותה בסוגיית יומא. אם כן, השחזור מלמד רק על הטופס שהחזיק אותו סופר לפניו (אם כי אולי נותר זכר לגרש גם בכ"ל של מסכת תענית); (ב) הגרשים לא נוצרו בעקבות מקבילה כתובה בטופס ירושלמי קונקרטי, אלא מתוך זה שקיימת, באופן עקרוני, מקבילה בתלמוד (אולי התהליך קורה בכלל בעל פה). לאפשרות זו, הסיבה שיחידה [ג] מופיעה במלואה, ולא נכללת בגרש שמפנה למסכת תענית, היא שמקורה במסכת מעשר שני ולא בתענית (או שהיא עדיין לא נקבעה בתלמוד של תענית). לפי זה לא נלמד רק על הטופס שעמד לפני יוצר הגרש, אלא על הרכב התלמוד עצמו. התלמוד בנוי מיחידות שונות, שבמשך הזמן מתאחות לסוגיה אחת. במקרה שלפנינו לא הושלם (או טרם החל) תהליך האיחוי של סוגיית מע"ש בסוגיית תענית, ולכן סוגיית מעשר שני נמצאת במלואה במסכת יומא. השאלה באיזה דרך לבחור תלויה בתיאוריה הכללית שתידון בפרק הסיום.

³⁴⁷ בין הגרשים קיימים הבדלים גם ב'צורה':

א. הגרש הראשון לא כולל לשון פתיחה (המשפט שלפני הגרש הוא סיום העניין הקודם, והגרש פותח עניין חדש) והוא מסתיים במילים האחרונות של הסוגיה הנרמזת. הגרש השני מתחיל במילים הראשונות של הסוגיה הנרמזת, ולא כולל את מילותיה האחרונות (המשפט שאחרי הגרש ייד כבר ליחידה הבאה).

ב. לשונו של הגרש הראשון הוא רק גרש עז, ואילו השני נוקט מראש מקום גרש בה"ל קדייטא. צורת הגרש השני דומה לגרש הנוסף במסכת יומא (מספר 12 – גרש כהילכתא עילייתא) וגם התפקוד שלהם דומה.

אפשר שיד המקרה בדבר, אך אפשר שהבדל סגנוני זה מעיד גם על פער הזמנים או המשמעות בין הגרשים. ראה עוד בפרק הסיום על יד הערה 726 ועל יד הערה 806.

³⁴⁸ מלמד, הגהות, עמ' 107.

³⁴⁹ מאיר, מהיסטוריה, עמ' 303–308 וראה הע' 61.

מניחים שאביו של כתב היד הכיל את המשניות בראש הפרק, ומשערים שהחסרון בראש פרק ב כלל גם את פרק המשניות, הוא מגיע לאורך דומה לזה של החסרונות האחרים. אם אכן כך, מדובר בחסרון פיזי באביו של כתב היד, ואין לו דבר עם תופעת הגרשים. אף על פי כן, אני סבור שלפנינו מקרה של גרש. בניגוד לשאר החסרונות בכ"ר, כאן הסוגיה החסרה מהווה יחידה שלמה, המתחילה ומסתיימת בנקודה הגיונית ברצף הטקסט, וקשה לתלות חסרון מדויק כזה בפגם פיזי. לדעתי, בכ"ר חסרה סוגיית מע"ש כמעין גרש, זאת אף שהרושם הוא שזה מקומה העיקרי של הסוגיה.³⁵⁰

גרש נוסף מתבטא כנראה בדרך ציטוטם של כמה ראשונים. חכמי בית מדרשו של הרמב"ן³⁵¹ מצטטים את הדרשה שביחידה [ג.5] ומציינים למסכת ביכורים. ייתכן שחלה טעות קדומה שהחליפה **מקרא** ביכורים (ולמעשה – וידוי מעשרות) **במסכת** ביכורים (והועתקה מהרמב"ן על ידי תלמידיו). אבל ניתן לומר שיחידה זו, שנמצאת בששה מקומות שונים בתלמוד, היתה לפנייהם גם במקום כלשהו במסכת ביכורים.³⁵²

³⁵⁰ ב'ליקוטים מפירוש רבנו הלל' שבכת"י מנטובה (נדפסו בקולדיצקי, ספרי, קמב ע"א): "ובירושלמי דמע"ש בפר' בתר' גרסי' אי זהו דבר שמותר לחי ואסור למת הוי אומר זו סיכה דהוי כשתיה בכלל אכילה שנאמי' ואכלת וגוי' תירושך וגוי'". נראה לכאורה שאם הדרשה הופיעה לפניו בפרק ב' היה מצטט משם, ואם כן אפשר שהסוגיה היתה חסרה גם לפניו (אבל אולי השתבש 'פרק ב'–פרק בתרא?'). יש מקום לדון אם ציטוט זה מרבנו הלל, או מהפרשן בעל כתב היד, ראה **כהנא, אקדמות**, עמ' 70–76 ובעיקר הע' 14.

³⁵¹ רמב"ן, רשב"א, ריטב"א – כולם על הבבלי יבמות עד ע"א.

³⁵² יחידה זו היא דרשה על וידוי מעשרות, שקשור בקשר הדוק למקרא ביכורים, ועל כן סוגיה זו יכולה להקשר שם במקומות רבים. אם נרצה לשער, אפשר שהסוגיה נקשרה לסוגיית פ"ב, סד ע"ד (35-28.355) שעוסקת בסיכה ודורשת את פסוקי מקרא ביכורים. אפשרות אחרת היא שנקשרה לסוגיה בהמשך שם (16-11.356) שדורשת גם היא פסוקים אלו, ועוסקת בהשוואה בין ביכורים למעשר

2.2 גרשים שעשויים להעיד על תולדות הסוגיה

בחטיבה זו אציע עיון בכמה סוגיות שכוללות גרש, ובניתוחן עולה כי הגרש עשוי לרמוז על תולדות התהוות הסוגיה. ידיעותינו על תהליך יצירת התלמוד הירושלמי, וספרות חז"ל בכלל, דלות למדי. בדרך כלל ממצא הנוסח שלפנינו אינו מאפשר עיסוק מבוסס בשאלות אלו. מסיבה זו, אף אחת מהסוגיות שיבחנו כאן לא מהווה ראיה ניצחת לאופן תפקודם של הגרשים. במהלך הדברים אשתדל להציע, בפנים או בהערות, גם אפשרויות אחרות לתהליך התפתחות הסוגיה. עם זאת, הצטברות של מספר דוגמאות עשויה לתת משקל רב יותר להסברים שאציע לתולדות הסוגיה.

2.2.1 גרש שעומד בבסיס חילופי הנוסח (17)

במסכת מועד קטן ובמסכת שביעית מצאנו משניות העוסקות בהשקיה, בשביעית ובמועד, ושתייהן מביאות את דעת ר' אליעזר בן יעקב.

משנת מו"ק (פ"א מ"ג) שונה :

רבי אליעזר בן יעקב אומר: מושכים את המים מאילן לאילן, ובלבד שלא ישקה את כל השדה. זרעים שלא שתו לפני המועד – לא ישקם במועד. וחכמים מתירין בזה ובזה.

ומשנת שביעית (פ"ב מ"י) שונה :

...ומרביצין בעפר לבן, דברי רבי שמעון, רבי אליעזר בן יעקב אוסר....

הסוגיה הנידונה עוסקת בהשוואה עקיפה בין המשניות.

מו"ק פ"א ה"א (801.20-27) 353	מו"ק פ"א ה"ג (803.30-47)	שביעית (186.11–185.40)
ר' ביסנא בשם ר' לא: לא שנו אלא במועד, הא בשביעית מותר.		"מרביצין בעפר לבן, דברי ר' שמעון. ר' אליעזר בן יעקב אוסר". אתיא (כ)ר' שמעון כרבנין ודר' אליעזר בן יעקב כשיטתיה. דתנינן תמן: ³⁵⁴ "מושכין את המים מאילן לאילן ובלבד שלא ישקו את כל השדה כולה"
	[א] הל' ג'. ר' מנא אמ' לה סתם, ר' אבון בשם שמואל: בסתם חלוקים. מה אנן קיימין? אם במרווחין דברי הכל אסור, אם ברצופין דברי הכל מותר, אלא כי נן	[א] ר' מנא ³⁵⁷ אמ' לה סתם, ר' אבין בשם שמואל: בסתם חולקין. מה נן קיימין? אם במרווחין דברי הכל אסור, אם ברצופין דברי הכל מותר, אלא כי נן

³⁵³ עדי הנוסח של מו"ק: כ"ל, משקין (הקטע פגום ועל כל אין ללמוד משתיקה), משקין (מכיל את השורות האחרונות של הסוגיה בהלכה א והראשונות של הסוגיה בהלכה ג, מגודל הקרחה נראה שהסוגיה בו היתה מלאה), ס"י. הובאו גם חילופים מרכזיים מהשיטה על מועד קטן של תלמיד רבנו יחיאל מפריש דף ב ע"א ד"ה יולא ממי הקילון.

עדי נוסח שביעית: כ"ל, כ"ר (לא הערתי על טעויות ברורות). הובאו גם חילופים מפירוש הר"ש למשנה שם; תוספות רא"ש מו"ק ו ע"ב ד"ה יוחכמים מתירין; מהר"י קורקוס שמיטה ויובל פ"א ה"ח.

³⁵⁴ >דתנינן תמן< ר"ש: דתניא.

³⁵⁷ כ"ר: רבינא.

<p>קיימין בנטועין מטע עשר לבית סאה. ר' ליעזר בן יעקב עבד לון כמרווחין ורבנין עבדין לון] כרצופין. [ב] הא רבנין אמרין במרווחין אסור להשקות, מהו להמשיך? נילף הדא [דרבנן] מן דר' ליעזר בן יעקב. כמה דר' ליעזר בן יעקב אמ' במרווחין אסור להשקות ומותר להמשיך, כן רבנין אמרין מותר להמשיך ואסור להשקות.³⁵⁸ [ג] לא כן סברנן מימר במרווחין דברי הכל אסור – והן עפר לבן לא במרווחין הוא? אלא כאן בשביעית כאן במועד.</p>	<p>קיימין בנטועין מטע עשר לבית סאה. ר' ליעזר בן יעקב עבד לון כמרווחין ורבנן עבדין לון כרצופין. [ב] הא רבנן אמרי במרווחין אסור להשקות, מהו להמשיך? נילף הדא דרבנן מן דר' ליעזר בן יעקב. כמה דר' ליעזר בן יעקב אמ' במרווחין אסור להשקות ומותר להמשיך, כן רבנן אמרי במרווחין³⁵⁵ אסור להשקות ומותר להמשיך. [ג] ולא כן סברנן מימר במרווחין דברי הכל אסור – והן עפר לבן לא במרווחין הוא?³⁵⁶ אלא כאן בשביעית וכאן במועד.</p>	
<p>[ד] מה בין שביעית ומה בין מועד? שביעית על ידי שהיא מותרת במלאכה – התירו בין דבר שהוא טורח בין דבר (שהוא) שאינו טורח, מועד על ידי שאסור במלאכה – לא התירו אלא דבר שהוא אבד ובלבד דבר שאינו טורח. ואית דבעי נישמעניה³⁶⁸ מן הדא – שביעית על ידי שזמנה</p>	<p>[ד] מה בין שביעית ומה בין מועד?³⁶³ שביעית על ידי שהיא מותרת במלאכה – התירו בין דבר שהוא טריח בין דבר שאינו טריח, מועד על ידי שהוא אסור במלאכה – לא התירו אלא דבר שהוא אבד ובלבד דבר שאינו טריח. ואית דבעי מימר נישמעניה מן הדא³⁶⁴ – שביעית על ידי</p>	<p>[ד] מה בין שביעית ומה בין מועד? שביעית על ידי שהיא מותרת במלאכה – התירו בין דבר שהוא טריח בין דבר שאינו טריח, מועד על ידי שהוא אסור במלאכה – לא התירו³⁵⁹ אלא דבר שהוא אבד ובלבד דבר שאינו טורח. ואית דבעי מישמעניה מן הדא³⁶⁰ – שביעית על ידי</p>

³⁵⁵ כן במשקין].

³⁵⁶ משקין]: אלא כמרווחים הוא.

³⁵⁸ בכי"ר יחידה [ב] משובשת מאד.

³⁵⁹ לפני השיטה על מו"ק כנראה דולג מהתירו הקודם להתירו הזה, והנוסח המלא היה לפניו רק בשביעית.

³⁶⁰ טרמין זה אינו מתאים כאן, שכן אית דבעי משמעניה מן הדא מציע מקור ללימוד דין, וכאן מציע התלמוד סיבה חלופית להבדל בין מועד לשביעית. מוסקוביץ' (טרמינולוגיה, עמ' 57 הע' 202) טוען שמדובר בשיבוש מאית דבעי מימר ואף מציע הסבר כיצד נוצר השיבוש. אולם יש לדון בטענה זו לאור ממצא הנוסח:

1. **סוגיית מו"ק ה"א** – כי"ל גרס מישמעניה, בשיטה על מו"ק נשמטה המילה (ואית דבעי מן הדא) אבל מהופעת מן הדא נראה שגרס ככ"ל.
2. **סוגיית מו"ק ה"ג** – בספר ירושלמי נשמענה; בכ"ל נראה נוסח כפול ואית דבעי מימר נישמעניה מן הדא. נוסח זה נראה ככפל גרסה, סביר שהורתו בתיקון בגליון שחדר לגוף הטקסט (או לחלופין בשתי מסורות ששלבו). ראה מוסקוביץ', **כפלי**, בעיקר עמ' 202–208.
3. **סוגיית שביעית** – כי"ל וכי"ר גרסו נישמעניה/משמעניה (על חילוף זה ראה מוסקוביץ' שם עמ' 205 הערה 133), כך גרס גם מהר"י קורקוס. אך בתוספות הרא"ש אית דבעי לפימר.

כלומר, בכל העדים הישירים של הירושלמי וברוב מוחלט של העדים העקיפים מצאנו את הגרסה משמעניה מן הדא או קרוב לה. הגרסה אית דבעי מימר מופיעה כגרסה כפולה, החשודה כתיקון, במקום אחד בכ"ל, ובציטוט הרא"ש. אם דנים ביטוי זה כשיבוש, ולכאורה אי אפשר לדונו אלא כשיבוש, מדובר בשיבוש שחדר לכל המקבילות וכמעט לכל עדי הנוסח. מעבר השיבוש בין המקבילות השונות עשוי לחזק את תיאור התפתחות הסוגיה שאציע להלן.

<p>שזמנה מרובה התירו, מועד על ידי שזמנו קצור אסור.³⁶⁹</p> <p>[ה] אותן³⁷⁰ שבעת ימים אחרות לא מיסתברא מיעבדינון כשבעת ימי הרגל ויהיו [אסורין].</p> <p>[ו] אשכח תני: מרבצין בעפר לבן [בשביעית אבל לא במועד].</p> <p>דברי ר' שמעון, ור' אליעזר בן יעקב אסור.³⁷¹</p> <p>{סוף הפרק}</p>	<p>שזמנה מרובה התירו, מועד על ידי שזמנו קצור אסור.³⁶⁵</p> <p>[ה] אותן שבעת ימים האחרונים לא מיסתברא מיעבדינון כשבעת ימי הרגל ויהיו אסורין.</p> <p>[ו] אשכח תני: מרבצין בעפר לבן בשביעית אבל לא במועד.³⁶⁷</p> <p>{המשך דיון בסיפא של המשנה}</p>	<p>שזמנה מרובה התירו, מועד על ידי שזמנו קצור אסור.³⁶¹</p> <p>[ה] אותן³⁶² שבעת ימים האחרונים לא מיסתברא מיעבדינון כשבעת ימי הרגל ויהיו אסורין.</p>
--	--	---

בסוגיה זו יש מקום רב לדון, אך אשתדל להתמקד בחשוב לענייננו. יחידות [א-ב] עוסקות בבירור במשנת מסכת מו"ק, הדנה בהשקיית אילנות. נראה שיחידות אלו מצוטטות³⁷² בסוגיית שביעית, כדי להקשות ממסקנת הסוגיה שם (במרווחים זכרי הכל אסור) על משנת שביעית [ג]. בסוף יחידה זו מובא תירוץ המחלק בין שביעית למועד.³⁷³

³⁶³ משקיין: מה בן שביעית ומה בן מועד גרש אסור אשכח תני מרבצין בעפר לבן בשביעית אבל לא במועד (ההמשך: וחכמים מתירים... נמצא בלי כל סימון של הפסק, וכנראה נתפס בטעות כהמשך סוגיה זו – ראה להלן).

³⁶⁴ ס"י: ואית דבעי נשמענה מן הדה.

³⁶⁸ כ"י: משמענה.

³⁶¹ כן במשקיין.

³⁶² משקיין: ואותו.

³⁶⁵ אסור גם בס"י.

³⁶⁶ ס"י: אשכח תנא תני.

³⁶⁷ כן במשקיין אבל ס"י מסיים: דברי ר' שמעון ור' אליעזר בן יעקב אסור.

לברייתא שבסוף הסוגיה מצאנו שלשה נוסחים:

א. מרבצין בעפר לבן בשביעית אבל לא במועד.

ב. מרבצין בעפר לבן דברי ר' שמעון וראב"י אסור.

ג. מרבצין בעפר לבן בשביעית אבל לא במועד, דברי ר' שמעון וראב"י אסור.

בסוגיית מו"ק נמצא הנוסח הראשון הן בכ"ל והן במשקיין, אבל בס"י נמצא הנוסח השלישי. בסוגיית שביעית נמצא הנוסח השני בכ"ל ובנוסח הפנים של כ"ל, אך המגיה תיקן לנוסח השלישי. הנוסח השלישי קיים גם במהרי"י קורקוס, אך בתוספות הרא"ש נמצא דווקא הנוסח הראשון. נוסח ג, שהוא לכאורה הטוב ביותר, נמצא רק בנוסחים חשודים (אף שאפשר שמשקפים נוסח שאינו מעובד).

זוסמן (**ספר ירושלמי**, עמ' 14 הערה 64) מניח שנוסח ג הוא הנכון. לדבריו, בסוגיית מו"ק המשפט דולג הן בכ"ל והן במשקיין, והמשפט הנכון השתמר רק בספר ירושלמי ובמקבילה בשביעית (אך לא העיר על ההגהה בכ"ל שם). לדעתו, לאור ממצא הנוסח, קשה להחליט כך בוודאות. ראשית יש לציין כי נוסח סוגיית מו"ק (א) יכול להתאים היטב לסוגיה, ואין הכרח לתלותו בדילוג. למעשה, הוא גם קיים כצורתו בברייתא המובאת בבבלי (מו"ק ו ע"ב). עם זאת, נוסח סוגיית שביעית (ב) אכן קשה משתי סיבות – ראשית מפני שהוא פשוט ציטוט המשנה, ואין בינו לבינה ולא כלום. שנית מפני שהוא אינו תורם לסוגיה בשום אופן. מכל מקום, ייתכן שיש לתלות את הנוסח בשביעית בשיבוש מקומי, שאינו דילוג (השלמת קיצור שגויה או אשגרה מהמשנה), ואת הנוסח השלישי בנסיון משני לתקנו. מעבר לכך יש עוד מקום לדון ביחס בין סוגיה זו לבין מקבילתה בבבלי שם, ראה גם דברי ר"ש משנץ על המשנה בשביעית כאן.

³⁶⁹ אסור גם בכ"י.

³⁷⁰ כ"י: ואותם.

³⁷¹ כ"י: ואית מרבצין בעפר לבן דברי ר' שמעון ור' אליעזר בן יעקב אסור.

³⁷² לגבי תופעת הסוגיות המצוטטות ראה **מוסקוביץ'**, **מצוטטות**. יש להעיר כי לפנינו שני טרמינים של ציטוט: בראש הסוגיה הזניין תמן ובאמצעה ולא כן סכרנו מיפר. מבחינה מבנית, ייתכן שהטרמין הראשון מוסב על המשנה בלבד (ראה מוסקוביץ' שם עמ' 34 הערה 15), ומציג את הדמיון בין המחלוקת שבה למחלוקת שבמשנת שביעית. הטרמין השני מוסב על סוגיית מו"ק.

³⁷³ בראש סוגיית שביעית נאמר שהמחלוקת בשביעית זהה למחלוקת במו"ק, בניגוד למסקנת התלמוד כאן. אם מדובר בסוגיה אחת, נראה שלפנינו דחייה של קביעה זו. ייתכן, עם זאת, שמדובר בשתי סוגיות מוחלפות ששובצו זו

יחידה [ד] מסבירה את הטעם להקל בשביעית ולהחמיר במועד. יחידה זו מופיעה גם בסוגיה שבהלכה א', העוסקת בהבדל אחר בין מועד לשביעית (השקיה ממי גשמים ומי קילון). יחידה [ה] מעירה על דין שבעת הימים האחרונים³⁷⁴ של השביעית, שלכאורה שייך לאסור בהם, כיוון שזמנם קצר כמו של המועד.³⁷⁵ יחידה זו נגזרת אחרי היחידה הקודמת, וקשה לקבוע היכן היא שייכת יותר (אף שעיסוקה בשביעית), היא מופיעה בכל המקבילות.

יחידה [ו] חוזרת לכאורה לסוף יחידה [ג] ומביאה ראיה מברייתא לחילוק שעלה שם מסברא, כפי שפירש בעל קרבן העדה. אם אכן כך, מובן מדוע יחידה זו לא נמצאת בהלכה א, והיא מעידה על כך שיחידות [ד-ה] הן שיבוץ באמצע הסוגיה שבהלכה ג. אלא שרא"פ ופ"מ פירשו שבברייתא שביחידה [ו] יש תשובה לבעיא שביחידה [ה], מפני שמשמע ממנה שבשביעית מותר גם בזמן שבמועד אסור. אם כך, הסוגיה מובנת כסדרה, ולדבריהם יחידה [ו] נשמטה במקבילה שבהלכה א. מבחינה פרשנית נראה לי מסתבר יותר כדעת קרבן העדה, וכפי ששייך בשיירי קרבן.

אם כן, שחזור מבנה הסוגיה מעלה מבנה מורכב: סוגיית מו"ק [א-ב] צוטטה בסוגיית שביעית כקושיה, ותורצה [ג]. לפני שהובאה ראיה לתירוץ זה [ו], הובאה מובאה המסבירה את טעם החילוק שבתירוץ, מובאה שנמצאת גם בסוגיית מו"ק ה"א. מבנה שלם זה, המובן בהקשרו במסכת שביעית בלבד,³⁷⁶ נמצא בשלמותו גם במקבילה במו"ק ה"ג.

עד כאן תולדות הסוגיה העולים מהממצא שלפנינו, ומכאן לגרש. בקטע גניזה מזשק"ן (עמ' 442 שו" 8-13) מופיעה הסוגיה בהלכה ג בצורה קצרה. אחרי יחידות [א-ב] שכנראה היו דומות למה שלפנינו, מופיע כך:

[ג] ולא כן סברנן מימר במרווחין דברי הכל אסור והן עפר לבן אלא³⁷⁷ כמרווחים הוא אלא כן בשביעית וכן במועד:³⁷⁸

[ד] מה בן שביעית ומה בן מועד **גרש** אסרו

[ו] אשכח תני מרבצין בעפר לבן בשביעית אבל לא במעד וחכ' מתירין בזה ובזה...³⁷⁹

לצד זו (ואולי אחת מהן סוגיית שביעית והשניה סוגיית מו"ק). על שיטת הפרדת הסוגיות ראה באריכות **רוזנטל**, **המורה**, עמ' לו-מא והמקורות המובאים שם. וראה גם הערה קודמת. יש להעיר כי בר"ש בשביעית מצטט רק את חלקה הראשון של הסוגיה, בלי המקבילה במו"ק, ואולי לא היתה שם לפניו.

³⁷⁴ מהר"י קורקוס גרס ראשונים.

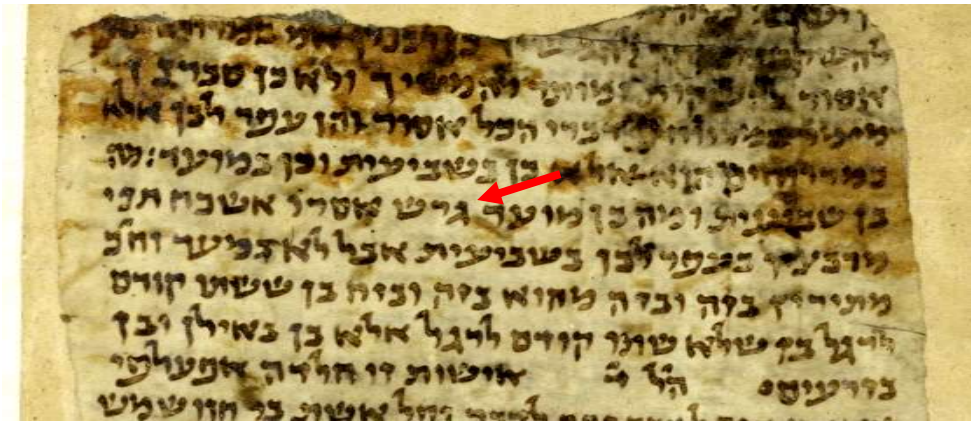
³⁷⁵ ויש מקום לדון אם מדובר **בבעיא דלא איפשיטא** (ק"ע) או **בקביעה** שילא מסתבר שיהיו אסורים (תו"ט) או שמא בכלל **בהכרעה** בין הטעמים – שמפני שלא סביר לאסור, הטעם הראשון עיקר (רש"ס).

³⁷⁶ העובדה שרק שם מובנת הסוגיה עדיין אינה ראיה לכך ששם מקורה. במקומות רבים בירושלמי ברור שהלומד אמור להכיר היטב את המשנה (ואף את התוספתא) וניתן לדון בה גם מבלי לצטט אותה. סוגיית מו"ק יכולה להקשות מתוך משנת שביעית, אף אם לומד שאינו בקיא בשי"ס, לא יבין. ראה עוד על כך בהמשך.

³⁷⁷ המלה אלא היא שיבוש של המלה לא.

³⁷⁸ הנקודתיים מסומנות בגוף כתב היד. ייתכן שהן מלמדות כי לפני הסופר עמד במקום זה רווח גדול, והוא טעה וחשב שמדובר בסיום הלכה.

³⁷⁹ המילים וחכ' מתירין בזה ובזה הן פסקה מהמשנה השייכת לסוגיה הבאה, אך דומה שסופר הקטע חשב שמדובר בחלק מהברייתא ולא ביטא כל הפסקה ביניהם. ראה עוד על כך בהמשך.

החלק שמופיע ברמז כולל את כל מה שנמצא בסוגיית הלכה א, ודומה שלשם מכוונת הרמיזה. אם היתה כוונה להפנות לשיעית, היה נמסר ברמז חלק גדול יותר, הן בתחילה [א-ב] והן בסוף [ו].³⁸⁰ אלא שהמלה שמסיימת את לשון הרמז היא אסרו, ולא אסורין כמו בסוף יחידה [ה]. אסרו היא המלה האחרונה ביחידה [ד] בנוסח שלפנינו בהלכה א (כ"ל ומשקין) ומקויים גם בשיטה על מו"ק, וכך היה גם בשיעית לפני כמה ראשונים.³⁸¹ נוסח זה שומר גם על האחידות הדקדוקית של המשפט (התירו... אסרו), וסביר שהוא הנוסח המקורי ביחידה [ד], אף שיש עדות רבה גם על הנוסח אסרו.

אם נכון שהרמז מציין לסוף יחידה [ד],³⁸² הרי שבנוסח שמתועד בגרש לא נכללה יחידה [ה] בסוגיית הלכה ג. כלומר, החלק ש"שובץ" בתוך הסוגיה, כולל בכ"ל ובס"י את יחידות [ד-ה], אבל בנוסח הגרש "שובצה" יחידה [ד] בלבד. ייתכן שיד המקרה בדבר, מצאנו סוגיות רבות בירושלמי שהועברו בחסר או ביתר,³⁸³ אבל ייתכן שנפתח כאן חלון לתולדות יצירת הסוגיה. ניתן לשער כי במקור הכילה הסוגיה את המהלך שביחידות [ג] ו[ו] בלבד, ובשלב כלשהו שולבה ביניהן יחידה [ד] כמעין הסבר ונתינת טעם. יחידה זו נמסרה שם, מראשיתה או במהלך גלגולי המסירה, ברמז-גרש, כפי שמופיע בקטע הגניזה. צורה זו התפרשה בנוסח שלפנינו (בטעות) באופן רחב יותר, המוסיף גם את יחידה [ה], שאין לה מקום בסוגיה זו.³⁸⁴ בעקבות תוספת זו, פירשו הרא"פ והפ"מ את יחידה [ו] כמוסבת על יחידה [ה]. לפי שחזור זה, נוסח סוגיית מו"ק שמתועד בגרש, קדם לכל הנוסחים שהגיעו לידינו בשתי המקבילות.

נותר לברר עוד את היחס בין סוגיית מו"ק לסוגיית שביעית. יחידה [ה] מופיעה בנוסח שלפנינו גם במסכת שביעית. לפי השחזור שהצעת, יחידה זו נוספה בעקבות שיבוש במילוי ההוראה שהופיעה במסכת מועד קטן. אם כן, יש לומר שנוסח סוגיית שביעית שלפנינו העתיק מסוגיית מו"ק, אחרי

³⁸⁰ ומכאן ראה נוספת לכך שמעיקרא לא נכללה יחידה [ו] בהלכה א', והיא לא נשמטה שם בטעות – כפי שהוא בכ"ל, במשקין⁸¹, וכעת גם לפני בעל הגרש במשקין⁸².

³⁸¹ תוספות הרא"ש, שיטה על מו"ק, מהר"י קורקוס.

³⁸² קיימות לכאורה שתי אפשרויות נוספות: (א) אסרו הוא שיבוש מאסוריס, והגרש מכוון לסוף יחידה [ה]; (ב) אסרו

הוא שיבוש מאוסר והגרש מכוון לסוף יחידה [ו], כפי שהיא בנוסח המקבילה בשיעית (וכן במו"ק בספר ירושלמי). לי

נראה שהאפשרות שכתבתי בפנים היא הסבירה ביותר.

³⁸³ ראה הדוגמאות המנויות אצל ליברמן, על הירושלמי, עמ' 14–18.

³⁸⁴ אם תיאר זה נכון, הרי שהסוגיה נוצרה דווקא במו"ק פרק ג, ומשם עברה לשיעית. ראה לעיל הע' 376.

שמולאה בה ההוראה.³⁸⁵ כאשר מעיינים בנוסחאות הראשונים כאן, ניתן לקבל נתונים נוספים. הרא"ש בתוספותיו (מו"ק ו ע"ב ד"ה וחכמים) מצטט את סוגיית שביעית באופן זה³⁸⁶:

... דתן בפ"ב דשביעית מרביצין בעפר לבן דברי ר' שמעון ר' אליעזר בן יעקב אוסר ואמרינן עלה בירושלמי אתיא דר' שמעון כרבנן דהתם ודר' אליעזר בן יעקב כשיטתיה דתן ר' אליעזר בן יעקב אומר מושכין את המים מאילן לאילן וכו' ר' מנא אמר לה סתם ור' אבין בשם שמואל בסתם חולקין מה אן קיימין אם במרווחין דברי הכל אסור אם ברצופין דברי הכל מותר אלא מה אן קיימין במטע עשרה לבית סאה ר' אליעזר עביד להו כמרווחין ורבנן עביד להו כרצופין... הא רבנן אמרי במרווחין אסור להשקות... מהו להמשיך... נילף הדא דרבנן מדר' אליעזר בן יעקב כמה דר' אליעזר בן יעקב אמר במרווחין אסור להשקות... ומותר להמשיך... אף רבנן כן וכו' לא כן סברין ליה למימר לדברי הכל במרווחין אסור להשקות כל השדה והא עפר לבן לאו מרווחין הן... כאן בשביעית כאן במועד... מה בין שביעית למועד שביעית ע"י שהיא מותרת במלאכה התירו דבר שאינו אבד ודבר שהוא טורח מועד שהוא אסור במלאכה לא התירו אלא דבר האבד ושאינו טורח אית דבעי למימר שביעית ע"י שזמנה מרובה התירו מועד שזמנו קצר אסרו אשכח תני מרביצין בעפר לבן בשביעית אבל לא במועד וחכמים מתירין בזה ובזה מהו בזה ובזה...³⁸⁷ בין ששתו קודם הרגל בין שלא שתו בין באילן בין בזרעים...³⁸⁸

מתחילת דברי הרא"ש ברור שהוא מצטט את סוגיית שביעית, ולא את סוגיית מו"ק. מעבר לעובדה שכותב כך בפירוש, הוא מצטט גם את תחילת סוגיית שביעית, שלא קיימת בסוגיית מו"ק. ניתן ללמוד מדבריו שתי עובדות. ראשית, הסוגיה שלו לא הכילה את יחידה [ה], ממש כמו הנוסח שבגרש (והוא גם גורס אסרו כנוסח הגרש). שנית, סוגיית שביעית אצלו הכילה גם את המשך סוגיית מו"ק (50-48.803), העוסקת בסיפא של המשנה שם (וחכמים מתירין בזה ובזה). הרא"ש הבין שיש קשר בין המשך זה של הסוגיה לבין החלק הקודם, אך לעני"ד הדבר לא מסתבר. מכל מקום, למדנו שהסוגיה שהיתה לפני הרא"ש בשביעית, כללה יחידה נוספת מסוגיית מו"ק, ושהיא לא כללה את יחידה [ה], כלומר, היא נראתה כמו בנוסח הגניזה עם ההשלמה המדוייקת לפי הגרש. יש להוסיף כי גם בנוסח הגרש שבקטע הגניזה לא מצאנו כל סימן להפרדה בין סוף הסוגיה לבין הדיון בפסקה הבאה (וחכמים מתירין), ממש כפי שהבין הרא"ש.³⁸⁹

לולא פירוש הרא"ש הקושר בין פסקת וחכמים אומרים לבין שלפניה, היתה מכאן ראייה כי בנוסח שעמד לפני הרא"ש נשאלה סוגיית שביעית מסוגיית מו"ק כולל העתקת יתר. בכל מקרה, העובדה שמצאנו שני נוסחים בסוגיית שביעית, המתאימים לשני נוסחים בסוגיית מו"ק, והראיה לשאילת

³⁸⁵ או לחלופין – ששאלה גם את ההוראה, אך מלאה אותה באותה צורה.

³⁸⁶ השמטתי פירושים קצרים ששילב הרא"ש בתוך הטקסט, אך אין בהם רמז לציטוט ממקור אחר. בהערות הבאתי פירושים שניתן ללמוד מהם כיצד נראתה הסוגיה לפניו.

³⁸⁷ המשך דבריו: "פי' אחר שהוכחנו דרבנן ור' שמעון אית להו דאין מרביצין בעפר לבן במועד משום דאית להו דהרויחא אסור במועד מאי היא דקאמרי רבנן מתירין בזה ובזה וקאמרי"

³⁸⁸ המשך דבריו: "ולפי' הירושלמי הכי מיפרשא מתני' ובלבד שלא ישקה את השדה כולה פי' כשהן נטועין עשרה לבית סאה דר' אליעזר עביד להו כמרווחין וליכא פסידא, וכן זרעים שלא שתו קודם המועד סבר ר' אליעזר בן יעקב דליכא פסידא, וחכמים מתירין בזה ובזה במטע עשרה לבית סאה דעביד להו כרצופין ואיכא פסידא וכן זרעים שלא שתו לפני המועד סברי רבנן דאיכא פסידא..."

³⁸⁹ השיטה על מו"ק משווה בין נוסח סוגיית הלכה א' לנוסח סוגיית שביעית. לפניו חל דילוג בסוגיית הלכה א, והוא מבקש להעזר בסוגיית שביעית כדי להתמודד עם הדילוג. לכאורה מלמד הדבר שהסוגיה לא היתה לפניו בהלכה ג, שאז לא היה פונה לסוגיית שביעית. אולם המשפט שהוא מצטט נמצא בתוך היחידה שרמוזה בגרש, ואם כך, ייתכן שיחידה זאת היתה רמוזה בגרש גם לפניו, ולכן לא נעזר בהלכה ג.

סוגיית שביעית מסוגיית מו"ק, גם אם אינה מוכרחת, מטים לדעתי לתיאור הבא: סוגיית מו"ק שאלה את יחידה [ד] ממקום אחר (כנראה מהלכה א) והיא נמסרה בה ברמז (גרש). הוראת ההשלמה של הגרש, שאולי נשמרה לנו בצורתה המקורית בקטע הגניזה, התפרשה באופן מעט שונה בנוסח שבכ"ל וחביריו. סוגיית שביעית שאלה מסוגיית מו"ק, ועקבה אחרי הנוסחים השונים בסוגיית מו"ק. תהליך זה קרה אחרי מילוי ההוראה במו"ק. אם הדבר נכון, הרי שגרש זה חושף תהליך רב משמעות בהתגבשות נוסח הירושלמי.³⁹⁰

2.2.2 תמן תנינן – הוספה בשלב שני? (41)

המשנה בקידושין (פ"ג מי"ב) וכן המשנה ביבמות (פ"ב מ"ה) עוסקות ביחוס של בן שפחה ונוכרית, ופוסקות שהוא אינו מתייחס אחרי אביו היהודי אלא אחרי אמו. על משניות אלו מצאנו בירושלמי (כ"ל) סוגיה זהה, שמתאימה היטב לשני המקומות. הסוגיה בקידושין פותחת ב'תמן תנינן' שמצטט את משנת יבמות, דבר המלמד לכאורה שמקור הסוגיה ביבמות. אלא שכאן מצאנו גרש בקטע קידושין³⁹¹, שעשוי לשנות את התמונה:

יבמות (כ"ל – 32-839.20)	קידושין (1177.30-35)	
	כ"ל	קידושין ³⁹¹ (עמ' 523 שו" 17-19)
<p>[1] "שפחה" – "האשה וילדיה תהיה לאדניה".</p> <p>"נכרית" – ר' יוחנן אמ' בשם ר' שמעון בן יוחי: כת' "לא תתחתן בס",</p> <p>וכת' "כי יסיר את בנד מאחרי" – בנד מיש' קרוי בנד ואין בנד מגויה קרוי בנד אלא בנה.</p>	<p>"ואי-זה זה וולד שפחה ונכרית"</p> <p>תמן תנינן: "חוץ ממה שיש לו מן השפחה ומן הנכרית"</p> <p>שפחה – דכת' "האשה וילדיה תהיה לאדניה".</p> <p>נכרית – ר' יוחנן בשם ר' שמעון בן יוחי: כת' "לא תתחתן בס בתך לא תתן לבנו", וכת' "כי יסיר את בנד מאחרי" – בנד מיש' קרוי בנד ואין בנד מן הגויה קרוי בנד אלא בנה.</p>	<p>ואיזה זה וולד שפחה >.</p> <p>...³⁹¹</p> <p>נוכרית – ר' יוחנן בש' ר' שמעון בן יוחי כת' לא תתחתן ב...³⁹¹ ב דיבמות</p>
[2] יעקב איש כ(ב)[פ]ר נבוריה אזל לצור...	[2] יעקב איש כפר נבורייה אזל לצור... ³⁹²	

בקטע קיימת קרחה המקשה על שחזור ראש הסוגיה, אך מגדלה ברור שלא כל מה שלפנינו בכ"ל היה בה. סביר ביותר שציטוט משנת יבמות הוא שחסר שם. ייתכן לתלות זאת בדילוג מחמת

³⁹⁰ כפי שרמזתי בין השורות, ניתן להבין כי הגרש כאן הוא ההוראה להעברת הסוגיה, ממש כדברי רוזנטל. גם אם לא נאמר כך, השחזור שהצעתי מורה להקדים את הגרש לכל עדויות הנוסח האחרות שהגיעו אלינו.

³⁹¹ כ-32 אותיות.

³⁹² מעשה יעקב איש כפר נבורייה מופיע במקבילות אחרות בנוסחים שונים מאד, ונראה מציטוטי הראשונים שגם בירושלמי היו קיימים בו חילופי נוסח מפליגים. אפשר שבמקרה זה הסוגיות הושלמו זו בעזרת זו אף שלא היו זהות, ובכך טושטשו חילופי הנוסח.

הדומות (נוכרית-נוכרית), אך מחמת מיעוט הדילוגים בקטע זה,³⁹³ ומהתאמת הסוגיה לשני המקומות, יש מקום לטעון שיש כאן נוסח שונה ולא דילוג.

חיזוק לכך מצאתי בציטוט הסוגיה בספר יחסי תנאים ואמוראים (ערך יעקב איש כפר נבוריא):³⁹⁴

גרי **בבראשי רב'** וכמה מדרשי' מייתי להא דגרי' **בירושלמי' דקידושי' פ' האומר** אהיהא כל מי שאין לה עליו ולא על אחרים קידושי' הוולד כמוה ואיזו זו וזו שפחה ונכרית שפחה האשה וילדיה נכרית דא"ר יוחנן משי' ר' שמעי' בן <<>> כי יסיר את בנך בנך קרוי בנך ואין בנך הבא מן הגויה קרוי בנך אלא בנה. **ואיתא נמי בירושלמי דיבמות פ"ב הל' מי** שיש לו בן מ"מ וכו' עד חוץ ממה שיש לו מן השפחה ומן הנכרית וכו' עד יעקב מכפר נבוריא...

מהטקסט לא ברור לגמרי איזה מקור מצטט בעל יתו"א, אך מכל מקום נראה שלפניו דברי ר' יוחנן היו מוסבים ישירות על משנת קידושין, ללא 'יתמן תנינן' (אלא אם גם בחיבור זה חל דילוג מחמת הדומות). ייתכן שדברי ר' יוחנן הופיעו לפניו בסוגיית יבמות רק בתוך מעשה יעקב איש כפר נבוריא, ולא הופיעו בפני עצמם בראש הסוגיה.

לא מצאתי עדי נוסח נוספים, ישירים או עקיפים, לסוגיה זו, על כן קשה להסיק מסקנות חותכות. עם זאת, נראה שעולה כאן אפשרות סבירה שבנוסח הקטע לא הופיעה הפניה למשנת יבמות, ולא מחמת דילוג. אם כך היה, ניתן לשער שני כיווני התפתחות – האחד שבמקור הפניה כזו הופיעה אלא שהסופרים השמיטוה כיוון שהסוגיה מתאימה גם בלעדית, והשני שהמשפט נוסף בנוסח כ"ל בידי סופר שהכיר את סוגיית יבמות ורצה (או טעה לחשוב שיש צורך) להפנות אליה. נראה לי שיש לבחון שאלה זאת מתוך בחינה כוללת של שימוש הטרמין תמן תנינן. מעיון ראשוני עולה לדעתי אפשרות סבירה שמשפטי 'יתמן תנינן' נוספו לפעמים בשלב משני, לאחר העברת סוגיה כלשונה. בשלב הראשון הסוגיה הועתקה כצורתה, בלא 'יתמן תנינן', ולאחר מכן נוספה הפניה למשנה שעליה הסוגיה היתה מוסבת מתחילה.³⁹⁵ אם נכון הדבר, נוסח כ"ל כאן הוסיף את המשפט, או מפני שזו באמת סוגיית יבמות, או מפני שגם באחד מאבותיו היה הגרש שנמצא בקטע, ומתוך שהיה שם גרש, טעה לחשוב שזו סוגיית יבמות.³⁹⁶

³⁹³ בבדיקת הקטע כולו (8 עמודים גדולים) מצאתי רק שלשה מקומות שבהם נראה שסופר הקטע דילג, ומסתבר בעיניי שאחד מהם אף הוא חסרון מקורי ולא דילוג. לעומת זאת, באותה בדיקה מצאתי תשעה דילוגים ודאיים בכ"ל, חלקם גדולים למדי, שלא ארעו בנוסח הקטע. אבל ראה מה שכתבתי לעיל במבוא הע' 48 על הדוגמה של רוזנטל, ושמה הדוגמאות מחזקות זו את זו?

³⁹⁴ **ערכי תנאים ואמוראים** עמ' תקמו. ההעתקה במהדורה לא מדוייקת, כאן העתקתי מכת"י ניו יורק של החיבור. גם בהמשך הציטוט יש שינויי נוסח חשובים מול נוסח כ"ל אך אין להם מקום כאן.

³⁹⁵ מכאן הגבלה על היכולת לזהות מקורה של סוגיה בעזרת 'יתמן תנינן' (ראה **קשת, אגדה**, עמ' 42–43; **רוזנטל, מבוא** עמ' כו). לאורך הדורות הרשו לעצמם לומדים שונים להוסיף הפניות כאלו (ייתכן שחלקם עשו זאת על פי עד נוסח אחר, ואם כן ניתן ללמוד על חילופים בין כתבי היד). ראה: 141.40 (הגר"א, ראה לעיל הע' 323) 446.33 (מגיה כ"ל); 722.44 (מגיה כ"ל); 642.34 (מגיה כ"ל – הגהה שגויה שכן מדובר במשנה המקומית!); 1192.4 (ישראל לוי – ראה להלן עמ' הע'); 1205.12 (משה עסיס, ראה להלן הע' 700) וכאלה עוד. גם חילופים בין עדי נוסח בטרמין זה מצויים: 1251.29 (כ"ל/כ"א); 1254.32 (כ"ל/כ"א) ראה גם **רוזנטל, מבוא** עמ' כו הע' 60; **זוסמן, ושוב**, עמ' 116 סוף הע' 5; **ליברמן, תיקוני (א)** עמ' 112 ד"ה 'שם פ"ז'. על 'יתמן תנינן' אני מקווה לדון בהזדמנות אחרת.

³⁹⁶ יש להדגיש כי בקטע הגניזה הזה מופיעות שתי סוגיות שנמסרות בגרש (מס' 33, 35), ונפתחות (בנוסח הגרש) ב'יתמן תנינן'. בסוגיות אלו ודאי ש'יתמן תנינן' לא נוסף בעקבות פתיחת הגרש.

לפי שחזור זה, מסתבר שהגרש בקטע הגניזה משמר את המצב שהיה באביו של כ"ל. הסוגיה שבכ"ל הושלמה בשלב כלשהו מתוך המקבילה, בעקבות גרש מפורש או בלעדיו, ונוסף בראשה יתמן תנינין.³⁹⁷

2.2.3 זהות במבנה ולא בתוכן (26)³⁹⁸

במסכת סוטה מצאנו שתי סוגיות בעלות מבנה זהה לחלוטין, אך תוכן שונה במקצת. שתי הסוגיות מוסבות על משניות דומות, גם הן זהות במבנה ושונות בתוכן, העוסקות בהכחשה בין עדים פסולים (עד אחד או אשה) או בין שני עדים לעד אחד. סוגיית פרק ו' עוסקת בדין אשה סוטה, וזאת שבפרק ט' עוסקת בדין עגלה ערופה. משנה דומה קיימת גם במסכת יבמות, וגם שם מופיעה סוגיה דומה.

לשם הבהרת העניין העניין אביא ראשית את המשניות המקבילות:³⁹⁹

סוטה פרק ו משנה ד	סוטה פרק ט משנה ח	יבמות פרק טו משנה ה
עד או' ניטמאת ועד אומ' לא ניטמאת, אשה אומרת ניטמאת ואשה אומרת לא ניטמאת – היתה שותה. עד אומ' ניטמאת ושנים אומרין לא ניטמאת – לא היתה שותה. שנים אומ' ניטמאת ועד אחד אומ' (להן) לא ניטמאת – לא היתה שותה.	עד אומ' ראיתי את ההורג ועד אומ' לא ראיתה, אשה אומרת ראיתי ואשה אומרת לא ראיתי(י) – היו עורפים. עד אומ' ראיתי ושנים אומ' לא ראית(נו)[תה] – היו עורפים. שנים אומרין ראיתי(י)[ו] ועד אומ' להן לא ראיתם – לא היו עורפים.	עד אומ' מת ועד או' לא מת, אשה אומרת מת ואשה אומרת לא מת – הרי זו לא ת(י)נשא]. ⁴⁰⁰

המשניות הדומות הולידו בתלמוד סוגיות כמעט זהות:

³⁹⁷ אפשר שאותה תופעה בדיוק ארעה גם בגרש 48. גרש זה מורה להשלים סוגיה על המשנה הפוגעת כתובתה לא תפרע אלא בשבעיה. משפט זה מופיע במשנה הן במסכת כתובות (פ"ט מ"ז) והן במסכת שבועות (פ"ז מ"ז), על כן הסוגיה יכולה להתפתח בכל אחד מהמקומות. אף על פי כן, הסוגיה בשבועות נמסרת במעין גרש (בלא לשון קיצור) והיא פותחת ב'יתמן תנינין' שמפנה למשנת כתובות. ייתכן להסביר שמדובר שם בהעברה מכתובות, שבעקבותיה נוסף יתמן תנינין, או שמדובר בסוגיה מקומית, שבעקבות קיצורה טעו להוסיף לפנייה 'יתמן תנינין'. מאידך, ייתכן שהסוגיה עברה לשם מאחת המקבילות האחרות (סנהדרין/סוטה), שבהן מתאים שיופיע 'יתמן תנינין', והטרמין עבר יחד אתה. ראה גם מה שכתבתי לגבי גרש מספר 5, לעיל 1.2.6.2.

³⁹⁸ את הסוגיה הזאת למדתי בסמינר על מסכת סוטה שהעביר ד"ר יואב רוזנטל בשנת תשע"ז. הסמינר עסק בעיקר בבבלי, אך היתה בו התייחסות גם לירושלמי. דברים ששמעתי ממנו משוקעים בדיון להלן, אך הניסוח כולו שלי, ואת השגיאות יש לתלות בי.

³⁹⁹ המשניות מובאות כאן על פי מאגריים. משניות דומות נמצאות גם במסכת כריתות פ"ג מ"א ובמסכת טהרות פ"ה מ"ט. הקבלת המשניות עצמה מעניינת, ורגילים לדבר שקיימת זיקה הדדית בתהליך התהוותן. עם זאת, במסגרת הדיון כאן די לנו בהנחה הסבירה כי לפני עורך הירושלמי עמדו המשניות פחות או יותר כפי שהן לפנינו. מסיבה זו לא נידונו כאן נוסחאות המשנה השונות. אע"ר רק שהמשנה בסוטה פ"ו נעדרת לחלוטין בקטע גניזה של המשנה (קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S AS 62.351 + T-S E 1.154 + ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים, ENA 3593/5). עוד יש להעיר כי בעוד המשנה ביבמות משקפת מצב הגיוני (אחד טוען שראה את הבעל מת, ושני טוען שראהו חי), משניות סוטה מעוררות קושי. את משנת פ"ו אפשר להבין – אם העדים מדברים על אותה סתירה, שראו אותה מתחילתה ועד סופה, ונחלקים אם נטמאה או לא. לעומת זאת, משנת פרק ט כלל אינה מובנת – אם העד אומר 'לא ראיתי', כנוסח כתב היד לפני התיקון בשתי השורות הבאות, מה בכך, הרי השני ראה. ואם הוא אומר 'לא ראיתי', כמו התיקון, הרי אינו מתייחס למקרה עצמו. לפי גירסה זו יש לכאורה לפרש שהעד אומר 'איתי הייתי' ומבקש להזים את העדות, אך במקרים כאלו המשנה מציינת את הטענה המדויקת ('עמנו הייתם'). אף שאפשר לתרץ בדוחק, שמא יש לומר שגם המשניות הועברו באופן "מכני" ממקום למקום, גם כאשר נוצר דין לא סביר – ומתוך כך לקיים את נוסח כתב היד לפני התיקון (לא ראיתי).

⁴⁰⁰ החלק המקביל במשנה זו כולל רק את החצי הראשון של משניות סוטה. מקבילה לחצי השני ניתן למצוא שתי משניות קודם שם. ייתכן שהדבר נוגע לדיון במקורות משנה זו, אך הוא מחוץ לגבולות הדיון כאן.

סוטה פרק ו (932.11-18) ⁴⁰¹	סוטה פרק ט (947.11-18)	יבמות (20-900.14) ⁴⁰²
"קל וחומר לעדות הראשונה מעתה" כול'.	[א] גידול בר בנימן בשם רב: כל מקום שהכשירו עדות האשה באיש – האיש מכחיש את האשה והאשה מכחשת את האיש.	(מתני'. "אמרה מת בעלי" כול'.
[א] גידול בר מינימין בשם רב: כל מקום שהכשירו עדות האשה באיש – האיש מכחיש את האשה והאשה מכחשת את האיש.	[ב] מתני' ⁴⁰⁶ עד או' ראיתי את ההורג, אשה אמרה לא ראיתה. אשה אמרה ראיתי, ועד או' לא ראיתה! ⁴⁰⁷	[א] גידול בר מינימין ⁴¹¹ בשם רב: בכל מקום שהכשירו עדות האשה באיש – האיש מכחיש את האשה והאשה מכחשת את האיש.
[ב] ניתני' ⁴⁰³ עד אחד [אמר נטמית, ⁴⁰⁴ ואשה אמרה לא ניטמית. אשה אמרה ניטמית, ועד אמ' לא ניטמאת! ⁴⁰⁵ תניי דבית ר' כן. ⁴⁰⁵	[ג] כדתני' ⁴⁰⁸ בשם ר' נחמיה: הולכין אחר רוב הדיעות. היך עבידא? שתי נשים ואיש אחד ⁴⁰⁹ – עשו אותן כשני עדים (ואיש) [ועד] אחד. הדא דאת אמר באשה ונשים. אבל אם היו מאה נשים ועד אחד – כעד בעד אינון. ⁴¹⁰	[ב] ניתני' ⁴¹² עד או' מת, ואשה אומרת לא מת. אשה אומרת מת, ואיש ⁴¹³ או' לא מת! ⁴¹⁴ תניי דבית ר' כן.
[ג] תני בשם ר' נחמיה: הולכין אחר רוב עדות. היך עבידה? שתי נשלי ואשה אחת – עשו אותה כשני עדים ועד אחד. הדא דתימר באשה ונשים. אבל אם היו מאה נשים ועד אחד – כעד בעד אינון.	[ג] בשם ר' נחמיה: הולכין אחר רוב העדות. ⁴¹⁶ היך עבידה? שתי נשלי ואשה אחת ⁴¹⁷ – עשו אותן כשני עדים ועד אחד. הדה את אמ' באשה ונשלי. ⁴¹⁸ אבל אם היו מאה נשים ועד אחד – כעד אינון.	[ג] בשם ר' נחמיה: הולכין אחר רוב העדות. ⁴¹⁶ היך עבידה? שתי נשלי ואשה אחת ⁴¹⁷ – עשו אותן כשני עדים ועד אחד. הדה את אמ' באשה ונשלי. ⁴¹⁸ אבל אם היו מאה נשים ועד אחד – כעד אינון.

הסוגיה עוסקת בדינים שהוכשרה בהם עדות נשים, ומבררת מה מעמדה של עדות זו כשהיא ניצבת מול עדות רגילה. יחידות [א] ו[ג] עוסקות ישירות בשאלה זו, בלי קשר למשנה המקומית,⁴¹⁹ ואילו

⁴⁰¹ חילופי נוסח במסכת סוטה הובאו מכי"ר; סוטה² (פרק ו).

⁴⁰² בכי"ל חסר חציה השני של הסוגיה (החל מנחמיה הולכין אחר...) כחלק מחסרון גדול (בערך פרק שלם) שקיים שם. החסרון הושלם בדפוס ונציה מתוך עד נוסח אחר, ועל פיו הדפיסו גם את חציה הראשון של הסוגיה (ומחקו אותו בכתב היד). כאן הובא נוסח כי"ל עד המקום שבו הוא נקטע, ומשם הובא נוסח דפוס ונציה בצבע אפור. על כל הפרשה ראה מאיר, **מתרבות**, עמ' 124–128 ובהפניות שם. לגבי נוסח סוגייתנו ראה גם אצל **זוסמן**, **ספר ירושלמי** עמ' 19–20. חילופי נוסח למסכת יבמות הובאו מתוך דפוס ונציה (בחצי הראשון של הסוגיה) ומתוך ספר ירושלמי.

⁴⁰³ וכן בסוטה²; בכי"ר: מתני'.

⁴⁰⁴ סוטה²: עד אומר נטמית.

⁴⁰⁵ כי"ר: תניי בבית רבו; סוטה²: תזוי דבית ר' בן תני בע' ר' נחמיה....

⁴⁰⁶ כי"ר: ני(ת)ני – ייתכן שגם שם היתה הגהה.

⁴⁰⁷ בכי"ר נוסף תני דבית ר' יפי כן.

⁴⁰⁸ כי"ר: תני'.

⁴⁰⁹ נוסח זה, הנמצא גם בס"י ביבמות, מקוים גם אצל תלמידי מהר"ם (תשובות מיימוניות נשים ס"י י; מרדכי יבמות ס"י פא) והם מפרשים אותו בתמיהה, ואת הזא זאת אמר כתירוץ.

⁴¹⁰ כי"ר: כעד ועד אינון בעד ועד אינון.

⁴¹¹ ס"י: בינימין.

⁴¹² ס"י: מתני'.

⁴¹³ ס"י: ועד.

⁴¹⁴ ס"י: ותני'.

⁴¹⁵ ס"י: תנא; ד"ו: תני'.

⁴¹⁶ ס"י: אחר דיעות.

⁴¹⁷ ס"י: ואיש אחד.

⁴¹⁸ ס"י: באיש ואשה.

יחידה [ב] עוסקת בפער שבין דברי גידול בר מניימין לבין המשנה. כיוון שהמשניות דומות ביותר, הקושיה בכל הסוגיות זהה, אלא שבכל מקום נקטת לשון המשנה המקומית.⁴²⁰

במקרה זה קשה להחליט אם הסוגיה מקורית באחד מהמקומות, והועברה לאחרים תוך התאמתה, או שמא נוצרה בכל אחד מהמקומות באופן דומה.⁴²¹ צורת יצירה כזאת אפשרית, אם נניח שהסוגיה המקורית, שדנה בעדות פסולה, כללה את יחידות [א] ו[ג] בלבד. סוגיה זו (שתוגדר על ידי 'סוגיה קצרה'⁴²²) נקבעה בסמוך לכל אחת מהמשניות הללו, תוך יצירת מהלך פשוט של קושיא והבאת נוסח חלופי של המשנה.⁴²³

בכל המקבילות כוללת יחידה [ב] נוסח חלופי של המשנה.⁴²⁴ בכל אחת מהסוגיות מובא בשם תניי דבית רבי.⁴²⁵ נוסח של המשנה המקומית המתאים לדברי גידול בר מניימין. אם נטען שהמהלך

⁴¹⁹ הדיון עצמו הוא דיון סבוך, החל מהמקורות התנאיים והלאה. ברור מסודר ותמציתי ניתן למצוא אצל **ליברמן**, **תוכ"פ**, יבמות, עמ' 168–169.

⁴²⁰ לשון הקושיא השתבשה בכמה מעדי הנוסח, ככל הנראה מסיבות גרפיות. כך היה גם לפני חלק מהראשונים, והם הבינו נייתי כמתניתין ואף כזתנו (תוספות סוטה לא ע"ב).

⁴²¹ בפרק ו' הדיון במשנה ממשיך מעבר למה שהובא כאן. בתוך הדיון נמצאת גם התייחסות מפורשת (בדברי ר' יוחנן) למשנת פרק ט. אף על פי כן, חלק זה של סוגיית פרק ו' לא הובא בפרק ט. העובדה שהמשך הדיון לא הובא בפרק ט, אף שגם הוא רלוונטי, מלמדת כנראה על תפיסת רכיבי הסוגיה כיחידות נפרדות. הדבר מסתבר גם ממאפיינים נוספים של הסוגיה שם, אך לא אכנס לכך במסגרת זו.

⁴²² ראה 1.2.5§. דברי ר' נחמיה הם ברייתא המובאת גם בתוספתא יבמות פ"ד ה"א. הנוסח בתוספתא שם שונה, אך הוא מכיל את שני מטבעות הלשון כל מקום שהכשירו חכמים עזות האשה כאיש והולכין אחר הדיעות (שניהם בדברי ר' נחמיה). לא רחוק בעיני להניח כי קיימת זיקה בין הברייתא שבתוספתא לבין סוגייתנו, גם בחלק שנמסר כמימרא של רב. מבלי לקבוע בדיוק את אופי הזיקה, סביר שהיחידה כולה, כולל המימרא של רב, נתפסה כמקור שבו משתמשת הסוגיה. ראה להלן שייכתן גם שהוא המקור (ללא יחידה [ב]) הנרמז בגרש. הדמיון בין מקור זה לבין סוגיות הבבלי (ראה הערה הבאה) גם הוא מאלף, ושמה יש לדון את כל היחידה [א+ג] כמקור אחד, שהתגלגל בצורות שונות בתלמודים ובתוספתא, תוך חילופים הנוגעים בעיקר לצורת מסירתו. הצעה אחרת ראה להלן בסוף הערה 431.

⁴²³ יש להעיר כי גם בבבלי מצאנו סוגיות מקבילות בשלשת המקומות (סוטה לא ע"ב; שם מז ע"ב; יבמות ק"ז ע"ב) ובמקום נוסף במסכת יבמות (פח ע"ב). סוגיות הבבלי והירושלמי אינן זהות, אך הדמיון במקורותיהן ובחילוקים העולים בהן גדול. דמיון זה פרנס דיונים על פסיקת ההלכה בראשונים (ראה למשל הפרשנים על הרמב"ם, רוצח ושמירת הנפש פ"ט הי"ד). לגבי היחס בין סוגיות הבבלי עצמן ראה **אפשטיין**, **מלנה"מ**, עמ' 151–153, אבל לעני"ד דבריו צריכים עיון.

⁴²⁴ לשונו הקשה של הירושלמי, לצד סמיכות המשפטים הדומים תניי דבי רבי... תני בשם ר' נחמיה הביאה לשיבושים רבים במשפט זה, עד שכמעט ואין עד נוסח דומה לחבירו. נראה שהנוסח הבסיסי היה תניי דבי ר' כן. תני בשם ר' נחמיה.... כלומר – אכן התנאים של בית רבי שונים כך (כפי שהתלמוד הציג), ולאחר מכן ברייתא בשם רבי נחמיה. להלן סקירת הנוסח:

- פרק ו – כ"ל שומר על נוסחו הטוב של המשפט. כ"ד החליף דבית < כבית, והשתבש כנראה בשיבוש גרפי ר' כו רבו. סוטה ג גורס: ת?זי דבית ר' כן תני בע' ר' נחמיה כנראה שגרס תניי תחת תניי (בשיבוש או בצורה לשונית חלופית, ראה **עסיס**, **אוצר** עמ' 1434 הע' 574), והחליף בשיבוש גרפי כן < כן. בהמשך שיבש בש' < בע'. בסיכומו של דבר גם העדים המשובשים מעידים כאן היטב על הנוסח העיקרי. גם הנוסח (המשובש בוודאי) המובא בתוספות סוטה לא ע"ב ד"ה הא: תנא דבי ר' אוי' כן, תומך בגירסא זאת. נוסח 'מגדל עוז' (ראה להלן הערה 431) גם הוא כנוסח זה.**
- פרק ט – בכ"ל כלל לא נמצא המשפט תני דבי ר' כן. סביר שמדובר בדילוג מחמת הדומות, וייתכן שכזתני המופיע שם לפני דברי ר' נחמיה הוא שריד לכן שהופיע באביו (נראה שכך הבין **אפשטיין** (**מלנה"מ**, עמ' 64 הערה 4)). עם זאת, אין לפסול לגמרי את האפשרות שמדובר בחסרון מקורי, המלמד על פיתוח הסוגיה ללא הבאת מסורת חליפית לנוסח המשנה (שאינה מקורית שם). בכ"ד מופיע: תני דבית ר' יפי כן תני בשם. **אפשטיין** (שם, עמ' 74), טען שמדובר בשיבוש ריבוי ר' ינאי ר' יפי. **ליברמן** (**על הירושלמי**, עמ' 83 הערה 123) כתב שאולי מדובר בשיבוש של ייני, ולא הסביר כיצד נוצר חילוף זה.**
- יבמות – הנוסח בדפוס ונציה, שבמקרה זה לא הגיע מכ"ל (ראה לעיל הערה 402) הוא הנוסח הטוב, אלא ששם תני במקום תניי. ממצא דומה קיים גם בשרידי **ספר ירושלמי**. בכ"ל חסרה המלה תני לפני דברי ר' נחמיה. נוסח זה נראה כאומר שתניי דבית רבי שונים את דברי ר' נחמיה, והמשפט מוסב על שלאחריו, אך סביר שמדובר בשיבוש. פירוש אחר ראה בסמוך בדברי הרי"ד. בית מדרשו של הרמב"ן (רמב"ן יבמות ק"ח ע"א; רשב"א שם ק"ז ע"ב; נראה שממנו שאב גם המ"מ גירושין פ"ב הכ"א) מצטטים רק את חלקו הראשון של המשפט, אך ברור שהבינו כפי שהסברנו. (ראה עוד, **פלורסייהם**, **רמב"ן**, נשים, עמ' ק"ח–ק"ט). הרי"ד (פסקי ר"ד יבמות, מכון התלמוד הישראלי, עמ' רפד) השתבש ברוב הדפוסים, אך בכתיב היד שבספריה הבריטית (Add. 26893; Or. 1421) וכן בחלק מהמהדורות (תוספות ר"ד, ביעדנאוויץ עמ' לא) נמצא באופן נכון יותר. ברור שהרי"ד הבין שבשם ר' נחמיה שייך לאחוריו, והתירוץ מסתמים תני דבי ר' כן בשם ר' נחמיה. נראה שנוסחו היה כנוסח כ"ל כאן, ופירושו כמשפט אחד. יש להעיר כי לא מצאנו בירושלמי תניי דבית רבי השונים בשם חכם אחר.**

מקורי בכל אחד מהמקומות, נצטרך להניח שלכל אחת מהמשניות התקיימה מסורת חלופית, שהשתמרה במסגרת סוגיות אלו. אם אכן כך, נראה שאלו מסורות קדומות מאד, שנוגעות ליסודות המשנה.⁴²⁶ אפשרות אחרת היא לטעון שנוסח המשנה הוגה במסגרת הסוגיה, בעקבות הקושיות, ואין לראות בו מסורת על חילוף קדום. אם אכן כך, יש כאן מלאכה מחושבת של תיקון המשניות כולן בהתאם לדברי גידול בר מניימין. אלא שלשון הסוגיה לא מתאימה לאפשרות זו.⁴²⁷

אם בכל זאת נבקש לטעון כי הסוגיה נוצרה באחד מהמקומות, והועברה למקומות האחרים, תעלה האפשרות שבמקור היה חילוף נוסח במשנה אחת בלבד, והעדות על החילוף במשניות האחרות נולדה בעקבות העברת הסוגיה.

בנקודה זו נפנה לבחון את הגרש שהשתמר לנו בקטע סוטה; (עמ' 491 שו' 12–13). בקטע זה, המכיל את פרק ט של המסכת, נמצאות מילותיה הראשונות של הסוגיה, ואחריהן לשון רמז:

הלכ' גדול בר בנימ...> בשם רב כל מקום שהיכשירו גרש שתיתייה עד מטי כעד בעד
אינון

על פי ההפניה, יש להשלים את הסוגיה על פי פרק שישי (שתיתייה) עד המילים כעד בעד אינון.⁴²⁸ עם זאת, כבר ראינו שהסוגיות אינון לגמרי מקבילות,⁴²⁹ ולא ברור כיצד ניתן להפנות מאחת לחברתה. ייתכן לומר שבעל הגרש טעה ולא הבחין בכך שהסוגיות שונות, אך סביר בעיני שההסבר שונה.

אפשרות אחת היא שגרש זה נוצר בתהליך שבעל פה, ולא בתהליך כתוב.⁴³⁰ בתהליך אוראלי, אפשר שגרסן יפנה לסוגיה שאינה לגמרי זהה, מתוך הנחה שהלומד ידע להתאים את הסוגיה למקומה החדש.

אפשר גם שהגרש נוצר בשעה שהסוגיות היו זהות, לפני שהותאמו בכל מקום למשנה המקומית. הגרש מהווה שריד לשלב שהסוגיה כבר הועברה ממקום למקום, אך עדיין שמרה על צורתה המקורית. ייתכן לומר יותר מכן, שהגרש עצמו הוא הוראת העריכה שהורתה להעביר את סוגיית פרק שישי לפרק תשיעי, אך אי אפשר לקבוע זאת בוודאות. אם אכן היו הסוגיות זהות בשעה שנוצר הגרש, יש לשאול מה היתה צורתן. אין אפשרות לברר דבר זה לאשורו, אך ניתן להציע אפשרויות, כל אחת תוביל לתובנות מעניינות. אפשר שהסוגיות הופיעו בשני המקומות לפי הנוסח

עם זאת, בחידושי ר' קרשקש (כתובות כג ע"ב), וכן בר"ן על הרי"ף (שם דף י ע"ב) מופיע נוסח שחסר בו תני דבית רבי כן (מעין נוסח כ"ל בסוטה פרק ט). סביר שגם כאן מדובר בדילוג (וייתכן מאד שתלויים זה בזה), אך אין להוריד מהפרק את האפשרות שמדובר בחסרון מקורי של ההגהה, ששייכת אולי דווקא לסוטה פרק ט.

⁴²⁵ על נוסחים אלה ראה **אפשטיין, מלנה"מ** עמ' 43. אפשר לומר, כדרכו, רואה בנוסחים אלו ברייתות, אך לעתים נראה שמדובר בנוסחים חלופיים במשנה עצמה. ראה כבר **פרנקל, מבוא** יט ע"א. בדיון בפנים אני מתייחס לחילוף כחילוף במשנה עצמה, אך הטענות נכונות (שמא בעוצמה פחותה) גם אם מדובר בברייתות.

⁴²⁶ לגבי חילוף נוסח אחר באותה משנה, כתב אפשר לומר כי "אי אפשר להגיה את כל המשניות" (**אפשטיין, מלנה"מ**, עמ' 152). לגבי החילוף של תניי דבית רבי סובר אפשר לומר (שם, עמ' 63–64) שמדובר בברייתא ולא בנוסח חלופי למשנה (ראה הערה קודמת). הוא מוסיף כי נוסח זה קיים לנו בפירוש בתוספתא כריתות פ"ב. איני נכנס כאן לדיון בנוסחי המשנה והברייתות, אך יש להעיר כי אין וודאות שהדין בכריתות שווה לדין במשניות האחרות. אם אכן מדובר בנוסח חלופי למשנה, נראה שלא נתן אותותיו באף אחד מעדי הנוסח של המשנה שהגיעו לידינו (בכל המקבילות) ושאינו מוכר לבבלי.

⁴²⁷ מסקירת הופעותיו נראה כי תניי דבית רבי מציע נוסחים או ברייתות חלופיים, ולא משמש להגהה מקומית.

⁴²⁸ כפי שכתבתי (לעיל הערה 421) גם להמשך הסוגיה בפרק שישי יש עניין לסוגיית פרק תשיעי, אך היא לא הועברה לשם.

⁴²⁹ מעניין לציין כי **עסיס, מקבילות**, העוסק במקבילות שבמסכת סוטה, כלל לא ציין את המקבילה הזאת. יש כאן דוגמה יפה לקושי שבהגדרת היחס בין תופעת המקבילות וההעברות ובין תופעת הגרשים. לפנינו גרש מפורש וברור, אך הסוגיות אינן "מקבילות".

⁴³⁰ ראה לעיל במבוא עמ' 17–18.

של אחד המקומות. מעביר הסוגיה (אולי יוצר הגרש) סמך על הלומד שידע **להתאים** אותה למקומה החדש, או שלא ביקש להתאים אותה, ורצה להביא אותה רק בשביל הדיון העקרוני בעדות נשים. אפשרות דומה היא שהסוגיה המקורית שנרמזת בגרש כללה את יחידות [א] ו[ג] בלבד, ולא היתה בה קושיה מהמשנה. הגרש הורה להביא את ה"מקור", אך את העימות בין המקור לבין המשנה יוצר הגרסן. רמז לתהליך השלמה כזה ניתן אולי למצוא בנוסח הירושלמי שמצטט בעל 'מגדל עוז' על הרמב"ם.⁴³¹

איך שיהיה, גרש זה נראה שייך לרובד עמוק יותר מזה של רוב הגרשים. קשה מאד לראות בו קיצור של סופר שביקש לחסוך את כתיבת סוגיית פרק ט ולסמוך על סוגיית פרק ו. ייתכן שהגרש עצמו הוא שריד להוראת ההעברה של הסוגיה (שבהמשך שונתה בעקבותיו), אך גם אם לא, הוא נעוץ בפיתוח נוסח שונה, וככל הנראה קודם לזה של הנוסח שלפנינו.⁴³² אפשר שלצורת הסוגיה הקצרה, שכוללת גרש, נותר שריד גם בנוסח כ"ר. כתב יד זה מכפיל את המשפט שבסוף הסוגיה: כעד ועד אינון בעד ועד אינון. אף שאין לדייק יותר מדי בשיבושי הרבים של כתב היד, אפשר שכאן השיבוש שלו נובע מהשלמה של גרש. המילים כעד בעד אינון נמצאות בסוף נוסח הגרש שבקטע הגניזה. ניתן אולי לשחזר שגרש זה הופיע באחד מאבותיו של כ"ר, והסוגיה המלאה הושלמה בגליון אותו כתב יד. סופר מאוחר יותר הכניס את הסוגיה פנימה, בלי למחוק את מילותיו האחרונות של לשון הרמז.

2.2.4 גרש קדום שהוביל לשיבוש נוסח רחב? (*16)⁴³³

בתחילת מסכת ביצה מצאנו סוגיה בעלת שלש מקבילות, ועדי נוסח רבים. לצד כ"ל בשלש המקבילות, מצויים בידינו שני קטעי גניזה לסוגיית ביצה וקטע נוסף למקבילתה בעירובין, וכן כ"ר למקבילה במסכת שביעית:

ביצה (682.8-29) ⁴³⁴	שביעית (208.47-209.23) ⁴³⁵	עירובין (24-469.5) ⁴³⁶
[א] נולדה ביום טוב תיאכל בשבת, בשבת תיאכל ביום טוב. ר' יודה אמ' משם ר'	[א] מהו שיהו אסורין משום ספחין? נישמענה מן הדא: "ר' יהודה	[א] אמ' להן ר' אליעזר: אי אתם מודין לי שאם עירב בככר בראשון שהוא מערב

⁴³¹ הלכות רוצח ושמירת הנפש פ"ט הי"ד: "ובירושלמי גרסינן גידול בר מנימין בשם רב כל מקום שהכשירו עדות האשה באיש האיש מכחיש את האשה והאשה מכחשת את האיש נתני עד אחד אומר נטמאת ואשה אומרת לא נטמאת נתני עד אחד אומר ראיתי את ההורג ואשה אומרת לא ראית תני דבי רבי כן תני בשם ר' נחמיה הולכין אחר רוב הדעות ופריך היך שתי נשים ואשה אחת עשו אותם כשני עדים ועד אחד ומשני הדא דתימר באשה ונשים אבל אם היו מאה נשים ועד אחד כעד עד אינון עכ"ל הירושלמי". כתבי יד של החיבור לא השתמרו, ונוסח הדפוס נחשב לנוסח גרוע. מכל מקום, נוסח זה קיים כבר בדפוס הראשון של המגדל עוז. נראה שנוסח זה נוצר כשמשהו העתיק את סוגיית פרק ו לצד סוגיית פרק ט. אפשר להציע שתהליך זה אירע בשלבי השלמה של גרש. בתחילה העתיקו את סוגיית פרק ו כלשונה, לאחר מכן "עדכנו" אותה כך שתתאים למקומה הנוכחי, אך לא מחקו את נוסח פרק ו. גם אם לא באופן הזה, סביר בעיני שנוסח זה תלוי באופן כלשהו בגרש. נראה לי שתהליך כמו זה שתיארתי (בשלב ראשון העברת סוגיה כלשונה, ולאחר מכן עדכונה) אירע במקומות נוספים בירושלמי, כשבחלקם נותר הנוסח המקורי לצד הנוסח המעודכן.

⁴³² ייתכן שלתופעה זו קשורות סוגיות נוספות, המקבילות במבניהן ושונוות בתוכן. ראה למשל סוגיית שבועות 1355.4-24 לעומת 1358.17-36, שתי הסוגיות עוסקות בנושאים שונים (שבועת העדות/הפקדון) ושואלות על כל אחת את השאלות הרלוונטיות לנושא, אך המבנה שלהן זהה לכל ארכן (כולל מימרות אמוראיות, המתאימות בכל סוגיה למקומה!). סוגיות בעלות מבנה זהה ותוכן שונה קיימות גם בתלמוד הבבלי, וייתכן שאף שם המבנה נשאל מסוגיה אחרת.

⁴³³ את הסוגיה הזאת זכיתי ללמוד בשנת תשע"ז בסמינר על קטעי הגניזה של הירושלמי אצל פרופ' שלמה נאה. אני בטוח שהרבה ממה שעולה כאן שמעתי ממנו, אך איני יודע לומר מה בדיוק. את הטעיות, אם ישנן, כמובן שיש לתלות בי.

⁴³⁴ נוסח הפנים על פי כ"ל. שינויי נוסח מתוך יום טוב, ויום טוב. הסוגיה צוטטה בידי ראשונים רבים, נראה שכמעט כולם תלויים אלו באלו. הערות נוסח חשובות יובאו להלן.

⁴³⁵ נוסח הפנים על פי כ"ל. שינויי נוסח משמעותיים הובאו מכ"ר.

⁴³⁶ הפנים על פי כ"ל. שינויי נוסח מתוך עירובין.

<p>בככר בשיני? שאם אכלו בראשון שהוא עירוב לראשון ואינו עירוב לשיני? הווי שתי קדושות הן! ואינן מתיבין ליה: אין אתה מודה לנו שאין מערבין לאדם כתחילה ביום טוב? הווי קדושה אחת היא! פיס' ר' יהודה או' ראש השנה שהיה ירא שמא תתעבר' כול!⁴³⁸</p>	<p>או' ספחי חרדל מותרין שלא נחשדו עליהן עוברי עבירה" – [לא אמרו אלא שלא נחשדו עליהן עוברי עבירה, ואלו הואיל ולא נחשדו עליהן עוברי עבירה] יהו מותרין. עד כדון ירקו, זרעו?⁴³⁷ איפשר מימר זרעו מותר ירקו לא כל שכנ? ר' שמעון בן לקיש הוה בחיקוק, חמתון מגלגלין בהדין חרדלא. נפל מיניה והוא לא נסב ליה. אמ': מאן דמייתי לי ח(ד)[ר]דלא אנא מורי כר' יונ(ג)[ד]ה.</p>	<p>ליעזר: היא המחלוקת – בית שמי אומ' תיאכל, ובית הלל אומ' לא תיאכל.</p>
	<p>[1.ב.] אמ' ר' בא בר זבדא: הורי ר' חוניא דמן חוורן בבית-חוורן כהדה דר' יודה. [2.ב.] עאל ר' יוחנן ודרש לון כרבנין דהכא וכרבנין דתמן. [3.ב.] ר' אבא בר זמינא בשם ר' יצחק:⁴⁴¹ מן קומי אילין תרתין מיליאי נחת ליה ר' יוחנן מציפורין לטיבריא. אמ' מה אתיתון לי הדין דיינא סבא [דאי אנא] שרו והוא אסר [אנא] אסר והוא שרי?⁴⁴²</p>	<p>[2.ב.] ר' חנינה הורי לציפוראי בספחי חרדל ובביצה כר' יודה. עאל ר' יוחנן ודרש להון כרבנין דהכא וכרבנין דתמן. [3.ב.] ר' אבא בר זמינא בשם ר' יוצדק: מן⁴³⁹ קומי אילין תרתין מיליאי נחת ר' יוחנן מן ציפורין לטיבריא. אמ': מה אייתיתון לי ההן סבא (דאנא)⁴⁴⁰ שרי והוא אסר ואסר והוא שרי?</p>
	<p>[4.ב.] אמ' ר' ווא: אתא עובדא קומי ר' יסא ובעא מיעבד כר'</p>	<p>[4.ב.] אמ' ר' בא: אתא עובדא קומי ר' יסא ובעא מיעבד כר'</p>

⁴³⁷ כי"ר: זרעו ירקו.

⁴³⁸ בעירובין, אין פיסקה, וכן באו"ז (ח"יב הלכות שבת סי' לח) ובשה"ל (סי' רמז). הפיסקה נוספה כאן בטעות (ראה **ליברמן, ירו"ב**, עמ' 274).

⁴³⁹ קטע יום טוב מתחיל כאן, וחסרה בו כל תחילת הסוגיה יחד עם הסוגיה הקודמת. סביר בעיני שמדובר בחסרון פיזי שהיה באביו, וגרם למעתיק לדילוג גדול במיוחד, אך ייתכן שיש לדבר משמעות אחרת. ראה ברשימת הספקות מספר 13.

⁴⁴⁰ יום טוב: נינה שרי. ראה על נוסח זה **נאה, הערות**, עמ' 777–778.

⁴⁴¹ כי"ר: יוצדק.

⁴⁴² כי"ר: אתיתון סבא דאנא אסיר והוא שרי א' ר' אבא...

	<p>יוחנן, כד שמע דרב ור' חנינא⁴⁴³ מתפלגין שרע מינה.</p>	<p>יוחנן, כד שמע דרב ור' חנינה [תרויהון] פליגין שרע מינה.</p>
<p>[ג.1] דאיתפלגון: שיר [י] פתילה שירי מדורה (מדורה) שירי שמן שכבו בשבת, מהו להדליק ביום טוב? רב ור' חנינה תריהון אמרין אסור, ר' יוחנן אמ' מותר.</p>	<p>[ג.1] דאיתפלגון: שירי פתילה שירי מדורה שירי שמן שכבו בשבת, מהו להדליק ביום טוב? ר' (ו)רב ור' (יוחנן) חנינה תריהון אמרין אסור, ור' (חנינה) [יוחנן] אמ' מותר.</p>	<p>[ג.1] דאיתפלגון: שירי פתילה שירי מדורה שירי שמן שכבו בשבת, מהו להדליק ביום טוב? רב ור' חנינה תריהון אמרין אסור, ור' יוחנן אמ' מותר.</p>
<p>[ג.2] אמ' ר' מנא קומי ר' יודן: מכפלה⁴⁴⁹ פתילה גבי ביצה? אמ' ליה: מן מה דנן חמיין רבנן מדמיי לה – הדא אמרה (א)[ה]ינ' (א)[ה]דא⁴⁵⁰</p>	<p>[ג.2] אמ' ר' יודן קומי ר' מנא: מפכא⁴⁴⁷ לה גבי ביצה? אמ' ליה: מן מה דאנן חמיין רבנין מדמיי לה – הדא אמרה היא הדא היא הדא.</p>	<p>[ג.2] אמ' ר' מנא קומי ר' יודן: מה אפכך⁴⁴⁴ לה פתילה גבי ביצה? אמ' ליה: מן מה דאנן חמיין רבנן מדמיי לה – הדא אמרה היא הדא היא הדא.</p>
<p>[ד.1] משום ארבעה זקנים אמרו: הנאכל עירובו בראשון הרי הוא כבני עירו כשיני.</p>	<p>[ד.1] משום ארבעה זקנים אמרו: כל הנאכל עירובו בראשון הרי הוא כבני עירו (בראשון) בשיני.</p>	<p>[ד.1] משום ארבעה זקנים אמרו: הנאכל עירובו בראשון הרי הוא כבני עירו בשיני.</p>
<p>ר' חונה⁴⁵¹ בשם רב: הל' כארבעה זקנים.</p>	<p>רב הונא בשם רב: הלכה כארבעה זקנים.</p>	<p>רב' חונה בשם רב: הל' כארבעה זקנים.</p>
<p>[ד.2] רב חסדאי בעא: מחלפה שיטתיה דרב! תמן איעבד לה שתי קדושות, וכא איעבד לה קדושה אחת!</p>	<p>[ד.2] רב חסדא בעי: מחלפה שיטתיה דרב! תמן הוא עבד לה שתי קדושות, וכא הוא עבד לה קדושה אחת!</p>	<p>[ד.2] רב חסדא בעי: מחלפה שיטתיה דרב! תמן הוא עבד לה שתי קדושות, והכא הוא עבד לה קדושה אחת!</p>
<p>[ה.1] דאיתפלגון: שירי פתילה שירי מדורה שירי שמן שכבו בשבת, מהו להדליק ביום טוב? רב ור' חנינה תריהון אמרין אסור, ר' יוחנן אמ' מותר.</p>	<p>[ה.1] דאיתפלגון: שירי פתילה שירי מדורה שירי שמן שכבו בשבת, מהו להדליק ביום טוב? רב ור' חנינה תריהון אמרין אסור, ור' יוחנן אמ' מותר.</p>	<p>[ה.1] דאיתפלגון: שירי פתילה שירי מדורה שירי שמן שכבו בשבת, מהו להדליק ביום טוב? רב ור' חנינה תריהון אמרין אסור, ור' יוחנן אמ' מותר.</p>
<p>[ה.2] אמ' ר' מנא קומי ר' יודן: מכפלה⁴⁵² פתילה גבי ביצה?</p>	<p>[ה.2] אמ' ר' מנא קומי ר' יודן: מה אפכה⁴⁴⁸ לה פתילה גבי</p>	<p>[ה.2] אמ' ר' מנא קומי ר' יודן: מה אפכך לה פתילה גבי</p>

⁴⁴³ כ"י"ר: דרב ושמואל פליגין שמע מינה.

⁴⁴⁴ יום טוב: אפכי לה; יום טוב: מה פכל... על צורה זאת ראה הפניותיו של עסיס, אוצר, עמ' 934.

⁴⁴⁵ יום טוב: דאתפלגון שרי פתילה שרי מדורה שרי שמן גרש היא הדה היא הדה.

⁴⁴⁶ כך גם בכ"י"ר. מדובר כנראה בטעות משותפת שכן תמיד ר' מנא שואל את ר' יודן, וכן לקמן ביחידה [ה.2] גם בנוסח זה.

⁴⁴⁷ כ"י"ר: מהפכלה גבי ביצה.

ביצה!?	ביצה!?	אמ' ליה: מן מה דאנן חמיי רבנן מדמיי לה – הדא היא הדא היא הדא.
אמ' ליה: מן מה דאנן חמיי רבנן מדמיי לה – הדא היא הדא היא הדא. ⁴⁵³	אמ' ליה: מן מה דאנן חמיי רבנן מדמיי לה – הדא היא הדא היא הדא.	אמ' ליה: מן מה דאנן חמיי רבנן מדמיי לה – הדא היא הדא היא הדא.

2.2.4.1 ביאור הסוגיה

החלק המשותף לשלש הסוגיות עוסק בשאלה אם שבת ויום טוב סמוכים נחשבים ליקדושה אחת או לישתי קדושות, אך ההקשר בכל אחת מהמקבילות שונה. במסכת ביצה הדיון מתפתח סביב דין ביצה שנולדה בשבת הסמוכה ליו"ט או ביו"ט הסמוך לשבת. בעירובין הדיון מתחיל מהאפשרות להניח עירוב אחד לשני ימים סמוכים, ומדין העירוב שנאכל ביום הראשון. ואילו בשביעית הדיון כולו נגזר בעקבות יחידה [ב], אף שאין לו קשר ישיר למסכת.

יחידה [ב] מתארת חיכוך בין ר' חנינה לר' יוחנן, שפסקו פסיקות מנוגדות בשני נושאים. נושא אחד הוא נושא 'שתי קדושות' במסכת ביצה, והשני הוא דין 'ספחי חרדלי' בשביעית. בשני המקרים נחלקו חכמים ור' יהודה, ובשניהם פסק ר' חנינה כר' יהודה, ור' יוחנן פסק כרבנן. יחידה זו מופיעה גם בביצה וגם בשביעית, כיוון שפסיקה אחת קשורה למסכת ביצה והשניה לשביעית. סביר להניח שבמקורן היו שתי המקבילות זהות, אלא שיחידה [ב.2] נשמטה במסכת שביעית מחמת הדומות, כיוון שהיא דומה ליחידה [ב.1] (שבעצמה שייכת רק בשביעית).⁴⁵⁴

יחידה [ב.4] כבר עוסקת בשאלת שבת הסמוכה ליו"ט בלבד, כפי שמוכח מהמשך הסוגיה. יחידה זו שייכת בביצה בלבד, והובאה בשביעית אגב היחידה הקודמת, וכך גם כל הדיון מכאן ואילך. מהסיפור שביחידה זו עולה שר' יוחנן מכאן, ורב ר' חנינה מכאן, חולקים בדין שבת הסמוכה ליו"ט. יחידה [ג.1] מביאה את המקור למסורת שהובאה ביחידה [ב.4]. בשלב זה מתברר שהחכמים נחלקו בדין נר שכבה בשבת, ולא נחלקו בפירוש בדין הביצה. מתוך כך מובאת ביחידה [ג.2] קושיה על ההשוואה בין דין הנר שכבה לבין דין ביצה שנולדה, ובסופה מובא תירוץ הקושיה.

עד כאן מובנת סוגיית ביצה במקומה, וכן גרירתה לסוגיית שביעית (המקבילה בעירובין תידון בסמוך). יחידה [ד.1] מתחילה בלי קישור ליחידה הקודמת, אך גם היא עוסקת בשאלת 'שתי קדושות'. היא מצטטת פסיקה שמלמדת כי רב סובר שיו"ט ושבת הם 'שתי קדושות'.⁴⁵⁵ ביחידה [ד.2] רב חסדא מעמת בין מסורת זו לבין המסורת שהובאה ביחידה [ג.1], ולשם כך מובאת יחידה זו שוב [ה.1]. העובדה שיחידה [ד] לא מקושרת ישירות ליחידות הקודמות, לצד העובדה שמחלוקת רב ר' חנינה עם ר' יוחנן מובאת כלשונה פעם נוספת, מלמדות לכאורה על כך שלפנינו שתי סוגיות שהוצבו זו לצד זו, סוגיה העוסקת בביצה [א-ג] וסוגיה העוסקת בעירוב [ד-ה]. לשתי הסוגיות נושא משותף, מקורות משותפים ואף מבנה דומה, ולכן הקישור ביניהן ברור. בין

⁴⁴⁸ כ"י: מה אפכה לה לפתילה גבי ביצה.

⁴⁴⁹ עירובין: מפכלה.

⁴⁵⁰ עירובין: אי אדה אי אדה.

⁴⁵¹ עירובין: ר' חוּנָה בשם ר' חונה בשם רב.

⁴⁵² עירובין: מפכלה.

⁴⁵³ עירובין: היא הדה היא הדה.

⁴⁵⁴ וכן כתב רטנר (אהצ"י, שביעית, עמ' 84), וראה גם שחזורו של אפשטיין (מדקדוקי א) המשך, עמ' 46.

⁴⁵⁵ המסורת מוכרת גם לבבלי עירובין לח ע"ב.

הסוגיות קיים גם הבדל, הסוגיה הראשונה נראית סוגיה ארץ-ישראלית (ר' בא ור' יסא), ואילו השניה בבליית (רב, רב הונא ורב חסדא).

2.2.4.2 קשיים בסוגיה

הקושי בסוגיית ביצה מתחיל ביחידה [ה.2], שלפנינו זהה לחלוטין ליחידה [ג.2]. ככל הנראה עניינה של יחידה זו לדון בסתירה שהעלה רב חסדא בין פסיקותיו של רב. ר' מנא טוען שהסתירה שרב חסדא הציג אינה סתירה, כיוון שאין דמיון בין הפסיקות של רב, ואילו ר' יודן משיב לו שניתן לדמות אותן. אלא שהלשון שנוקט ר' מנא מדברת על **פתילה וביצה**, כמו ביחידה [ג] ולא על **פתילה ועירוב**, כמו שצריך להיות כאן. אף שזו יכולה להיות אשגרה פשוטה, מתברר שהיא מתועדת בעדי נוסח טובים, ובשלש המקבילות.⁴⁵⁶

קושי נוסף מתעורר בסוגיית עירובין. מה ששייך בעירובין הוא הסוגיה השניה [ד-ה], העוסקת בענייני עירוב. הסוגיה הראשונה, העוסקת בביצה, אינה שייכת לעירובין, אך אפשר שהובאה לשם אגב הנושא שמשותף לשתי הסוגיות (כמו שהובאה "סוגיית עירובין" במסכת ביצה). מכל מקום, אופן ההבאה מעורר קושי. הסוגיה מתחילה מאמצעה, בלי הקשר, ופותחת בטרמין דאיתפלגון שלא ברור על מה הוא מוסב. נראה שקושי זה גרם למחלק הפסקאות בכ"ל (או באביו) להוסיף פסקת משנה לפני משפט זה, ולהסב אותו עליה. ברור שבעיה זו נוצרה בעקבות העברה מכנית של הסוגיה מביצה לעירובין, שלא טרחה להתאים את הסוגיה להקשר במסכת עירובין.⁴⁵⁷ הבעיה מתעצמת ביחידה [ג.2], שבהקשר החדש אין לה כל פשר – מופיעה בה קושיה על מעשה [ב.4] שלא הובא בסוגיית עירובין. לפי זה נראה שהסוגיה כולה, לרבות החלק העוסק בעירוב, עברה כצורתה מביצה לעירובין, אף שמצד עניינו מתאים חלק זה היטב דווקא למקומו בעירובין.

ייתכן שמה שתואר הוא תולדה של שיבוש מקרי: מעיקרא הופיעה הסוגיה העוסקת בעירוב במסכת עירובין, ומשם העוברה למסכת ביצה. סופר מסוים של מסכת עירובין הפנה, על ידי גרש, להשלמת הסוגיה על פי המקבילה בביצה, והמשלים גרר בטעות גם את סוגיית ביצה.⁴⁵⁸ אם זהו הפתרון, זו טעות קדומה למדי, שכן היא משותפת גם לפלימפססט עירובין.⁴⁵⁹ אם לא נלך בדרך זו, נאלץ להניח כי מקור הסוגיה כולה, כולל החלק העוסק בעירוב, במסכת ביצה. הכוונה למקור הסוגיה הערוכה ולא למקורם של רכיביה, שאין לדעת היכן נוצרו. הסוגיה הערוכה והשלמה עברה כולה למקבילה בשביעית, בגלל הנגיעה לספחי חרדל, ועברה בצורה לקויה גם לעירובין.⁴⁶⁰

⁴⁵⁶ הפרשנים התמודדו עם הקושי בדרשים שונות: **מהר"א פולדא** כתב שכל היחידה מובאת כאן 'אגב גררא'. **קרנן העדה** פירש שמדובר בחלק מהקושיא של רב חסדא. היינו שקושיית רב חסדא על שיטת רב מתבססת על כך שר' יודן הסביר שיש לדמות פתילה לביצה, ולכן יש להניח שלפי רב מדובר על קדושה אחת. קיים קושי רב בהנחה שרב חסדא הסתמך על דברי ר' יודן (בדיון עם ר' מנא!). גם אם נניח שהדברים אינם דברי רב חסדא, והם דברי סתם התלמוד שבה לבאר את קושיית רב חסדא, אין בהם צורך, כיוון שהובאו בחלק הקודם של הסוגיה. **הגר"א** הגיה עירוב במקום ביצה – ובכך יצר מהלך חלק. וראה עוד להלן.

⁴⁵⁷ כך כבר כתב בשיירי קרבן שם. ראה עוד אצל **ליברמן**, **על הירושלמי**, עמ' 15; **אלבק**, **מבוא**, עמ' 499; **פרנצוס**, **מבוא** עמ' 33. הם גם מוסיפים את העובדה שתמן והכא בדברי רב חסדא [2.ד] מותאמים דווקא לסוגיית ביצה ולא לסוגיית עירובין. אם כך, גם יחידה זו, שמצד עניינה נראית מתאימה יותר בעירובין, נמצאת לפנינו בנוסח ביצה. וראה עוד להלן.

⁴⁵⁸ או לחלופין, לא הביא מספיק מסוגיית ביצה. ראבי"ה ה' יו"ט סי' תשטו מצטט מביצה ומעירובין גם יחד, ומתחיל מתחילת הסוגיה בביצה. אפשר שהיתה לפניו כל הסוגיה גם בעירובין. לעומת זאת, הוא לא מביא כלום מיחידה [ד] והלאה, אך אין לדעת בוודאות אם היתה לפניו או לא.

⁴⁵⁹ קטע זה כתוב כנראה באותו כתב יד של קטע סוטה. על תופעה דומה שקרתה לדעתי בקטע זה של סוטה ראה להלן §2.2.7, אך יש להעיר כי שם נוסח כ"ל **שונה** מנוסח קטע הגניזה. לעדים אלו מצטרף גם נוסח האו"י (לעיל הע' 438).
⁴⁶⁰ יש להתלבט אם הכוונה היתה להעביר למסכת עירובין את הסוגיה כולה, אך המעביר התחיל מאוחר מדי, או שמא הכוונה היתה להעביר את חלקה השני בלבד, אך הוא התחיל מוקדם מדי. ליברמן (לעיל הע' 457) כתב שהמעתיק היה

2.2.4.3 כיצד נוצרה הסוגיה

ההנחה שהסוגיה והשיבוש שבה נולדו במסכת ביצה, ועברו משם למקבילות, עשויה לסייע בפתרון הקושי בנוגע ליחידה [ה.2]. ברצוני להציע כי הנוסח בקטע יום טוב מייצג את הנוסח המקורי של הסוגיה, שהוביל לשיבוש בכל עדי הנוסח. באמצע יחידה [ה.1] מופיע בקטע גניזה זה גרש שמסתיים במילותיה האחרונות של הסוגיה (עמ' 373 שו"י 13–14):

דאתפלגון שרי פתילה שרי מדורה שרי שמן גרש⁴⁶¹ היא הדה היא הדה

מעין גרש זה מופיע גם בציטוט הירושלמי אצל אחד מראשוני אשכנז⁴⁶². מיקומו של הגרש מלמד לדעתי שהוא לא מכוון להפניה למקבילות⁴⁶³, שאם כן היתה הסוגיה כולה נרמזת בו, ולא רק חלק קטן ממנה. סביר יותר שהגרש מכוון להשלמה מתוך סוגיה זו עצמה, על פי יחידה [ג.1–2], הוזהה ליחידה שחסרה בקטע הגניזה. התוצאה שמתקבלת מהשלמת הגרש על פי יחידה [ג.1–2] זהה למה שבכתבי היד שלפנינו, אך נראה לי שאין זו כוונת הגרש המקורית. לדעתי, בגרש טמונה הוראה **להתאים** את המהלך שהופיע קודם לכן למקומו החדש, ולא רק להעתיק אותו כלשונו. התאמת המהלך פשוטה ביותר, ודורשת החלפה של מילה אחת בלבד, המלה ביצה במילה עירוב. למרות זאת, משלים כלשהו העתיק את הסוגיה כלשונה, וכך יצר נוסח קשה. אם הצעתי נכונה, תופעה זו התרחשה בשלב קדום למדי, לפני שהסוגיה עברה למקבילות בעירובין ובשביעית.⁴⁶⁴

אם אכן כך, קטע הגניזה משמר כאן את תולדות התפתחות הסוגיה משלב קדום למדי. **בשלב ראשון** נקבעה יחידה [ד], הסוגיה הבלבית בעניין עירוב, במסכת ביצה.⁴⁶⁵ **בשלב השני** (המתועד בקט"ג) הוצמד אליה הדיון [ה] שנערך בסוגיית ביצה, שנרמזו בגרש בלבד.⁴⁶⁶ **בשלב שלישי**

צריך להתחיל מילה אחת מאוחר יותר (לאחר דאתפלגון) אבל לא דק, שכן עדיין היתה נותרת יחידה [ג.2] בלי כל הקשר.

⁴⁶¹ בקטע מסומן קו (גרש) מעל האות ר. מבדיקה שלי, סופר זה נוהג לסמן כך רק קיצורים (כגון ר' של רבי וכדו'), ואם כן מסתבר שהבין כי מדובר בקיצור, אך אין לדעת אם הבין את מלא משמעותו. סימון כזה מעל הגרש מצינו גם בגרש 2, בגרש 15 (אבל שם אולי לא מיד הסופר – ראה הדיון ב1.3.4.3§) ובגרש 43 (כ"י אסקוריאל). ייתכן שהסימן הופיע גם באחד מאבותיו של גרש מספר 7, ובגללו הפך גרש לגרש (הסימן הגרפי הובן בטעות כ"י). גרש זה מופיע באותו טופס כמו גרש 15.

⁴⁶² **קופר, תשובות**, עמ' 107.

⁴⁶³ אפשטיין (**מל"א**, עמ' 327) העיר ש"ישנו בעירובין ובשביעית", ולא הבנתי אם סבר שמפנה לשם.
⁴⁶⁴ תופעה דומה מאד אירעה לדעתי גם בסוגיית מסכת סוטה (917.3–17). בראש הסוגיה שם נמצאת השוואה בין דיני ממזרות לבין דין קינוי בסוטה, ועל כך מוקשית קושיה: מה אפכה ליה פיזר גבי קינוי?! אחרי הקושיה מובא דיון בנוגע לשאלה אם קידושין תופסים ביבמה (אותו דיון שנרמזו בגרש מס' 36 – עיין שם), ואחריו מופיעה שוב קושיה דומה וייתכנויה מה אפכה לה פיזר גבי קידושין?! אחרי כל אחת משתי הקושיות מופיע משפט זהה: התורה אמרה: "וקנא את אשתו" - אפילו מקצת אשתו! שמתאים רק לקושיה הראשונה שעוסקת בקינוי! נראה שהקושיה הראשונה "הוכפלה" במהלך יצירת הסוגיה, אך הותאמה למקומה החדש באופן חלקי בלבד. ההשוואה בין הסוגיות טעונה עיון נוסף, כיון שהיא עשויה ללמד הן על התופעה שכאן והן על מה שבגרש 36.

⁴⁶⁵ ייתכן שקיים שריד לפיתוח אחר של הנוסח בספר התרומה (שבת סי' רנג – מובא בשה"ל סדר עצרת סימן רמז, או"ז ח"ב סי' קלט ושם סי' ח, שו"ת או"ז סי' תשנו). נראה שגם הציטוט שבשו"ת הרי"ד סי' עו מתבסס עליו). בציטוט הירושלמי שלו מובאות יחידות [ד.2–ה.1] ואחריהן הוא מוסיף "ואין יותר אחרי כן מדבר זה". נראה שהדיון של ר' מנא עם ר' יודן לא הופיע לפניו ביחידה [ה], או מפני שלא הועבר לשם (בצדק), או מפני שנמחק מפתא קושיו. עוד יש להעיר כי ייתכן שלפני ספר התרומה ואף לפני ראשונים אחרים (סמ"ג לאוין סה) לא היתה יחידה [ד.1], שכן הם מפרשים את דברי רב חסדא וכותבים שהוא מכוון לסוגיית עירובין. לפנינו הקישור של דברי רב חסדא לסוגיית עירובין מפורש בגוף התלמוד, ולכן נראה שלפניהם היתה חסרה יחידה זו, ונוקקו לפרש את הדבר. את הפירוש הזה הם יכלו ללמוד מהמקבילה בבבלי, ואולי הם מייצגים שלב אחר ביצירת הסוגיה: עדיין צריך עיון.

⁴⁶⁶ על העובדה שיחידה [ה] אינה מעיקר הסוגיה עמד כבר בעל קרבן העדה, אלא שהוא הסביר שיחידה זו באה כדי להסביר את קושיית רב חסדא. לדבריו, כדי לבסס את קושיית רב חסדא, מביא התלמוד את דברי ר' יודן היא הזא היא הזא שמשמעותם היא שרב סובר שיקדושה אחת היא. **פרינוס, מבוא**, עמ' 32–33, מפרש בדרכו של ק"ע (אך אני מסופק אם ירד לסוף דעתו – עיי"ש) אבל מציע שאולי הובאו דברי רב חסדא כפירוש לאון חמיי רבניו מדמיי לה, כלומר, היכן ראינו שמדמים ביצה ופתילה? בדברי רב חסדא. על דבריו יש להעיר כי בירושלמי נפוץ מאד השימוש באון חמיי רבניו מבלי להביא מקור לדבר, ולהיפך, בדרך כלל מעשי החכמים הם עצמם המקור. מוסקוביץ' (**מצוטטות**,

(המתועד בשאר העדים) משלים כלשהו נענה והעתיק את יחידה [ה] לכאן, אך טעה⁴⁶⁷ ולא התאים את היחידה למקומה החדש. תהליך זה כולו התרחש בטרם עברה הסוגיה למקבילותיה בשביעית ובעירובין.⁴⁶⁸

למעשה, ההנחה שהדיון של ר' מנא עם ר' יודן לא התרחש פעמיים באותה צורה מסתברת ביותר.⁴⁶⁹ גם ההנחה שר' מנא אמר את דבריו כתגובה לדברי ר' בא הארץ-ישראלי, ולא בעקבות דברי רב חסדא הבבלי, הגיונית (אך לא הכרחית). פעולת ההתאמה הנדרשת בעקבות הכפלת הסוגיה היא פעולה פשוטה ביותר, ודומה באופיה לתיקונים המוכרים מסוגיות אחרות. כוונתי להחלפות של תמן-הכא הנפוצות מאד בסוגיות מקבילות. ההתאמה במקרה זה פשוטה יותר, שכן היא דורשת החלפה של מילה אחת בלבד. אם השחזור נכון, בכוונת הגרש המקורית מתבטאת יצירה מלאכותית של דיון אמוראי, על ידי ההעברה והכפלה ממקום למקום. העורכים שהוסיפו את סוף הסוגיה נטלו לעצמם את האפשרות להכניס מילים בפיהם של אמוראים, בעזרת נתינת הקשר חדש לדיון שלהם. במקום אחר (בדיון על גרש מס' 26) שיערתי שאותו תהליך עצמו הוביל אולי ליצירת נוסחים חדשים במשנה. במקומות אחרים הועברו סוגיות שהתאמתן למקומן החדש אינה פשוטה, וכך נוצרו לעתים סברות חדשות (ראה 2.2.6).

2.2.5 הגרש המתועד ביותר – השלמת הסוגיה? (27, *21)

בפרק הקודם של העבודה (1.2.2) עלה כי רוב הגרשים מיוחדים לעד נוסח אחד בלבד, ואינם מופיעים בעדי הנוסח האחרים. יוצאים מן הכלל הם גרש אחד המשותף לכי"ל וכי"א, וארבעה גרשים במסכת סוטה, המשותפים לכי"ל ולכי"ר. לפחות לגבי האחרונים, סביר להניח שזו עדות לאב משותף של שני כתבי היד, שממנו הגיעו הגרשים.

עמ' 35 הע' 19), עוסק בביטוי זה, כולל בסוגיה שלנו. הוא מראה כי במקרים ספורים אנו חמיין רכיין מתייחס למו"מ למדני, ולא למעשים, ובמקרים אלו יכול לבוא מקור המדגים מו"מ זה, מעין פירוש פרנצוס כאן. אם נסביר כדבריהם, הרי שהעברת יחידה [ה] כולה היא טעות, שכן מספיקה העברה של יחידה [ד] בלבד, ואז היקף השיבוש גדול יותר. במסגרת פירושו עוסק פרנצוס במוצאן של המסורות על דברי רב. הירושלמי מכיר מחלוקת מפורשת ב**פתילה** ופסיקה מפורשת ב**עירוב**, ומעיד כי חכמים מדמים פתילה לביצה (ולכל הפחות ר' יסא דימה אותם). בבבלי (עירובין לח ע"ב) רב חסדא מקשה מפסיקה מפורשת ב**ביצה** (נמצאת גם בבבלי ביצה ד ע"א) לפסיקה ב**עירוב**, ולא מוכרת התייחסות לפתילה. פרנצוס מציע כי רב חסדא הכיר את המסורת שבירושלמי (פתילה) אך בחר להקשות מביצה (כפי שאומר הבבלי) ומכאן ראה שהוא דימה את הדברים. כפי שכתבתי לעיל, לא נראה לי שזה תפקידם של דברי רב חסדא בסוגיה, אך מנגד ייתכן שעולה כאן עניין אחר. אם אכן הקשה רב חסדא מביצה לעירוב, כפי שמצינו בבבלי, אולי מקומם העיקרי של דברי רב חסדא בירושלמי הוא כאן, בסוגיית ביצה. בניגוד למה שכתבתי קודם לכן, אין כאן "סוגיית עירובין" שהועברה לביצה אגב סופה, אלא סוגיה שמראשיתה קשורה באופן הדוק לסוגיית ביצה. רב חסדא הקשה מדין **ביצה** לדין **עירוב**, וכלל לא הכיר את המסורת (הא"י?) על פתילה. לפי זה יש להניח כי למסדר הירושלמי שסידר כאן את דברי רב חסדא היה מובן פירושם **המקורי**, בניגוד למעביר של יחידה [ד]. סוגיה משוערת כזאת (לפני העברת יחידה [ד]) קיימת בבבלי ביצה ד ע"א, אך שם לא בשם רב חסדא אלא משם סתם התלמוד. פרנצוס עצמו (שם עמ' 22–21) רומז לטענה זו, אך מבין את התפתחות הסוגיה באופן שונה. ניתוח מפורט של מקבילות הבבלי והירושלמי כאן ראה אצל **קרצ'מר-רזיאל, ביצה**, עמ' 84–88.

⁴⁶⁷ לפי פירוש קרבן העדה (לעיל הערה 456) המעתיק לא טעה אלא נענה לכוונה המקורית של הגרש. העברת היחידה לכאן נועדה לבאר את דברי רב חסדא בעזרת דברי ר' יודן, שהובאו כלשונם. גם לדבריו מדובר בהעברה מלאכותית שנעשתה במסגרת הנוכחית, ולא בדיון מקורי על דברי רב חסדא, ואם כן עיקרי הדברים זהים למה שכתבתי כאן. בכל זאת נראה לי יותר שמדובר בטעות.

⁴⁶⁸ כמו במקרים אחרים, גם כאן ניתן להתלבט בשאלת תפקודו המדויק של הגרש. לפי השחזור שלי, הצורה עם הגרש היא הצורה הקדומה ביותר בין כל נוסחי הסוגיה המוכרים לנו. קשה להכריע אם משמעות הדבר שהגרש הוא גם צורתה המקורית של הסוגיה – כלומר שהוא המורה להעביר לראשונה את יחידה [ה] למקומה, בהתאם לתיאוריה של רוזנטל, או שהגרש הוא רק צורת מסירה של הסוגיה, אך ההעברה התרחשה בשלב אחר. ראה דיון על כך בפרק **הסיום**.

⁴⁶⁹ בעל ספר חרדים פירש שהדיון אכן התרחש פעמיים, כי אחרי שר' מנא שמע את דברי רב חסדא הוא הקשה שוב (ובכך ביקש גם לתרץ את דברי רב חסדא), אך קשה לתפוס את פירושו כתיאור היסטורי (שר' מנא שמע את דברי רב חסדא רק בשלב שהם מופיעים בסוגיה). ראה עוד את הערות פרנצוס שם.

לאחד מתוך ארבעה אלו מצאנו עדות נוספת בקט"ג,⁴⁷⁰ ומשכך הוא הגרש המתועד ביותר – בשלשה עדים שונים. גרש זה סומן ברשימה כגרש חריג מפאת הקושי להבין את תפקידו, כפי שיתואר להלן. כיוון שגרש זה שייך לסוגיה ארוכה בעלת מקבילות רבות, השוואת המקבילות והערות הנוסח יבואו בנספח ב. כאן אתמקד רק במה שקשור לגרש עצמו. הציונים ליחידות הסוגיה [א], [ב] וכדו', מתייחסים לחלוקה שבטבלת ההשוואה בנספח.

2.2.5.1 הגרש

הסוגיה מופיעה בפרק הראשון של מסכת סוטה, ויש לה שלש מקבילות – בסנהדרין, בשבועות ובכתובות.⁴⁷¹ בסוגיית כתובות עצמה, בכתב יד ליידין, מצאנו גרש (מספר 27) המפנה להשלמה על פי המקבילה בסוטה,⁴⁷² אך הסוגיה שם הושלמה בגליון, ככל הנראה מתוך כתב יד אחר. הסוגיה עוסקת ב"עדות מיוחדת", כלומר, עדים שמעידים על אירוע שראו בזמנים נפרדים, או עדים שלא ראו בדיוק את אותו האירוע. הסוגיה עוסקת בברייתא (מופיעה גם בתוספתא סנהדרין וגם בבבלי בכמה מקומות) שמציגה מחלוקת בין ר' יהושע בן קרחה וחכמים בנוגע לדין זה, ריב"ק מכשיר את העדים שראו בנפרד, וחכמים פוסלים. עיקר הסוגיה (הן בבבלי והן בירושלמי)⁴⁷³ מוקדש לעיסוק במקרים שחכמים מודים בהם לריב"ק, ובעיקר בדין עדים המעידים על סימני בגרות.

בסוף הסוגיה בסוטה, בסוף משפט שהוא גם סוף עניין, מופיעה המלה גרש בלבד, בלי תוספת מילים אחריה, ובלי סוגיה קטועה לפניה. מילה זו מופיעה כצורתה בכתב יד ליידין, ושיבושה נמצא גם בכי"ר (גרבו).⁴⁷⁴ בקטע הגניזה סוטה⁴⁷⁵ (עמ' 473 שו' 29) הסוגיה נקטעת כמה מילים קודם לכן, באמצע משפט, ושם מופיע הגרש. המילים החסרות בקטע זה הושלמו בתחתית העמוד, ככל הנראה ביד אחרת.

2.2.5.2 הסברי אפשטיין וליברמן

כאמור, הסוגיה במסכת סוטה מסתיימת במקום הגיוני, ולא נראה שחסר בה כלום. הדבר הוביל חוקרים לשער מה משמעותו של הגרש. **אפשטיין** הצביע על המקבילה בסנהדרין, שבה הסוגיה ממשיכה ודנה בעדים שבאו להעיד זה שלא בפני זה (יחידה [ה]). לדעתו המשך זה שייך גם בסוטה, והגרש מורה להשלים אותו, כדרכם של הגרשים.

מצד תוכן הדברים ראוי להעיר כי המשך הסוגיה בסנהדרין לא שייך לסוגיית סוטה, ולמעשה גם לא לסוגיית סנהדרין. הסיבה שהמשך זה נמצא בסנהדרין קשורה כנראה לברייתות שמופיעות בסוגיה. הברייתא העומדת במרכז סוגייתנו ([ד.1]), והברייתא שמופיעה בהמשך סוגיית סנהדרין, סמוכות זו לזו בתוספתא שם (סנהדרין פ"ה ה"ה), ונידונות יחד ביחידה [ה] של סוגיית סנהדרין. על אף הקשר הרופף, טוען אפשטיין שהמשך ראוי לבוא גם בסוטה (ונראה שגם בשאר

⁴⁷⁰ מבין הגרשים האחרים בסוטה לאחד בלבד (24) מצאנו עד נוסח נוסף (סוטה) – ושם הסוגיה מופיעה במלואה. לצד מצאנו קיצור אחד נוסף במסכת סוטה (גרש 25) אך לא מופיע בו 'גרש' מפורש. קיצור זה קיים בכי"ל בלבד, הסוגיה מופיעה במלואה בכי"ר, קט"ג אחד וקט"כ אחד – ראה דיון בסוגיה זו להלן § 2.2.7.

⁴⁷¹ ראה גם לעיל הע' 118.

⁴⁷² בניגוד לרוב הגרשים, ציון הגרש נמצא במקום הגיוני מבחינת העניין, בנקודה שמסתיימת הברייתא ומתחיל הדיון האמוראי. אפשר שנתון זה מלמד על כך שהגרש נוצר בשלב שהרכיבים עוד הובחנו זה מזה (בשינון על פה?), או שהוא מלמד שבמקור הופיעה הברייתא בלבד, והדיון האמוראי נוסף מאוחר יותר.

⁴⁷³ דיון נרחב בסוגיה זו בשני התלמודים ראה **סבתו, עדות**.

⁴⁷⁴ אפשטיין (**מלס"א**, עמ' 325) הסביר שגרבו הוא שיבוש של גר' כו', כלומר כולה. גר' במקום גרש אינו מצוי לפנינו, מלבד אולי בגרש 23, שהשתבש בכי"ר (ובמקורו היה כנראה גר). לא מצאנו את הצירוף גרש כו' עומד בפני עצמו (אלא תמיד עם ציון נוסף). נראה שמדובר בשיבוש פשוט של המלה גרש עצמה, כמנהג שיבושי כתב יד זה. וכן נראית דעתו של ליברמן (**תיקוני או**), עמ' 107.

המקבילות). לדעתו, כהדא שמופיע בתחילת יחידה [ה] הוא כמו 'אמר מר', שקושר בין יחידה זו לבין היחידות שלפניה.⁴⁷⁵

כאמור, יחידה [ה] עצמה לא רלוונטית לסוגיית סוטה, שכן היא עוסקת בעדים שלא ראו כאחד ולא בעדים שלא באו כאחד. אם היתה מופיעה יחידה זו בסוגיית סוטה, לא היה בכך קושי, שכן סוגיות רבות מובאות בשלמותן גם אם יש צורך רק בחלקן. עם זאת, ההשערה שהגרש מורה להשלים דווקא את היחידה הזאת, תמוהה. לפי שחזור זה, קשה להבין מדוע מופיעה הסוגיה כמעט במלואה, ורק החלק הפחות רלוונטי נרמז בגרש.⁴⁷⁶ בנוסף, מקומו של הגרש בסוף עניין, ולא באמצע כבדרך כלל,⁴⁷⁷ מורה לכאורה על כך שאין זה סתם מעתיק שקיצר.

ליברמן⁴⁷⁸ העלה, לצד הצעתו של אפשטיין, הצעה נוספת. הוא מציע שבעבר היתה הסוגיה כולה רמוזה בעזרת גרש,⁴⁷⁹ ואף שבהמשך הושלמה צורתה המלאה, לא נמחקה המלה גרש.⁴⁸⁰ לדבריו, יש להניח שהשלמת הסוגיה ארעה באביהם המשותף של כ"ל וכ"י, שכן בשניהם נותרה המלה גרש. הצעת ליברמן נתקלת בקושי רב בעקבות נוסח קטע סוטה. כאמור, בקטע זה הסוגיה מסתיימת שני משפטים מוקדם יותר, ובכל זאת נמצא בסופה גרש. לפי שיטת ליברמן קשה להבין את מערכת היחסים שבין כתבי היד. התהליך שתיאר ליברמן – סוגיה שנרמזה והושלמה מבלי שנמחק לשון הקיצור – הוא תהליך יחודי,⁴⁸¹ ולא סביר שיקרה באותה נקודה בשני עדים עצמאיים. אם כך, יש לכאורה להניח שקטע זה הוא קרוב של כ"ל וכ"י, וכולם צאצאים של אותו אב שבו קרה התהליך. אלא שאז יש לומר שסופר הקטע דילג, בלי כל סיבה נראית לעין, על המשפט האחרון של הסוגיה, ואף על פי כן שמר דווקא על המלה גרש. תיאור זה לא נראה לי סביר.

קטע הגניזה מאתגר גם את הסברו של אפשטיין. אמנם לכאורה יכול נוסח הקטע לייצג מעשה מעתיק, שבאמצע הכתיבה החליט להפסיק להעתיק את הסוגיה והפנה למקבילה, אך הצטרפות עדי הנוסח האחרים מקשה לקבל זאת. הסבירות ששלשה מעתיקים שונים (ואפילו שנים, אם נניח שכ"ל וכ"י אכן תלויים באב משותף) החליטו לקצר באותה סוגיה, אך בחרו לשם כך בנקודות שונות (כשיכלו להתחיל לקצר כבר מתחילת הסוגיה) נמוכה. גם כאן לא סבירה בעיני האפשרות שנוסח הקטע היה בעיקרו שווה לנוסח כתבי היד האחרים, והחסרון שבו מקרי (עינו של הסופר דלגה, במקרה, מהמילה שלישית למלה גרש).⁴⁸²

2.2.5.3 הצעה חדשה

⁴⁷⁵ לכאורה לא דק, שכן 'אמר מר' מצטט דברים שנאמרו קודם לכן, וברייתא זו כלל לא הובאה לפני כן. אך כוונתו שיחידה זו מסתמכת בדיון שלה גם על הברייתא שהובאה קודם לכן. כבר תפס אותו על כך עסיס (מקבילות, עמ' 116).

⁴⁷⁶ אלא אם נניח שהסוגיה השלמה לא היתה לפנינו בשום מקום, כיוון שנרמזה במקבילות, ורק סוף סוגיית סנהדרין היה לפניו, אך לדעתי קשה להניח כך.

⁴⁷⁷ ראה § 1.3.2.

⁴⁷⁸ ליברמן, תיקוני (ו), עמ' 107.

⁴⁷⁹ ממש כמו שנראית לפנינו המקבילה בכתובות (גרש 27), ואם כן מדובר בסוגיה שמופיעה באותה צורה רימוזית בשני מקומות, דבר שעשוי כבר ללמד על מנהג. אך ראה להלן שדעתו לא נראית לי.

⁴⁸⁰ מעין מה שקרה בגרש 1 (ראה § 2.1.1).

⁴⁸¹ לא מצאנו עוד מקרה שסוגיה הושלמה והמלה גרש עצמה נותרה בה (בגרש מספר 1 שהובא לעיל לא נותרה המלה גרש). הסיכוי שהדבר יקרה באותו מקום בשני עדים לא תלויים – נראה רחוק.

⁴⁸² ועוד שהמשלים בגליון הקטע שיבץ את השלמתו לאחר המלה גרש, וכנראה הבין שלא מדובר בדילוג שחל לפניו, עד כמה שניתן ללמוד ממעשיו.

ייתכן שקטע הגניזה מאפשר להציע – בזהירות – אפשרות אחרת. שמא ניתן לומר כי קטע הגניזה, עם ההשלמה שבשוליו, משמר בעצמו את מה שהתרחש באביהם של כ"ל וכ"ר⁴⁸³. כלומר, באביהם של כ"ל וכ"ר נראתה הסוגיה כמו בקטע הגניזה, המשפט האחרון היה חסר בה, ובסופה הופיע גרש. בהמשך, הושלם המשפט בגליון, כפי שהוא בקטע הגניזה, אך בכ"ל וכ"ר כבר נכנסה ההשלמה לנוסח הפנים. לפי הצעה זו, אפשר שתפקיד הגרש המקורי היה כדברי אפשטיין, להפנות למקבילה בסנהדרין. מי שהשלים את המשפט בגליון לא הבין שעליו להשלים את הסוגיה כולה, והשלים רק משפט אחד. מאידך, אפשר שכל תפקידו של הגרש היה לרמוז להשלמת המשפט החסר, בדיוק כפי שעשה המגיה.

אם הורה הגרש להשלים את המשפט הזה בלבד, אפשר שהוא לא כיוון להשלמה על פי המקבילות, אלא על פי סוגיה זאת עצמה. הגרש הורה להשלים את המשפט האחרון על פי משפט שהופיע קודם לכן בסוגיה, בהתאמה קלה למקומו החדש. לומד המכיר את דרכי הירושלמי, יכול להשלים את המשפט בקלות רבה, בעזרת שימוש בשורות שלפני כן. לשם כך אציג כאן את תמונת הקטע ואת העתקתו:

סוטה א (עמ' 473 שו' 25–29)	כתב יד לידן
<p><...אתם בארבעה > <...> זה מעיד. <... על שנים > על שנים שמא<ימה וחתימה צריכה שנה...>. <דים וכה כל סימן > <...>ים ר' חנניה יליף לה משני חזקה אילו אחד >...<שונה שניה⁴⁸⁶ ושלישית גרש⁴⁸⁷ O בגליון: <...>עיד שאכלה שנה רב. <...>? <...>קָה וחזקה צריכה ש?>...</p>	<p>אמ' ר' מנא: יאות אמ' ר' חגי! אילו שטר שהוא מחותם בארבעה עדים וקרא עלוי ערער, זה מעיד על שנים וזה מעיד על שנים – שמא כלום הוא?! ואין כל חתימה וחתימה צריכה אלא שני עדים?! [וכה כל סימן וסימן צריכה שני עדים].⁴⁸⁴ ר' חנניה יליף לה משני חזקה. אילו אחד מעיד שאכלה שנה ראשונה ושנייה (ושלישית), ואחד מעיד שאכלה רביעית חמישית וששית⁴⁸⁵ – שמא כלום הוא?! ואין כל חזקה</p>

⁴⁸³ מפתה לומר שקטע זה עצמו הוא שריד של אחד מאבותיהם של כ"ל וכ"ר, אך קשה להניח דבר כזה על סמך טקסט קצר כל כך. מכל מקום, לא מצאתי ראיות לחוכיה או לסתור טענה כזאת על בסיס מה שלפנינו.
⁴⁸⁴ המוסגר ישנו גם בכ"ר.
⁴⁸⁵ כ"ר: שנה ראשונה ושליש' ואחד מעיד שאכלה רביעית חמישית ששים.
⁴⁸⁶ ייתכן שבמקור היה ושני והוגה לשניה אך אפשר שמדובר רק בקמטים בדף – איני בטוח.

<.. וכה כל ... >..	וחזקה צריכה שני עדים! [וכה] (ו)כל סימן וסימן צריך שני עדים! (גרש)
--------------------	--

המבנה של דברי ר' מנא ושל דברי ר' חנניה זהה, אך ר' מנא מדבר על שטר, ור' חנניה על עדי חזקה. ניתן "לבנות" בקלות את דברי ר' חנניה על פי הצורה של דברי ר' מנא, בהתאמות הנדרשות. ניתן להציע כי הוראת המלה גרש היתה להשלים את המשפט בעזרת המשפט שלפניו, ותו לא.⁴⁸⁸

ההצעה שהצעתי כאן דומה בכמה מאפיינים לדיונים שערכתי בגרש 26 ובגרש 16*. במקרים אלו טענתי שהגרש מורה להשלים את הסוגיה ולהתאים אותה למקומה החדש. גם כאן אני מציע שהגרש מורה להתאים את המשפט, אך כאן הדבר נעשה בתוך גבולות הסוגיה ובנוגע למשפט קצר אחד.⁴⁸⁹ העובדה ששלוש הדוגמאות הללו נמצאות דווקא בקטעי גניזה, ושכולן מושלמות בעדי הנוסח האחרים, עשויה ללמד על כך שאלו שרידים לתופעה קדומה יחסית.

2.2.6 התאמת הסוגיה? (3)

במסכת ערלה ובמסכת שביעית מצאנו סוגיות מקבילות:⁴⁹⁰

ערלה כ"ר	ערלה (43-336.33) ⁴⁹¹	שביעית (203.49-204.9) ⁴⁹²
[א] ר' פדת ר' יסא בשם ר' יוחנן: ר' שמעון ור' יהושע שניהם אמרו דבר אחד. תמן תנינן: "ר' שמעון או: אין לקט" שביעית מפני שאינו פרי".	[א] ר' פדת ר' יוסי בשם ר' יוחנן: ר' שמעון ור' יהושע שניהם אמרו דבר אחד. תמן תנינן: "ר' שמעון או: אין לקט" שביעית מפני שאינו פרי".	[א] ר' פדת ר' יוסה בשם ר' יוחנן: אתייה דר' שמעון כר' יהושע, דתנינן תמן: ⁴⁹⁵ "אמ' ר' יהושע: שמעתי שהמעמיד בשרף העלין ובשרף העיקרין מותר, בשרף הפגין אסור, מפני שהוא פרי".
[ב] ר' זעיר' לר' פדת: כמה דתמר הלכה כר' שמעון והכא הלכה כר' יהושע?	[ב] אמ' ר' זעירה לר' פדת: כמה דתמר תמן הל' כר' שמעון, והכא הל' כר' יהושע?	[ב] אמ' ר' זעירא ⁴⁹⁶ לר' פדא: כמה דתימ' תמן הל' כר' יהושע, וכא אמ' הל' כר' שמעון?
[ג] א"ר יונה: היא לכל	[ג] אמ' ר' יונה: (י)רמיה היא לכל רביה. קטף (גרסי' בשביעית פרק ז' כלל גדול ז' הוורד והכופר עד דמטי)	[ג] אמ' ר' יונה: ודמיא היא כל רבה. ⁴⁹⁷ קטף
בטל על גבי ואילן אינו בטל	[בטל על ידי שרפו] ⁴⁹³	בטל על גבי שרפו, אילן אינו בטל

⁴⁸⁷ מדובר לדעתי בסימן להכנסת הגליון, כנראה באותה יד של כותב הגליון. סימן כזה נפוץ בקטעי הגניזה של הירושלמי.

⁴⁸⁸ בעיטור אות מ (מודעא) דף מב ע"א מצאנו ציטוט של סוגיה זו. בכת"י העיטור שבטיקון, הספריה האפוסטלית, Ebr. 143, מסתיים ציטוט הירושלמי במילים ואחד פעיד זה"ו. ייתכן שנוסחו היה קטוע כמו זה שבקטע הגניזה. מאידך, בהתחשב בדרכי הציטוט בחיבור זה, יש צורך בעיון נרחב יותר כדי להוכיח זאת.

⁴⁸⁹ הדוגמאות שהובאו כאן נוגעות למקומות שבהם מופיעה במפורש המלה גרש, כדי לטעון שמילה זו יכולה לשמש בהוראה של יצירת טקסט חדש על בסיס של טקסט דומה. נראה שמצאנו מקרים אחרים מעין אלו, שבהם נמצאת מילה אחרת תחת המלה גרש, ראה למשל ברשימת הקיצורים שאינם גרשים מספר 9.

⁴⁹⁰ לא הבאתי את המשניות כיוון שכל החלק הרלוונטי מצוטט בסוגיות התלמוד. משנת ערלה מצוטטת בסוגיית שביעית, ומשנת שביעית בסוגיית ערלה.

⁴⁹¹ בספריית המנזר של מריה זאל באוסטריה נמצאת כריכה ובה ציטוט של שורה מהסוגיה (Ms. Cod. 23). ככל הנראה מדובר בשורה מתוך פסקי מהר"ח אור זרוע (הלכות ערלה סימן קעב).

⁴⁹² חילופי נוסח הובאו מכ"ר. ⁴⁹³ נראה שחל כאן דילוג מחמת הדומות (שרפו-שרפו).

<p>על גבי שרפו. אוכלי בהמה – קדושת שביעית חלה עליהן ואין קדושת ערלה חלה עליהן. אמ' ר' אבין: אית לך חורי – ר' יהושע אמרה שמועה, ור' שמעון בשם גרמיה אמרה.</p> <p>[ד] למה? שרף פירי? פגין פירי? ואין תימר שרף פירי – עשה כן בתרומה מותר. ואין תימר פגין פירי – עשה כן בתרומה אסור. למה? שהניית תרומה מותרת והניית ערלה אסורה.</p>	<p>אוכלי בהמה – קדושת שביעית חל עליהן אין קדושת ערלה חל עליהן. אמר ר' בון: אית לך חורי – ר' יהושע אמרה שמועה, ר' שמעון בשם גרמיה אמרה.</p> <p>[ד] למה? שרף פרי? פגין פרי? אין תימר שרף פרי – עשה כן בתרומה מותר. אין תימר פגין פרי – עשה כן בתרומה מותר.⁴⁹⁴ למה? שהניית תרומה מותרת והניית ערלה אסורה.</p>	<p>על גבי סרפן. אוכלי – שביעיל חלה עליהם אין קדושת חלה עליהן. אמ' ר' אבון: אית לך אורי – ר' יהושע אמרה (שמועה), ור' שמעון שמעיל אמרה בשם גרמיה. [ד] למה? סירף פרי? פגין? אין תימ' סירף פירי – עשה כן בתרומה אסור. ואין תימ' פגין פרי – עושה כן בתרומה מותר למה שהניית תרומה והניית ערלה אסורה</p>
--	--	--

הסוגיה עוסקת בהשוואת דעת ר' שמעון ור' יהושע לגבי דין השרף. במסכת שביעית אמר ר' שמעון שאין שביעית לקטף, כלומר לשרף שלו, כיוון שאינו פרי, ובאופן דומה מוסר ר' יהושע שמועה במסכת ערלה ששרף של ערלה אינו אוסר אם השתמשו בו להעמדת גבינה. ביחידה [א] מוצגת ההשוואה בין השיטות וביחידה [ב] שואל ר' זעירא את ר' פדת אם גם ההלכה בשני הדינים זהה. ביחידה [ג] מוצגים כמה חילוקים בין המקרים, המלמדים שההלכה לא מוכרחת להיות זהה בשני המקומות. יחידה [ד] היא לכאורה דיון במשנת ערלה בלבד, והיא בירור בדברי ר' יהושע.

בכ"ל של מסכת ערלה נקטעת הסוגיה בתחילת יחידה [ג], וההמשך נרמז בגרש. מנקודה זו ואילך הסוגיות אכן זהות לחלוטין. היחידות שלפני כן [א-ב] מקבילות בצורתן, אבל בכל אחת מהמסכתות הן מתאימות בתוכן למקומן. ביחידה [א] בסוגיית ערלה מובאת משנת שביעית ב'תמן תנינן', ובסוגיית שביעית מובאת משנת ערלה באותו טרמין.⁴⁹⁸ ביחידה [ב] במסכת שביעית ר' זעירא שואל על שביעית, ובמסכת ערלה הוא שואל על ערלה.

הדיונים בשתי המקבילות סותרים זה את זה, ולא ניתן לומר ששניהם משקפים דיון היסטורי. הדיון בכל אחת מהמקבילות מתבסס על כך שהפסיקה ברורה בדין אחד, ובדין השני מסופקת, ועל כן הדיונים לא יכולים לעלות בקנה אחד. ברור שהסוגיה המקורית נראתה כמו אחת המקבילות, והשניה נוצרה בעקבות התאמת הסוגיה למקומה החדש. עיון מדוקדק ביחידה [ג] יגלה מהי צורתה המקורית של הסוגיה. הנימוקים המובאים ביחידה זו מתאימים לסוגיית שביעית ואינם

⁴⁹⁵ כ"י"ר: תמן תנינן.

⁴⁹⁶ כ"י"ר: אלעזר.

⁴⁹⁷ כ"י"ר: א"ר יונה כל דבה. הנוסח הנכון הוא כנראה וזעירא היא כל זכה (ראה **עסיס, אוצר**, עמ' 483–484 והני"ש) אך הוא לא השתמר באף אחד מעדי הנוסח.

⁴⁹⁴ כ"י"ר כאן ובר"ש (שביעית פ"ז מ"ו) מופיע הנוסח המסתבר (על פי ר"ש): אין תימר שרף פרי עשה כן בתרומה **אסור** ואין תימא פגין פרי עשה כן בתרומה **פותר**. לכאורה בכ"ל השתבש הנוסח בשתי המקבילות באופנים שונים.

⁴⁹⁸ לכאורה הצורה המתבקשת היא זתנינן תמן וכך נוצר משפט רציף, אמירה ופירושה. לפנינו הנוסח בערלה בשני כתבי היד הוא תמן תנינן וכך גם בשביעית בנוסח כ"י"ר. צורה כזאת עשויה ללמד על היותה של הסוגיה מובאה, שהובאה בעזרת טרמין ציטוט, או שהיא פעולה של סופרים, שהוסיפו את הערותיהם ופירשו את החלק הסתום. העובדה שטרמין זה נמצא בשתי המקבילות עשוי ללמד על תהליך מורכב יותר – ראה להלן הע' 503.

מתאימים לנוסח סוגיית ערלה. הנימוקים מוכיחים שאף אם הלכה כר' יהושע בערלה, הדבר לא מחייב שהלכה כר' שמעון בשביעית.⁴⁹⁹ לפי זה יוצא שההלכה כר' יהושע היתה ידועה, והשאלה הייתה אם הלכה גם כר' שמעון – כנוסח סוגיית שביעית.⁵⁰⁰

אם כן, הסוגיה הועברה ממסכת שביעית והותאמה למסכת ערלה. יש מקום להתלבט בנוגע לתפקידו של הגרש בתהליך זה. אפשר שהגרש במסכת ערלה הוא שריד לתהליך העברת הסוגיה עצמו: מעבירי הסוגיה התאימו את חציה הראשון למקומו החדש (בצורה טכנית שלא יוצרת נוסח חלק) ואת שאר הסוגיה, שלא דורש התאמה, רמזו בגרש. מנגד, אפשר שאין קשר בין העברת הסוגיה לבין הגרש. הסוגיה הועברה בשלמותה והותאמה, ולאחר מכן, בלי קשר, בחר סופר כלשהו לקצר את הסוגיה (אך קיצר רק את החלק שמקביל באופן מילולי מדוייק). אם אפשרות זו נכונה, יש ללמוד מכאן שלפחות חלק מהגרשים משמרים תופעה משנית לתופעת ההעברות.⁵⁰¹

לבסוף יש להעיר כי יחידה [ד] עוסקת במשנת ערלה בלבד.⁵⁰² אם השחזור שהצעתי נכון, יש להניח כי לפנינו דיון במשנת ערלה שנערך במקור במסכת שביעית, ולאחר מכן הועבר למסכת ערלה. מאידך, אפשר שתולדות הסוגיה מסובכים יותר, וקרה כאן תהליך של העברות 'רצוא ושוב',

⁴⁹⁹ שלשה חילוקים באים בסוגיה: (א) קטף בטל על גבי שרפו ואילן אינו בטל; (ב) שביעית חלה על אוכלי בהמה שלא כמו ערלה; (ג) ר' יהושע אמר שמועה (שביעית) ור' שמעון את דברי עצמו. החילוק השלישי נותן משקל רב יותר לדברי ר' יהושע שמוסר שמועה – ואם כן פסיקה כר' יהושע לא מחייבת פסיקה כר"ש. החילוק השני מלמד ששביעית חלה על יותר דברים – ולכן אם שביעית חלה על שרף אין הכרח שגם ערלה תחול עליו. החילוק הראשון כנראה אומר שהשרף של העלן והעיקרין (שהוזכר בדבר ר' יהושע) אינו התוצר המרכזי של האילן, ולכן גם אם הוא אינו אסור בשביעית, אין ללמוד על שרף של קטף, שהוא התוצר המרכזי (הקטף בטל על גביו).

⁵⁰⁰ כמה מהפרשנים במקום הסבירו כי העניין בסוגיה הוא החילוקים בין המקרים, ואין משמעות לשאלה איזהו החמור ואיזהו הקל. לדעתם, ר' יונה לא בא לערער על פסיקת ההלכה בלבד, אלא על עצם ההשוואה בין שיטת ר' יהושע לשיטת ר' שמעון. לדעתי דבר זה לא מסתבר מצד מבנה הסוגיה, וגם לא מתאים לנימוקים שהובאו ביחידה [ג] (מדוע הועבדה שר' יהושע אפריה שפועה רלוונטית לעניין הדמיון בין הדינים?). נראה לי שפירוש זה נולד בעקבות העברת הסוגיה והתאמתה, וזו דוגמה נוספת ליצירה של סברות חדשות בעקבות העברות והתאמות.

ראוי להעיר כאן על שני דברים נוספים: (א) קיימת סוגיה מקבילה בבבלי (נדה ח ע"א-ע"ב), שדומה בנקודות רבות לסוגיה זו, והשוואה ביניהן מעלה תובנות חשובות על מעבר המסורות, אך אין לה מקום כאן. מכל מקום, גם מקבילה זו תומכת באפשרות שהצורה המקורית היא זו של שביעית. במקרה זה הממצא בבבלי מתאים למה שעלה מניתוח סוגיית הירושלמי עצמה, יש מקום לבחון באופן עקרוני את השימוש בהשוואה לבבלי כקריטריון לקביעת מקורן של מקבילות. (ב) רש"י בפירושו לערלה מגייה את הסוגיה כך שתתאים לנוסח סוגיית שביעית. אפשר שיש ללמוד מדרכו גם על דרכי מגייהם קודמים לו, שלא הססו להגיה מסברה את הסוגיה, כולל טשטוש מוחלט של מקורה.

⁵⁰¹ התלבטות דומה קיימת אצלי לגבי שני הגרשים הנוספים בכ"ל של סדר זרעים. מה שאירע בגרש מספר 5 דומה כנראה למה שתואר כאן, אלא ששם התאמת הסוגיה כוללת הוספה של 'תמן תנינן' (מיותר) בלבד (ראה גם 2.2.28). גרש מספר 4 כולל לדעתי התאמה מסובכת יותר. הסוגיה שם נוצרה בוודאי במקבילה בע"ז (לא ניתן להבין את הסוגיה בלי הרקע שלה במסכת ע"ז שם) ולכאורה לא הותאמה למקומה החדש במסכת ערלה. אך קיים הבדל בין המקבילות בנוגע למיקום הדיון באגוז של ערלה – במסכת ערלה נמצא הדיון בתחלת הסוגיה, סמוך לדן ביצה של ע"ז, ובמסכת ע"ז הוא נמצא בחלק השני של הסוגיה, בסמוך לדיון באגוז של הקדש. לדעתי המיקום המקורי הוא כמו שמופיע בע"ז, והעברת הדיון לתחילת הסוגיה היא חלק מהתאמת הסוגיה. לפי זה, גם כאן הגרש נמצא בנקודה שבה מתחילה הזרות המילולית בין המקבילות (ולדברי, בסוף החלק שהותאם). בשלש הסוגיות מתעוררת השאלה המתודולוגית – האם העברת והתאמת הסוגיה קשורה לגרש, ומי שהתאים את הסוגיה רמז את המשכה בגרש, או שמא הסוגיה הועברה והותאמה ורק לאחר מכן קוצרה.

על הדמיון בתופעות בין הגרשים בסדר זרעים, לצד הדמיון בנוסח שלהם ראה לעיל 1.3.48 סעיף א. להלן סוגיה נוספת בסדר זרעים, שלא מכילה גרש, אך נראה לי שאירע בה תהליך דומה. במסכת מעשר שני (293.20-46) יש סוגיה שמביאה מקורות שונים ואומרת עליהם שהם עהלכות של עמיעוס. בסוגיה זו מופיע פעמיים הדיון במשנה המקומית פעם אחת בראש הסוגיה (שוי 20-22) ופעם אחת באמצעה (שוי 28-32). נראה שהזכרת המשנה המקומית באמצע הסוגיה קשורה במקבילה של הסוגיה במסכת שביעית (205.45-206.14), שסדר הסוגיה בה שונה, והדיון מתחיל במשנת שביעית. נראה לי שהסוגיה שעברה משביעית למעשר שני הותאמה למקומה, והסדר שלה שונה כך שתתחיל במשנת מעשר שני, אך במקרה זה ההתאמה לא הושלמה (ולא נמחק הדיון שבאמצע הסוגיה). לחלופין אפשר שהיה כאן גרש (דומה לגרשים האחרים בסדר זרעים) שהושלם מתוך המקבילה בחוסר תשומת לב. בפסיקתא דרב כהנא מצאנו מעין "גרש" שמורה בפירוש לשנות את סדר הסוגיה, ראה לעיל הע' 316. ייתכן שעולה ממקרים אלו שאין להאחז בסדר הרכיבים בסוגיה או בדרשה כקריטריון לקביעת מקורה, כיוון שהוא עשוי להשתנות כחלק מהעברת המקבילות. (ראה: קשת, אגדה, עמ' 43).

⁵⁰² ה"ש בפירוש למשנת שביעית קשר יחידה זאת לדיון שלפניה, אך לענ"ד פירושו דחוק.

שבמהלכו ספחה הסוגיה חלקים ממקבילות שונות.⁵⁰³ לשאלה זו עשויה להיות השפעה מכרעת על שאלת היחס בין העברת הסוגיה לבין הגרש.

2.2.7 גרש שנעלם? (25)

במסכת סוטה ובמסכת סנהדרין מצאנו משניות דומות. משנת סנהדרין (פ"א מ"ג) עוסקת במספר הדיינים הדרוש לפרוצדורות שונות, בין השאר לעריפת עגלה, ואילו משנת סוטה (פ"ט מ"א) עוסקת בדיני עגלה ערופה, ואגב כך במספר השופטים הנצרך לשם ביצועה. אמנם המשניות דומות, אך לא לגמרי זהות.

משנת סוטה שונה כך:⁵⁰⁴

"ויצאו זקיניך ושופטיך" – ושלושה מבית דין הגדול שבירושלם היו יוצאין.

ר' יהודה או: חמשה. שני' "זקיניך" שנים, "ושופטיך" שנים, ואין בית דין שקול – מוסיפים עליהם עוד אחד.

ואילו משנת סנהדרין שונה כך:

סמיכת הזקנים ועריפת העגלה בשלושה דברי' ר' שמעון.

ר' יהודה אומ': בחמשה.

שתי המשניות מעידות על מחלוקת בנוגע למספר הדיינים הנצרך לעגלה ערופה, שלשה או חמשה. בשתי המשניות המחזיק בדעה שיש צורך בחמשה הוא ר' יהודה, אך במשנת סוטה לא התפרש מי החולק עליו.⁵⁰⁵ לעומת זאת, במשנת סוטה התבאר בהרחבה הטעם של דברי ר' יהודה, שלא הוסבר בסנהדרין. פרט נוסף שנמצא בסוטה ונעדר מסנהדרין הוא העובדה שמדובר בדיינים המגיעים מבית הדין הגדול (לפחות לדברי תנא קמא). לבסוף, משנת סנהדרין, שאינה מתמקדת בדיני עגלה ערופה, כורכת במחלוקת זו גם מחלוקת על סמיכת הזקנים (פר העלם דבר של ציבור).

בתלמודן של שתי המסכתות מופיעה לפנינו סוגיה זהה. הסוגיה מתמקדת בשאלת מספר הדיינים, המשותפת לשתי המשניות, ונוגעת גם בפרטים הקיימים רק באחת המשניות: בית הדין הגדול והנימוק לדברי ר' יהודה שנמצאים בסוטה בלבד, והמחלוקת על סמיכת הזקנים, הנמצאת בסנהדרין בלבד. נראה שאף אחד מהנוסחים שלפנינו לא נקי לגמרי מקשיים, ובכל זאת ניתן לבאר את הסוגיה בצורה בהירה דיה. אבאר את הסוגיה כפי שהיא נמצאת לפנינו במקבילה בסנהדרין, ולאחר מכן אפנה למקבילה בסוטה.

⁵⁰³ אציע הצעה בעניין זה, הקשורה במה שכתבתי לעיל הע' 498. כאמור, תוכן הסוגיה מתאים להיות דיון במשנת שביעית בלבד. עם זאת, מהטרמין תפן תיין שמופיע במסכת ערלה אנחנו עשויים ללמוד שסוגיה זו צוטטה פעם במסכת ערלה **כלשונה במסכת שביעית**. בשלב כזה היא יכולה היתה לספח אליה את הדיון בסיפא של משנת ערלה. סוגיה שלמה זאת הועתקה בחזרה למסכת שביעית, בעזרת גרש, כשבראשה נוסף 'תמן תנינן' למשנת ערלה. בהמשך הותאמה סוגיית ערלה להיות סוגיה מקומית שם, ובסופו של דבר גם קוצרה (בכ"ל) בגרש.

⁵⁰⁴ המשנה מובאת כאן על פי כתב יד קאופמן מתוך **מאגרים**.

⁵⁰⁵ לגבי היחס שבין המשניות, אפשטיין (**מלס"ת**, עמ' 413 (וראה גם שם עמ' 43 ועמ' 403)) טוען כי משנת סוטה המקורית לא כללה דיון על מספר הדיינים, ולא היה בה אלא: ויצאו – מבית דין גדול שבירושלים היו יוצאים. משנה זו היא, לטענתו, משנה קדומה מימי הבית. כשהיה ר"ש שונה משנה זו היה מוסיף לה שלשה, על פי שיטתו. רבי השתמש במשנת ר' שמעון, ולכן שנה את דעתו בסתם, אך הוסיף לצדה את דעת ר' יהודה. הוא מעיר כי רבי עצמו דווקא סובר כר' יהודה, כפי שמפורש בירושלמי, אך הוא לא סתם את המשנה כדעתו, אלא השתמש במשנת ר' שמעון. בספרי זוטא דברים (מהדורת כהנא עמ' 293) מצאנו דרשה השונה בסתם את דברי ראב"י (שמופיעים להלן בסוף סוגיית הירושלמי) ואחריהם את דברי ר' יהודה בלבד. כהנא בפירוש שם מעיר שיתכן שגם דעת ר"ש נכללה במקור, אך ישועה בן יהודה סיים בוגי'. יש מקום לשקול גם את האפשרות שהס"ז קרוב למשנת סוטה **ולא מכיר את שיטת ר"ש**, כהשערתו של אפשטיין שהמלה שלשה נוספה בשלב מאוחר יותר. לפי ההסבר המוצע לקמן בדברי, ייתכן שאף בירושלמי יש רמז לנוסח כזה במשנת סוטה, אך אפשר שלפני הירושלמי כבר היתה המשנה כלפנינו.

סנהדרין (1269.34-49)	סוטה (944.10-943.45) ⁵⁰⁶
[א] "סמיכת הזקנים ועריפת העגלה בשלשה, דברי ר' שמעון, ר' יהודה או' בחמשה".	[א] תמן תנינן: "סמיכת זקנים ועריפת העגלה בשלשה, דברי ר' שמעון, ר' יהודה או' בחמשה"
[ב] מה טע' דר' שמעון? "וסמכו" – שנים, אין בית דין שקול – מוסיפין עליהן עוד אחר, הרי שלשה.	[ב] מה טע' דר' שמעון? "וסמכו" – שנים, ⁵⁰⁷ אין בית דין שקול – מוסיפין עליהן עוד אחד, הרי שלשה.
[ג] מה טע' דר' יהודה? "וסמכו" – שנים, "זקני" – שנים, אין בית דין שקול – מוסיפין עליהן עוד אחד, הרי חמשה.	[ג] [מה טעמ' דר' יהוד'?" "וסמכו" – שנים, "זקני" – שנים,, אין בית דין שקול – מוסיפין עליהן עוד אחד, הרי חמשה. ⁵⁰⁸
[ד] ובעגלה ערופה מה טע' דר' שמעון? "זקניך" – שנים, "ושפטיך" – שנים, אין בית דין שקול – מוסיפין עליהן עוד אחד, הרי חמשה.	[ד] ובעגלה ערופה טעמ' (דר' שמעון? "ושפטיך" – שנים, אין בית דין) ⁵⁰⁹
[ה] מה טע' דר' יהודה? "זקניך ושופטיך" – שנים, אין בית דין שקול – מוסיפין עליהן עוד אחר, הרי שלשה.	[ה] דר' יהוד'?" "ויצאו] ⁵¹⁰ זקניך" – שנים, "ושפטיך" – שנים, אין ב'ד שקול – מוסיפין עליהן, הרי כאן חמשה.
[ו] אמר ר':	[ו] אמר ר': נראין דברי ר' שמעון בסמיכה ודברי ר' יהוד' בעריפה. ⁵¹¹
נראין דברי ר' יהודה בערופה – דלא דריש "ויצאו", ונראין דברי ר' שמעון בסמיכה – דלא דריש "וסמכו".	נראין דברי ר' שמעון בסמיכה – דלא דרש "וסמכו", ודברי ר' יהוד' בעריפה – דלא דרש "ויצאו".
[ז] אין תימר נראין דברי ר' יהודה בערופה ⁵¹³ – כמו דו דרש "וסמכו", ידרוש "ויצאו"! – אשכח תימר: "ויצאו" – שנים, "זקניך" – שנים, "ושפטיך" – שנים, אין בית דין שקול – מוסיפין עליהן עוד אחד, הרי שבעה!	[ז] אין תימר נראי' דברי ר' יוד' בעגלה ערופה – דדרש "וסמכו", ודרש "ויצאו"! – אשכחת את אמר: "ויצאו" – שנים, "זקניך" – שנים, "ושפטיך" – שנים, אין בית דין שקול – מוסיפין עליהן עוד אחד, הרי כאן שבעה!]
[ח] מה מקיים ר' שמעון "זקניך ושופטיך"? זקניך שהן שופטיך.	[ח] מה מקיימין רבני? ⁵¹² "זקניך ושופטיך"? זקניך שהן שופטיך.
[ט] תני: ר' ליעזר בן יעקב או': "זקניך" – זה	[ט] תני: ר' אליעזר בן יעקב או': "זקניך" –

⁵⁰⁶ הפנים על פי כ"ל. חילופי נוסח מתוך כ"ר, סוטה, סוטה.

⁵⁰⁷ סוטה; וסמכו זקני שנים.

⁵⁰⁸ כ"ר: עליהן הרי חמישה.

⁵⁰⁹ כ"ר: טעמ' דר' שמע' ושופטיך שנים אין בית דין שקול מוסיפין עליהם הרי כאן חמישה אמ' ר'...; סוטה: טע' דר' שמע' זקניך ושופטיך מוסיפין עליהן עוד אחד הרי שלשה מה טע'...; סוטה: זקניך שופטיך שניים אין בית דין שקול מוסיפין עליה? עוד אחד הרי שלושה מה טעמה דר' יודה...

⁵¹⁰ לא נמצא בכ"ר, בסוטה, ובסוטה.

⁵¹¹ כך הסדר גם בכ"ר ובסוטה. אבל בסוטה: דברי ר' יודה בעריפה ודרבי שמעון בסמיכה. גם בהמשך הסדר הפוך, כמו המקבילה בסנהדרין.

⁵¹² כך גם בכ"ר ובסוטה. אבל בסוטה, היה כתוב ר' שמעון (ראה להלן).

⁵¹³ נראה שצריך לומר בסמיכה, כפי שאפרש להלן. אפשר גם שאין לגרוס אין תימר נראין אלא אין תימר זכרי ר' יהודה... כלומר 'אם תאמר את דברי ר' יהודה', כמו במקבילה בסוטה. לענין הפירוש אין הבדל בין ההגהות, השאלה היא רק היכן נפל השיבוש.

זה בית דין הגדול, "ושופטיך" – זה מלך וכהן גדול.	זה בית דין הגדול, "ושופטיך" – זה מלך וכהן גדול.
---	---

2.2.7.1 ביאור סוגיית סנהדרין

ביחידות [ב-ג] מוסברות שיטות ר"י ור"ש בעזרת דרשות המקרא. ר"ש דורש את הנושא של הפסוק בלבד (זקני) ואילו ר"י דורש גם את הנושא וגם את הנשוא, וכך מרבה שני דיינים נוספים. ביחידות [ד-ה] מוצג מהלך דומה על עגלה ערופה, אך הנוסח שלפנינו נראה משובש, כיוון שהדעות מוחלפות, ר"י אומר בשלשה ור"ש בחמשה. שיבוש כזה נפוץ בכתבי היד של הירושלמי, ונראה ברור שיש לתקנו.⁵¹⁴ ביחידה זו ר' יהודה לא דורש את הנושא והנשוא, אלא נושא כפול (זקנייך ושופטיך).

ביחידות [ו-ז] מובאים דברי רבי (או אולי מימרה של רבי ופירושה) שמגיבים להסברים שהובאו ביחידות הקודמות. לפי המקבילה בסוטה, סביר להניח כי בתחלת יחידה [ו] נשמט מחמת הדומות משפט הפתיחה לדברי רבי, אך ניתן להבין את הסוגיה היטב גם בלעדיו. רבי אומר שדברי ר' יהודה מסתברים בדרשה על עגלה ערופה, שכן שם עושי הפעולה מצויינים בשני שמות זקניך ושופטיך,⁵¹⁵ אך דברי ר' יהודה אינם מסתברים בדרשה על סמיכה, כי אין לדרוש את הפועל (סמיכה). אם דורש רבי יהודה גם את הפועל, כפי שהוא עושה בסמיכה, עליו לדרוש אותו גם בעריפה (ויצאו), ואז הוא יצטרך שבעה דיינים. לפי הפירוש שהצעתי, יש לומר שנפל שיבוש קל בנוסח יחידה [ז], שכתוב דברי ר' יהודה **בערופה** במקום בסמיכה.

לבסוף [ח] מסביר התלמוד מה דורש ר' שמעון מהכפילות 'זקניך ושופטיך' – זקניך שהם שופטיך. לדעתי יש להבין דרשה זו לאור מקבילתה בבבלי (סוטה מד ע"ב): "ור' שמעון נמי הא כתיב: ושופטיך! ההוא מיבעי ליה: **למיוחדין שבשופטיך**", כלומר, ר' שמעון לומד מכאן שיש צורך דווקא בדיינים מבית הדין הגדול. אם נכון הדבר, הרי שלשיטת הירושלמי רק ר' שמעון מצריך דיינים מבית דין הגדול, וחולק בכך על ר' יהודה. ביחידה [ט] מובאת דעתו של ראב"י שיש צורך בסנהדרין, במלך ובכהן גדול.⁵¹⁶

2.2.7.2 סוגיית סוטה

אם כן, הסוגיה בסנהדרין פשוטה למדי, בתיקון קל של שיבושים נפוצים. סוגיית סוטה נראית כהעברה מסוגיית סנהדרין. הסוגיה פותחת בתפן תניין המורה על ציטוט משנת סנהדרין, והסוגיה

⁵¹⁴ ניתן להבין מדוע יקרה שיבוש מעין זה. כיוון שסדר הצגת הדעות ביחידות [א-ב] היה ר"ש ואחריו ר"י, כמו במשנה, טעה מוסר כלשהו לחשוב שכך גם ביחידות [ג-ד]. אלא שהסדר ביחידות אלו הפוך, כיוון שהן מתחילות מדעת ר' יהודה, שסיימה את היחידה הקודמת. לחלופין אפשר שהסדר המקורי היה (כמו בסוטה) ר"ש ואחריו ר"י, ודווקא תוכן הדעות התחלף באופן כלשהו.

⁵¹⁵ בנוסח לפנינו הוא אומר נראין דברי ר' יהודה בעריפה **דלא דרש ויצאו**. ניסוח זה בעייתי שכן גם ר' שמעון לא דרש ויצאו, אך נראה שכוונתו בעיקר לכך שר' יהודה אמנם דרש 'זקניך ושופטיך' פעמיים.
⁵¹⁶ אך אפשר לפרש שהתלמוד מסביר רק שלפי ר' שמעון 'זקניך ושופטיך' הן מילים נרדפות ואין למנות אותן כשתים – ראה להלן.

נסובה על משנה זו. הוכחה לכך שמקור הסוגיה בסנהדרין ניתן למצאו בדיון על סמיכת זקנים, שנעדר לגמרי ממשנת סוטה, וכך טען גם עסיס.⁵¹⁷

בכ"ל של מסכת סוטה חסר רוב הסוגיה, ונמצא רק המשפט הראשון והאחרון שלה. הטקסט החסר הושלם בגליון על ידי מגיה כתב היד. ניתן להוכיח כאן ברמה די גבוהה של ודאות כי המגיה השתמש לצורך ההשלמה בכ"ר. בכ"ר במקום זה אירע דילוג, מגיה כ"ל העתיק את נוסח כ"ר אך עמד על כך שנוסחו לא אפשרי, ולכן מחק את שכתב ותיקן (ככל הנראה על פי עד נוסח אחר). אציג את הדברים בטבלה:

מגיה כ"ל	כ"ר	סוטה
ובעגלה ערופה טעמ' דר' שמעון	ובעגלה ערופה טעמ דר' שמע'	עגלה ערופה מה טע' דר' שמע' זקניך ושפטיך מוסיפין עליהן עוד אחד הרי שלשה מה טע' דר' יהוד' זקניך שנים שנים
ושופטיך שנים אין בית דין)	ושופטיך שנים אין בית דין שקול מוסיפין עליהם הרי כאן חמשה	ושפטיך שנים אין בית דין שקול מוסיפין עליהן עוד אחד הרי חמשה
דר' יהוד' [ויצאו] זקניך שנים ושופטיך שנים אין ב'ד שקול מוסיפין עליהן הרי כאן חמשה		

נוסח אביו של כ"ר היה מעין זה שבקטע הכריכה סוטה (ובדומה לו בקטע סוטה), אך הוא דילג על המשפט המודגש.⁵¹⁸ מגיה כ"ל החל להעתיק ממנו, אך שם לב לכך שהנוסח לא סביר, ולכן תיקן אותו. הוא תיקן את המשפט כך שיתאים למה שאחרי הדילוג, אך בכך השמיט לחלוטין את ההסבר לשיטת ר' שמעון. אפשר שהיה לפני המגיה עד נוסח נוסף,⁵¹⁹ אולי משובש גם כן, או שהגיה מדעתו. מכל מקום, למדנו שנוסח המגיה כאן תלוי, לפחות בחלקו, בנוסח כ"ר, וספק אם יש לראות בו נוסח עצמאי.

הסוגיה שהושלמה דומה למדי לסוגיית סנהדרין, בחילופים קלים שיכולים להיות מוסברים כתוצאה של שיבושים ותיקונים שונים. עם זאת, חילוף אחד בין הסוגיות נראה משמעותי יותר. ביחידה [ח] מופיע בנוסח סוגיית סוטה מה מקיימין רבניו במקום מה מקייס ר' שמעון שבסנהדרין. חילופים בשמות חכמים אינם נדירים בירושלמי (ובספרות חז"ל בכלל), אך כאן

⁵¹⁷ עסיס, מקבילות, עמ' 131. הוא הוסיף לכך ראיה מכך שהסוגיה נוקטת ובעגלה ערופה ולא והכא. על כך יש להעיר שתי הערות: (א) פעמים שסוגיה מקומית נוקטת שם מדויק (כמו 'עגלה ערופה') ולא סתם הכא וכן (ב) אפשר שהסוגיה שלפנינו נשמטה והושלמה, ואם כן ייתכן שלא נותר לנו נוסח סוגיית סוטה המקורי.⁵¹⁸ בשיבושיו של כ"ר אין מקום רב להתעמק, אך בכל זאת ניתן להסביר את הדילוג. נראה שעינו של הסופר דילגה מהמלה ושופטיך למלה ושופטיך, והוא דילג גם על המלה זקניך, כפי שהוא מדלג על מילים בודדות פעמים רבות.⁵¹⁹ ניתן להוכיח בוודאות כי לפני מגיה כ"ל במסכת סוטה עמד כתב יד נוסף על כתב יד רומי. זאת מתוך ההשלמה של גרש 23. גרש זה נמצא הן בכ"ל והן בכ"ר, והסוגיה המלאה לא נמצאת בשום מקום בירושלמי שלפנינו. ההשלמה של מגיה כ"ל משתמשת בנוסח ייחודי, שלא מוכר לנו מחיבורים אחרים, ומתאימה לנוסח שמצוטט בעדותו של ספר 'כפתור ופרח'. נראה, אם כן, שמדובר בנוסח המקורי של הירושלמי, ולפני המגיה עמד כתב יד נוסף. אם גם לפנינו הוא תיקן על פי עד נוסח אחר – הרי שיש כאן דוגמה מאלפת לצורת עבודתו, שכללה עיון בשני עדי נוסח נוספים במקביל. לשאלה זו עשויה להיות משמעות גם לעניין משקלם של עדי הנוסח, אם יש למנות את מגיה כ"ל כאן ואת כ"ר כעד אחד או כשני עדים.

ייתכן שלא מדובר בעניין זניח. הנוסח רבנין מתאים למשנת סוטה יותר מאשר הנוסח ר' שמעון שבסוגיית סנהדרין, שכן ר' שמעון לא נזכר במשנת סוטה.⁵²⁰ יתר על כן, גם תשובת התלמוד לשאלה זו (בשתי המקבילות) מתאימה יותר למשנת סוטה, שכן, לפי מה שהסברתי, היא טוענת שלחכמים יש צורך בדיינים מבית הדין הגדול, כפי שנאמר בפירוש במשנת סוטה.

למעשה, בנוסח הסוגיה בסוטה (כ"ל,⁵²¹ כ"ר וסוטה), יחידות [ח-ט] נראות ממש כסוגיה על משנת סוטה, בניגוד לחלקה הקודם של הסוגיה, שהוא סוגיה על משנת סנהדרין. יחידה [ח] שואלת מה תגובת חכמים של משנת סוטה (ת"ק) לדרשת ר' יהודה שמופיעה (רק) במשנת סוטה, ויחידה [ט] מוסיפה את דעת ראב"י. יש להדגיש כי ביחידות אלו כלול כל החומר הרלוונטי על משנת סוטה כשלעצמה. הדיון ביחידות [א-ז] נסוב על סמיכת זקנים, ועל היחס בין הדרשות שם לדרשות בעגלה ערופה, עניינים העולים ממשנת סנהדרין בלבד. יתר על כן, כיוון שבמשנת סוטה מופיעה דרשת ר' יהודה באופן מפורש, לא מתאים שהסוגיה תשאל מה הטעם שלו ותסביר אותו. אם כן, אפשר לומר שבנוסח האירופאי של המקבילה בסוטה השתמרו זו לצד זו שתי סוגיות נפרדות, סוגיית סנהדרין [א-ז] וסוגיית סוטה [ח-ט]. סוגיית סנהדרין הובאה בתחילה בעזרת הטרמין 'תמן תנין', ואחריה נסדרה סוגיית סוטה.

אלא שממצא זה נכון רק לנוסח שלשת העדים האירופאים. בקטע הגניזה סוטה, נמצא הנוסח בסוטה ממש כמו בסנהדרין. בקטע זה ניתן לזהות בבירור כי השאלה שבראש יחידה [ח] הוסבה על דברי ר' שמעון ולא על דברי רבנן:

אם כן, דווקא בקטע הגניזה הסוגיה נראית שייכת כולה למסכת סנהדרין, ברצף אחד, כפי שהוסברה בתחילת הדיון. לפני שנבחן ממצא זה, יש להעיר כי סוגיית קטע הגניזה דומה לסוגיית סנהדרין, ושונה מסוגיית סוטה שבעדים האירופיים, במאפיינים נוספים. חלקה הראשון של הסוגיה דומה בכל עדי הנוסח, אך בחלקה השני מצאנו מספר שינויים:

כ"ר	סוטה	סוטה	סנהדרין (כ"ל)
אמ' ר' נראין דברי ר' שמע' בסמיכה ודברי ר' יודה בעריפה	א"ר נראין דב' ר' שמע' בסמיכה ודב' ר' יהוד' בעריפה	אמ' רבי נראין דברי ר' יודה בעריפה ודר' שמעון בסמיכה	אמ' ר':
נראין דברי ר' שמע' בסמיכה דלא דריש וסמכו	נראין דב'ר שמע' בסמיכה דלא דריש וסמכו	נראין דברי ר' יודה בעריפה דלא דריש ויצאו	נראין דברי ר' יהודה בערופה דלא דריש ויצאו
ודב' ר' יודה בעריפה דלא דריש ויצאו	ודברי ר' יהוד' בעריפה דלא דריש ויצאו	ודר' שמעון בסמיכה דלא דריש וסמכו	ונראין דברי ר' שמעון בסמיכה דלא דריש

⁵²⁰ פינצ'וק (היה קורא, עמ' 168 הע' 53), כתב שמדובר בטעות, וראה גם דיונו שם בנוגע למקורות דומים. אך לדעתי אין כל צורך לומר שמדובר בטעות, ואדרבה זהו נוסח טוב יותר. גם עסיס (אוצר, עמ' 961) הגיה את סוגייתנו, לדעתי שלא לצורך.
⁵²¹ בנקודה זו כבר לא מדובר על דברי המגיה התלויים בכ"ר.

<p>"וסמכו" אין תימר דברי ר' יהודה בערופה כמו דו דרש "וסמכו" ידרוש "ויצאו" אשכח תימר "ויצאו" שנים "זקניך" שנים "ושפטיך" שנים אין בית דין שקול מוסיפין עליהן עוד אחד הרי שבעה מה מקיים ר' שמעון "זקניך ושפטיך" זקניך שהן שופטיך תני ר' ליעזר בן יעקב או' "זקניך" זה בית דין הגדול "ושפטיך" זה מלך וכהן גדול.</p>	<p>אין תאמר ניראין⁵²³ דברי >...<... בערופה כמו...>... הוא דרש וסמכו ידרוש ויצאו אשכח אמ' ויצאו שני? >...<... שופטיך שנים אין בית דין שקול מוסיפין עליהן עוד אחד הרי שבעה מה >...<... מעון זקניך שופטיך זק? ? ? הן שופטיך תני ר' ליעזר ?? יעקב אומ' זקניך >...<... אין הגדול שופטיך זה מלך וכהן גדול</p>	<p>אין תימר דבר יהוד' בערופה משום דדרש וסמכו ידרוש ויצאו אשכח אמר זקניך שנים ושפטיך שנים ויצאו שנים אין בית דין שקול מוסיפין עליהן עוד אחד הרי שבעה מה מקיימין רבנין זקניך ושפטיך זקניך שהן שופטיך תני ר' ליעזר בית יעקב או' זקניך זה בית דין הגדול ושפטיך זה מלך וכהן גדול</p>	<p>אין תימר דברי ר' יהודה בערופה דן דרש וסמכו ויצאו אשכח אמר ויצאו שנים זקניך שנים שופט' שנים אין ב"ד שקול מוסיפין עליה עוד הרי שבעה⁵²² מה מקיימין רבנין זקניך ושופטיך זקניך שהן שופטיך תני ר' ליעזר בן יעקב אומ' זה ב"ד הגדול ושופטיך זה מלך וכהן גדול</p>
--	--	---	---

ניתן למצוא דמיון בין נוסח סוטה, לבין נוסח סוגיית סנהדרין בכי"ל, יתר על מה שתיארתי קודם. הדמיון מתבטא בסדר השונה של דברי רבי, אם הזכיר קודם את דברי ר' יהודה או את דברי ר' שמעון,⁵²⁴ וכן בניסוח שונה מעט של סוף דבריו. הבדלים אלו הם הבדלים זניחים יחסית,⁵²⁵ אך בהצטרפם להבדל ביחידה [ח] הם יוצרים שני "ענפים" של הסוגיה. הענף שנשמר בעדים האירופיים של סוגיית סוטה מציג סוגיות סנהדרין וסוטה נפרדות זו לצד זו, ואילו הענף של סוגיית סנהדרין ושל סוטה, מציג סוגיה אחת, המוסבת כולה על משנת סנהדרין.

2.2.7.3 היחס בין הסוגיות

מה פירושו של ממצא זה? קשה בעיני לטעון כי נוסח סוטה, הוא המקורי במסכת סוטה, והעדים האחרים שיבשו אותו. התאמתו של נוסח יחידה [ח] בעדים האירופאיים למשנת סוטה מקשה לראות בו תוצאה של שיבוש. לעומת זאת, פשוט יותר להבין את האפשרות ההפוכה. לאחר שעברה סוגיית סוטה המקורית [ח-ט] למסכת סנהדרין, היא "הוחלקה" והותאמה למקומה החדש, תוך החלפת רבנין בר' שמעון. אם כן, יש לטעון שנוסח מותאם זה הוא שהגיע לקטע סוטה, כשהוא שאול מסוגיית סנהדרין. רמז לדבר, החילופים המשותפים לקטע זה ולסוגיית סנהדרין בכי"ל. לפי תיאור זה, נוסח הקטע מעיד על מעין גרש קדום שהופיע באחד מאבותיו, והושלם על פי המקבילה בסנהדרין.

⁵²² כאמור, בנקודה זאת מצטרף גם כי"ל.
⁵²³ נראין הוא גם נוסח מגיה כי"ל של סוטה בנקודה זאת. כיוון שראינו שהשתמש כאן בכי"ר, ובו לא נמצאת המילה הזאת, נראה שאכן היה לפנינו עד נוסח נוסף (כפי שהצעתי לעיל הע' 519). לפי זה, עד הנוסח שעמד לפנינו לא התאים למסורת העדים האירופאיים שלפנינו.
⁵²⁴ לעניין הסדר מצטרף לעדים האירופאיים של סוטה גם ציטוט הירושלמי בדברי המאירי (סנהדרין יג ע"ב, ד"ה עריפת עגלה). המאירי לא כותב מאיזו מסכת לקוח הציטוט שלו.
⁵²⁵ אפשר שהמלה אין תימר נראין ביחידה [ז] היא שיבוש שנפל בסוגיית סנהדרין, והנוסח צריך להיות כמו בסוטה כי"ר וסוטה (ראה לעיל הע' 513). אם כן, מדובר בשיבוש משותף לקטע הגניזה של סוטה ולסוגיית סנהדרין.

אם נכונים דברי, עשויה להיות משמעות רבה לממצא בכי"ל של מסכת סוטה (ללא השלמת המגיה):

- [א] תמן תנינן: "סמיכת זקנים ועריפת העגלה בשלשה, דברי ר' שמעון, ר' יהודה או' בחמשה"
[ב] מה טע' דר' שמעון? "וסמכו" – שנים, אין בית דין שקול – מוסיפין עליהן עוד אחד, הרי שלשה.
[ח] מה מקיימין רבנין "זקיניך ושופטיך"? זקיניך שהן שופטיך.
[ט] תני: ר' אליעזר בן יעקב או': "זקיניך" – זה בית דין הגדול, "ושופטיך" – זה מלך וכהן גדול.

בנוסח זה מופיע המשפט הראשון של סוגיית סנהדרין [א-ב], ואחריו מופיעה במלואת "סוגיית סוטה" [ח-ט]. ייתכן שמצב זה משמר את המבנה של סוגיית סוטה, בזמן שהועברה אליה סוגיית סנהדרין. מעביר הסוגיה (בכתב או בעל פה) הזכיר את המשפט הראשון של סוגיית סנהדרין, תוך שהוא רומז להמשכה, ואחריה הותיר את סוגיית סוטה כמו שהיא. עדי הנוסח האחרים (כי"ר וסוטה) השלימו את הסוגיה שנרמזה בכי"ל (אבל לא מתוך סוגיית סנהדרין שלנו), והותירו את סוגיית סוטה במקומה. לעומת זאת, סוטה; העתיק לסוטה את סוגיית סנהדרין כולה, כולל החלק שמקורו בסוטה אחרי שהותאם לסנהדרין. ייתכן שבאביו של הקטע נרמזה בגרש הסוגיה כולה, כולל יחידות [ח-ט], שלא כמו בכי"ל, או שהמצב היה כמו בכי"ל, אך המשלים ראה את הנוסח בסנהדרין ותיקן לפיו גם את סוגיית סוטה. אם כן, יש לפנינו דוגמה לכך שרכיבים בירושלמי עוברים ממקום למקום, נטבעים בחותמו של מקומם החדש, וחוזרים למקומם בצורתם החדשה.

2.2.7.4 הסתייגויות

כנגד ההצעה שהעליתי כאן יש להציב שתי טענות חזקות מתחום היחס שבין עדי הנוסח. ראשית, קשה להניח שדווקא העדים האירופאיים שימרו את המצב הראשוני של הסוגיה, ושהנוסח בקטע הגניזה מעובד. קטעי הגניזה עולים הרבה באיכותם על העדים הללו, ובדרך כלל משקפים את נוסח ירושלמי מקורי יותר. קטע הגניזה הזה קדום מאד, ונוסח הירושלמי שבו מעולה.⁵²⁶ עם זאת, מצאנו מקרים שנוסחים מקוריים נשמרו דווקא בעדים גרועים, וייתכן שכך קרה גם כאן. יתר על כן, ייתכן שתהליכי עיבוד מכוונים, כמו זה שתואר כאן (התאמת סוגיות) ארעו דווקא בעדים הטובים, שנלמדו על ידי לומדים שהיו בקיאים בדרכי הירושלמי.

טענה שנייה קשורה ליחסים שתיארתי בין כי"ל לכי"ר במסכת סוטה. בפרק הקודם (§1.2.2) הראיתי שהגרשים במסכת סוטה בשני כתבי היד דומים ביותר, ומתוך כך טענתי שהם צאצאים של אב משותף. אם המצב בכי"ל אכן משקף "גרש", יש להניח שהרמז הופיע באב המשותף של שני כתבי היד, אך הושלם בכתב יד רומי בלבד.⁵²⁷ מנגד, יש לתת משקל נכבד לאפשרות שכלל לא מדובר בגרש, ובכי"ל חל דילוג (גדול) מחמת הדומות (הרי שלשה-הרי שבעה). אם כך, עדיין יש מקום לשחזור שהצעתי בדבר תולדות הסוגיה (עירוב הסוגיות בקטע הגניזה ושמירת הפרדה ביניהן בעדים האירופאיים) אך אין לפנינו תיעוד של גרש.

⁵²⁶ ראה **סוקולוף ויהלום, פלימפססטים** עמ' 115–116; **אליצור, לקראת**, עמ' 264. אך ראה בסוגיה זו עצמה שיבוש שנפל בקטע הגניזה: בסוף יחידה [ג] במקום מוסיפין עליהן עוד אחד מופיע בקטע מוסיפין עליהן עוד אחד.
⁵²⁷ ואולי באב המשותף הופיע ציון גרש מפורש, שנמחק בשני העדים, או שהסופר השאיר רווח בטסקט, מעין התופעה שהראיתי להלן בסוף §3.9.

2.3 הגרשים במסכת נזיקין

בגרשים שבכתב יד אסקוריאלי של מסכת נזיקין מצאנו ריכוז גבוה של תופעות "חריגות", שכמעט ואינן מזדמנות בגרשים שבשאר הירושלמי. מסיבה זו מתבקש לדון בגרשים אלו בחטיבה אחת. כדי להציג את התמונה השלמה, אדון בכל הגרשים במסכת נזיקין.⁵²⁸ אף שאני דן בכל גרש בנפרד, הדיונים משלימים אלו את אלו, ומסקנות שעולות לגבי גרש אחד עשויות לתמוך במסקנות שעלו לגבי גרש אחר. כדי להבהיר את הטענות, אעסוק תחילה בגרשים הפשוטים ולאחר מכן במורכבים יותר. ההכרות שתעלינה בבחינת הגרשים הפשוטים עשויות לסייע בהבנת המקרים המורכבים יותר.

2.3.1 שיבוץ ברייתא? (43)

ב"ק פרק ט כ"ל (1210.34-42) ⁵²⁹	ב"ק פרק י כ"א (עמ' 41 שו' 71-76)	ב"ק פרק י כ"ל (6-1214.4)
הל' י'א "איכן פקדוני ואמ' לו אבד" כול' תני: אין מקבלין פיקדון מנשים ועבדים ⁵³⁰ וקטנים. ⁵³¹ קיבל מאשה – יחזיר לה, מתה – יחזיר לבעלה. ⁵³² מעבד – יחזיר לו, ואם מת יחזיר לרבו. ⁵³³ מקטן – יחזיר לו, מת – יחזיר לאביו ועושה בהן סגולה. ⁵³⁴ וכולן שאמרו בשעת מותן יינתנו לפל' שהן שלו – יעשה פירוש לפירושו. ⁵³⁵ ר' ז(ע)[ב]יר[ד]א ⁵³⁶ בשם ר' בא בר ממל: ובלבד בעדים. כהדא: איתת [ד]ר' בא בר חנה מי דמכא אמרה "אהן קידושא" ⁵³⁷	אין לוקחין... בכל מקום תני: אין מקבלין פקדונות לא מן הנשים ולא מן העבדים ולא מן הקטנים. קבל מן האשה – יחזיר לאשה, ואם מתה יחזיר לבעלה. קיבל מן העבד – יחזיר לעבד, מת העבד – יחזיר לרבו. קיבל מן הקטן – יחזיר לקטן וגו' גר"ש בפרקא תשיעייה הלכ' י"ג עד סוף הלכת'	הל' י' אין לוקחין מן הרועים כול' תני: אין מקבלין פקדונות לא מנשים ולא מעבדים ולא מקטנים. קיבל מן האשה – יחזיר לה, מתה – יחזיר לבעלה.

⁵²⁸ הגרשים כבר נאספו ונותחו אצל רוזנטל, מבוא עמ' כו-כח, אך כאן אני מבקש להציגם בצורה שונה וכן להוסיף את דעות החוקרים האחרים.

⁵²⁹ חילופי נוסח מתוך כ"א; בבא קמא.

⁵³⁰ כאן מתחיל קטע בבא קמא, אך נוסח הברייתא שלו רצוף דילוגים והכפלות מחמת הדומות.

⁵³¹ כ"א: פקדונות לא מן הנשים ולא מן העבדים ולא מן הקטנים.

⁵³² כ"א: קיבל מן האשה יחזיר לאשה ואם מתה יחזיר לבעלה.

⁵³³ כ"א: קבל מן העבד יחזיר לעבד ואם מת יחזיר לרבו.

⁵³⁴ כ"א, בבא קמא: קבל מן הקטן יחזיר לקטן ועושה (בבא קמא: ויעשה) לו בהן סגולה (בבא קמא: סגולה) ואם מת יחזיר לאביו.

⁵³⁵ כ"א, בבא קמא: מפורש בפירושו.

⁵³⁶ כ"א: זבידא.

⁵³⁷ כ"א: קדשה.

		<p>דברתי", והוא אמ' "לית הוא אלא דידי". אתא עובדא קומי רב, אמ' "אין אדם מצוי לשקר בשעת מיתה".</p>
--	--	---

המשנה בב"ק פ"י מ"ט שונה: אין לוקחים מן הרועים צמר וחלב וגדיים, ולא משופרי פירות עצים ופירות, אבל לוקחין מן הנשים כלי צמר ביהודה וכלי פשתן בגליל ועגלים בשרון. וכולן שאמרו להטמין אסור. ולוקחין ביצים ותרנגולים מכל מקום. כנראה שאגב העיסוק באנשים חשודים שאין לעשות איתם עסקים, מחשש שמא גנבו ממעסיקהם, הובאה הברייתא העוסקת באנשים שאין לקבל מהם פקדונות.⁵³⁸

רק תחילת הברייתא מובאת בכ"ל, ונראה שהיא נקטעת באמצעה. אף שהדינים הרלוונטיים הובאו (איסור קבלת פקדונות, והדין ב'נשים' שהוזכרו במשנה), קיים קושי בעצירה במקום זה, שכן חסר פירוט הדינים בעבד וקטן, שהוזכרו בתחלת הברייתא. בכ"א הציטוט מעט ארוך יותר, ואחריו מופיע גרש הרומז להמשך הברייתא⁵³⁹ שהופיעה בפרק הקודם.⁵⁴⁰ נראה סביר שגם נוסח כ"ל התכוון להבאת הברייתא כולה. צריך עיון אם יש להניח שגם באביו הופיע גרש, מעין זה שבכ"א, אך הוא נשמט מסיבה כלשהי, או שמא הנוסח שבכ"ל ראשוני יותר,⁵⁴¹ והגרש שבכ"א בא להשלים את מה שחסר בו.

⁵³⁸ ניתן ללמוד שהברייתא נסמכת למשנה זו על פי הסוגיות שלפניה ושלאחריה, וכן מוכח מהתוספתא שם פ"א שמביאה בהלכה א' את הברייתא הזאת, ובהלכה ה' מקבילה למשנה זו – הכל ברצף אחד.

⁵³⁹ לדעתי הכוונה להבאת הברייתא והסיפור שאחריה, שנחשבים כאן ליחידה אחת. רגליים לדבר בכך שגם בסוגיית הבבלי המקבילה (ב"ב נא ע"ב) מופיעים הברייתא והסיפור יחד.

⁵⁴⁰ סיבת הבאת הברייתא שם מובנת פחות, ולכאורה היא נסמכת למשנת הגזול את אביו, בעקבות העיסוק בגניבה מקרובי משפחה. יש להעיר כי קיימת התאמה פנימית כמעט מושלמת בין הסוגיות בכל אחד מעדי הנוסח (כלומר – סוגיות פ"ט ופ"י של כ"ל שווים, וכן הסוגיות של כ"א, אך בין כתבי היד יש הבדלים). ייתכן שהדבר מלמד כי חילופי הנוסח נוצרו עוד לפני העברת הסוגיה, וכל אחד מהנוסחים העביר את הנוסח שלו. מאידך, אפשר שאותם תהליכי נוסח פעלו בכל אחד מכתבי היד על שתי המקבילות.

⁵⁴¹ ואולי הוא הנוסח המקורי שלה, כיוון שלא השתמר לנו נוסח שמכיל את הסוגיה המלאה. ביספר חפ"י (נדפס אצל עמנואל, מגנזי א), עמ' 225) נמצא ציטוט של סוגייתנו (בשינויים) כשהוא מפנה לפרק עצים בסוף. פרק הגזול עצים הוא פרק ט, ואם כן נראה שהוא מצטט את הסוגיה המלאה מפרק ט, כפי שהיא לפנינו. מאידך, סוגיה זו כלל לא נמצאת בסוף הפרק, אלא ממש באמצעו (כפי שמציין שם עמנואל). בנוסף, מיד אחרי הסוגיה הוא מביא ציטוט מהמשך הירושלמי בפרק י (1214.11). הכינוי 'סוף' מתאים היטב למיקום הברייתא דווקא בפרק י, ואולי יש להניח שהוא התכוון להפנות לשם, אך טעה בשם הפרק. מצאתי לא מעט מקרים שבהם ראשונים מפנים לירושלמי, ומציינים בטעות לפרק אחד לפני או אחרי הפרק שהמקור באמת נמצא בו, וייתכן שכך קרה גם כאן. (ראה חידושי המאירי עירובין סא ע"ב, המצטט מפרק חלוץ סוגיה שלפנינו בפרק הדר; סמ"ג עשין מח, המצטט מפרק הערל סוגיה שלפנינו בהאשה שלום; מרדכי גיטין שסב (בשם ראב"ה), המצטט מפרק אף על פי סוגיה שלפנינו במציאת האשה; תוספות הרא"ש גיטין יד ע"ב, המצטט מפרק הכותב סוגיה שלפנינו בפרק פי שהיה נשוי; שו"ת אבקת רוכל סי' כב, המצטט מפרק מרובה סוגיה שלפנינו בפרק החובל; רבנו קרשקש כתובות צג ע"ב, מצטט מפרק שור שנגח את הפרה סוגיה שנמצאת בשור שנגח ארבעה וחמישה; שו"ת יכן ובעוז ח"א סי' סח, מצטט מפרק הוציאו לו סוגיה שלפנינו בפרק אפר להס הפיגוה (הפרש של שני פרקים); מגדל עוז הלכות ברכות פ"ד ה"ה, מצטט מפרק תפלת השחר סוגיה שאצלנו בפרק כיצד מברכין (הפרש של שני פרקים); מהר"ח או"ז סי' קנח מצטט מפרק 'לא יחפור' סוגיה שלפנינו ביחזקת הבתים'; עתו"א (מהדורת בלוי עמ' קל) מצטט מיתפלת השחר' סוגיה שלפנינו ב'אין עומדין'; בעל 'מתנות כהונה' מציין מפרק רבי עקיבא סוגיה שלפנינו בפרק המוציא יין (ברנדס, מת"כ א), עמ' 83, וראה שם דוגמאות נוספות); בתשובה אשכנזית (קופפר, תשובות, עמ' 97) מצוטטת סוגיה מפרק שלושה שאכלו שלפנינו נמצאת בכיצד מברכין (לגבי הירושלמי השני שנוזכר שם מסתבר שזו טעות העתקה). קיימות דוגמאות רבות נוספות שמצויין בהן מספר הפרק ולא שמו, אך לא הבאתי אותן כי הן עשויות להיות תולדה של שיבוש גרפי. ברבים מהפרקים בטופס שבת-שקלים, מצאנו ציון מוטעה לפרק עוקב (מוקדם או מאוחר) – ייתכן שתופעה זו היתה נפוצה בטפסי ירושלמי, שלא חיללו משניות, והיא שהטעתה את הראשונים. אם נשחזר כך הרי זו עדות לנוסח קדום שבו הסוגיה היתה במלואה בפרק י, אך הדבר מעומעם למדי.

יושם לב כי גם לפני מקום הגרש קיים פער של משפט בין שני עדי הנוסח, תופעה שתחזור גם בכמה מקרים אחרים. בנוסף, נוסח הרמז כולל בתחילתו את הקיצור וגו', קיצור שיחזור גם הוא בכמה מן הגרשים בכתב יד זה, ראה בהמשך.

2.3.2 השלמת הוראה קדומה? (44)⁵⁴²

בראש פרק חמישי של בבא מציעא מצאנו הבדל גדול בין כ"ל וכ"א:

אסקוריאל (עמ' 59 שו" 1-11)	ליידן (28-21.1226)
<p>אי זהו נשך...ויין אין לו [א] אמ' ר' ינאי זו הוא ריבית שהיא יוצאת בדדינין. בעון קומי ר' יוחנן ריבית מהו שתצא בדדינין? אמר לון: אם מזו אין מניחין לגדולי ארץ ישראל כלום. [ב] מודה ר' יוחנן שאין שטר זקוק לחבירו מודה ר' יוחנן שאם היה שטר קיים דו מקיז ליה</p>	<p>"אי-זהו נשך" כול'. [א] אמ' ר' ינאי: זהו רבית שיוצא בדדינין. בעז? קומי ר' יוחנן: רבית מהו שיצא בדדינין? אמ' לו: אם מזו אין אנו מניחין לגדולי ארץ יש' כלום. [ב] מודי ר' יוחנן שאין שטר זקוק לחבירו. מודה ר' יוחנן שאם היה השטר קיים דמנכין ליה.</p>
<p>איזהו תרביית המרבה בפירות וכו' [ג] תני ישראל שהלוה בריבית ועשה תשובה חייב להחזיר מת והניח לבניו עליו הכתו' או' יכין וצדיק ילבש וכסף נקי יחל' וגו' גרש בריש פרק י' כל הלכתא</p>	<p>"אי-זהו תרביית". [ג] תני. ישראל שהלוה בריבית ליש' אינו גובה לא את הקרן ולא את הריבית – דברי ר' מאיר. וחכמ' אומ': גובה את הקרן ולא את הריבית.</p>
<p>[ד] ואת כספך לא תתן לו בנשך – אין לי אלא נשך בכסף נשך ותרביית (באוכל) באוכל...</p>	<p>[ד] כת' "את כספך לא תתן לו בנשך". אין [לי] אלא – נשך בכסף וריבית באוכל...</p>

2.3.2.1 הברייתא בכ"ל

ביחידה [ג] מופיעות בשני הנוסחים ברייתות הפותחות תני ישראל שהלוה בריבית. בכ"ל מופיעה במלואה ברייתא העוסקת בגביית הקרן והריבית. נראה שברייתא זו הובאה אגב דברי ר' יוחנן ביחידה [ב], שהתיר לקזז את סכום הריבית מסכום הקרן,⁵⁴³ או אגב המשנה עצמה. בתוספתא כאן (פ"ה הכ"ב) מצאנו מקבילה חלקית לברייתא זאת:

[כב] המלוה את חבירו בריבית ובא לפני בית דין קונסין אותו ואינו גובה לא את הקרן ולא את הריבית דברי ר' מאיר שהיה ר' מאיר או' שטר שיש בו ריבית קונסין אותו ואינו גובה לא את הקרן ולא את הריבית וחכמים או' גובה את הקרן ואינו גובה את הריבית

⁵⁴² שמשוני (החייב) הקדיש פרק ארוך לדיון בסוגיה זו (עמ' 68-93) כולל עיסוק בירושלמי, להלן אעיר על דבריו בכמה מקומות. הרשיתי לעצמי לקצר בפירושו של החלקים שאינם מהותיים לדיון שלי, וניתן למצוא את פירושו בהרחבה אצל שמשוני.
⁵⁴³ לעניין פירוש דברי ר' יוחנן והגהתם ראה ליברמן, הפירוש, עמ' 153-154.

הרעיון הכללי של הברייתות דומה, אך מצאנו הבדלים גדולים של ניסוח, ואולי אף הבדל בדיון. בעוד שהברייתא בתוספתא מזכירה בפירוש שטר שיש בו ריבית,⁵⁴⁴ הברייתא בירושלמי כאן עוסקת בכל הלוואה בריבית, גם אם הריבית לא צוינה בשטר או שההלוואה היתה בעל פה.⁵⁴⁵ גם אם נפרש את דין אחת הברייתות לאור חברתה, הבדל סגנוני ודאי יש כאן, שכן הירושלמי, בניגוד לתוספתא, פותח ישראל שהלוה בריבית. נוסח זה אינו פשוט, כיוון שלעניין הנידון אין צורך לציין שמדובר דווקא בישראל (כפי שלא מציינים 'ישראל שחילל שבת' או 'ישראל שגזל'). נראה שיש להסביר פתיחה זו על רקע נוסחן של רצף ההלכות טז–כא בתוספתא כאן. כל ההלכות ברצף זה עוסקות בהבדלים שבין ישראל לגוי ופותרות "ישראל ש... וגוי ש..." וכדו'. נראה שסגנון זה השפיע אף על נוסח הברייתא שבירושלמי, שהיתה שייכת במקור לקובץ מעין זה, וסוגננה בהתאם. אלא שכבר ראינו שבתוספתא שלפנינו הברייתא לא מנוסחת כמו בירושלמי, ולכן נראה שהברייתא שבירושלמי משמרת ורסיה אחרת של התוספתא כאן.⁵⁴⁶ להשלמת התמונה יש לציין כי אותה ברייתא, בנוסח קרוב מאד לזה שבתוספתא, מופיעה אמנם בירושלמי בפסחים (508.35) ובגיטין (1069.24).⁵⁴⁷ אם כן, נראה שניתן להבחין בין קובץ הברייתות ששימש את מסכת נזיקין, וממנו נלקחה הברייתא שבב"מ, ובין הקובץ ששימש את הירושלמי מהעריכה ה"רגילה", שהיה דומה יותר לתוספתא שלפנינו.⁵⁴⁸

2.3.2.2 סוגיית כתב יד אסקוריאל

בכ"א מצאנו ביחידה [ג] ברייתא אחרת לגמרי, העוסקת בדיון החזרת ריבית בידי בעל תשובה או בידי יורשים. כמו הברייתא שבכ"ל, ואולי אף יותר ממנה, קשורה הברייתא שבכ"א לדיון שלפניה, העוסק בשאלת הוצאתה של ריבית בדיינים. כמו כן, גם לברייתא שבכ"א יש מקבילה בתוספתא, כמה הלכות לאחר ההלכה המקבילה לברייתא שבכ"ל (הלכות כה–כו), וכל מה שכתבתי לעניין סגנונה של הברייתא היא, ופתיחתה בישראל שהלוה, נכונים גם כאן:⁵⁴⁹

[כה] המלוה את חבירו בריבית ועשה תשובה חייב להחזיר מת והניח לפני בניו לא

יחזירו בניו על זה נאמ' יכין וצדיק ילבש וגו'

⁵⁴⁴ המשפט הראשון בברייתא שבתוספתא לא מזכיר שטר, וייתכן שהוא מתייחס לכל הלוואה בריבית. אם אכן כך, נראה ששני חלקי הברייתא הגיעו ממקורות שונים, והחיבור ביניהם הוביל לפרשנות שונה של המשפט הראשון (ראה גם פרשני התוספתא כאן). ייתכן שהחיבור בין המשפטים הוא שריד לתהליך שאתאר להלן הע' 546, ואולי הוא שהביא להחלפת הניסוח בברייתא מישראל שהלוה להפילה את חבירו.

⁵⁴⁵ סקירה בעניין זה ראה אצל שמשוני, החיוב, עמ' 71 הע' 18 וראה המקורות המצויינים שם.
⁵⁴⁶ הלכה זו, גם בתוספתא שלפנינו, נמצאת ממש בסוף הקובץ ישראל וגוי. ההלכה שלפניה עוסקת גם היא בהחזרת הריבית והקרן (אבל בגוי שלווה או הלווה בריבית), ולכן סביר מאד שהניסוח שלה יושפע מהקובץ. יתר על כן, העובדה שהלכה כ"א עוסקת בגוי שלווה/הלווה בריבית, לאו דווקא בשטר, ומיד אחריה מגיעה הלכה כב, שעוסקת בישראל שעשה כך, מורה שאולי הנוסח שהשתמר כאן בירושלמי הוא נוסח התוספתא המקורי. במקורן עסקו הלכות כא וכב באותו דין (כל הלוואה בריבית) ונבדלו רק בזהות העושה (ישראל/גוי). ייתכן שנוסח זה הוחלף בתוספתא שלפנינו מסיבה הלכתית, כיוון שמתקני הנוסח סברו שיש לקנוס רק שטר שכתובה בו ריבית. לאור דברינו, יש אולי מקום לתקן את תיאורו של גבריהו (ריבית, עמ' 156–158). גבריהו מתחיל את ניתוחו בהלכה כב, ומזהה את החטיבה העוסקת בשטרות ריבית (הכ"ב–הכ"ה) כשייכת למקום אחר מהחטיבה שלפניה. אפשר שהירושלמי כאן מעיד בדיוק על מקום החיבור של החטיבות, ומלמד על עיבוד של החטיבה הראשונה לאור השניה. אין כאן המקום לדון בסוגיה רחבה זאת, אך ראה להלן הערה 549.

⁵⁴⁷ ראה ליברמן, תש"ק, עמ' 56. אך לעניינה של הסוגיה בפסחים ובגיטין היה מתאים יותר דווקא הנוסח שבירושלמי נזיקין, ואם כן אפשר שגם היא נוסחה במקור עם הברייתא של נזיקין, ובהמשך במהלך גלגולי הנוסח, הברייתא הוחלפה.

⁵⁴⁸ אבל השווה זוסמן, ושוב, עמ' 75 הע' 86.
⁵⁴⁹ ראה לעיל הערה 546. אפשר שסגנונה מלמד על כך שבקובץ הברייתות שעמד לפני הירושלמי נזיקין היתה הלכה זו סמוכה להלכה כב, וכל היחידה שבינתיים, העוסקת בשטרות של ריבית, נעדרה משם. השערה זו עולה בקנה אחד עם ניתוחו של גבריהו שם. לתיאור שלם יותר של קובץ הברייתות שעמד לפני הירושלמי יש להוסיף את הלכה ו' בירושלמי, שמביאה כמעט את כל קובץ התוספתא על ישראל וגוי, אך באופן שונה מהתוספתא שלנו.

[כו] אבל הניח להן אביהן פרה שדה וטלית וכל דבר שיש בו אחריות חייבין להחזיר

הברייתא המובאת בכ"א נקטעת באמצעה, ומופיע בה גרש הרומו למקבילה בפרק י.⁵⁵⁰ פרק י' של בבא קמא פותח בדין הגזלן שהוריש גזילה לבניו, ואגב כך הוא מביא (בכל נוסחיו) את הברייתא שהובאה אצלנו בכת"י אסקוריאלי. אביא כאן את תחלת הסוגיה שם (כ"ל – 1211.33-46):

[א] תני יש' שלוה בריבית ועשה תשובה חייב להחזיר, מת והניח לפני בניו עליו הכת' או

"יכין וצדיק ילבש". הניח לפניהן פרה או טלית⁵⁵¹ חייבין להחזיר.⁵⁵²

אזל תנייה לגזילי⁵⁵³

אם היה דבר שיש לו אחריות חייבין להחזיר.

[ב] אי-זהו דבר שיש לו אחריות?

ר' יונתן⁵⁵⁴ או': בשהניח לפניהן קרקע.

ריש-לקיש אמ': בשהניח לפניהן גוף הגזילה.

[ג] רב אמ': יורש כמשועבד – כשם שאין מלוה בעדים גובה ממשועבדין כך אינה גובה מיורשין.

שמואל אמ': דאיכני אינו גובה ממשועבדין – הא מבני חרי גובה.

ולית היא⁵⁵⁵ פליגא על רב? דרב אמ' יורש כמשועבד – כשם שאין מלוה בעדים גובה ממשועבדין כך אינה גובה מיורשין?

פתר לה בשהניח לפניהן קרקע.

ואפי' כשמואל⁵⁵⁶ לית היא פליגא? לא כן אמ' שמואל: דאיכני אינו גובה ממשועבדין?

פתר לה בשהניח לפניהן גוף הגזילה.

[ד]...

יחידות [ב-ג] של הסוגיה עוסקות בוודאי בדיני גזלן, שכן מדובר בהן על גוף הגזילה.⁵⁵⁷ אחרי

יחידות אלו מצאנו סוגיה ארוכה העוסקת גם היא בדיני גזלן. עמום יותר הוא הסברה של יחידה

[א]. היחידה מתחילה בברייתא שלנו, העוסקת במלוה בריבית. המשפט האחרון של יחידה זו אס

היה דבר שיש לו אחריות חייבין להחזיר עשוי להיות הסיפא של הברייתא כפי שהיא מופיעה

בתוספתא (הלכה כו). מאידך, משפט זה יכול להיות גם פיסקה מהמשנה המקומית בפרק י', שכן

נוסח זה מופיע גם בה.⁵⁵⁸ הכרעה בשאלה זו קשורה בפרשנות המשפט אזל תנייה לגזילי⁵⁵⁹ שמופיע

לפניו. ליברמן,⁵⁵⁹ בעקבות אפשטיין⁵⁶⁰ פירש 'כאשר הלך התנא לגזלן הוא אמר...! והסביר

⁵⁵⁰ ליברמן בפירושו כאן עומד על כך שגרש זה מוכיח שמסכת נזיקין היתה אחת במסורתו של בעל הגרש – שכן לא ציין 'פרק י' של בבא קמא'.

⁵⁵¹ כ"א: פרה או שור או טלית.

⁵⁵² כ"א: לשלם.

⁵⁵³ כ"א: אזל ליה תנייה לגזילה.

⁵⁵⁴ כ"א: יונתן.

⁵⁵⁵ כ"א: הדא.

⁵⁵⁶ כ"א: על דשמואל'.

⁵⁵⁷ פירוש על יחידה [ג] ראה אצל עסיס, ואפילו, עמ' 151–152. עסיס טוען שמקור הסוגיה במסכת ב"ב (למרות ששם אינה נמצאת לפנינו), אך מכל מקום היא מתקשרת למשנת ב"ק העוסקת בגזלן.

⁵⁵⁸ כך הוא סומן במהדורת האקדמיה. נראה לי שאין מקום לדייק כאן בחילוף להחזיר/לשלם, שכן מילים אלו מתחלפות ומושגרות כאן הרבה לאורך הסוגיה ובין עדי הנוסח השונים.

⁵⁵⁹ ליברמן, הפירוש, עמ' 126. ובאריכות רבה יותר בליברמן, תוכ"פ, ב"מ עמ' 230–232.

⁵⁶⁰ אפשטיין, מלנה"מ, עמ' 389.

שהמשפט בא להנגיד בין הדין במלוח בריבית (שצריכים להחזיר רק פרה או טלית) לבין הדין בגזלן (שמחזירים כל זכר שיש בו אחריות). לדבריו משפט זה שייך ליחידה [א], אך הוא ציטוט מהמשנה, ולא היה קיים בנוסח הברייתא של הירושלמי (העוסקת במלוח בריבית). עסיס⁵⁶¹ פירש את המשפט באופן אחר. לדבריו הביטוי אזל תנייה הוא מעין המונח הבבלי 'סיפא אתאן ל...', והוא קוטע באמצע הברייתא. לשיטת הירושלמי, הסיפא של הברייתא לא עוסקת במלוח אלא בגזלן. שני הפירושים אינם נקיים מקשיים,⁵⁶² ויש לדעתנו מקום גם לפירושים אחרים, אך לעת עתה לא מצאתי פירוש בר הוכחה.⁵⁶³ מכל מקום, ברור שהמשך הסוגיה עוסק בגזלן ולא במלוח בריבית,⁵⁶⁴ יהיה המעבר היכן שיהיה.

2.3.2.3 הגרש

כדי לברר את עניינו של הגרש, יש צורך להבהיר איזה חלק בסוגיית פרק י' הוא מורה להשלים בסוגיית 'איזהו נשך'. הגרש נוקט 'כל הלכתא', ולכאורה מכוון לכל הלכה א' של פרק י', הלכה ארוכה שלא קשורה כלל לדיני ריבית, מלבד הברייתא שבראשה. העברת סוגיות שלמות בעקבות קשר קלוש היא תופעה לא נדירה בירושלמי, ולכן הדבר אפשרי.⁵⁶⁵ מאידך, אפשר שחלוקת ההלכות שלפנינו (בשני כתבי היד) אינה משקפת את חלוקת ההלכות שהיתה לפני מנסח הגרש, ויכל הלכתא' שלו מכוון לגבול אחר. אם כך, אפשר שהגרש ביקש לרמוז לברייתא בלבד, אם כי אז החלק שנרמז הוא משפט קצרצר.⁵⁶⁶ אפשרות ביניים היא שהגרש מורה להשלים חלק מן הסוגיה, שיש לו זיקה לדין המלוח בריבית, אך לא את כולה. רוזנטל⁵⁶⁷ הניח כדבר פשוט שכונת הגרש להלכה כולה, בעוד שמדברי ליברמן⁵⁶⁸ נראה שהבין שהוא רומז לברייתא בלבד.

לאחר הקדמות אלו ניתן לדון בתופעה החריגה בסוגיה זו – העובדה שבכל אחד מהנוסחים של סוגיית פרק ה נמצא ביחידה [ג] רכיב שונה. מדברי ליברמן⁵⁶⁹ עולה שהוא לא ייחס לתופעה זו חשיבות רבה. נראה שהוא סובר שבסוגיה המקורית הופיעו שתי הברייתות, אך כל אחד מהנוסחים השמיט אחת מהן, או מחמת הדומות או מחמת שנכפלה במקום אחר.⁵⁷⁰ מסיבה זו

⁵⁶¹ עסיס, ב"ק, עמ' 77. ראה גם עסיס, אוצר, עמ' 18 הע' 140.

⁵⁶² אציין קושי אחד בשיטת ליברמן: ליברמן בתוכ"פ שם נתלה בהעדרה של המלה שזה בנוסח הברייתא שבירושלמי, כדי ללמוד שלשיטת ברייתא זו היורשים אינם צריכים להחזיר אפילו קרקע, בניגוד למשתמע מן התוספתא שלפנינו. לדעתי המלה שור שמופיעה בנוסח כ"א מוכרחת להיות שיבוש של המלה שזה (כי אין סיבה להזכיר גם פרה וגם שור), ואם כן הטענה צריכה תיקון. אמנם אפשר "לעדכן" את הבנתו בברייתא, שתהיה מעין פירושו לנוסח התוספתא, אבל אז כבר לא ברורה ההנגדה שעורך הירושלמי בין המלוח בריבית לבין הגזלן.

⁵⁶³ ושמה לפנינו "לשון סופרים" קדום, המורה להעביר את הברייתא לפרק הגזל? ראה גם סנהדרין פ"א, ל ע"א (1328.35-36): פעתה אפי' נתכוון לגזלה ולעילה [צ"ל: ולעילה] אזלה אין גזלן – פירושה של המלה אזלה אינו מחוור (ראה רוזנברג, תיקוני, עמ' 41 הע' מג), ולסוגיה זו מקבילה בעייתית לעיל פ"ח (1308.17-22), שמה יש קשר בין התופעות (אבל בשתיהן מדובר על גזילה – ואולי יש קשר לגזילה דווקא?).

⁵⁶⁴ בהמשך הסוגיה שם מובאת הברייתא על גנבים שעשו תשובה, שעוסקת בנושא דומה למלוח בריבית שעשה תשובה. לברייתת הגנבים מקבילה בתוספתא של ב"ק פרק י' (הלכה לט) – ואם כן, אולי קיים קשר כבר במקורות התנאיים בין ההלכות. מכל מקום, ניסוח הברייתא של המלוח בריבית בירושלמי מורה על שייכותה הברורה לקובץ שבב"מ פרק ה, כפי שהודגם קודם לכן – אך כל הפרשה צריכה עיון רב יותר.

⁵⁶⁵ ואפשר כמובן לומר שמקור הסוגיה כולה (!) דווקא בבבא מציעא, שהרי היא מוסבת על ברייתא מהתוספתא שם, ואם כן אין לשאול מדוע הובאה כאן. אלא שאז השחזור שמציע רוזנטל להלן מורכב הרבה יותר.

⁵⁶⁶ אם נכון פירושו של ליברמן, שאם היה זכר שיש לו אחריות אינו מן הברייתא, הגרש מורה להשלים שבע מילים בלבד (!), והרמז עצמו מנוסח בשבע מילים. אם המשפט הוא חלק מהברייתא, אזי "חסכנו" כמה מילים. אמנם מצאנו גרשים שרומזים ליחידות קצרות (ראה 1.2.4§), אך הן אינן קצרות עד כדי כך, ועדיין יש בדבר קושי. גם אם נניח שאין לפנינו 'קיצור סופרים', אלא הוראה להעברת הברייתא לכאן, לא מובן מדוע לא כתב פשוט את הברייתא כולה.

⁵⁶⁷ רוזנטל, מבוא, עמ' כז.

⁵⁶⁸ ליברמן, הפירוש, עמ' 154.

⁵⁶⁹ שם.

⁵⁷⁰ הברייתא שבנוסח כ"ל נכפלה אמנם בגיטין ופסחים, אך הראיתי שהיא שם בנוסח אחר. מכל מקום, אפשר שסופר לא ישיגח בחילופי הנוסח, או שגם במקבילות עמד לפנינו נוסח הברייתא שבגיטין. אם כ"א וכ"ל משתלשלים מאב

הוא גם לא מצביע על קשר בין הגרש בכי"א לבין חילוף הנוסח בין העדים.⁵⁷¹ לעומת זאת, רוזנטל⁵⁷² למד ממקרה זה "הכרה חשובה מאד". מתוך תשומת לב לפתיחה הזוהה של הברייתות בשני הנוסחים, הוא מבקש לשחזר את אביהם של שני הנוסחים שהיה מעין זה: תני ישראל שהלוא בריבית כו'. הוא טוען שכל אחד מהנוסחים הבין את הקיצור באופן שונה – כי"ל הבין אותו כהפניה לתוספתא, והשלים על פיה, וכי"א כהפניה לפרק עשירי של ב"ק (כל הסוגיה!).⁵⁷³

רוזנטל לא מסביר את הקשר המדויק בין השחזור שלו לבין הגרש שנמצא לפנינו בכי"א. ברור שהנוסח שלפנינו בכי"א לא יכול להיות אביו של נוסח כי"ל, שכן מפורש בו שהוא מפנה לברייתא שבפרק י' ולא לברייתא שבתוספתא. אם כן, לדבריו, יש לשחזר כי באחד מאבותיו של כי"א, התערב משהו בלשון הקיצור הראשוני, וביאר אותו, אך לא השלים לגמרי את הסוגיה. שחזור כזה מנתק את הקשר בין תופעת חילוף הברייתות לבין נוסח הגרש שלפנינו, שהרי את אותו השחזור יכול היה להציע רוזנטל גם אם כלל לא היה לפנינו גרש, ובכי"א היתה מופיעה סוגיית פרק י' במלואה. לפיכך אפשר באותה מידה לומר שבאביו של כי"א הופיעה בב"מ פרק ה' כל סוגיית ב"ק פ"י, וכי"א קיצר אותה בגרש – קיצור סופרים רגיל שאין לו כל עניין עם התהוות החילוף.

אלא שבנקודה זו יש לשים לב לכך שבכמה גרשים אחרים, לפני לשון הרמז, מובאת בכי"א פתיחת הסוגיה בצורה רחבה יותר מזו שבכי"ל. בגרש 43 שנידון לעיל, כי"א מביא משפט ארוך יותר לפני לשון הרמז שלו; בגרש 45, המשותף לשני כתבי היד, נמצא בכי"א לשון פתיחה ארוך יותר, ולהלן אציע לשחזר כך גם בגרשים אחרים. אם נניח שקיים קשר 'גנטי' בין כתבי היד, וקשה שלא להניח זאת, נצטרך להסביר כיצד קרה שלשון הפתיחה בכי"א רחב יותר. לכאורה קיימות שתי אפשרויות: או שהנוסח הארוך הוא המקורי, וענף כי"ל, כיון שראה שניתנה רשות לקצר – קיצר יותר, או שהנוסח הקצר הוא המקורי, והאריכות שבכי"א נוספה בהתערבות מאוחרת יותר. האפשרות השניה מתאימה היטב לדברי רוזנטל, הטוען שאכן היה כאן קיצור מינימלי ראשוני, שהוארך בשלב מאוחר יותר. אין לדעת מה היתה כוונתו המקורית של הרמז, אם לרמוז לברייתא מהתוספתא או לסוגיה המקבילה, אך כל אחד מעדי הנוסח פירש אותו אחרת.⁵⁷⁴

עוד יש לשים לב לכך שבין כתבי היד קיימים הבדלים נוספים בנוגע לשילוב ברייתות בתלמוד. מצאנו לפחות ברייתא אחת מהתוספתא שמופיעה בכי"א ונעדרת מנוסח כי"ל,⁵⁷⁵ ואולי מצאנו מקום נוסף כזה.⁵⁷⁶ מצאנו גם ברייתא שמתועדת בקטע גניזה⁵⁷⁷ וחסרה בשני כתבי היד. מקרים

משותף, לא ניתן לומר ששני הנוסחים דילגו מחמת הדומות. מצד סדר הברייתות, אפשר לשחזר דילוג אחד בלבד, ואת החסרון בנוסח השני יש לתלות בסיבה אחרת. לחלופין, אפשר לטעון שבין הנוסחים היה גם חילוף בסדר הברייתות, אך מדובר בשחזור מורכב למדי.

⁵⁷¹ השחזור של ליברמן אפשרי, אך קיים קושי בהנחה שתהליך כזה יקרה במקרה ובאופן בלתי תלוי, בשני עדי נוסח, באותה נקודה בדיוק. בנוסף, אם נניח שהגרש אכן מכווון להשלמת הסוגיה כולה, מדובר בהשמטה גדולה למדי.
⁵⁷² שם.

⁵⁷³ ראה גם **זוסמן, ושוב**, עמ' 85 בתוך הע' 136. זוסמן מתלבט בין דברי רוזנטל לדברי ליברמן.

⁵⁷⁴ ראה 1227.22 (תוספתא פ"ד הט"ו) – אבל כיוון שמדובר במשפט אחד קשה לדעת אם זו אכן התופעה שלפנינו. לפי אפשרות זו יש לומר שנוסח כי"א הוא העיקרי, וכוונת הגרש היתה להשלים על פי הסוגיה המקבילה. באחד מאבותיו של כי"ל קוצר הגרש לקיצור מינימלי, ובהמשך משלים כלשהו השלים את הגרש בצורה שגויה מתוך התוספתא.

⁵⁷⁵ ראה רשימת הספקות 22.

⁵⁷⁶ ראה 1233.43 (בכי"א מופיעה תוספתא ב"מ פ"ח הט"ז) אבל גם כאן לא ברור אם קשור לתופעה (ראה **זוסמן, ושוב**, עמ' 125). ראה גם **ליברמן, תיקוני (ב)**, עמ' 236 הע' 1.

⁵⁷⁷ **בבא קמא**, ראה 1208.45.

אלו מצטרפים לדוגמאות אחרות מרחבי התלמוד של השמטות/הוספות של ברייתות.⁵⁷⁸ אפשר שחלק מהברייתות שבירושלמי שולבו בשלב מאוחר יחסית, ובשלב הראשון הברייתות כלל לא היו כתובות בו. אם כן, אולי הרמז ששחזר רוזנטל שייך לתחום זה, והוא הוראה (מפורשת)⁵⁷⁹ או אולי נסתרת) לשילוב ברייתא במקום מסוים, שהתפרשה בכתבי היד באופן שונה.⁵⁸⁰ טענה זו עשויה להשפיע גם על משמעות גרש 43 שנידון לעיל, שהרי גם הוא עוסק בשילובה של ברייתא.

לכל ההסברים חשובה ההבחנה שבה פתחתי, שנוסח הברייתות בשני כתבי היד נבדל מנוסח התוספתא שלנו, שהיה כנראה קרוב לנוסח התוספתא של "שאר הירושלמי". אם כן, התהליכים המתוארים קרו בשלב קדום, כששני המשלימים הכירו עדיין את ה"תוספתא" המיוחדת למסכת נזיקין.

2.3.3 שיבוש או מסורת אחרת (*43)

התלמוד בפרק שלישי של בבא מציעא דן במשנה הבאה:

החושב לשלוח יד בפקדון – בית שמאי אומרים חייב, ובית הלל אומרים אינו חייב עד שישלח בו יד. שנאמר: "אם לא שלח ידו במלאכת רעהו". כיצד? הטה את החבית ונטל הימנה רביעית ונשברה – אינו משלם אלא רביעית. הגביה ונטל הימנה רביעית ונשברה – משלם דמי כולה:

מי ששלח ידו בפקדון שהופקד אצלו מתחייב באחריותו. בית שמאי ובית הלל נחלקו בדינו של החושב לשלוח יד, אם גם הוא חייב, או רק מי שעשה מעשה. בתחילת הסוגיה שואל התלמוד מה הטעם של בית שמאי, ומשיב שהם לומדים את דעתם מהמילים דבר-פשע, ולא פשע ממש.⁵⁸¹ לאחר מכן שואל התלמוד מה דורשים בית הלל מפסוק זה – כאן מתפצלים כתב יד ליידין וכתב יד אסקוריאלי:

ב"מ ליידין (44-1222.41)	ב"מ אסקוריאלי (עמ' 54 שו' 60-67) ⁵⁸²
[א] ומה טע' דבית שמאי? על כל דבר פשע. מה מקיימין בית הלל "על כל דבר פשע".	[א] מה טעמון דבית שמאי? "פשע" "על כל דבר פשע". מה מקיימין בית הלל "פשע" "על כל דבר פשע"? תפתר ששלח בו יד על שלית.
יכול אין לי אלא הוא. כול.	ר' יוסה בן חנינה בעי: מה את אמרת – ליטול? נטל? והא תני ר' הושעיה: "נשברה או שהחמיצה

⁵⁷⁸ ראה על כל העניין מוסקוביץ', ברייתות.

⁵⁷⁹ בגרשים המוכרים לנו לא מצאנו הפניה מפורשת לתוספתא. במקום אחד (גרש 23) שיערו חוקרים כי הגרש מפנה לתוספתא, אף שהנוסח בתוספתא שם שונה בפרטים רבים מנוסח הברייתא שבירושלמי. אם אכן היתה קיימת, כאן או שם, הפניה לתוספתא, הרי שמדובר על תוספתא בורסיה אחרת מזאת שלפנינו, הבחנה חשובה הן לחקר תולדות התוספתא והן לתולדות הגרשים. במקרה שלנו גם אם לא היה קיים גרש המפנה לתוספתא, אפשר שהמשלים טעה לחשוב שהוא מפנה לשם.

⁵⁸⁰ לפי הסבר זה לא היתה כוונה לשילוב סוגיית פרק י, אלא רק לשילוב הברייתא (ושמא יחידה [ב] בסוגיית פרק י נתפסה כהערה פרשנית על הברייתא?). כפי שכתבתי קודם לכן, כוונת הגרש בכ"א אינה ברורה, וייתכן שגם הגרש שלפנינו מכוון להשלים את הברייתא בלבד.

⁵⁸¹ או שמא פשע במובן של דבר המתרחש בלב.

⁵⁸² החל מדפוס זייטאמיר מופיעה בדפוסים השלמה לסוגיה, השווה בעיקרה למה שבכ"א, על פי העתקה של ר' מנחם די לונזאנו שהביא החיד"א (ראה להלן). כאן הובאו חילופי נוסח מדפוס וילנא (=ד).

<p>נותן לו דמי כלה" – כלום החמיצה אלא מחמת טילטול.</p> <p>ר' שמואל ר' אבהו בשם ר' לעזר: שליחות יד שנאמרה בשומר חנם אינו אלא עד שעה שיחסר.</p> <p>ר' שמעון⁵⁸³ בעה קומי ר' אבהוא: מה את אמרת? חיסר, או אפ' לא חיסר?</p> <p>אמ' ל': ולא דא היא שאלתיה דר' יוסה בן חנינה 'ליטול נטל'? אין תימר ליטול – אפ' לא חיסר, אין תימר נטל – עד שעה שיחסר.</p> <p>אין תימר ליטול – החזירה [בין] למקומה בין למקום אחר פטור. ואין תימר נטל – החזירה למקומה פטור, למקום אחר חייב...⁵⁸⁴</p>	
---	--

2.3.3.1 היחסים בין כתבי היד

לפני העיסוק בשאלת היחס בין כתבי היד, יש לבאר את הנוסח שבכ"ל יכול אין לי אלא הוא. כפי שהבינו פרשני הירושלמי, הכוונה היא לברייתא שמוכרת לנו גם מהבבלי (ב"מ מד ע"א, קידושין מב ע"ב) וגם ממכילתא דרשב"י:⁵⁸⁵ אס כן למה נאמ' על כל דבר פשע **שיכול אין לי אלא הוא מנין לרבות עכדו ושלוחו ת"ל על כל דבר פשע**. כלומר, הדרשה באה ללמד שגם שליחות יד על ידי עבד ושליח מחייבת את השומר באחריות. טענה זו ממש מופיעה בכתב יד אסקוריאל, אך שם לא בעזרת ציטוט של ברייתא אלא בפראפרזה. נוסח כתב יד אסקוריאל מתאים למקבילה של הסוגיה במסכת שבועות פרק ח (1371.2-41).

מעבר להבדל זה, נבדלים כתבי היד בהבדל משמעותי הרבה יותר. בכ"ל מסתיימת הסוגיה בנקודה זו, ואילו בכ"א מופיע כל המשך הסוגיה שמוכר לנו מהמקבילה במסכת שבועות. נוסח זה של סוגיית ב"מ, כולל המשך הארוך, נמצא גם בהעתקת ר"מ די לונזאנו שהובאה על ידי החיד"א, והוא שהודפס בדפוס הירושלמי המאוחרים. לולא ההבדל הראשון, היה נראה שבכ"ל יש לפנינו גרש, המפנה להשלמת הסוגיה על פי סוגיית שבועות, ונוסחו העיקרי שווה למה שבעדים האחרים. העובדה שעוד לפני מילת הקיצור קיים הבדל בין הסוגיות, מעוררת קושי בהסבר זה.

ליברמן,⁵⁸⁶ לפני שהתגלה כ"א, התייחס לסוגיה בכמה הקשרים. ביעל הירושלמי⁵⁸⁷ כתב שהסוגיה המלאה הופיעה במקור במסכת ב"מ, כפי שניתן ללמוד מדברי כמה ראשונים, והועתקה בטעות בהעתקת יתר למסכת שבועות. בהמשך התקצרה הסוגיה בכ"ל של ב"מ, ורק בזכות העתקתה השגויה למסכת שבועות אנו יכולים ללמוד אותה. הוא לא מתייחס שם להבדל שבין המקבילות בנוגע לשילוב הברייתא. ב'תלמודה של קיסרין'⁵⁸⁸ הוא מעיר כי סביר שר"מ דילונזאנו העתיק את הסוגיה משבועות, כיוון שנוסח דברי בית הלל אצלו לא כולל את הברייתא, כמו

⁵⁸³ ד: שמואל.

⁵⁸⁴ הסוגיה ממשיכה עוד הרבה – ראה להלן.

⁵⁸⁵ מובא על פי מכילתא דרשב"י מהדורת אפשטיין (עמ' 202 שו 3–4) חלק זה הודפס מתוך כת"י פירקוביץ.

⁵⁸⁶ מעין דבריו, באופן מפורש מעט פחות, כבר כתב דייכעס, נת"י, ב"מ כ ע"א.

⁵⁸⁷ ליברמן, על הירושלמי, עמ' 17. וראה גם שם עמ' 66 הע' 58.

⁵⁸⁸ ליברמן, תש"ק, עמ' 51, הע' 78.

הסוגיה שם (לגבי שאר החילופים שבין הסוגיות – נראה מדבריו שהוא רואה אותם כחילופי נוסח בתוך סוגיית שבועות). עולה מדבריו כי לדעתו הסוגיה אכן אמורה להופיע גם בב"מ וגם בשבועות, אך בנוסח שונה, כדרכם של החילופים בין מסכת נזיקין לשאר הירושלמי. בכי"ל של ב"מ הסוגיה קוצרה, וכך איבדנו את הנוסח המקורי של סוגיית מסכת נזיקין, אך נותר לנו נוסחה ה"רגיל" בהעתקה שבשבועות. לבסוף, בפירושו לירושלמי נזיקין⁵⁸⁹ הוא כותב שבעקבות גילוי כי"א דבריו הקודמים צריכים תיקון, אך לא מסביר באיזו נקודה. נראה שכוונתו לכך שכתב שר"מ די לונזאנו העתיק משבועות, וכעת מתברר שכך היה לפניו בב"מ.

בניגוד לדעת ליברמן, רוזנטל⁵⁹⁰ כתב שהסוגיות לא היו שונות במקורן. לדבריו, אביו של כי"ל הכיל "גרש" שנראה כך: מה מקיימין בית הלל על כל דבר פשע כול, וכוונתו היתה להשלמת הסוגיה על פי המקבילה בשבועות. מגיה מאוחר יותר, שלא הבין את כוונת הגרש, פתר אותו לפי הבבלי, והוסיף בגליון יכול אין לי אלא הוא, ובכך טשטש את כוונת הגרש.⁵⁹¹ הטענה שמגיה ראה צורך מסיבה כלשהי לבאר את הרמז, אך השלים רק כמה מילים במקום להשלים את הכל – בעייתית. ערעור דומה העליתי נגד השחזור של הגרש הקודם, שגם בו שיער רוזנטל שרמז קדום הוא. כאן טענה זאת בעייתית אף יותר, כיוון שאם אכן רצה המגיה להביא את הדרשה שבבבלי, היה יכול להוסיף רק עוד עשר מילים ולהביא את הדרשה כולה. גם זוסמן⁵⁹² מסתפק אם לקבל את הצעתו של רוזנטל או להבין כליברמן.⁵⁹³

אם דברי ליברמן נכונים, מצאנו כאן שתי גרסאות של סוגיה, אחת מביאה ברייתא והשניה פארפרזה. תופעה זו אינה נפוצה בירושלמי, אך עשויה להיות דומה לתופעה שראינו בגרש הקודם ואולי אף בזה שלפניו, הבדל באופן שילוב הברייתות. ייתכן שכאן קשור ההבדל להבדלים שבין ירושלמי נזיקין לבין שאר הירושלמי.

אם כוונת ההפניה אינה רק להשלמת הברייתא, אלא גם להמשך הסוגיה בשבועות, נראה שגם סוגיית שבועות שעמדה לפני בעל הנוסח הרומז של ב"מ⁵⁹⁴ הכילה את הברייתא, ולא נראתה כמו סוגיית שבועות שלפניו בכי"ל, ובכך נפתח פתח למסורת נוסח שונה של **סוגיה**, ששובצה בשתי מקבילות. מאידך, אפשר שהרמז שבכי"ל מכוון לברייתא בלבד, ואם כן מצאנו כאן תופעה מעניינת, כי"ל שיבץ את הברייתא מתוך אוסף ברייתות שהכיר (מכילתא דרשב"י?), ואילו כי"א פנה לסוגיה מקבילה, בדומה למה שאולי קרה בגרש⁵⁹⁵.44 מכל מקום, יש כאן חלון רחב להבנת תופעות שהתרחשו בשלבים האחרונים של נוסח הירושלמי.

נראה ששני החוקרים מסכימים שפיצול הנוסחים בין כתבי היד אירע בעקבות רמז שהושלם או הוארך. לפי רוזנטל ייתכן שהרמז הופיע באביו של כי"ל בלבד, והוא הוארך (באופן שגוי) בידי

⁵⁸⁹ ליברמן, הפירוש, עמ' 144.

⁵⁹⁰ רוזנטל, מבוא, עמ' כז–כח.

⁵⁹¹ רוזנטל מדגיש שמדובר בהשלמה לפי הבבלי, אך מעיר בהערת שוליים (63) למכילתא דרשב"י – ואולי משתמע שם שרצה לעיין בדבריו שוב.

⁵⁹² זוסמן, ושוב, עמ' 85 בתוך הע' 136.

⁵⁹³ בחלק מהמקרים ראינו כי כי"א הכיל משפט ארוך יותר לפני לשון הקיצור. אם כן, אפשר שגם כאן קרה אותו דבר, ולכן כי"א לא השתבש במקום שכי"ל השתבש.

⁵⁹⁴ לעניין חוסר האחידות בתוך כי"ל בין מסכת נזיקין לבין שאר הירושלמי ראה רוזנטל, מבוא, עמ' כה–כו.

⁵⁹⁵ אך בכל מקרה יש להניח שסוגיית שבועות הועברה ממסכת ב"מ, אם לא מזאת שלפנינו אז מעריכה אחרת. רוזנטל (מבוא, עמ' יג) מציין לסוגיה אחרת שכי"א דומה בה למקבילה במכות, ואילו כי"ל מוצע בנוסח ייחודי. נראה מדבריו שהוא מבקש לקשור בין תופעה זו לזו שלפנינו, אך לא ברור כיצד. לכאורה ניתן לומר שמסורת הנוסח של כי"א נטתה להשלים חסרונות מתוך מקבילות, במקומות שכי"ל לא עשה כך (כיוון שלא השלים את הרמז או שכלל לא היה לפניו רמז).

מגיה. לפי ליברמן יש לשחזר קיצור שהופיע גם באביו של כ"א, שקיטע את סוגיית ב"מ המקורית, והושלם על פי המקבילה בשבועות. לענייננו יש ללמוד משיטתו לימוד חשוב, על המשותף לשני כתבי היד. נראה שכאן, כמו בגרשים מס' 43, 44 ו-45, המשותף לשני כתבי היד הוא עצם הופעתה הרמוזה של הסוגיה, אך אופן ההשלמה או פיתוח הרמז שונה בין כתבי היד.

עוד יש להעיר על מילת הקיצור וכו' שעומדת בפני עצמה, הנדירה למדי בנוסחאות הגרשים. אפשר לטעון שוכ' שכאן אינה שייכת לעיקר הגרש, אלא למגיה שוגה, כפי ששחזר רוזנטל, ואם כן יש כאן חיזוק לשיטתו. מכל מקום, בגרשים האחרים שבמסכת נזיקין מצאנו כמה פעמים שימוש בוגי', ואולי גם כאן מדובר בלשון קיצור מסגנון דומה.

2.3.3.2 נוסחי הסוגיה

בשולי מחלוקת החוקרים, ברצוני לעמוד על שני הבדלים בנוסח הסוגיה, שעשויים לתרום להבנת היחס בין עדי הנוסח השונים, אף שאין להם משמעות רבה לעניין הגרשים. בדיון להלן אכנה את המסורת שבכ"א של בבא מציעא 'מסורת ב"מ', ואת המסורת שבשבועות כ"ל 'מסורת שבועות', אף שהמסורות אינן בהכרח קשורות דווקא למסכתות הללו.

בין המסורות מצאנו חילוף לשון משמעותי:

ב"ק (כ"ל, פ"ד ה"י ד ע"ג (1199.44-46)	ב"מ (כ"א, עמ' 54 שו' 69 – (71)	שבועות (כ"ל, 20-17.1371)
אמ' ר' לעזר: כל שמירה שאמרה תורה אפ' הקיפו חומת ברזל ⁵⁹⁶ אין משערין אותו אלא בגופו. ⁵⁹⁷ לפיכך רואין אותו אם ראו ⁵⁹⁸ לשמירה פטור ואם לאו חייב.	שמירה שנ' בשומר שכר – אפ' הקיפו חומה של ברזל אין רואין אותו כאילו שומר, היה יכול להציל חייב, [לא היה] ⁵⁹⁹ יכול להציל פטור.	שמירה שנ' בשומר שכר – אין משערין אותו [אלא] בגופו. לפיכך רואין אותו – אם היה ראוי לשמירה פטור, ואילא חייב.
אין או' אילו היה אחר שם היה יכול להציל.	[אין אומר] אלו היה אחר שם יכול להציל – הציל פטור, שלא הציל חייב].	

בשני הנוסחים בא התלמוד לומר ששומר שכר מתחייב לפי היכולת הפיזית שלו להציל, והוא לא יכול להסתפק בבניית חומה אדירה,⁶⁰⁰ אך ניסוח הדברים שונה מאד, כולל ביטויים מרכזיים שנמצאים רק באחת המסורות ('בגופו', 'חומה של ברזל', 'להציל'/'לשמירה'). נראה שגם המשפט

⁵⁹⁶ כ"א: חומה של ברזל.

⁵⁹⁷ כ"א: [אלא] בגופו.

⁵⁹⁸ כ"א: אם היה ראוי.

⁵⁹⁹ ד: שאינו יכול להציל פטור.

⁶⁰⁰ הראשונים (ראה הערה הבאה) נחלקים אם במקרה שלא היה שם, אבל בכל מקרה לא יכול היה להציל, פטור או חייב. ראה על כל העניין גם ליברמן, תוכ"פ, ב"מ עמ' 268.

האחרון בשבועות, שנוסף על ידי מגיה כ"ל, נוסף מתוך טופס אחר, שגרסתו היתה קרובה למסורת ב"מ.⁶⁰¹

בהקשר זה מעניינת במיוחד ההשוואה למקבילה במסכת ב"ק, ששם נוסח כ"ל ונוסח כ"א קרובים למדי. במקבילה זו מעורבים לשונות משתי המסורות של הסוגיה שלנו – אפילו הקיפו חומה של ברזל (ב"מ) אין משערין אותו {אלא} בגופו לפיכך... (שבועות), והדברים באים מפי ר' אלעזר.⁶⁰² בין כך ובין כך, מסתבר שלא מדובר כאן בחילוף מסורות בין מסכת נזיקין לבין שאר הירושלמי, אלא בחילוף שקיים במידה זו או אחרת בתוך ירושלמי נזיקין עצמו.⁶⁰³ תובנה זו מתאשרת לאור קטע כריכה מסבונה שהתגלה לאחרונה (שבועות).⁶⁰⁴ נראה ברור שקטע זה של מסכת שבועות היה מנוסח באופן דומה למה שלפנינו בב"מ (עמ' 637 שו' 19–20):

<... ברזל אין רואין אותו כאילו שמר, היה יכול להציל ח?ב? >... ציל פטור. אין אומרים אילו היה אחר שם היה יכול להציל חייב...

אם כן – שתי המסורות של מימרא זו אינן מיוחדות למסכתות מסוימות וכנראה שגם לא לעדי נוסח מסוימים, אלא מתחלפות בין המקומות.⁶⁰⁵ בהמשך הסוגיה שם מצאנו שיבוש משותף לכ"א של בבא מציעא ולנוסח שבועות, שנמצא באופן מתוקן בכ"ל של מסכת שבועות:

שבועות (כ"ל, 41-1371.26)	בבא מציעא (כ"א, עמ' 54 שו' 75–84)
[א] ר' אמי בשם ר' (הושעיה) לעזר ותני ר' הושעיה כן: אילו נאמ', ⁶⁰⁶ שליחות יד בשומר חנם שאינו צריך – הייתי למד מנושא שכר. ⁶⁰⁷ מה אם נושא שכר שהחמירה עליו תורה אינו חייב	[א] ר' אימי בשם ר' לעזר ותני ר' הושעיה כן: לא יאמר שליחות יד שנ' בנושא שכר שאינו צריך – הייתי למד משומר חנם. מה אם נושא שכר שהחמירה עליו תורה אינו חייב

⁶⁰¹ כפי שניתן לראות בטופס בבא מציעא. ראה מאיר, מתרבות, עמ' 163. בנוסח ב"מ מצטטים את הסוגיה גם: רמב"ן ורשב"א ב"מ מב ע"א; ריטב"א שם ד"ה יאמר שמואל; וכן תלמיד הרשב"א והרא"ש ב"ק מה ע"א (בשיבוש); תשב"ץ ח"ד טור א' סי' כ ד"ה יהנראה לעידי (בשם הטור – גם כן בשיבוש); נימוק"י ב"מ כד ע"א (בשינויים – אבל מביא 'חומה של ברזל'; ר"ן ב"מ מב ע"א; והרא"ש ב"מ פי' סי' כא. אבל הרא"ש ב"ק פי' סי' ה מצטט משבועות בנוסח שבועות!

⁶⁰² הסוגיה בב"ק קשה, וייתכן שבעצמה יש בה אשגרה מאחת המקבילות שלפנינו – כל הפרשה עוד צריכה עיון רב. ראה דברי ליברמן, על הירושלמי, עמ' 32–33.

⁶⁰³ נוסח ב"מ דומה קצת לתוספתא ב"מ פי' הי"ח: רועה שהניח צאנו ונכנס לעיר וכו' ונכנס לעיר ונכנס לעיר ונכנס לעיר וכו' ונכנס לעיר וכו'. כאילו הוא שם אם יכול להציל חייב ואם לאו פטור – הברייתא הסמוכה שם עוסקת בהניח מקלו ותרפילו, וקרוב שיש קשר בין התוספתא שם לבין סוגיית הירושלמי. שמא מקומה המקורי של הסוגיה הוא בכלל בסוף פרק ז? מכל מקום, אולי יש להבין את נוסח ב"מ כשילוב של שני משפטים (אלטרנטיביים): אין אומרים... ואין רואין....

⁶⁰⁴ אני מודה לד"ר יעקב מאיר, שהעביר אלי תמונות הקטע שהועברו לו בידי פרופ' מאורו פארני.

⁶⁰⁵ ועשויה להיות לכך נפק"מ לדינא, ראה דברי ים של שלמה ב"ק פי' סי' א: אי"כ שמעין, היכא שבא עליו אונס שאינו ראוי לשמירה כלל. פטור, כמו אונס אחר. והטור (סימן ש"ג) כתב וז"ל, והכי איתא בירושלמי, ש"ח כיון ששמר כל צרכו פטור. אבל ש"ש, אפילו הקיפוהו חומה של ברזל. אין אומרים [רואין] אילו היה שם (לא) היה יכול להציל [חייב], ואם לאו פטור, אלא אומרים, אם היה שם היה יכול להציל]. לפיכך לעולם חייב בגניבה ואבידה. אלא אי"כ היה שם, ולא היה יכול להציל עכ"ל. ונראה, מה שכתב אפילו הקיפו חומה של ברזל. וכמעט רוב הנוסחא, אינה מן הירושלמי כלל, ותדע, דהא הרא"ש נמי לא הביאו כלל, אלא דייק ממשמעות הירושלמי, מדאמר אין משערין אלא בגופו כו'. ואם היה הירושלמי כדברי הטור, מסתמא הביאו, ולא היה צריך לדקדק משמעות. וגם חפשתי בכל פרק האחרון של שבועות בירושלמי, ואיננו. וראיתי בטור אחד, שתיקן חכם אחד מבחוץ מראה מקום. והראה מקום הירושלמי בפ' המפקיד, וראיתי לשם, ואיננו. רק כתב שם דין ש"ח שמר כל צרכו פטור. ובדאי אם הרא"ש לא ידע מזה הירושלמי ר' יעקב בנו מנ"ל. אלא נ"ל, שהוא דייק מן הירושלמי שהביא אביו הרא"ש. וכמו שדייק הרא"ש, פירש הוא דעת הירושלמי, כאלו נכתב בפנים...".

⁶⁰⁶ <אילו נאמר> שבועות; לא יאמר...

⁶⁰⁷ שבועות; משומר חנם. (ראה להלן – שאר הביטויים נמצאים בקורחות).

<p>עד שימשוך, שומר חנם שהיקלה בו התורה אינו דין שלא יהא חייב אלא עד שימשוך!⁶⁰⁸</p> <p>לאי-זה דבר נאמ' שליחות יד בשומר חנם שאינו צריך?</p> <p>להחמיר על נושא שכר – כיון שהניח מקלו ותרמילו עליה חייב.</p> <p>[ב] ר' יוסי א': אם אומ' את כן נמצאת למד על המלמד להחמיר עליו!</p> <p>... אלא כיני – לא יאמר שליחות יד שנ' בשומר שכר שאינו צריך, הייתי למד משומר חנם. מה אם (יד) שומר חנם שהיקלה בו התורה אינו חייב עד שימשוך, נושא שכר שהחמירה בו התורה כיון שמשך חייב!</p> <p>לאי-זה דבר נאמ' שליחות יד בנושא שכר שאינו צריך? להחמיר עליה – כיון שהניח מקלו ותרמילו עליה חייב.</p>	<p>עד שעה שימשוך, שומר חנם שהיקלה בו תורה אינו דין שלא יהא חייב עד שעה שימשוך!</p> <p>לאי-זה דבר נאמ' שליחות יד בנושא שכר שאינו צריך?</p> <p>להחמיר עליו – כיון שהניח מקלו ותרמילו עליו חייב.</p> <p>[ב] אמ' לו ר' יוסה: אם אומ' את כן נמצאת למד קיל מחמור להחמיר עליו!</p> <p>...אלא – לא יאמר שליחות יד שנ' בשומר חנם שאינו צריך, הייתי למד מנושא שכר. מה אם שומר חנם שהיקלה התורה בו אינו חייב עד שעה שימשוך, נושא שכר שהחמירה בו התורה כיון שמשך יהא חייב!</p> <p>לאי-זה דבר נאמ' שליחות יד בשומר חנם שאינו צריך? להחמיר על נושא שכר – כיון שהניח מקלו ותרמילו עליו חייב.</p>
---	--

הנוסחים הפוכים לכל ארכם, וברור שנוסח כ"ל בשבועות הוא הנכון. לימוד ה'קל וחומר' ביחידה [א] לומד את דינו של שומר חנם מדינו של שומר שכר, ולפיכך מיתר את הכתוב בשומר חנם, אך נוסח כ"א פותח אותו 'לא יאמר שליחות יד בשומר **שכר**'. תופעה הפוכה בדיוק נמצאת ביחידה [ב].

השיבוש בכ"א נמצא גם בנוסח שבועות. אמנם השתמרה בקטע רק נקודה אחת שיש בה הבדל בין הנוסחים,⁶⁰⁹ אך שם נוסחו כנוסח ב"מ. מכך מסתבר שנוסח קטע זה בכל הסוגיה היה כנראה קרוב לנוסח סוגיית ב"מ שלפנינו. השיבוש המשותף מחזק את הקשר בין בין נוסח כ"א לבין סוגיית שבועות, שעלה גם מהחילוף הקודם. נוסח כ"ל עשוי להיות תוצאה של הגהה מוצלחת,⁶¹⁰ או שבו לא נפל השיבוש מלכתחילה.

החילופים השונים עשויים ללמד על העברות חוזרות ממקום למקום שטשטשו את נוסחיה המקוריים של הסוגיה. אפשר שבמקור היתה סוגיה זו קיימת בשני נוסחים, אחד של מסכת נזיקין "שלנו" ושני של מסכת נזיקין מהעריכה ה"רגילה" (שנשמר רק בסוגיה שהועברה למסכת שבועות), כדברי ליברמן. במעבר הנוסחים מכאן לשם הטשטש הפער, ונתרו לנו רק שרידים של שני הנוסחים, משולבים במקומות שונים.⁶¹¹

⁶⁰⁸ כאן מסתיים שבועות.

⁶⁰⁹ ביחידה [א], הייתי למד **שומר חנם**.

⁶¹⁰ אך ראה דבריו הנחרצים של מוסקוביץ' (**מקבילות**, עמ' 539): "בדיקה שיטתית של החילופים מעלה, שקביעתו המפורסת של הרמב"ן, ש'לא עבר קולמוסן של מוגיה ספרים' על הירושלמי, נכונה היא בעיקרה. בחילופים שסקרנו, לא מצאנו אף דוגמה ברורה של עיבוד או תיקון מכוון". וראה גם בהערות שם.

⁶¹¹ אפשר שסוגיית כ"א, ומקבילתה בנוסח שבועות, הם הנוסח המקורי של סוגיית העריכה ה"רגילה", ואליהם מצטרפת גם תחילת סוגיית שבועות בנוסח כ"ל. תחלת הנוסח של "נזיקין שלנו" נשמרה לנו בגרש שבכ"ל בב"מ בלבד. אך לפי מה שהעליתי כאן, אפשר שהמשך הסוגיה בשבועות כ"ל (שני החילופים שהזכרתי) משמר את נוסח סוגיית נזיקין "שלנו". דבר כזה יכול לקרות אם נניח שבאביו של כ"ל קוצרה סוגיית שבועות, והושלמה מתוך סוגיית

2.3.4 קיצור מעשה (*42)

תופעה שעשויה להיות דומה לקודמת ארעה כנראה בסוגיה נוספת, אך מופיעה בקטע גניזה ולא באחד העדים השלמים. בפרק השישי של בבא קמא מצאנו סוגיה העוסקת בפטור טמון באש. אגב הסוגיה מובא דיון בנוגע לתובע ונתבע שאינם מסכימים מה היה החפץ שבמוקד הסכסוך. הפרשנים (החל מהרי"ף) נחלקים אם הדיון נוגע לגדיש שנשרף והיו בו חפצים טמונים, ויש להעמיד את הסוגיה במקרה שהמדליק חייב על כך, או שמא מדובר בעניין אחר, כגון בשומר פקדון שפשע וכדו'.⁶¹² מתוכן הסוגיה עצמה נראה יותר שהיא עוסקת בפקדון, ולא בנזקי אש, אך אם כן הקשר שלה למקומה הנוכחי קלוש.

הסוגיה נפתחת בשאלה ששאל ר' יוחנן, וכתשובה מגיע סיפור מעשה באריסו של בר זיזה. כך נוסח הסוגיה בקטע הגניזה (בבא קמא⁶¹³, עמ' 536 שו' 30–33):⁶¹³

ר' יוחנן בעי: מהו שיטענו לו דברים שאינן ראויין לו?

נשמענה מן הדה: אריסיה דבר זיזה אפקד גבי חד בר נש חדה ליטרה דדהב, מית בר

זיזה ומית אריסיה דבר זיזה וגו'⁶¹⁴

ר' יוחנן שואל האם ניתן לטעון שהחפצים שנפגעו היו חפצים יקרים מאד, שלאור מעמדו הכלכלי של התובע, לא צפויים שיהיו ברשותו. הסיפור, שמובא כתשובה לדברי ר' יוחנן, נקטע בראשיתו, ואין לדעת מנוסח זה מה התשובה לשאלה. בעדי הנוסח האחרים, כ"ל וכי"א, נמצא המשך הסיפור המלא. נראה שגוי זה הוא לשון רמז המפנה להשלמת הסיפור ממקום אחר. המקום האחר שבו סיפור זה מופיע הוא במסכת שבועות:

שבועות (1366.34–1367.2) ⁶¹⁵	ב"ק (1204.11–26) ⁶¹⁵
מהו מיטעניניה מילין מפלגן? ייבא כדאמ' ר' יוחנן: בר נש עתיר גו שוקא ומסכן גו ביתא, עתיר גו ביתא ומסכן גו שוקא – "יש מתעשר ואין כל מתרושש והון רב". ר' בא משתעי:	ר' יוחנן בעי: מהו שיטענו לו דבר שאין ראויין לו? ⁶¹⁷ נישמענה מן הדא:
עובדא הוה באריסיה דבר זיזה דאפקיד גבי חד בר נש ליטרא דהב, מית בר זיזה ואריסיה דבר זיזה. אתא עובדא קומי ר' ישמעאל ⁶³¹ ביר' יוסי, אמ':	דאריסיה ⁶¹⁸ דבר זיזה אפקד גבי חד בר נש ליטרא ⁶¹⁹ דהב, מית בר זיזה ומית אריסיה דבר זיזה. אתא עובדא קומי ר' ישמעאל ביר' יוסי, אמ':

ב"מ (של "ירושלמי נזיקין"). כך נוצר מצב שתחלת הסוגיה בכ"ל של שבועות הוא בנוסח העריכה ה"ריגילה", והמשכה בנוסח "ירושלמי נזיקין".
⁶¹² ראה על כך בימראה הפנימי שם ד"ה 'כהדא'. הוא מפנה ל'קונטרס אחרון' שבו הוא מרחיב בפירוש הסוגיה, עד כמה שידי משגת חיבור זה לא נדפס מעולם וחבל על דאבדון. ראה גם לוי, פירוש, עמ' 180–183.
⁶¹³ השלמות משוערות לפי נוסח כ"ל.
⁶¹⁴ כאן מופיע סימן המסיים הלכות.
⁶¹⁵ על פי כ"ל, חילופים מתוך כ"א.
⁶¹⁶ על פי כ"ל, חילופים מתוך שבועות.
⁶¹⁷ כ"א: שיטענו דברים שאינם ראויים לו.
⁶¹⁸ כ"א: אריסיה.
⁶¹⁹ כ"א: חדה ליטרה; בבא קמא⁶¹⁹: חדה <...>

<p>ומאן לימא לך⁶³² דכל מה דהוי לאריסיה דבר זיזא לאו דבר זיזא אינון, יתייהבון לבנוי דבר זיזא. אתון בנוי דבר זיזא. אמ': יסבון בנין רב רבין פלגא ומן דקיקין רבון יסבון פלגא.⁶³³ דמך⁶³⁴ ר' ישמעאל ביר' יוסי, אתא עובדא קומי ר' חיה רובה.⁶³⁵ אמ': אין⁶³⁶ מהדא לית שמע מינה כלום – אית בר נש דלא בעי מפרסם נפשיה.⁶³⁷ יתייהבון לבנוי דאריסא!⁶³⁸ אמ' ליה מריה דפיקדונא:⁶³⁹ כבר יהבית פלגא. אמ' ליה: מה שנתת על פי בית דין נתתה, ומה שאתה נותן על פי בית דין אתה נותן. מהו דיימרון בני אריסא לבני בר זיזא הבו⁶⁴⁰ לך⁶⁴¹ מה דנסבתון? יכלין מימר לון: מה שנעשה על פי בית דין נעשה. מהו דיימרון דקיקייתא לרבבייתא נחלוק עמכון? יכלין מימר (לוי)[ו]: מציאה (מא)[צ]אנו. אמ' ר' יצחק: אין בין רבבייתא לדקיקייתא אלא כמי שניתן להן מתנה.</p>	<p>מאן הוא דלא ידע⁶²⁰ דכל מאי דאית לאריסיה דבר זיזא לבר זיזא אינון,⁶²¹ יתייהבון לבנוי דבר זיזא. הוון לבר זיזא בנין רבבין ובנין דקיקין.⁶²² אמ': יסבון רבבייתא פלגא, וכד רבו דקיקייתא⁶²³ יסבון פלגא. דמך ר' ישמעאל ביר' יוסי, אתא עובדא קומי ר' חיה.⁶²⁴ אמ': אין מן הדא לית שמע מינה כלום.⁶²⁵ יתייהבון לבנוי דאריסא! אמ' ליה מריה דפיקדונא: כבר יהבית פלגא.⁶²⁶ אמ' ליה: מה שנתתה על פי בית דין נתתה, ומה שאתה נותן על פי בית דין אתה נותן. מהו דיימרון בנוי דאריסיה דבר זיזא⁶²⁷ לבנוי דבר זיזא: יבון לון מה דנסבתון? יכלין מימר לון: מה שנעשה על פי בית דין נעשה. מהו דיימרון דקיקייתא לרבבייתא ניפלוג עמכון?⁶²⁸ יכלין מימר⁶²⁹ לון: מציאה מצאנו. אמ' ר' יצחק:⁶³⁰ לית בין רבבייתא לדקיקייתא אלא כמי שניתן להן מתנה.</p>
---	---

⁶³¹ כאן מתחיל קטע שבועות.

⁶²⁰ כ"י"א: ומן לא ידע

⁶²¹ כ"י"א: <אינון> ליתא.

⁶²² כ"י"א: בנין דקיקין ובנין רבבין.

⁶²³ כ"י"א: ומן דדקיקייה רביין.

⁶²⁴ כ"י"א: רבה.

⁶²⁵ כ"י"א: אית בר נש דלא בעי מפרסמה נפשיה.

⁶²⁶ כ"י"א: סבר דיהבת פלגא.

⁶²⁷ כ"י"א: <דבר זיזא> ליתא.

⁶²⁸ כ"י"א: נחלוק. חילוף זה מתועד גם אצל רבים מהראשונים, ראה עליו גם **זוסמן, ושוב** עמ' 125.

⁶²⁹ כ"י"א: אינון מימר.

⁶³⁰ כ"י"א: ר' יצחק א' לית בין בנייה רבבייה.

⁶³² מאן לימא לך נראה שיבוש הן מצד תוכנו והן מצד לשונו. מצד התוכן לא מתאים כאן לימא לך כיוון שהוא לא

רוצה לטעון ספק אלא ודאי. מצד הלשון – מאן לימא לך היא ארמית בבליית, שאינה מתאימה לירושלמי. שיבוש זה

מופיע כבר לפני בעל יתו"א (ערך ר' ישמעאל ברבי יוסי) שמצטט מסוגיית שבועות.

⁶³³ שבועות: מן דלא ידע דכל מה שאית לאריסיה דבר זיזא יתיב בון לבנוי דבר זיזא הוה לבר זיזא

בנין דקיקין ובנין רבבין אמ' יסבון רבבייתא פלגא? ומן דדקיקייה רביי אינון נסבין פלגא

⁶³⁴ שבועות: דמר.

⁶³⁵ שבועות: חייא הכה.

⁶³⁶ שבועות: מן הדא.

⁶³⁷ שבועות: כלום אמ' אית בר נש בעי מפרסמא נפשיה.

⁶³⁸ שבועות: דאריסיה דבר זיזא.

⁶³⁹ שבועות: דאפקדתא.

⁶⁴⁰ שבועות: ייבון.

⁶⁴¹ כאן מסתיים שבועות.

שתי הסוגיות מתחילות בשאלה דומה, ובשתיהן לא ברור על מה מוסבת השאלה. בב"ק נחלקו הראשונים אם הסוגיה עוסקת בנזקי אש או בפקדון, ובשבועות ניתן להסביר שהשאלה מוסבת על המשנה ועוסקת בנגזל, או שהיא מוסבת על הדין שהופיע קודם לכן בסוגיה (ש"ו 34–35) לגבי מזיק. בשני המקומות לא מתאים הסיפור בדיוק לנושא שהסוגיה עוסקת בו.

בפתיחתן של שתי הסוגיות מופיע ר' יוחנן, אך תפקידו שונה. בסוגיית ב"ק הוא שואל את השאלה, שבשבועות נשאלת משם סתם התלמוד, ואילו בסוגיית שבועות מובאת מימרה שלו כמענה לשאלה, מימרה שאינה מופיעה בסוגיית ב"ק. השאלה עצמה מובאת בעברית בב"ק, ובארמית בשבועות (נתון שעשוי להיות קשור לשאלה אם זו שאלה של ר' יוחנן או של סתם התלמוד). הסיפור על בר זיזה מובא בשבועות מפיו של ר' בא, ובב"ק בסתם.⁶⁴² הסיפור עצמו דומה בין המקבילות, אך יש בו כמה חילופים.

הגרש' העסיק את זוסמן,⁶⁴³ כיוון שהוא הדוגמה הוודאית היחידה לגרש ממסכת נזיקין למסכת אחרת או להפך (גרש 43* שנידון לעיל מסופק). זוסמן דן אם ניתן ללמוד מכאן על כך שירושלמי נזיקין כולל גם סוגיות שהועתקו אליו ממסכת אחרות (מהעריכה ה"רגילה") בעקבות הוראות של גרשים. לשם כך הוא דן בהבדלים שבין נוסחי הסיפור בשתי המקבילות. הוא כותב שבעוד שתחילות הסוגיות אכן שונות, הסיפור עצמו דומה למדי, והדמיון מתגבר לאור נוסח כ"א. יש להוסיף כי כעת, עם גילוי קטעי שבועות, הדמיון רב אף יותר.⁶⁴⁴ בהקשר זה מעניין לציין כי גם כאן, בדומה לגרש 43*, מצאנו דמיון בין מסורת שבועות לבין מסורת כ"א, והבדל בין כ"ל של שבועות לזה של נזיקין. על פי כל זה, ייתכן שנוסח הסיפור בנזיקין שלנו הושלם מתוך סוגיית שבועות, ולא הגיע אלינו נוסח מסכת נזיקין המקורית (אם היה כזה). עם זאת, כיוון שבקטע הגניזה אין הפניה מפורשת, ניתן להציע שסיפורים מפורסמים נרמזו גם בלי שסמכו על מקבילה מסויימת.

נקודה ייחודית אחרת בגרש זה, שגם עליה עמד זוסמן,⁶⁴⁵ היא ציטוטי הראשונים. סוגיה זו מצוטטת הרבה מאד בדברי ראשונים,⁶⁴⁶ וציטוטיהם מעלים שאלות בנוגע לנוסח שעמד לפניהם. ניתן לראות בציטוטים סיוע לכך שחילופי הנוסח בסיפור היו קיימים גם בין עדי הנוסח של בבא קמא, ואין לראות בהם חילופים בין המסכתות.⁶⁴⁷ אך מצאנו תופעה חריגה בציטוט הסוגיה שמופיע בדברי העיטור.

בשני מקומות מצטט העיטור את סוגייתנו. פעם אחת הוא מצטט ב'מאה שער' על הרי"ף ב"ק אות ז:

ובגמרא דבני מערבא איבעי לן **גבי נגזל** מהו שיטענו דברים מופלגים נשמעיניה מן הזה אריסיה דבר זיזא וכו'

⁶⁴² ראה אפשטיין, **מלס"א**, עמ' 279.
⁶⁴³ **זוסמן, ושוב**, עמ' 84 הע' 136. הדברים הלן מיוסדים על דבריו, אלא שאני מאריך במקום שהוא קיצר. אני מקווה שעמדתו על דבריו שכתובים בקיצור נמרץ.
⁶⁴⁴ על החילופים בסיפור ראה גם **קשת, אגדה**, עמ' 228.
⁶⁴⁵ שם.

⁶⁴⁶ וברובם עד מפי עד, ראה הדגמתו של זוסמן (**כ"ל**, עמ' 216) על שורה לפני כן בסוגיה. ניתן להוסיף על הראשונים שזוסמן מונה גם את קטע הגניזה קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S 6J9.12. מדובר בתשובה הלכתית שמצטטת את הסיפור כולו ומפנה לירושלמי ב"ק. נוסח הציטוט דומה יותר לזה שבכ"א.
⁶⁴⁷ ראה למשל דברי הרי"ף ב"ק כו ע"א–ע"ב שגורס את סוגיית ב"ק דומה לנוסחה בכ"א. אבל בר"ח (**אוצר הגאונים**, ב"ק עמ' 65) חסר המשפט אית בר נש זלא בעי מפרסמא נפשיה. ניתן למצוא ראשונים רבים שמצטטים בנוסח זה או בנוסח זה.

העיטור מפרש שהסוגיה היא לגבי 'נגזל', נושא סוגיית שבועות, ואף מביא את השאלה בנוסח שבועות (דברים מופלגים ולא דברים שאין ראויים לו), אבל אופן הקישור לסיפור הוא זה של ב"ק (נשמעיניה מן הזה ולא ר' בא משתעי) וחסר המענה שנמצא בסוגיית שבועות (ייבה כהזא...). יש לציין כי מצד העניין שמעסיק את העיטור דווקא סביר יותר להביא את סוגיית ב"ק, ואולי הוא באמת מביא את סוגיית ב"ק שלפניו, אך מפרשה לעניין נגזל. מכל מקום עירוב נוסחים יש כאן. במקום אחר (אות פ', פקדון, עד ע"א-ע"ב) מצטט העיטור את סוגיית ב"ק:

ירושלמי בפי' הכונס חד בר נש אפקיד גבי חד שק צרור... ירושלמי אהא דשק צרור. בעי ר' יוחנן מהו מטענתיה מילין דמפלגין ייבה כהדא דר' יוחנן דאמר ר' יוחנן חד בר [עמוד ב] נש עתיר גו שוקא ומיסכן גו ביתיה עתיר גו ביתיה ומיסכן גו שוקא יש יש מתעשר ואין כל מתרושש והון רב רבי אבא משתעי אהן עובדא אריסיה דבר זיזא אפקיד...⁶⁴⁸

העיטור מציין במפורש שהוא מצטט מב"ק, אך משלב אלמנטים משני הנוסחים – כמעט כל הנוסח מתאים לזה של שבועות, מלבד יחוס השאלה לר' יוחנן. ציטוט זה אינו מתאים לציטוט שציטט בימאה שערים. זוסמן מציין בעיה נוספת שעולה כאן בעקיפין, ונובעת ממנהגו של העיטור להשוות בין מקבילות. בדרך כלל כשמופיע טקסט בכמה מקבילות, העיטור מציין זאת ואף מונה את ההבדלים ביניהן. כאן העיטור לא מעיר כלל על המקבילות.

אפשר שלפני העיטור הסוגיות סורגו זו בזו, סוגיית ב"ק נרמזה משלב מוקדם יותר, והושלמה על פי סוגיית שבועות,⁶⁴⁹ והתהליך ההפוך קרה גם בסוגיית שבועות שלפניו. אם כן, אנו עדים כאן לחילופי נוסח מופלגים יותר הקשורים לקיצור והשלמת הסוגיות, וקטע הגניזה מתברר כ'קצה קרחון'.

עם זאת, קשה ללמוד דברים ודאיים מנוסח העיטור, בעקבות מנהגי ציטוט המקורות שלו. גלצר⁶⁵⁰ הראה כי בעל העיטור נהג לצטט בדבריו רק את ההתחלה של כל מקור, והיה מורה למעתיקים להשלים את המקורות המלאים – בדומה לאופן הפעולה של הגרשים בירושלמי עצמו. מסיבה זו, אפשר שלא תהיה התאמה בין תחלת המקור, שאותה ציטט בעל העיטור בעצמו, לבין סוף המקור שהושלם (אולי באופן שגוי) על ידי המעתיק. אפשר גם שבעל העיטור ציין את תחלת המקורות מן הזכרון, ולא עיין בספר. אם כן, שמא אין כאן עניין לתולדות נוסח הירושלמי, אלא לתולדות נוסח ספר העיטור – אך התופעה העקרונית דומה.⁶⁵¹

עוד יש להעיר על דברי המאירי (שבועות מח ע"א):

וכמו שאמרו בתלמוד המערב של מציעא בפרק המפקיד מה שנתת על פי בית דין נתת ומה שאתה נותן על פי בית דין אתה נותן כמו שכתבנו שם

⁶⁴⁸ גם כל המשך הסיפור נמצא שם, אך כפי שהתבאר לעיל, אין משמעות רבה לחילופי הנוסח בו.
⁶⁴⁹ כך כתב כבר לוי (פירוש, עמ' 184). ליברמן (על הירושלמי עמ' 42–43), גם כתב מעין זה, אך הגדיר זאת כטעות של המעתיק, ולא ירדתי לסוף דבריו.

⁶⁵⁰ ראה גלצר, עיטור, עמ' 134–139.

⁶⁵¹ אצל ראשונים אחרים שמציינים את מקורותיהם ניתן ללמוד שהיה הבדל בין הסוגיות כלפניו: יתו"א בערך ר' ישמעאל ברבי יוסי מצטט מ'פרק כל הנשבעים' בנוסח של שבועות; הגה"מ נזקי ממון פי"ד הי"ב וכן שאלה פי"ה הי"ז מציין להכונס ומצטט כנוסח ב"ק; רבנו שמחה (קופפר, תשובות, עמ' 230) מפנה לשתי המקבילות אך מצטט את הסיפור בלבד; מעניין במיוחד המאירי ב"ק סב ע"א שמביא את הסיפור מב"ק, ומוסיף "וכמו שאמרו במקום אחר בתלמוד המערב אית בר נש עתיר גו ביתא..." האם ניתן ללמוד מדבריו שהמעשה לא היה לפניו בשבועות? וראה גם דבריו בסמוך.

אם לא נאמר שנפל שיבוש בדבריו (כגון שכתב מהזכרון ודימה שענייני פקדון שבסיפור קשורים לפרק המפקיד) הרי לנו ראייה שהסוגיה היתה לפנינו גם בפרק המפקיד. יש הגיון בהבאת הסוגיה בפרק זה,⁶⁵² מכיוון שלפי רוב הראשונים היא עוסקת בפקדון ולא בנוקי אש. אפשר אם כן שהסוגיה עברה למקום נוסף, והופיעה גם בבבא מציעא.

2.3.5 העברה משובשת או קיצור משני (42)

בפרקים ב' וד' של בבא קמא מצאנו משניות העוסקות בשור תם ומועד. משנה ד' בפרק ב' עוסקת באופן ההפיכה של שור מתם למועד ולהפך, ומשנה ב' בפרק ד' עוסקת בשור שנחשב מועד לדברים מסויימים ותם לגבי דברים אחרים. אף שלא הצלחתי להסביר את כל התופעות המצויות בסוגיה זו, עולות ממנה תובנות חשובות הקשורות לעניין הגרשים.

לשם הבהרת העניין, אביא כאן את שתי המשניות:

פ"ב מ"ד: איזה הוא תם ואיזה הוא מועד? מועד – כל שהעידו בו שלשה ימים, ותם – משיחזור בו שלשה ימים, דברי רבי יהודה. ר' מאיר אומר: מועד – שהעידו בו שלשה פעמים, ותם – כל שיהו התינוקות ממשמשין בו ואינו נוגח.

פ"ד מ"ב: שור שהוא מועד למינו ואינו מועד לשאינו מינו, מועד לאדם ואינו מועד לבהמה, מועד לקטנים ואינו מועד לגדולים – את שהוא מועד לו משלם נזק שלם, ואת שאינו מועד לו משלם חצי נזק. אמרו לפני רבי יהודה: "הרי שהיה מועד לשבתות ואינו מועד לחול!"⁶⁵³ אמר להם: "לשבתות משלם נזק שלם, לימות החול משלם חצי נזק". אימתי הוא תם? משיחזור בו שלשה ימי שבתות:⁶⁵⁴

על שתי משניות אלו מצאנו בתלמוד סוגיות דומות:

ב"ק פ"ב (1192.19–1191.50) ⁶⁵⁵	ב"ק פ"ד (1197.4-19) ⁶⁵⁶
[א] הל' ו' "אי-זהו תם ואי-זהו מועד" (ו)[כ]ול' מה טע' דר' יודן? "מתמול שלשום". ⁶⁵⁷ מה מקיים ר' מאיר "מתמול שלשום"? פתר לה בהפג נגיחות.	[א] הל' ב' "שור שהוא מועד למינו" כול' מכיון שהרג אדם אחד אינו מועד! רב אמ': בשהרג שלשה גוים. ר' יוסי בן חנינה אמ': בשרדף שלש רדיפות והן משערין שיש ברדיפתו נגיחה.
[ב] שאם יצא ביום ראשון ונגח, בשיני ולא נגח, בשלישי נגח – אין נעשה שור מועד עד שיגח שלשה ימים זה אחר זה. ⁶⁵⁸	[ב] שאם
[ג] יצא ביום ראשון ונגח שוורין, בשיני ונגח כלבים, בשלישי ונגח חזירים – על ידי שלשה מינין לשלשה	[ג] יצא ביום הראשון ונגח שוורים, בשיני ונגח כלבים, בשלישי ונגח חזירים – על ידי ג' מינין לג'

⁶⁵² שמא הובאה על משנה י' שם, העוסקת במפקיד מעות צרורין.

⁶⁵³ הפרשנים נחלקו אם דברי התלמידים לרבי יהודה נאמרו בלשון קושיה (כיצד יתכן שאינו מועד לחול?!). או בלשון שאלה (האם הוא מועד גם לחול?!).

⁶⁵⁴ ניתן להתלבט אם המשפט האחרון מדברי ר' יהודה או לא, אך מכל מקום הוא בשיטת ר' יהודה.

⁶⁵⁵ חילופי נוסח מתוך כ"א, בבא קמא.

⁶⁵⁶ חילופי נוסח מתוך כ"א.

⁶⁵⁷ מגודל הקרחה בכ"א נראה שלא הופיע טעמו של ר' יהודה, ואולי נשמט מחמת הדומות (מה-מה).

⁶⁵⁸ בבא קמא: לעולם אינו נעשה...

ימים, מהו שיעשה שור מועד?	ימים, מהו שיעשה שור מועד?
[ד] יצא ביום הראשון ונגח, בשיני לא יצא, בשלישי יצא ונגח וכול'. ⁶⁵⁹	[ד] יצא ביום הראשון ונגח, בשיני לא יצא, בשלישי יצא ונגח –
[ה] ייבא כפלוגתא דרב אדא בר אחווא ודרב הונא. ⁶⁶⁰ דאיתפלגון: נידה שבדקה עצמה ביום ראשון ומצתה טמא, בשיני לא בדקה, בשלישי בדקה ומצתה טמא. רב אדא בר אחווא בשם רב: נידה וודאי. רב הונא בשם רב אמ': נדה ספק.	[ה] ייבא כתפלוגתא דרב אדא בר אחווא ודרב הונא. ⁶⁶⁰ דאיתפלגון: נידה שבדקה עצמה ביום ראשון ומצתה טמא, בשיני לא בדקה, בשלישי בדקה ומצתה טמא. רב אדא בר אחווא בשם רב: נידה וודאי. רב הונא בשם רב אמ': נדה ספק.
אמ' רב הונא: תמן הוינא ברישא, ובסיפא ובאמצעיתא. אישתאלת לרב ואמ' ספק, אישתאלת לרב ואמ' וודאי, חזר ואמ' ספק. ורב אדא בר אחווא לא הוה תמן אלא כד מר וודאי.	אמ' רב הונא: תמן הוינא בראשה, ותמן הוינא בסיפה, ותמן הוינא באמצעיתא. אישתאלת לרב ואמ' ספק, אישתאלת לרב ומר וודאי, וחזר ומר ספק. רב אדא בר אחווא לא הוה תמן אלא כד מר וודאי.
[ו] רב ירמיה בשם רב אמ': היל' כר' מאיר בתמה וכר' יודה בהוועדה.	[ו] רב ירמיה בשם רב: הל' כר' מאיר ⁶⁶² בתמה (ור)[כ]ר' יודה בהעדה.
	[ז] דתני: שור שנגח שלשה פעמים ביום אחד אינו מועד. ומה ת'ל "מתמול שלש"? אלא שאם חזר בו שלשה ימים זה אחר זה אינו נידון אלא כתם.
[ח] הוינן סברין מימר.	[ח] הוינן סברין מימר הל' כרב הונא דו אמ' ... [מעין ושניהם] ⁶⁶³ , אתא רב ירמיה בשם רב: הל' כר' מאיר בתמה וכר' יודה בהוועדה.
[ט] מאי טע' דר' יודה? מכיון דו חמי לון לבישין נקיין ⁶⁶⁴ עוד הוא משנה דעתיה.	

2.3.5.1 סוגיית פרק ב

ראשית סוגיית פרק ב' פשוטה יחסית.⁶⁶⁵ ביחידות [א-ב] דנים בטעם המדרשי של ר' יהודה, ובמענה של ר' מאיר.⁶⁶⁶ יחידות [ג-ד] הן שאלות על הפלג גיחות של ר' מאיר. כלומר, ר' מאיר

⁶⁵⁹ כ"י"א: יצא ונגח לעולם אינו נעשה שור מועד עד שינגח שלשה ימים זה אחר זה בפלוגתה...

⁶⁶⁰ >הונא... נדה ספק <קרוע בכ"י"א.

⁶⁶¹ כ"י"א: הראשון וכו' כמו שכתו' בפר' כיצד הרגל מועדת בהלכה אי זה הוא תם ואי זה הוא מועד כל' עד ר' יהודה בהוועדה והוינן סברין.

⁶⁶² בבא קמא: בשם רב כר' מאיר בתמה...

⁶⁶³ כ"י"א, בבא קמא: מעין שניהם. בכ"י"ל השאיר כאן הסופר רווח, כנראה שלא הבין מה שהיה כתוב לפניו. והמגיה השלים.

⁶⁶⁴ כ"י"א: לבישין מניין נקיין.

⁶⁶⁵ פירוש טוב ורציף לסוגיה ניתן למצוא אצל לוי, פירוש, עמ' לג-לה. בדברים להלן אני הולך בעקבות פירוש, אך כותב אותו בצורה שנראית לי בהירה יותר.

⁶⁶⁶ כאן אני מפרש את הסוגיה כפי שהיא לפנינו, להלן אטען כי ייתכן שיש להניח שיבוש שחל בסוף יחידה [ב], ומתוך כך לפרשה באופן אחר. מהלך הירושלמי כאן מתאים לדעת ר' יוסי בנוסח המכילתא נזיקין פרשה י' לפי הדפוס

סובר שאם היה יום שבו השור יצא ולא נגח, תהליך ההעדאה נפסק, והתלמוד שואל מה דינו אם ביום הזה לא היתה הפסקה ממש, אלא היתה נגיחה של בעל חיים אחר, או שהשור כלל לא יצא. הבעיא הראשונה נשאת ללא מענה, ולגבי השניה מובאת סוגיה הדנה בעניין דומה בדיני נידה [ה].

סוגיה זו נוגעת ככל הנראה ל'זבה', אף שכתוב 'נדה'. אם הזבה רואה דם שלשה ימים רצופים היא נחשבת 'זבה גדולה' וצריכה שבעה נקיים. המקרה שראתה ביום הראשון והשלישי, אך לא בדקה ביום השני, דומה למקרה שלפנינו.⁶⁶⁷

משם ואילך נראה שחוזרים לשאלת פסיקת ההלכה במשנה, אך הנוסח שלפנינו מעורר קשיים. ביחידה [ו] פוסק ר' ירמיה בשם רב כר' מאיר בתפא (כלומר – בהפיכת השור לתם) וכר' יהודה בהועזה (בהפיכת השור למועד).⁶⁶⁸ יחידה [ז] מכילה ברייתא לא פשוטה, שלא ברור אם וכיצד היא מתקשרת למה שלפניה. הרישא של הברייתא אמנם עשויה להתקשר לדברי ר' ירמיה, שכן יש בה פסיקה כר' יהודה בהועדה, אבל הסיפא גם היא בשיטת ר' יהודה, ולכן היא לא מתאימה לדברי ר' ירמיה.

אפשר שהברייתא אינה קשורה לדיון הקודם, ומובאת בפני עצמה, כהסבר לסיפא של שיטת ר' יהודה. לשם כך יש למחוק את הז' של זתני,⁶⁶⁹ וכן לסבול קושי בסדר הסוגיה. יש שביקשו לראות בברייתא חזרה למהלך שלפני פניה, מחלוקת רב הונא ורב אדא (פנ"מ) אך הדבר נראה דחוק.

היחידה הבאה [ח] מציגה שוב את הפסיקה של ר' ירמיה, אך לפני מופיע משפט שמלמד על הו"א אחרת שהפסיקה דחתה. המבנה הויני סברין... אתא ר' פלוני מביע הוה אמינא, שנסתרה בעקבות המסורת החדשה.⁶⁷⁰ אלא שהמשפט המובא בהויני סברין לא נראה קשור לפסיקת ההלכה של ר' ירמיה, שכן הוא מתייחס לדברי רב הונא. גם בלא קשר לכך, הפסיקה כרב הונא משום שאמר מעין שניהם אינה ברורה כי אין בדברי רב הונא מעין שניהם.

בעקבות הקשיים הללו, נראה שיש להבין את הסוגיה כאן לאור הגהת כמה מהמפרשים⁶⁷¹ שתיקנו את רב הונא להדין תנייא. החילוף הגרפי פשוט יחסית (תנא-הונא), ואולי יש לשחזר כהן תנא, שקרוב אפילו יותר. אם אכן כך, השיבוש משותף לשלשה עדים אירופים, ומחשיד אותם בקרבה יתירה, לפחות במסורת סוגיה זו. לפי הגהה זו, יחידה [ח] מלמדת שהיתה הו"א לפסוק לפי התנא שהופיע בברייתא הקודמת, ואז באנו למסורתו של רבי ירמיה בשם רב. מוסקוביץ'⁶⁷² הראה כי הטרמין אתא ר' פלוני משמש להבאת **שמועה** שמתייחסת לעניין שעד כה נידון **מסברה** בלבד.

הראשון (ובניגוד לשאר העדים): ר' יוסי אופר אפילו העידו בו ג' פעמים ביום אחד זה אחר זה חייב, ומה תלמוד לומר מתפול שלשו' אלא אם הקרה (צ"ל התרה) בו שלשה ימים שלא בזה אחר זה אינו נידון אלא בתם. הסיפא מדברת ממש על הפלג נגיחות. צריך עיון אם נוסח זה הוא תולדה של שיבוש, או שיש בו ממש. ראה **לוי**, פירוש עמ' לד בהערה.

⁶⁶⁷ נראה שבתוך יחידה זו עצמה קיים דמיון בין הצורה לתוכן. רב הונא מספר שרב נשאל שלש פעמים, בפעם הראשונה והאחרונה אמר משהו אחד, אך בפעם האמצעית אמר משהו אחר. מי שסמך רק על היבדיקה האמצעית לא יודע את התשובה הנכונה. לכן מי שלא היה בכל שלש הפעמים, חייב להישאר בספק – ממש כמו דין הנידה.

⁶⁶⁸ פסיקה זו מופיעה גם בבבלי ב"ק כד ע"א בשם רב אדא בר אבהו. יש מקום לדון בקשר בין סמיכות שמו של רב אדא כאן לפסיקה, לבין המסורת שבבבלי.

⁶⁶⁹ כך הגיהו לוי (פירוש), עמ' לה) ורבינוביץ' (שעתא"י, עמ' 467). ראה גם אלון, ביקורת, עמ' 91. ליברמן (הפירוש), עמ' 111) כתב שינראה שיש כאן השמטה לפני זה.

⁶⁷⁰ ראה: 1165.36=992.29; 1308.40-44 (פעמיים). למקבילה ראה גרש 24; 1428.37-41 (פעמיים).

⁶⁷¹ ראה לוי, פירוש, עמ' לה; רבינוביץ', שעתא"י, עמ' 467.

⁶⁷² מוסקוביץ', אתא. עסיס (נזיקין, עמ' 283-292) חלק על מוסקוביץ' מבלי להזכיר את דבריו, אך גם הוא התקשה בסוגייתנו (ראה שם עמ' 290 ועמ' 291 הע' 765), ולכל הפחות לעניין סוגיה זו נראה יותר כדברי מוסקוביץ'.

מבחינה זו, מסורתו של ר' ירמיה יכולה, באופן עקרוני, לאשר או לסתור את פסיקת ההלכה כאותו תנא.

הגהה זו מכריחה להגיה הגהה נוספת, בנוסח הברייתא שביחידה [ז]. לפי פירושו לסוגיה, התנא שבברייתא הציג דעה שהיא מעין שניהם, כלומר, מאמצת משהו מדעת ר"מ ומשהו מדעת ר"י. לפנינו הברייתא ביחידה [ז] היא ממש דעת ר' יהודה, ואינה מעין שניהם.

למעשה, הבעיה מתעוררת כבר בנוסח הברייתא עצמה:

שור שנגח שלשה פעמים ביום אחד אינו מועד.

ומה ת"ל "מתמול שלש"?

אלא שאם חזר בו שלשה ימים זה אחר זה אינו נידון אלא כתם.

בשורה השניה שואל התנא מה ניתן ללמוד מתמול שלשום. מכך עולה שהרישא של הברייתא אינה מתאימה לפתמול שלשום. אבל בנוסח שלפנינו הדין הראשון דווקא תואם היטב את הדרשה מתמול שלשום, כפי שעלה מתחילת סוגיית הירושלמי.

לכן נראה שהברייתא טעונה הגהה קלה במשפט הראשון, ויש לגרוס שאם נגח שלש פעמים ביום אחד הרי זה מועד⁶⁷³. הגהה זו עשויה להתאשר מברייתא מקבילה במכילתא נזיקין פרשה י:⁶⁷⁴

ר' יוסי אומ'! אפי' העידו בו שלשה פעמים ביום אחד – הרי זה חייב!

ומה ת"ל מתמול שלשום?

אלא אם כן חזר בו שלשה ימים זה אחר זה וזה אחר זה – אינו נידון אלא בתם.

הברייתות דומות להפליא, מלבד החילוף הקטן ברישא של הברייתא, שכאמור מסתבר גם מההגיון הפנימי שלה. אם נאמץ הגהה זו (כנגד שלשה עדים אירופאיים), חלק זה של הסוגיה יתבהר לגמרי – יחידה [ז] מביאה ברייתא הממצעת בין שיטות ר"מ ור"י, כר' מאיר בהעדה וכו' יהודה בתמה. יחידה [ח] אומרת שחשבנו לפסוק כמו תנא זה, כיוון שהוא ממצע את השיטות (מעין שניהם), אך בעקבות מסורת ר' ירמיה הבנו שיש למצע את השיטות באופן הפוך.

הקושי היחיד שנותר אחרי הגהות אלו, הוא העובדה שפסיקת ר' ירמיה נכפלה פעמיים, ביחידה [ז] וביחידה [ח]. על פי דבריו של מוסקוביץ' בנוגע לאתא, נראה שיש להסביר את המהלך כולו כך: ביחידה [ז] פוסק ר' ירמיה בשם רב את ההלכה, היחידות הבאות מסבירות מה החידוש הגדול

⁶⁷³ כך הגיה לוי (פירוש, עמ' לה). לוי שם הסביר את דרשת הברייתא על דרך 'אם אינו עניין', אבל לי נראה שאפשר להבין אותה בפשטות. בקריאה דווקנית של הפסוק, השור חייב להיות מועד מאתמול או משלשום בדווקא. אם היה מועד, אך עברו בינתיים שלשה ימים, וזה כבר לא מתמול שלשום, הוא אינו מועד. קריאה זו תסביר גם את הביטוי אינו נידון אלא כתם, אף שהיה ראוי לדונו כמועד, שהרי הועד, הוא לא נידון אלא כתם.

⁶⁷⁴ מובא על פי כת"י מינכן, וכיוצא בו בכת"י וטיקן ובכת"י אוקספורד. לנוסח הדפוס ראה לעיל הע' 666. דעת ר' יוסי המוצגת כאן היא 'כר' מאיר בהעדה וכו' יהודה בתמה'. במקבילות שונות של ברייתא זאת מצאנו נוסחים רבים ושונים – בתוספתא ב"ק פ"ב ה"ב מצאנו עמדה הפוכה, 'כר' יהודה בהעדה וכו' מאיר בתמה', שם היא מובאת בסתם. בבבלי ב"ק כד ע"א מצאנו את שתי הדעות הממצעות – דעת ר' יוסי של המכילתא היא שם דעת ר' שמעון, ודעת תנא קמא של התוספתא היא שם דעת ר' יוסי. כל העניין צריך עוד עיון גדול, ראה ליברמן, תוכ"פ, ב"ק עמ' 18–19; לוי, פירוש, עמ' לג–לה ובהערה שם. לוי הציע שפסיקת רב נובעת מנוסח אחר בברייתא.

בפסיקה זאת – שהרי יש ברייתא [ז] שאומרת את ההפך, וחשבנו לפסוק כמוה [ח], אבל אז באה מסורת בשם רב והורתה כיצד לפסוק.⁶⁷⁵

מהלך דומה מאד מופיע גם במקבילה בבבלי (כד ע"א):⁶⁷⁶

תנו רבנן: איזהו מועד? כל שהעידו בו שלשה ימים, ותם? שיהו התינוקות ממשמשין בו ואינו נוגח, דברי ר' יוסי; ר' שמעון אומר: מועד – כל שהעידו בו שלש פעמים, ולא אמרו שלשה ימים – אלא לחזרה בלבד. אמר רב נחמן אמר רב אדא בר אבהו: הלכה כר' יהודה במועד, שהרי ר' יוסי מודה לו, והלכה כרבי מאיר בתם, שהרי ר' יוסי מודה לו. אמר ליה רבא לרב נחמן, ולימא מר: הלכה כרבי מאיר במועד, שהרי רבי שמעון מודה לו, והלכה כרבי יהודה בתם, שהרי רבי שמעון מודה לו! אמר ליה: אנא כרבי יוסי סבירא לי, דרבי יוסי נימוקו עמו.

לפי מה שפירשתי כאן, יחידות [ו-ח] עוסקות בנושא לעצמן, פסיקת הלכה במחלוקת ר"מ ור"י, ולא מתחברות באופן ישיר לדיון שלפניהן.

2.3.5.2 סוגיית פרק ד

מסגרת הסוגיה בפרק ד' שייכת למשנת פרק ד. יחידה [א] עוסקת במשנה ושואלת כיצד ייתכן מקרה של מועד לאזס (כנראה מכיוון שהשור כבר נסקל).⁶⁷⁷ יחידה [ט] עוסקת בשיטת ר' יהודה במשנה שם, הסובר ששור יכול להיות מועד לשבתות ולא לימי חול. התלמוד מסביר שהשור נוגח כיוון שרואה אנשים לבושים בגדים נקיים.

עיקר הסוגיה שם [ג-ו] זהה למה שבפרק ב' ומתבאר כמותו. אבל נקודות התפר שבין המסגרת המקומית לבין עיקר הסוגיה בעייתיות. ראשית מצד העניין – לא ברור עד הסוף מה הקשר של סוגיה זו למשנת פרק ד. הקשר יכול להיות יחידה [ג] העוסקת בנגיחה של מינים שונים,⁶⁷⁸ או אולי יחידות [ד-ה] המתקשרות לדברי ר' יוסי בן חנינא שמשערין שיש ברזיפתו נגיחה.⁶⁷⁹ בין כך ובין כך מדובר בקשר רופף למדי. ניתן גם להציע הקשר רחב יותר – כל הסוגיה באה כאן כקושיה על שיטת ר' יהודה ששור יכול להיות מועד לשבתות. על פי סוגיית פרק ב יש צורך בנגיחה בימים רצופים, והרי השבתות אינן ימים רצופים. לפי זה, יחידה [ט] היא מענה לקושיה, אך הקושיה לא התפרשה בתלמוד ויש להבינה מכללא.

גם ברמה הטקסטואלית קיים קושי רב. הסוגיה מתחילה במילה שאס, המקבילה לתחילת יחידה [ב] של סוגיית פרק ב', אבל אחריה מופיעה בכלל הבעיא שנמצאת ביחידה [ג]. ייתכן שזו השמטה פשוטה מחמת הדומות (יצא-יצא), אבל ייתכן שהיא משמעותית יותר. יחידה [ב] עצמה לא שייכת

⁶⁷⁵ מוסקוביץ' (אתא, עמ' 515 הע' 69) הציע שסוגיה זו משובשת, כיוון שרק בשלושה מקרים מצאנו זהות בשמות המוסרים בין המסורת שהובאה בשלב שלפני האתא לבין זאת שבאתא. הצעה מסויימת לשיבוש זה ניתן למצוא בפני משה כאן. לפי מה שכתבתי כאן אפשר שאין שיבוש, והשלב בא להסביר את ההגיון באתא. לחלופין, אפשר שיש כאן ציטוט של המסורת, ולאחריה ההקשר המקורי של הדברים (מעין 'גופא').

⁶⁷⁶ בדרך זו הלך גם דייכעס (נת"י, ב"ק, יא ע"א-ע"ב), אבל לא פירש בדיוק כדברינו. המפרשים הציעו קריאות והגהות שונות, אך כולם הבינו את המהלך באופן דומה. לדעתי הכוונה היא "מכיוון שהרג אדם אחד – אינו מועד! (כלומר, הוא לא יעשה מועד לעולם, כיוון שהוא ימות). כמדומני שכן פירש הישדה יהושע".

⁶⁷⁸ כך כתב לוי (פירוש, עמ' קי).
⁶⁷⁹ כך אצל דייכעס, נת"י, ב"ק, יע"ב.

לסוגיית פרק ד', שכן היא דוגמה להפלא גיחות, ואם כן יש הגיון בכך שלא תופיע בפרק ד. גם סוף הסוגיה בפרק ד' בעייתי. המילים והיווין סברין מימר, הפותחות את יחידה [ח] בסוגיית פרק ב', מופיעות גם בפרק ד, אך כאן הן קטועות ואין להן קשר למשפט שאחריהן. יש בטיעונים אלו כדי לרמוז על שיבוץ לקוי של סוגיית פרק ב בפרק ד,⁶⁸⁰ אך יש לבחון את הדברים ביתר תשומת לב. להלן אדון ביחידות הבעייתיות.

א. יחידה [ב]

ב"ק פ"ב כ"ל	ב"ק פרק ד כ"ל	ב"ק פ"ד כ"א (עמ' 11 שו' 33-37)
[א] הל' ו' "אי-זהו תם ואי-זהו מועד" (ו)[כ]ול" מה טע' דר' יודן? "מתמול שלשום". מה מקיים ר' מאיר "מתמול שלשום"? פתר לה בהפלא גיחות.	[א] הל' ב' "שור שהוא מועד למינו" כול" מכיון שהרג אדם אחד אינו מועד! רב אמ': בשהרג שלשה גויים. ר' יוסי בן חנינה אמ': בשרדף שלש רדיפות והן משערין שיש ברדיפתו נגיחה.	... מכיון שהרג אדם אחד אינו מועד! רב א': כשהרג שלשה גויים. ר' יוסה בר' חנינא א': כשרדף שלש רדיפות והיו משערין שיש ברדיפתו נגיחה.
[ב] שאם יצא ביום ראשון ונגח, בשיני ולא נגח, בשלישי נגח – אין ⁶⁸¹ נעשה שור מועד עד שיגח שלשה ימים זה אחר זה.	[ב] שאם	[ב] שאם
[ג] יצא ביום ראשון ונגח שוורין, בשיני ונגח כלבים, בשלישי ונגח חזירים – על ידי שלשה מינין לשלשה ימים, מהו שיעשה שור מועד?	[ג] יצא ביום הראשון ונגח שוורין, בשיני ונגח כלבים, בשלישי ונגח חזירים – על ידי ג' מינין לג' ימים, מהו שיעשה שור מועד?	[ג] יצא ביום הראשון ונגח שוורין, בשני ונגח כלבים, בשלישי ונגח חזירים – על ידי שלשה מינים לשלשה ימים, מהו שיעשה שור המועד?
[ד] יצא ביום הראשון ונגח, בשיני לא יצא, בשלישי יצא ונגח –	[ד] יצא ביום הראשון ונגח, בשיני לא יצא, בשלישי יצא ונגח וכול'	[ד] יצא ביום הראשון ונגח, בשני לא יצא, בשלישי יצא ונגח, לעולם אינו נעשה שור מועד עד שינגח שלשה ימים זה אחר זה.

לפנינו שלש תופעות בולטות לעין:

א. הדילוג (?) ביחידה [ב] בשני העדים של פרק ד'.

ב. נדידתו של המשפט אין נעשה שור מועד... – בפרק ב' הוא מופיע (בשלשה עדי נוסח)

בסוף יחידה [ב], בפרק ד' הוא מופיע בכ"א בסיום יחידה [ד], ואילו בכ"ל במקום זה נמצא לשון קיצור.

⁶⁸⁰ לוי (פירוש, עמ' ק), כתב שמקור הסוגיה בפרק ב, ואף הציע להוסיף שם 'תמן תנינן' עם משנת פרק ד, כדי להסביר מדוע עברה הסוגיה לפרק ד. בפרק ד הוא הציע להוסיף 'תמן תנינן' למשנת פרק ב (ראויה לציון החירות הגדולה של פרשנים, אפילו מאוחרים ומדעיים, להוסיף 'תמן תנינן'). סביר להניח שמקור הסוגיה אכן בפרק ב (או לכל הפחות בדיון הקשור למשנת פרק ב, ולא למשנת פרק ד), ולא נתחווה לי הערתו של זוסמן (ושבו, עמ' 70 הע' 66), שפסק בקצרה שמקור הסוגיה בפרק ד.
⁶⁸¹ בבא קמא: לעולם אינו נעשה...

ג. לשון הרמז בסוף יחידה [ד] בכי"ל שלכאורה אינו רומז לכלום.

שלוש התופעות עשויות להיות קשורות זו לזו – אפשר שהמשפט אין נעשה הופיע בפרק ד' ביחידה [ב], כמו שהוא בפרק ב, ונכפל שוב (כנראה בטעות) ביחידה [ד]. כיוון שהמשפט הופיע פעמיים, הוא קוצר ביחידה [ד] בכי"ל. בהמשך, שני כתבי היד דילגו על יחידה [ב], וכך נוצר הנוסח שלפנינו. אך לדעתי לא די בהסבר זה.

הופעת המשפט (לעולם) אינו נעשה שור מועד... בסוגיה זו בעייתית בכל אחד מעדי הנוסח. בכי"א מופיע המשפט בסוף יחידה [ד] של פרק ד. במקום זה תפקידו לכאורה לפסוק את ההלכה בשאלה שעלתה ביחידה זו ("ביום השני לא יצא"), אך אם כך הוא מיותר את הדיון שבא אחריו (ואף סותר אותו, שכן הוא לא מתאים לאף אחת מהשיטות שהובאו בהמשך).

אך גם הופעתו בפרק ב, בסוף יחידה [ב], אינה פשוטה. המשפט מתפקד שם כהסבר לשיטת ר' מאיר, כאומר 'עד שתהיינה הנגיחות בתוך שלשה ימים רצופים, שלא יהיה יום הפסקה בינתיים (הפג נגיחות)', אך זו אינה משמעותו הפשוטה של המשפט. באופן פשוט כוונת המשפט היא שכדי שהשור יהיה מועד הוא צריך לנגוח שלשה ימים זה אחר זה, כשיטת ר' יהודה, ואם כך, אין לו מקום בתור הסבר לשיטת ר' מאיר.⁶⁸²

הקושי במשפט זה, לצד "נדידתו" בין המקבילות או בין עדי הנוסח, מורים לדעתי שיש כאן עניין לשיבוש קדום במסירת הסוגיה, אך לא הצלחתי לעמוד עליו.⁶⁸³

הקיצור וכול' שנמצא בכי"ל בסוף יחידה [ד] התפרש על ידי המפרשים בצורות שונות. לדעתי יש לשקול ברצינות את האפשרות שלפנינו גרש קדום שהושלם ולא נמחק. ראיה לדבר בגרש שמופיע בכי"א, כמה שורות אחר כך:

ב"ק פ"ב כ"ל	ב"ק פ"ד כ"ל	ב"ק פ"ד כ"א (עמ' 11 שו' 36–40)
[ד] יצא ביום הראשון ונגח, בשיני לא יצא, בשלישי יצא ונגח –	[ד] יצא ביום הראשון ונגח, בשיני לא יצא, בשלישי יצא ונגח וכול'	[ד] יצא ביום הראשון ונגח, בשיני לא יצא, בשלישי יצא ונגח, לעולם אינו נעשה שור מועד עד שינגח שלשה ימים זה אחר זה.
[ה] ייבא כתפלוגתא דרב אדא בר אחווא ודרב הונא. דאיתפלגון: נידה שבדקה עצמה ביום ראשון	[ה] ייבא כפלוגתא דרב אדא בר אחווא ודרב הונא. דאיתפלגון: נידה שבדקה עצמה ביום ראשון בדקה	[ה] בפלוגתא דרב אדא בר אהבה ודרב הונא דאיתפלגון. נידה שבדקה עצמה ביום הראשון

⁶⁸² ראה בשדה יהושע בפרק ב' שכתב "אליבא דר' יהודה קאמר לה".

⁶⁸³ מקבילה למשפט זה מצאתי רק בתוך ברייתא קשה במכילתא דרשב"י (הציטוט על פי אליאס, מדרשב"י, עמ' 343 שו' 19–22): אם שור נגח הוא – אין לי אלא שנגח והוא תס פנין שיעידו בו ת"ל אם שור נגח הוא ודאי ולא ספק. תפול הרי שנים שלש הרי שלשה פלמד שאין נעשה מועד עד שיעידו בו שלשה ימים זה אחר זה. (ניתן להשוות אולי גם לברייתא (?): שמופיעה בבבלי יבמות סה ע"א, אבל שם חסר המטבע לעולם אין נעשה...). סוף הברייתא נראה ברור, ומתאים דווקא לשיטת ר' יהודה, כפי שהבין אותה הירושלמי. תחילת הברייתא אינה ברורה, ואף לא ברור אם כלולות בה שתי דרשות (שיעידו בו וודאי ולא ספק) או דרשה אחת (והיינו הך). ייתכן שהרישא של הברייתא צריכה להתפרש כעין דברי הירושלמי בתחילת ב"ק (1187.2) השור זה הקרו, זכתי כי יגוף שור איש את שור רעהו וגו'. **עד כדון בתס, במועד פניין?** או נודע כי שור נגח הוא וגו'. בירושלמי נראה שדרשה זו לא באה ללמד דין חדש, אלא להסמיך את דיני המשנה על הפסוקים (ועיין היטב בכל הסוגיה שם) – ואולי זו כוונת המכילתא דרשב"י. אם הפירוש אכן כך, אז המילים ודאי ולא ספק הן כנראה דרשה נוספת על המלה הוא (דרשה מעין זו מצאנו במקומות נוספים – ראה למשל מדרשב"י פרק יג פסוק א). אפשר שבאופן כלשהו השתלבה בסוגיה פסקה קטועה מברייתא מעין זו, שבהמשך הובנה כחלק מהסוגיה. מעניין במיוחד הקשר האפשרי בין הדרשה ודאי ולא ספק לבין מחלוקת רב הונא ורב אדא, אם הנדה ספק או ודאי. אם קוראים את הסוגיה לאור מדרש זה, המחייב שהשור יהיה ודאי, ממש מתבקשת המחלוקת. אם יש ממש בהצעה זאת – אפשר שיחידות [ד-ה] מוסבות על פסקה זו.

<p>כמו שכתוב בפר' כיצד הרגל מועדת בהלכה אי זה הוא תס ואי זה הוא מועד כל' עד</p>	<p>ומצתה טמא, בשיני לא בדקה, בשלישי בדקה ומצתה טמא. רב אדא בר אחווה בשם רב: נידה וודאי. רב הונא בשם רב אמ': נדה ספק. אמ' רב הונא: תמן הוינא ברישא, ובסיפא ובאמצעיתא. אישתאלת לרב ואמ' ספק, אישתאלת לרב ואמ' וודאי, חזר ואמ' ספק. ורב אדא בר אחווה לא הוה תמן אלא כד מר וודאי.</p>	<p>ומצתה טמא, בשיני לא בדקה, בשלישי בדקה ומצתה טמא. רב אדא בר אחווה בשם רב: נידה וודאי. רב הונא בשם רב אמ': נדה ספק. אמ' רב הונא: תמן הוינא בראשה, ותמן הוינא בסיפה, ותמן הוינא באמצעיתא. אישתאלת לרב ואמ' ספק, אישתאלת לרב ומר וודאי, וחזר ומר ספק. רב אדא בר אחווה לא הוה תמן אלא כד מר וודאי.</p>
<p>ר' יהודה בהוועדה</p>	<p>[ו] רב ירמיה בשם רב אמ': היל' כר' מאיר בתמה וכר' יודה בהוועדה.</p>	<p>[ו] רב ירמיה בשם רב: הל' כר' מאיר בתמה⁶⁸⁴ ו(ר)[כ]ר' יודה בהעדאה.</p>
		<p>[ז] דתני: שור שנגח שלשה פעמים ביום אחד אינו מועד. ומה ת'ל "מתמול שלש"? אלא שאם חזר בו שלשה ימים זה אחר זה אינו נידון אלא כתם.</p>
<p>והוינן סברין</p>	<p>[ח] הוינן סברין מימר.</p>	<p>[ח] הוינן סברין מימר הל' כרב הונא דו אמ' ... [מעין ושניהם],⁶⁸⁵ אתא רב ירמיה בשם רב: הל' כר' מאיר בתמה וכר' יודה בהוועדה.</p>

מהגרשים האחרים שבכ"א (מס' 43, 45 ואולי גם 44 ו*43) למדנו כי דרכו של כתב יד זה לתת ציטוט ארוך יותר לפני מקום הגרש, וסביר שכך קורה גם כאן. השימוש בכול' בכ"ל מוכר לנו גם מגרש *43 שנידון לעיל, וגם שם הצענו שכ"א הכיל ציטוט ארוך יותר לפני הגרש. יש לציין כי גרש זה מנוסח בעברית, בעוד ששלשת הגרשים האחרים בכ"א כתובים ארמית (זה שכאן גם אינו כולל את המלה גרש).

אם נכונים הדברים, הרי שמצאנו כאן זיקה בין כ"ל וכ"א בנוגע לגרש נוסף, מלבד גרש 45 שידון להלן, ומסתבר שמסורתם בנוגע לגרשים אינה רחוקה כל כך. מתבטא כאן גם דפוס חוזר, כ"ל מסתפק בציטוט קצר וכו', ואילו כ"א מביא ציטוט ארוך ולשון הפניה מפורטת.

העובדה שהמשפט הקשה (לעולם...) נמצא בכ"א בדיוק במקום שנמצא לשון הקיצור בכ"ל, עשויה ללמד על כך שתולדות משפט זה בהשלמה של הרמז הבסיסי, שארעה בכ"א. כלומר, ברמז המקורי הופיע וכו' כפי שמופיע בכ"ל. הרמז פוענח והושלם לגמרי באחד מאבותיו של כ"ל, מבלי למחוק את מלת הקיצור. בכ"א אותו רמז לא לגמרי הושלם, אך מגיה כלשהו הוסיף על גביו לשון הפניה. לפי הצעתי, אותו מגיה פתח את ההוספה שלו בציטוט מתוך המקבילה, אך הוא עשה זאת

⁶⁸⁴ בבא קמא: בשם רב כר' מאיר בתמה...

⁶⁸⁵ כ"א, בבא קמא: מעין שניהם. בכ"ל השאיר כאן הסופר רווח, כנראה שלא הבין מה שהיה כתוב לפניו. והמגיה השלים.

בצורה שגויה, והכניס את המשפט (לעילס...) במקום בעייתי. הגורם המדויק לטעותו של המגיה לא ברור לי, ושמא התערבו כאן שתי הערות גליון, אחת ביקשה להשלים את המשפט החסר ביחידה [ב] ושניה קשורה בגרש.

ב. יחידות [ז-ח]

גם בהמשך קיימת בעיית נוסח משותפת לשני כתבי היד. בסיום לשון הרמז שבכ"א נמצאות המילים והוינו סבריו שאינן חלק מהמשפט שאחריהן, והן נראות כעומדות באויר. נראה שמצב זה נוצר בעקבות העתקה יתירה או חסירה מהמקבילה בפרק ב. מי שהעתיק את הסוגיה לפרק ד היה צריך לסיים לפני מילים אלו, אך בטעות העתיק גם אותן, או שהיה צריך להעתיק את המשפט שאחריהן אך הפסיק מוקדם מדי.⁶⁸⁶ מילים אלו מופיעות גם בכ"ל, וגם שם הן אינן קשורות לשום דבר. יש בשיתוף הזה כדי להעיד על הקשר בין שני כתבי היד בנקודה זו, אך אפשר שיש בכך יותר מזה.

המילים והוינו סבריו, שמופיעות בפרק ד, שייכות בפרק ב לתחילת יחידה [ח]. כיוון שסוגיית פרק ד לא כוללת את יחידה [ז], יש לכאורה ללמוד מכאן על נוסח אחר של סוגיית פרק ב. לכאורה נראה שבסוגיית פרק ב שעמדה לפני מעביר הסוגיה היו יחידות [ו] ו[ח] רצופות, ולא היתה נמצאת הברייתא שביחידה [ז].⁶⁸⁷ על פי הפירוש שהצעתי קודם לכן, אפשרות זו אינה מסתברת, שכן כל עצמה של יחידה [ח] הוא תגובה לברייתא שביחידה [ז]. אפשר שכאן לפנינו עדות לשלב שהברייתא לא הופיעה בסוגיה בפירוש, למרות שהסוגיה מוסבת עליה, תופעה שמוכרת לנו גם ממקומות אחרים.⁶⁸⁸ לחלופין, אפשר שיש כאן סגנון של קיצור מקוטע (בדילוגים), שבכל שלב אמור לבוא מעין וכו' כמו שמצוי הרבה בציטוטי מקורות אצל הראשונים,⁶⁸⁹ והכוונה המקורית של הגרש כוללת את כל חלקי הסוגיה.

שתי ההצעות בעייתיות, וקשה למצוא דוגמאות דומות להן בגרשים המוכרים לנו, לכן אני מעוניין להציע תיאור אחר. ייתכן לדעתי לשחזר את ההשתלשלות הבאה: בשלב שאינו מתועד לפנינו, סוגיית פרק ב הועתקה לפרק ד עד המילים והוינו סבריו מייער שהועתקו בהעתקת יתר/חסר. בשלב זה הועתקה הסוגיה המלאה, כולל יחידה [ז]. אחר כך סוגיה זו קוצרה על ידי סופר,⁶⁹⁰ שלא הותיר לשון חתימה, והותיר רק את המילים והוינו סבריו כי טעה לחשוב שהן שייכות למשפט הבא. על גבי קיצור זה הוסיף מאן דהו הוראת השלמה (גרש) שציננה את המילים כר' יהודה בהועדה כלשון החתימה, כמו שאנו מוצאים בכ"א. נראה שמי שהוסיף את ציון החתימה התכוון

⁶⁸⁶ ראה **מוסקוביץ'**, **טרמינולוגיה**, עמ' 191 הע' 294. בכ"ל מופיעה גם המילה פייער, אך לא נראה לי שיש להאחז בהבדל זה, שכן מילה זו עשויה להשמט או להתווסף בקלות בכל העתקה.

⁶⁸⁷ ראה גם שחזורו של פני משה פ"ב ה"ו ד"ה 'רב ירמיה', אבל הוא מתעלם מוהוינו סבריו בסוגיית פרק ד. לכאורה אפשר גם שחל דילוג (בלי סיבה נראית לעין) באביהם של כתבי היד.

⁶⁸⁸ ראה **מוסקוביץ'**, **ברייתות**. ואם יש בכך ממש, אולי בכך המפתח גם למה שקרה בראש הסוגיה, עם שילוב לקוי של ברייתא מעין זו שבמדרשב"י (ראה לעיל הע' 683). שמא שלד הסוגיה היה מפותח ומוכר עוד לפני שנגרסו בו הברייתות, ושילוב נעשה לאחר העברת הסוגיה.

⁶⁸⁹ ואולי קרה הדבר גם בגרש מספר 11 ובגרש מספר 40. אם הדבר נכון, הוא עשוי להסביר את התופעה של העתקות חסרות ממקבילות (ראה **ליברמן**, **על הירושלמי**, עמ' 17-18).

⁶⁹⁰ ואולי הבעיה שתוארה לעיל בנוגע ליחידה [ב] רומזת שהיה קיים רמז קדום יותר, שכלל את המלה שאס בלבד, והוא העומד בבסיס הנוסח שבשני העדים.

להופעה השניה של מילים אלו, בסוף יחידה [ח], אך מי שהשלים את הגרש בכי"ל הבין שהכוונה להופעה הראשונה של המילים, בסוף יחידה [ו], והשלים את החלק החסר בהתאם לגבולות אלו.

אם התיאור נכון, יש כאן לימוד משמעותי לשני עניינים. ראשית, למדנו מכאן שיש גרשים שנוצרו אחרי העברה טכנית (בחסר או ביתר) של סוגיה (כקיצור סופרים ממש).⁶⁹¹ בנוסף, למדנו כאן על תלות ישירה של שני עדי הנוסח באותו לשון קיצור (קיצור סופרים!). מכל מקום, מתוך התחשבות בשאר הבעיות שמעורר נוסח הסוגיה, אני מסופק אם יש להיתלות בראיה זו.

אף שלא עלה בידי להסביר את כל התופעות המתבטאות בסוגיה זו, נראה שכמה הכרות עולות כאן באופן מבוסס למדי. הסוגיה שעיקרה בפרק ב עברה לפרק ד בצורה לקויה. רוב הליקויים משותפים לשני כתבי היד שבידינו, ומעידים על כך שיש להם בעניין זה מסורת משותפת. יתר על כן, נראה שמתוך השוואה בין כתבי היד ניתן לעמוד על לשון רמז שהיה קיים באב משותף שלהם, ונותר עדיין בכי"ל. תופעה זו עשויה להיות דומה למה שקרה בחלק מהגרשים האחרים, ובעיקר בגרש 44. שם הציע רוזנטל כי רמז קדום פותח באופן שונה בכל אחד מעדי הנוסח, בכי"ל הוא הושלם לגמרי בעזרת ברייתא, ואילו בכי"א הוא הושלם על ידי הפניית גרש לסוגיה מקבילה. שחזור זה מקביל בדיוק לשחזור שהצעתי כאן – רמז קדום (וכו') שפוענח ומולא בכי"ל, מבלי למחוק את מלת הקיצור, ובכי"א "הושלם" בעזרת גרש (כולל הבאה של לשון הפתיחה).⁶⁹²

אם שחזור תולדות הסוגיה שהצעתי נכון, הרי שלפנינו קיצור סופרים ממש, שהיה כבר באביהם של כתבי היד.

2.3.6 הגרש המשותף (45)

במקרה אחד בלבד מצאנו גרש מפורש משותף לשני כתבי היד. הגרש נמצא בסוגיה סבוכה למדי, שמופיעה לפנינו בשלש מקבילות: ב"ק (1205.11-24), ב"ב (1245.36-37), ומכות (1334.17-31). הסוגיה עוסקת בדין עד זומם, אם נפסל בבית דין או מעצמו. המפרשים הבינו כי דיון זה מקביל למחלוקת אביי ורבא בבבלי (בעיקר בבא קמא עב ע"ב–עד ע"ב) אם עד זומם נפסל לפירע (משעת עדותו) או עכאן ולהבא (משעת הזמתו).⁶⁹³ הסוגיה מופיעה לפנינו במלואה בב"ק בחמשה עדי נוסח(!)⁶⁹⁴ ובמכות בשלשה עדים,⁶⁹⁵ אך בבבא בתרא היא נרמזת בגרש בשני העדים (כי"ל וכי"א). לא אעסוק כאן בפרשנות הסוגיה,⁶⁹⁶ אלא רק בשני עניינים הקשורים לגרשים – קביעת מקורה של הסוגיה והיחס בין כי"ל לכי"א.

2.3.6.1 מקורה של הסוגיה

⁶⁹¹ הכרה זאת חשובה דווקא בסוגיה זאת, שכן כאן ודאי מדובר על סוגיה שהועברה מפרק ב' לפרק ד'. סוגיות מסוג זה מתאימות באופן עקרוני לשיטתו של רוזנטל שהגרשים הם הוראות להעברת הסוגיה, שכן הוראות אלו תמיד תבואנה במקום המשני של הסוגיה. אך כאן ניתן ללמוד שהסוגיה כבר עברה לפני שקוצרה.

⁶⁹² על פי ההצעה שהצעתי (לעיל הע' 688) כי מדובר בשלב שקדם לשילוב הברייתות, הדמיון מתגבר, שכן בגרש 44 מדובר על שילוב ברייתות. מכל מקום, אם השחזור נכונים, מדובר על תופעות שקרו בשלב קדום מאד.

⁶⁹³ כך נראה גם מתוכן הסוגיה. אך ברמה המילולית היה נוח יותר לפרש שהדיון בירושלמי הוא אם עד זומם צריך "הכרזה בבית דין" (ראב בבלי סנהדרין כו ע"ב), ואולי הירושלמי רואה קשר בין השאלות.

⁶⁹⁴ כי"ל, כי"א, בבא קמא, בבא קמא, בבא קמא.

⁶⁹⁵ כי"ל, מכות, מכות.

⁶⁹⁶ פירוש לסוגיה, וסיכום עיקרי הדברים של הפרשנים הקודמים, ראה עסיס, אוצר, עמ' 1492–1498. להלן אני מסתמך בכמה מקומות על דבריו.

קביעת מקורה של הסוגיה קשורה בקשר הדוק לפרשנות שלה. אציע בקצרה את הבעיה הפרשנית שמקשה על זיהוי מקור הסוגיה, בעזרת עימוד של הסוגיה בטבלה. הסוגיה מובאת בנוסח כ"ל של מסכת ב"ק:

<p>[ז] אמ' ר' בא בר ממל: תיפתר במעידין עליו בכרך אחד, ולית שמע מינה כלום.</p>	<p>[א] אמ' ר' זעירא: הדא אמרה עד זומס אין נפסל בבית דין אלא מעצמו נפסל. [ב] פתר לה בהתרייה.</p>
<p>[ז] ותני כן: הן היו הראשונים והן היו האחרונים, הוזמו בראשונה – אין בכך כלום, בשנייה – הרי אילו עדות אחד, שלישית – הרי אילו שתי עדיות.⁶⁹⁷</p> <p>[ח] והיכי דמי? אם במעידין עליו בכרך אחד – לית שמע מינה כלום, לא אתייה דא אלא על ידי עדות סגיא.</p>	<p>[ג] ותני כן: אמ' ר' יוסי במה דבר' אמ' בשתי עדיות ובשתי התריות,⁶⁹⁷ אבל בעדות אחת ובהתרייה אחת – כל עדות שבטלה מקצתה בטלה כולה.</p> <p>[ד] מהו שבטלה מקצתה בטלה כולה? [ה] היו עומדין ומעידין עליו בעשרה בניסן⁶⁹⁸ שגנב שור באחד בניסן, טבח ומכר בעשרה בניסן. הוזמו בחמשה עשר בניסן – כל עדות שהעידו מעשרה בניסן עד חמשה עשר בניסן למפריעה הרי אילו פסולות.</p>

יחידות [ד-ה] עוסקות בדיני טביחה ומכירה, כפי שמפורש בהן, והוא הדין גם ליחידה [ג]. לברייתא שביחידה [ג] יש מקבילה בתוספתא (ב"ק פ"ז הכ"ג) ובבבלי (ב"ק עג ע"א), ובשני המקורות ברור שהיא מוסבת על דיני טביחה ומכירה.

יחידות [ז-ח] עוסקות בעניין שמצריך הצטברות של **שלוש** עדויות, כנראה בדיני חזקת קרקעות. ניתן ללמוד זאת גם מהדמיון ללשון המשנה (ב"ב פ"ג מ"ו) ומהמקבילה בתוספתא (ב"ב פ"ב ה"ט). אפשרות נוספת היא שמדובר בדין העדאה של שור נגח, כפי שמופיע במקום אחר בתוספתא (ב"ק פ"ב ה"ב), אך הלשון מתאימה יותר לדיני חזקת קרקעות.

השאלה שנחלקו בה הפרשנים היא מה המקור עליו מוסבים דברי ר' זעירא ביחידה [א]. לכאורה נראה שר' זעירא עוסק בדיני טביחה ומכירה, כפי שמוכח מהמשך הסוגיה [ב-ד], ואם כן מקור הדיון במסכת בבא קמא. אבל המפרשים כך מתקשים להסביר את דברי ר' בא בר ממל ביחידה [ז], ואת הזיקה בינם לבין דברי ר' זעירא. מסיבה זו הציעו חלק מהמפרשים שגם ר' זעירא עוסק

⁶⁹⁷ כ"א: בשתי כיתי עדיות ובשתי כיתי התריות.

⁶⁹⁸ כ"א: בניסן עד חמשה עשר בניסן למפריעה... (דולג כנראה מחמת הדומות).

⁶⁹⁹ כ"א: הוזמו בראשונה אין בכך כלום בשנייה הרי אלו עדות בשלישית הרי אלו כשתי עדיות; בבא קמא: הוזמו בראשונה אין בכך כלום בשנייה אין עדות אחר שלישית הרי אילו שתי עדיות; בבא קמא: הוזמו בראשונה אין בכך >... <... א"י (היא) [אילו] עידות אחת [ב]שלישית הרי (הן) אילו >... <

בדיני חזקת קרקעות, כמו הדיון שבסוף הסוגיה [ז-ח], אך הם התקשו להסביר את הקשר למהלך שביחידות [ב-ד].⁷⁰⁰

לדעתי, קושי זה הוא שעומד בביסוסן של רוב המחלוקות הפרשניות בסוגיה זו, ועדיין לא נמצא לו פתרון המניח את הדעת.

לפי כל הפירושים ברור שמקור הסוגיה אינו במסכת מכות, שהרי לשם היא קשורה בקשר קלוש מאד.⁷⁰¹ מלבד ההיבט הפרשני, ליברמן⁷⁰² עמד על שתי ראיות טקסטואליות לכך שהסוגיה הועברה למסכת מכות באופן משני. ראיה אחת היא השימוש של הסוגיה בטרמין והיכי, שאינו מצוי מחוץ למסכת נזיקין, ומוכיח שמקורה במסכת זו. ראיה שניה קשורה למבנה סוגיית מכות. בכי"ל של מסכת מכות ובמכות, מופיע המשפט של ר' זעירא [א] פעמיים, פעם אחת בתחילת הסוגיה, כמו במקבילות, ופעם נוספת בסופה (1334.30-31). ליברמן משער, ונראים דבריו, שבמקור שימש משפט זה במסכת מכות כ'גרש', שהורה להשלים את הסוגיה על פי המקבילות, ובהמשך הסוגיה הושלמה מבלי למחוק את המשפט. בקטע מכות השתמר רק סופה של הסוגיה, אך המשפט של ר' זעירא לא מופיע שם, ואפשר שבנוסח זה המשפט נמחק לאחר השלמת הגרש.

ההכרעה אם מקור הסוגיה בב"ק או בב"ב נתונה, כאמור, למחלוקת פרשנית. אך קיים גם שיקול טקסטואלי שעשוי ללמד כי הסוגיה אינה מקורית במסכת בב"ק. הסוגיה במסכת בב"ק מופיעה לפנינו שלא על פי סדר המשנה,⁷⁰³ דבר שעשוי ללמד על הכנסה לקויה מתוך מקבילה.⁷⁰⁴ מול נתון זה עומד הגרש בסוגיית בב"ב, שלפי חלק מהשיטות מלמד בעצמו על העברה ממקבילות.

יש כאן אפוא סוגיה שמופיעה בשלשה מקומות, שבכל אחד מהם נמצאים סימנים לכך שאין היא מקורית שם. אם לא נניח שהיה לסוגיה הקשר רביעי,⁷⁰⁵ ומשם הועברה לשלשת המקומות, יש ללמוד מכאן סייג משמעותי לשיטות קביעת מקורה של סוגיה. או שלפנינו סוגיה שנרמזה בגרש במקומה העיקרי בבבא בתרא, או שלפנינו סוגיה שנמצאת בסדר מסורס במקומה העיקרי בבבא קמא. בכל מקרה נראה שלפנינו עדות לסוגיה שעוברת וחוזרת ממקום למקום, רצוא ושוב.⁷⁰⁶

2.3.6.2 הגרש בשני כתבי היד

כאמור, סוגיית בב"ב נמסרת בגרש בשני עדי הנוסח, אך העדים נבדלים בצורת הגרש. ההבדל מתבטא בשתי נקודות: לשון ההפניה בכל אחד מהעדים שונה, וכן נמצא בכי"א משפט ארוך יותר מפתיחת הסוגיה. אביא כאן שוב את ההשוואה שהובאה לעיל בפרק א (1.2.2§):

סוף הסוגיה	לשון הקיצור	פתיחת הסוגיה
------------	-------------	--------------

⁷⁰⁰ עסיס (לעיל הע' 696) שהלך בדרך זו, הוסיף לפני יחידה [ב] יתמן תנינין למשנת בב"ק, והסביר שנשמטה בסוגיה קושיה ממשנת בב"ק. זו דוגמה מאלפת לכך שגם חוקרים מודרניים לא נמנעים מהוספת יתמן תנינין במקום שנראה להם שיש צורך בכך. ראה מה שכתבתי על יתמן תנינין לעיל הערה 395.

⁷⁰¹ ראה נאה, מהדורת, עמ' 590 בתוך הע' 118 (אות יז). יש להעיר כי סוגיה זו יכולה להשתלב באופן טוב יותר בכמה סוגיות אחרות בפרק א' של מכות, כגון הדיון על עזות אחת/שתי עזויות (1334.41-50), הדיון על התריה בעדים זוממים (1335.3-7) או הדיון בכטלה פקצתה כטלה כולה (1335.8-22). שמא נכנסה הסוגיה במכות שלא במקומה? סדר הסוגיות בפרקי מסכת מכות צריך עיון (ראה נאה שם עמ' 589 הע' 113).

⁷⁰² ליברמן, תש"ק, עמ' 36 הע' 31.

⁷⁰³ ראה על פרשה זאת נאה, מהדורת, עמ' 589 והע' 114.

⁷⁰⁴ כך כתב ליברמן (תש"ק, עמ' 22). ליברמן ציין למקבילה במכות, אך נראה שלא דק והיה צריך לציין לב"ב. מכל מקום, ליברמן עצמו כתב בפירושו לסוגיה (ליברמן, הפירוש, עמ' 191) שעיקר הסוגיה דווקא בב"ק.

⁷⁰⁵ אפשר להציע שמקור הסוגיה על ההלכה שבתוספתא בב"ק פ"ב הי"ב, והיא לא השתמרה במקומה המקורי, אך אני מסופק אם הצעה זו סבירה.

⁷⁰⁶ ראה הערתו התמציתית של זוסמן (ושוב, עמ' 60 הע' 26).

{סוף הלכה}	(כ"ל הי"ל גר"ש)	אמ' ר' זירא הדא אמרה עד זומס אין נפסל בבית דין	כ"ל
{סוף הלכה}	גרס' בפרק ז' הלכה גנב על פי שנים כלה.	אמ' ר' זעורא הדה אמרה עד זומס אינו נפסל בב"ד אלא מעצמו הוא נפסל פתר ליה בהתרייה וגו'.	כ"א

ניתן לכאורה להציע שלש אפשרויות ליחס שבין הנוסחים בשני העדים: אפשרות אחת היא שאין ביניהם קשר, ובמקרה קיים בשניהם גרש באותה סוגיה. אפשרות זו לא נראית לי סבירה. אפשרות אחרת היא שכ"ל קיצר את הלשון שבכ"א, או שכ"א האריך את הלשון שבכ"ל. הדבר אפשרי, אם כי קשה לתאר התפתחות ישירה של אחד הנוסחים שלפנינו מתוך השני. לאור הממצא בגרשים האחרים שבמסכת נזיקין (גרש מס' 42, 43, 44 ואולי גם 43*), נראה לי יותר ששני העדים כאן מייצגים פיתוח שונה של רמז מינימלי קדום. אין לדעת כיצד נראה רמז זה, ואם היתה בו מלת קיצור כלשהי, אך נראה שמסורת זו משתקפת מבעד לפיתוח בשני העדים.

אם נכון הדבר, ניתן ללמוד מכאן שהרמיזות המפורשות נוספו בשלב שני, על גבי רמז ראשוני ומקורי שהיה בטקסט.

2.3.7 סיכום – הגרשים במסכת נזיקין

כפי שכתבתי בפתיחת הדברים, בגרשים שבמסכת נזיקין יש ריכוז גבוה של תופעות חריגות, שאינן מצויות כל כך בגרשים האחרים: חסרון לשון הרמז באחד מכתבי היד (43); שיבוץ ברייתות שונות (44); פתרון שונה של רמז או שיבוץ סוגיות ממסורות שונות (43*); העברת סוגיה בצורה לקויה בשני עדי הנוסח, כשבאחד מהם קיים גרש (42); פיתוח שונה של רמז ראשוני אחד (45).

ריכוז זה נראה בעל משמעות, אך קשה לדעת אם הוא קשור לייחודה של מסכת נזיקין, לייחודו של כ"א, או לעצם העובדה שקיימים לפנינו שני עדי נוסח "רחוקים" לכמות כזאת של טקסט. מכל מקום, נראה לי שניתן ללמוד מממצא זה על הצורה שקדמה לגרשים שלפנינו.

בכמה מקומות טענתי שסביר לתלות את ההבדלים בין כתבי היד בפיתוח שונה של רמזים קדומים. הרמזים הקדומים היו מינמליים, אולי רק וגו' (כמו שמופיע בכל הגרשים בכ"א, למעט גרש 42, וכן בגרש מספר 42* בקטע הגניזה)⁷⁰⁷ או כול' (כמו בגרש מספר 42), ואולי ללא מלת קיצור. במסורות הנוסח השונות פותחו הרמזים – לעתים בעזרת השלמה של הסוגיה המלאה⁷⁰⁸ ולעתים בעזרת הוספה של לשון הפניה או הרחבה של הרמז. לימוד זה חשוב מאד להבנת תולדות הגרשים, ועשויה להיות לו תרומה גם לחקר היחסים בין עדי הנוסח של הירושלמי.⁷⁰⁹

⁷⁰⁷ ואם נכון הדבר, אפשר שיש כאן הוכחה לקשר העמוק שבין מסורת קטע הגניזה לבין כתבי היד השלמים. ראה גם בפרק הקודם בסוף § 1.3.4.4.
⁷⁰⁸ רוזנטל (מבוא, עמ' יג) מציין לסוגיה בב"ק, שבכ"א זהה למקבילתה במכות, אך בכ"ל שונה ממנה. אפשר שגם כאן משתקף רמז קדום, שהושלם בכ"א מתוך סוגיית מכות (וכבר ניתן ללמוד מכאן על נטייתו של כ"א להשלמה מתוך מקבילות) ובכ"ל ממקום אחר.
⁷⁰⁹ כוונתי לטענה מעין זו שטען כהנא (בר"ר, עמ' 57–58) באשר לאילן היחס של עדי הנוסח של בראשית רבה. כהנא טוען שבקביעת אילן היחס אין לתת משקל רב למאמרים שדומים למקבילות, שכן אלו הורכבו על גבי הנוסח הבסיסי. אפשר שכאן ניתן ללמוד דבר דומה על עדי הנוסח של הירושלמי, ובהשוואתם יש להבחין בין יחידות שאין להן מקבילות לבין יחידות שיש להן מקבילות.

3. סיום: הסברים לתופעת הגרשים

בפרק זה ברצוני לחזור לדיון העקרוני שהוצג במבוא: מתי, על ידי מי ולאיזה צורך נוצרו הגרשים. הפרק בנוי בצורה מודולארית, הוא מורכב משרשרת של דיונים קצרים שבונים יחד מהלך רציף. כל חוליה בשרשרת היא דיון נפרד, ורמת הוודאות של הטענות משתנה בין סעיף לסעיף. מלבד התמונה הכללית, יש חשיבות גם לכל חלק וחלק, שכן עולות בהם תובנות משמעותיות הנוגעות לתולדות הירושלמי בתקופות שונות. גם אם הקורא לא יקבל את דעתי באחת או יותר מהנקודות, הנקודות האחרות יכולות לעמוד.

3.1 קיצורי סופרים או פיתוח סבוראים

המחלוקת העיקרית בין החוקרים,⁷¹⁰ אפשטיין מכאן ורוזנטל⁷¹¹ מכאן, היתה בשאלת היחס בין הגרשים לבין העברת הסוגיות. אפשטיין טען כי הגרשים הם קיצורי סופרים, שחסכו במאמץ וקיצרו טקסט שהיה קיים לפנייהם במלואו, ואילו רוזנטל שיער שהגרשים הם תוספות של "מעין סבוראים", שצינו את הגרש כדי להרחיב את הטקסט הקיים, על ידי העברה והוספה של טקסט ממקום אחר.

בדיקת החומר בירושלמי מלמדת כי לא לכל הגרשים יכולה התיאוריה של רוזנטל להתאים. מצאנו מספר גרשים שמוסרים את הסוגיה ברמז במקום שבו היא נוצרה,⁷¹² ולא ייתכן להבין אותם כהוראה להעברת הסוגיה ממקום אחר. גם העובדה שהגרשים הפנים-מסכתיים מפנים תמיד להופעה קודמת של הסוגיה מקשה להניח שהגרשים הם הוראות להרחבת הסוגיה. שהרי הרחבה כזו אינה תלויה במיקום הסוגיות במסכת, וקשה מאוד להניח שכל הוראות ההרחבה פנו, במקרה, להופעות קודמות במסכת.⁷¹³ בנוסף, מצאנו מספר גרשים שמופיעים באמצע סוגיה ולא בתחילתה.⁷¹⁴ לא ברור מדוע אותו "סבורא" העתיק את חצי הסוגיה במלואו, ואת "הוראת ההרחבה" נתן רק לחציה השני. נתונים אלו יאלצו "לרכך" את שיטת רוזנטל, ולהפריד בין גרשים שנוצרו בשלבים שונים, חלקם הרחבות "סבוראים" וחלקם קיצורי סופרים,⁷¹⁵ אך ספק אם נכון ללכת בדרך זו. במקרים שנבדקו בעבודה לא מצאתי דוגמה מובהקת המוכיחה את שיטתו של רוזנטל,⁷¹⁶ וגם במקרים שדעתו מסתברת⁷¹⁷ ניתן להציע הסברים טקסטואליים אחרים שאינם קשורים דווקא לגרשים.⁷¹⁸

⁷¹⁰ בפרק זה אני סומך על ההפניות שהופיעו בפרק המבוא ולא מציין הפניות מדוייקות לדברי החוקרים. הדברים שאני כותב כאן מסכימים בנקודות מסוימות עם דברי החוקרים שם.

⁷¹¹ בדברים להלן אני מתייחס לשיטת רוזנטל כפי שהובנה על ידי החוקרים שאחריו (בעיקר משה עסיס ולייב מוסקוביץ' – ראה לעיל עמ' 8–15). ייתכן שרוזנטל עצמו לא התכוון להציע תיאוריה כוללת, או שהתכוון בעיקר לגרשים בבראשית רבה.

⁷¹² ראה 1.2.6.1§. ובמיוחד מה שכתבתי שם על גרש מס' 35.

⁷¹³ יתר על כן, בדיון שערכתי בגרש 42 (2.3.5§) טענתי שהוא מופיע אמנם במקום המשני של הסוגיה, ולכן מתאים באופן עקרוני לדברי רוזנטל, אך מעין בו עולה שהוא קיצור שנוצר אחרי שהסוגיה הועברה בשלמותה. אם הניתוח נכון, ניתן ללמוד מכאן שהסוגיה (לפחות בחלק מהמקרים) עברה בשלמותה, והגרש אינו חלק מהעברה.

⁷¹⁴ ראה 1.3.2§. ובהערות שם.

⁷¹⁵ מעין דברי עסיס – ראה לעיל עמ' 12.

⁷¹⁶ על הראיה של רוזנטל עצמו ראה לעיל במבוא הע' 48. קשה מאד למצוא בירושלמי ראיות מהסוג שרוזנטל מבקש. רק מעט סוגיות שיש בהן גרשים מתועדות בכמה עדי נוסח, וברוב המקרים הללו אין חילופי נוסח משמעותיים בין העדים. גם במקומות שיש חילופים, קשה להוכיח שהם קשורים להעברת הסוגיה. בהעדר הבדלי נוסח, אין אפשרות לקבוע מוקדם ומאוחר, האם ה"קיצור" נוצר אחרי ההעברה, או שהעברה עצמה מתבטאת בלשון הרמז. ראה גם בהערות הבאות.

⁷¹⁷ כגון גרשים מס' 3, *16, *17, *25, *26 – כולם נידונו בפרק הקודם.

⁷¹⁸ כפי שהוסבר במבוא, תופעת ההעברות רווחת מאד בירושלמי. מצאנו סוגיות רבות מאד שנותרו בהן סימנים שונים להעברה ממקום למקום (ניסוחים לא מתאימים או העתקת יתר/חסר). ברוב הסוגיות הללו לא מופיעים לפנינו גרשים. במקרים שבהם מופיע גרש בסוגיה כזאת, רוזנטל רואה קשר בין הדברים, וטוען שהגרש הוא ההוראה להעברה שלא עלתה יפה. מכל מקום, ברמה העקרונית, אפשר שאין קשר בין התופעות. ייתכן שסוגיות אלו עברו

מאידך, טענותיו של רוזנטל כנגד ההסבר של 'קיצורי סופרים' עומדות עדיין במלא תוקפן: אופיים של רבים מהגרשים אינו מתאים לזה שמצופה מקיצורי סופרים. ראשית, קיימות בגרשים הפניות למקומות רחוקים מאד, לפעמים בלי כל ציון שיסייע במציאת המקבילה, וספק רב אם סופרים ינקטו בדרך כזו. בנוסף, מצאנו גרשים שרומזים ליחידות קצרות מאד,⁷¹⁹ שה"מקצר" שלהן כמעט ולא הרוויח דבר בקיצור שעשה. בכמה סוגיות אחרות קשה להניח שסופר שהיה נתקל בנוסח שלפניו היה מקצר וסומך על המקבילות, שכן הנוסח במקבילות לא לגמרי זהה.⁷²⁰

לשיקולים אלו מצטרף שיקול נוסף, שמקשה על התפיסה של הגרשים כקיצורי סופרים. נראה כי, לכל הפחות בשלב תולדות הנוסח הגלוי לעינינו, השאיפה של סופרים ומגיהים היא תמיד להאריך ולהשלים.⁷²¹ הדבר עולה מצורתם של עדי הנוסח שלפנינו, שגרשים רבים הושלמו בהם בגליון. עד הנוסח השלם של הירושלמי, כתב יד לידן, מכיל 31 גרשים, ובנו, דפוס ונציה, מכיל שמונה בלבד. יתר הסוגיות שנרמזו בגרשים הושלמו בידי המדפיסים בונציה. תכונה זו לא מייחדת את המדפיסים בלבד. גם בעדי הנוסח האחרים מצאנו השלמות גרשים בגליון,⁷²² ואליהן ניתן לצרף את הסוגיות הרבות שאין בהן גרשים, אך יש סימנים לכך שהן היו רמוזות והושלמו.⁷²³ נראה אפוא שבעינינו זה מגמת הסופרים היא להאריך ולהשלים את הקצר, ולא לקצר את השלם.

יש לסייג ולומר כי איננו יודעים את מנהגייהם של סופרי הירושלמי הקדומים. אף שנתונים אלו אינם מתאימים לסופרים המוכרים לנו, שטיפלו בכתבי היד המאוחרים יותר, ייתכן ש"ראשונים שנקראו סופרים" פעלו אחרת. מכל מקום, נראה שטיעונים אלו, בצירוף ניתוחו הלשוני של רוזנטל,⁷²⁴ מכריחים אותנו לתלות את התופעה – או לפחות כמה מהופעותיה – בשלבים קדומים יחסית של נוסח התלמוד.

3.2 צורתה המקורית של הסוגיה

השיקולים התיאורטיים שהצגתי מחזקים את האפשרות שדווקא הנוסח הקצר והרומז הוא הקדום, כדברי רוזנטל, וסופרים מאוחרים האריכו והשלימו אותו. בנוסף, כאשר בוחנים לגופם את הנוסחים הנמצאים לפנינו – הנוסח המלא והנוסח הקצר – נראה לפעמים שהנוסח הקצר ראשוני וקדום יותר מהנוסח המלא. בסוגיות רבות מצויה לפנינו הסוגיה בשני נוסחים, נוסח קצר שכולל גרש, ונוסח מלא שמופיע בגליון או בעד נוסח אחר. בכמה מהניתוחים בעבודה עלה כי

ממקום למקום, כמו סוגיות אחרות, ומאוחר יותר קיצרו אותן הסופרים. אם כן, אפשר שכל השיבושים והסימנים להעברה היו קיימים בסוגיות אלו עוד לפני שקוצרו. כדי להוכיח שהגרש הוא שלב שקדם להעברה המשובשת יש צורך בהשוואה בין עדי נוסח שונים, שבה יעלה שהגרש הוא השלב הקדום, אך ספק אם ניתן למצוא כזאת בירושלמי (ראה לעיל הערה 716).

⁷¹⁹ כגון גרשים מס' 1, 39.

⁷²⁰ ראה בעיקר § 2.2.

⁷²¹ השווה גם טענתו של כהנא (בר"ר, עמ' 51–57). אמנם בכ"ל נראה שכל ההשלמות נעשו על פי עדי נוסח אחרים, ולא על פי המקבילות.

⁷²² לגבי קטעי הגניזה ראה גרש מס' 6, ורשימת הספקות מס' 9, 20.1, 24. לגבי כ"ל ראה גרש מס' 1 שהשלמתו כבר חדרה לנוסח הפנים, וראה גם הדוגמאות שהבאתי לעיל הע' 327. את קיומה של התופעה ההפוכה – סופר המקצר את הסוגיה השלמה שלפניו – קשה להוכיח כשם שקשה לסתור, שכן אין לפנינו שני עדים שהועתקו זה מזה באופן ודאי, כדי שנוכל לומר שלפני סופר ב' הייתה סוגיה שלמה, כפי שהועתקה על ידי סופר א, והוא קיצר אותה. מקריאה שטחית של דברי החוקרים על עדי הנוסח של בראשית רבה, עולה כי גם בעדים שהם צאצאים זה של זה לא מצאנו תופעה כזאת – כל הקיצורים בבן קיימים כבר באב. לעומת עצם הקיצור, יש בידינו דוגמה להוספת הלשון גרש בידי מגיה מאוחר ו"בבלי" (ראה 1.3.4.3§ – תיקוני המגיה בטופס צריכים עיון, אבל תיקוניו הרבים מפר לאפר מוכיחים שאינו רגיל בלשון הירושלמי). מכאן יש ללמוד זהירות בהסקת מסקנות מלשון זה. ייתכן שההבנה שגרש שווה לכול הגבירה את השימוש במלה זאת.

⁷²³ בין השאר, הסוגיות שמצויינות בליברמן, על הירושלמי, עמ' 13–18.

⁷²⁴ ראה 1.3.5§ ובהערות שם.

הנוסח הקצר עשוי להיות נוח יותר, ואף להסביר את הקשיים שנוצרו בנוסח המלא.⁷²⁵ אמנם אפשר שאין זה אלא מקרה, שהנוסח המלא שלפנינו השתבש והנוסח הקצר לא, אך ריבוי המקרים, לצד השיקולים האחרים שמניתי – מטים לראות במקרים אלו נציגים של תופעה נרחבת.

אם כן, בדיקת הסוגיות מצד מקומן העיקרי מעלה כי לא ייתכן להסביר את (כל) הגרשים כהוראות להרחבת הסוגיה, אך מאידך שיקולים שונים מעלים כי במקרים רבים סביר להניח שהנוסח הקצר ראשוני יותר. לכאורה, הבנות אלו סותרות זו את זו, שכן הראשונה מחייבת להניח שהסוגיה היתה מלאה במקומה ואחר כך קוצרה, ואילו השנייה מעידה שהצורה הקצרה של הסוגיה קודמת לצורתה המלאה. ניתן להתמודד עם סתירה זאת בעזרת חלוקה בין גרשים מסוגים שונים, שחלקם קדומים וחלקם מאוחרים, אך כמעט ולא מצאתי מאפיינים "חיצוניים" לחלוקה כזאת.⁷²⁶ ניתן גם לומר שהמסקנה בדבר קדמות הצורה הקצרה אינה נכונה, ונובעת ממאפיינים אקראיים שארעו בחלק מהסוגיות⁷²⁷ ומשינוי בדרכי הסופרים.

3.3 בין יצירה למסירה

לדעתי, ניתן ליישב בין הנתונים, אם נניח שתופעת הגרשים שייכת לעולם המסירה של הירושלמי יותר מאשר לעולם היצירה שלו.⁷²⁸ כלומר, הגרשים נוצרו לאחר שהירושלמי כבר היה קבוע ומנוסח באופן מילולי מוקפד, כולל הסוגיות הכפולות, והם אינם הוראות להרחבת הסוגיה. אף על פי כן, עלינו להניח שסוגיות מסוימות נמסרו בצורה קצרה ורומזת. מובן מאליו שהנוסח הקצר הוא רק רמז לנוסח המלא, שכן כשלעצמו, ללא מהותו הרימוזית, הוא מאמר חסר פשר. אך בצורתו זו, ובמשמעותו הרימוזית, הוא מהווה את צורת המסירה הקדומה.

אם אכן כך, עלינו לבקש את הסבר התופעה ואת משמעויותיה ברבדים הקדומים של מסירת התלמוד. העובדה שקיצורים אלו נמצאים כבר בעדי הנוסח העתיקים ביותר שבידינו (כגון יום טוב²), לצד הטעונונים שהעליתי קודם, מחזקים את הרושם שמדובר בתופעות מסירה קדומות, שישודך בתקופה העלומה שבין חתימת התלמוד לבין עדי הנוסח העתיקים ביותר שבידינו.⁷²⁹ הידע שבידינו על אופני המסירה בתקופה זו מצומצם מאד, בדיון להלן אני מבקש לעמוד בעיקר על המאפיינים המהותיים של הגרשים, ולשם הצגה פשוטה איעזר בתיאור של תהליך היסטורי, אך לא התיאור ההיסטורי עיקר אלא תיאור אופי התופעות.

3.4 שכבות הגרשים

תופעת הגרשים כוללת מאפיינים שונים, שאפשר להציגם כשלבם בתהליך:

1. **חסרון הסוגיות** – הגרשים קיימים במקומות שחסר בהם טקסט, זה המאפיין הבסיסי ביותר של התופעה.

⁷²⁵ הכוונה לסוגיות שצויינו לעיל הע' 717.

⁷²⁶ זולת, אולי, גרש מס' 13 ו-14, ראה עוד בהמשך.

⁷²⁷ כלומר, שאמנם הנוסח הקצר ראשוני ביחס לנוסח המלא שלפנינו, אבל לו היה מגיע אלינו עד נוסח נוסף, היינו מוצאים בו את הנוסח המלא בצורתו המקורית. הדבר קשור גם בתופעת ה'ירצוא ושוב' עליה העמיד רוזנטל (מבוא, עמ' כו).

⁷²⁸ כפי שציינתי זוסמן (לעיל עמ' 13–14) הגבולות בין יצירה, עריכה וחתימה מטושטשים. כהנא (לעיל עמ' 17–18) הוסיף כי גם גבולה של המסירה אינו ברור. במונחים כאן אני מכנה 'מסירה' את השלב שבו התלמוד כבר מגובש ומנוסח, והמוסר לא תופס את עצמו כשותף בעיצובו, אלא רק כמעביר אותו הלאה בשרשרת הדורות. כפי שנראה, גם הגדרה זו אינה מציירת גבולות ברורים, כיוון שחלק מהמוסרים תפסו את הטקסט בצורה נזילה, לא כמו שהוא נתפס בעיני מהדירים מחקרניים-מודרניים.
⁷²⁹ כפי שניסח זוסמן שם.

2. **תחלתה וסופה של הסוגיה** – במקומות שסוגיה חסרה, מצאנו בדרך כלל את המילים הראשונות והאחרונות שלה, שרומזות לגבולות הסוגיה החסרה. ייתכן שרכיבים אלו משניים, ונוספו רק בשלב שני, ובשלב הראשון הסוגיה היתה חסרה לגמרי, או שהופיעה תחילתה בלבד.

3. **מילת הקיצור גרש** – המאפיין שנתן לתופעה את שמה. לפי ההוראה שייחס רוזנטל למילה זו⁷³⁰ הריהי חלק ממשפט ההפניה: 'הגרש של...', כלומר, המִשְׁך של הסוגיה שנמצא ב..., אבל מצאנו אותה עומדת גם בפני עצמה, בלי ציון הפניה. נראה שאין להפריד בין גרש לבין עד מטי (או רק עד), שכן גם במקרים שמופיע גרש בלבד מופיע סיום הסוגיה, וכאילו כתוב שם עד.

4. **לשון הפניה** – בחלק מהמקומות מצאנו גם משפט המורה היכן נמצאת המקבילה שעל פיה יש להשלים את הסוגיה.

האפשרות שרכיבים אלו עשויים להיות שייכים לשלבים שונים מסתברת מכך שבכמה מקומות מצאנו אותם עומדים בפני עצמם.⁷³¹ אף על פי כן, ראיה גמורה אין כאן, שכן ייתכן שהדבר קשור לגלגולי הנוסח, שבמקרה זה העדות עליו דלה.

בנוגע ל**לשונות ההפניה**, הסקירה העלתה⁷³² שקיימים הבדלים בין הלשונות בעדי הנוסח השונים, ואף בין חלקים שונים בכי"ל, וכן בין הלשונות בירושלמי ללשונות בבראשית רבה. נראה שניתן ללמוד מכאן שהלשונות תלויים בסגנונם של סופרים שונים. ראינו גם שלשונות אלה ממשיכים להתפתח בעדי הנוסח שלפנינו.⁷³³ עובדות אלו, לצד העובדה שקיימים חסרונות שבהם אין כל לשון הפניה, מורות לדעתי כי לשונות אלה לא שייכים לרובד הקדום ביותר של תופעת הסוגיות הרמוזות. לשונות אלה נוספו כפירושים (הגהות?) קדומים על גבי החסרונות, כדי לסייע בהשלמתם.⁷³⁴ לשונן הטובה של ההערות,⁷³⁵ כולל ביטויים המשותפים להרבה מהן, מלמדים שגם הערות אלו קדומות יחסית, אך עדיין נראה שהן נוספו בשלב שני, אחרי שהחסרונות ואולי אף רמזים ראשוניים (כמו הלשון 'עד' או סימן גרפי כלשהו) כבר היו קיימים.⁷³⁶

⁷³⁰ לעיל § 1.3.5.

⁷³¹ חסרון סוגיות ראה ברשימת הספקות מספר 15, וכאלה עוד. התחלה וסוף של סוגיה ללא לשון קיצור ראה גרשים מס' 47-48 (אבל אולי נשמט שם הלשון, ראה **זוסמן**, **מבוא**, עמ' כה הע' 156, הצעה אחרת ראה להלן הע' 759). מילת גרש ללא לשון הפניה נמצאת בעיקר בקטעי הגניזה אך לא רק (ראה מס' 6, 10, 13, 16, 17, 21, 22-24, 40, 46). מצאנו גם לשונות הפניה שלא כוללים את המלה גרש, ולא ברור מה היחס בינם לבין מקומות המזכירים אותה.

⁷³² ראה § 1.3.4.

⁷³³ ראה § 1.3.4.2-3.

⁷³⁴ כאן עולה שאלה עקרונית – האם במקור נועדו הגרשים להשלמה על פי המקבילות או מהזכרון. לשונות רבים כוללים הפניה מפורשת למקבילה, ומהם נראה שהכוונה היתה להשלים על פי המקבילה. אבל אפשר שבמקור הוראת גרש כללה רק הוראה להמשיך, מתוך הזכרון, כמו במקומות שההפניה נעדרת. בהמשך נוספו מראי מקומות, ומהם נוצר הרושם שיש להשלים על פי המקבילה דווקא. תיאור זה מסתבר במיוחד בנוגע לגרשים קצרים מאד (כגון גרש מס' 1, מס' 39 ומס' 40), שבהם אורכה של לשון ההפניה כמעט כאורך הסוגיה המלאה. סביר בעיני להניח שלפני מנסח ההפניה שם כבר היתה הסוגיה חסרה, ולא הוא השמיט אותה (ואת ההפניה אולי כתב מהזכרון).

⁷³⁵ אבל ראה **סוקולוף**, **קטעי**, עמ' 100 הע' 39 ועמ' 101 הע' 4 – לשון ארמית גלילית מצוינת בפי סופר שטעה והשלים בגליון (!). ואפשר שלשונות ההפניה של הגרשים יצאו אף הן מתחת אותן הידיים.

⁷³⁶ לי נראה שבין השלבים קיים גם פער ממשי של זמן, אך באופן עקרוני קביעה זו לא מכריחה להניח כך. ניתן לומר שהשלבים ארעו בבת אחת, אך עדיין קיימים ביניהם יחסים של ראשוני ומשני. כלומר, אפשר שבחלק מהמקרים נעשו כל השלבים בידי אדם אחד, שהשמיט את הסוגיה (לשם הקיצור) והוסיף במקומה גרש. אך בעוד שהשמיטת הסוגיה וקיצורה היא פעולה "ראשונית" שקרתה במקומות רבים, והוספת המלה 'גרש' מאפיינת את המקרים הללו, בהמשך הטבעי אותו מקצר את חותמו האישי. מכל מקום, כאמור, אני לא סבור כך, ולהלן אף אטען שלפחות חלק מהחסרונות לא נובעים מהשטמה מכוונת.

הלשונות גרש ועד מטי, המשותפים לרוב הגרשים, נפוצים גם בבראשית רבה.⁷³⁷ ביטויים אלו מבדילים בין חיבורים אלו ובין חיבורים אחרים שגם בהם יש רמזים.⁷³⁸ נראה שקיים קשר בין העובדה ששני חיבורים אלו מכילים את הטרמין גרש, לבין העובדה שבשניהם מרובות מאד המקבילות וההעברות (יותר מחיבורים אחרים).⁷³⁹ דמיון זה עשוי ללמד כי אמנם קיים קשר בין תופעת ההעברות המהותית (העובדה שסוגיות עוברות ממקום למקום) לבין תופעת הגרשים, אך כפי שכתבתי לעיל, אני סבור שהגרשים אינם הוראות להעברה. לדעתי, יש לחפש את הקשר בעולמה של המסירה, אופי מסירתם של טקסטים שמכילים כמות גדולה מאד של מקבילות מילוליות. אפתח אפוא בדיון בהוראת מילים אלו, ולשם כך אדון בקצרה במאפיינים שונים של מסירת החיבורים.

3.5 בכתב או בעל פה

אחת השאלות המרכזיות הנוגעת למסירה הקדומה של הירושלמי, ושל ספרות חז"ל בכלל, היא שאלת הכתיבה. שאלה זאת זכתה לעיסוק רב,⁷⁴⁰ אך נראה שהדיון עדיין בראשיתו. אין ברצוני להכנס כאן לעובי הקורה. אעיר רק כי לעתים נערך הדיון על כל חיבורי חז"ל בכפיפה אחת, אף שסביר שאין דינם שווה. סביר והגיוני לשער שהיה הבדל בין מרכזים שונים (בבל/א"י/תפוצות) ובין חיבורים שונים (הלכה/אגדה, חיבורים מרכזיים/שוליים) בנוגע לשאלת הכתיבה. בנוסף, אפשר שאופנים שונים של מסירה התנהלו **במקביל**, כפי שניתן לדעת בוודאות לגבי המצב בישיבות גאוני בבל.⁷⁴¹

בכל הנוגע לתורת א"י, התלמוד הירושלמי ומדרשי האמוראים, הידע שלנו מצומצם ביותר,⁷⁴² אך הטיעון המרכזי המכריח את מסירתו האוראלית של התלמוד הבבלי, חופשיות הנוסח שלו,⁷⁴³ אינו

⁷³⁷ ונמצאים בכמה מדרשים נוספים ראה לעיל במבוא הע' 9.

⁷³⁸ ראה שם הע' 8.

⁷³⁹ הסבר אפשרי לתופעה זו, ולקשר בינה לבין תפיסות שונות של התלמוד, ראה בהערות הבאות.

⁷⁴⁰ הדיון המקיף ביותר נמצא אצל **זוסמן, תושב"ע**. זוסמן מבקש להוכיח כי בעולמם של התנאים והאמוראים לא היו ספרים כתובים של תושב"ע, והמצב נותר כך עד תקופה מאוחרת למדי. לענייננו חשובים בין השאר: עמ' 263 הע' 21; 293–295 וההערות שם; 323 הע' 14; 324 הע' 17; 327–325 ובעיקר הע' 25–26; 341 הע' 50; 345 הע' 70. דיון חשוב נמצא גם אצל **פוקס, תלמודים**, עמ' 48–86. פוקס עוסק בתקופת הגאונים בבבל, ומביא שפע מקורות גם על תקופות אחרות. הדיון להלן מתבסס על דיוניהם של זוסמן ושל פוקס, אף שלא תמיד ציינתי למראה מקום מדויק. סוגיית כתיבת תורה שבעל פה רחבה מאד, ותלויים בה רוב גופי תורה. בדיון להלן אני משתדל להביא את המיעוט ההכרחי לשם הסבר דברי, ומקווה שלא תארע תקלה על ידי. קיימת בעיה מובנית בדיון זה, הנובעת מהבדל משמעותי בין ההסתכלות המודרנית על כתיבה ואוראליות לבין ההסתכלות בתקופות קדומות. ההבדלים תוארו במחקרים רבים, אך נראה שגם הבקיאיים בהיסטוריה לא לגמרי נמלטו מבעיה זו. הפער הגדול שקיים אצלנו בין הכתוב לבין העל-פה היה כנראה מצומצם הרבה יותר בתקופה הקדומה (הדבר עולה הרבה **בקרת'רס, זכרון**, ראה למשל עמ' 31–32) הן מפני שהזכרון על פה נתפס כסוג של כתיבה (על "לוח" הלב), והן מפני שהכתיבה נתפסה כפעולה של זכרון. בהערות השוליים להלן אעיר על תופעות שנראות שייכות לכתיבה אך אפשר שהן בעצם תהליכים שבעל פה ולהפך. לעצם העניין, ובעקבות הבעיה הנ"ל, אני מבקש לחדד כאן את הדיון העקרוני שבדברי. בפרק זה כאשר אני עוסק בכתיבה אני מתייחס בעיקר ל**נוסח מילולי קבוע**, העברה של טקסט שאין בה תפקיד פעיל למשנן (אין משמעות לאינטונציה, אין הרצאה חופשית וחיה וכן הלאה). כשאני מתייחס להרצאה על-פה אני מתכוון להרצאה שבה קיים רובד בטקסט שתלוי במשנן עצמו, שמעביר גם איכויות שלא היו קיימות בקריאה מתוך ספר. הדברים אינם מוחלטים, וקיים גם הבדל בין הקראה מתוך הכתב לבין קריאה בעיניים וכדו', אך הנקודה העקרונית נותרת – בין אם מדובר בספר "חיי" ובין אם בספר ממש. (ראה גם האבחנה של קרת'רס שם עמ' 86–87 בין זכרון של 'דברים' לבין זכרון של 'מילים' – ושם גם על חשיבות הזכרון בחברות שמצויים בהן ספרים).

⁷⁴¹ ראה אצל פוקס (הערה קודמת) עמ' 80–81, הצעות נוספות המחלקות בין דרכי מסירה שונות ראה שם עמ' 50 הע' 8. גם בקהילות לא יהודיות, שלא היתה קיימת בהן התנגדות לכתיבה, מצאנו חילוקים כאלו (ראה למשל **קרת'רס, זכרון**, עמ' 8–9 והמקורות המצויינים אצל פוקס שם עמ' 78–80) בכלל, גם אם נקבל טענתו של זוסמן כי בעולמם של חז"ל לא היו ספרים כתובים, אין זה אומר בהכרח שלא היו ספרים בקרב יהודים שאינם נמנים על חוג החכמים. לא לכל הרוצה ללמוד היה בסביבתו "תנא" שיודע "ספרא וספרי תלמוד הלכות ואגדות". אין לנו ידע על אופן לימודם של יהודים בקהילות רחוקות בתקופה זו (אם אכן למדו), אבל לא רחוק להניח שהם דווקא למדו מן הכתב. (ראה **זוסמן, תושב"ע**, עמ' 295 הע' 48–49; 297 הע' 57; 328 הע' 29; עמ' 354 הע' 108).

⁷⁴² בכל הידע הרב שנצבר (בעיקר בעקבות גילוי הגניזה) על פועלם של בני א"י בתקופת הגאונים, כמעט ואין שום דבר הנוגע ל**תורתם** ועוד פחות מזה ל**תלמודים** (ראה **ברודי, צוהר**, עמ' 30–34 וההפניות שם, ולאחרונה גם **עמנואל, מגניז (ב)**, עמ' 15–78 בעקבות גילוי של חיבור ארץ-ישראלי חדש). רוב הפעילות המוכרת לנו מתקופה זו קשורה בעניינים

תקף לגבי התלמוד הירושלמי. התלמוד הירושלמי הגיע לידינו בנוסח אחד למדי, וחילופי הנוסח שבו נקודתיים.⁷⁴⁴ מנגד, אחד המאפיינים הבולטים של הספרות הא"י הוא העברות מילוליות של טקסטים, שמלמדות על ניסוח מילולי קבוע של הטקסט בשלב קדום למדי.⁷⁴⁵ גם אם התרחש הדבר בעל פה, היתה זו צורת מסירה שכבר דמתה מאד לצורה כתובה. אוסיף כי העדויות הקדומות ביותר שבידינו לספרים כתובים מגיעות מחכמי א"י, ומתייחסות לספרי אגדה.⁷⁴⁶

לדעתי, אין מניעה להניח כי מדרשי האמוראים, וגם התלמוד הירושלמי, הועלו על הכתב סמוך לעריכתם (ואולי לפנייה?), והנוסח שבידינו משתלשל עד לעדים כתובים אלו. אולם, נראה ברור שחיבורים אלו, גם לאחר שעלו על הכתב, לוו במסורת על פה. מסורות על פה שליוו את הספרים הכתובים ידועות מכבר, והן תחום מרתק בתולדות מסירת ועריכת ספרות חז"ל. דוד רוזנטל תיאר

ציבוריים, ובין השאר גם בדרשות לציבור הרחב. אפשר שהפעילות הדרשנית (והפייטנית) יועדה בעיקרה לדרשות הנאמרות בציבור (הפסיקתא דר"כ וויק"ר ממש נראים כך) והיא שהובילה את עריכת המדרשים. ייתכן שבא"י לא התקיימה פעילות משמעותית של "חוג חכמים" שעסקו בתלמוד, וממילא עיקר העיסוק היה בענייני מנהלים, פיוט ואגדה (גם אם המדרשים אינם בעצמם תיעוד של דרשות בציבור, ייתכן שנועדו לשמש את הדרשנים). פעילות העריכה של המדרשים עושה רושם "אינטנסיבי" יותר מזו של התלמוד הירושלמי, ומספר עדי הנוסח שלהם (השלמים והחלקיים) גדול הרבה יותר – אך נתון זה עשוי להיות קשור בתקופות מאוחרות יותר (ראה בעניין גם הר, אגדה, והמקורות שהביא שם).

⁷⁴³ **זוסמן, תושב"ע**, עמ' 349 הע' 85א; **פוקס, תלמוד**, עמ' 53 וההערות שם.
⁷⁴⁴ ראה **מוסקוביץ', מקבילות**. מוסקוביץ' שם דן בחילופים שבין מקבילות, אך מסקנותיו נראות נכונות גם לגבי החילופי בין עדי הנוסח. כמוכר, ייתכן שהתלמוד נמסר באופנים שונים, אך כל עדי הנוסח שהגיעו לידינו צאצאים של מסירה כתובה אחת. אם רוצים להפליג בהשערות, ניתן לעמוד על הבדל משמעותי בגלגוליהם של שני התלמודים. בעוד שהתלמוד הבבלי החזיק במסורת חיה שנים רבות, והגאונים החזיקו במסורות שבעל פה מאות שנים אחרי שהועלה לראשונה על הכתב (ושמא אפילו חכמי אשכנז, כגון רש"י, שמרבה לציין "כך שמעתי" לצד גרסאות הספרים?), המסורת החיה הארץ-ישראלית לא האריכה שנים. ייתכן ששני התלמודים הועלו לראשונה על הכתב בסמוך, ואולי דווקא על ידי התלמידים הגרועים ביחס (כגון תלמידי תרביצאי – **אפשטיין, מלס"א**, עמ' 137–144; **רוזנטל, לישנא**), אך בעוד שמסירת הבבלי שהגיעה אלינו זכתה להתעדן ולהשתפר, ומהכתיבות הקדומות הגיעו רמזים בלבד, הרי שהירושלמי הגיע אלינו קרוב למסורת כתיבתו הקדומה, כשהוא רצוף שיבושים בולטים לעין. כמות ניכרת של שיבושים כאלו משותפים לכל עדי הנוסח של הירושלמי (ראה **זוסמן, מבוא**, עמ' יז הע' 91) ומעידים כנראה על המצב באב המשותף לכולם.

⁷⁴⁵ **זוסמן (תושב"ע)**, עמ' 345 הע' 70) משער "השערות בעלמא", ומייחס את ראשית הכתיבה של תושב"ע לא"י במאה החמישית-שישית, תאריך שכבר לא רחוק כל כך מזמנו של אחרון אמוראי א"י. השערות אלו הן אכן השערות בעלמא, אך אפילו כך לא נותר פער גדול מדי בין חתימת הירושלמי לבין העלאתו על הכתב – ושמא "עריכתו" האחרונה בכתב נעשתה? **נאה, אומנות**, עמ' 587 (והערות שם) עומד על כך שעדויות על טכניקות של זכרון ועל הערכה חיובית של זכרנים, מגיעות בעיקר מהספרות הא"י. חיבור של נתון זה עם תופעות הנוסח של החיבורים הא"י, עשוי ללמד על כך שחיבורים אלו, גם בשעה שנלמדו על פה, היו זקוקים יותר לזכרון מוקפד, לפי שנוסחם היה קבוע. הפעולות שמתאר נאה בענייני זכרון, שכוללות פעולות של עריכה, עשויות להתאים לממצא בספרות זאת. אחת הדוגמאות המובאות שם היא דימוי של תלמיד המסדר שמועות בזכרונו כפי שממיינים מטבעות (עמ' 568–569). התלמיד שמניח כל "מטבע" במקום הראוי לו, לא בהכרח "מוחק" את ה'מטבע' ממקומו הקודם, והוא עשוי לקבוע אותו במספר מקומות. תיאור זה הולם את החלקים המקבילים שנמצאים מילה במילה במקומות שונים. במובן זה, אפשר שיש להבין את תופעת המקבילות – ובמובן מסוים את עריכת התלמוד עצמה – כתופעה שמטרתה זיכרון, ולא תלמוד. סידור יחידה טקסטואלית בסמוך למשנה היא אמצעי לזכרון, ויחידה שנמצאת במספר מקומות, ומקושרת למספר עניינים, תזכר טוב יותר מיחידה שנמצאת במקום אחד בלבד. שמא סמיכת הסוגיות למשנה לא באה לשרת (רק) את המשנה, אלא בעיקר את הסוגיות עצמן. כמוכר שבמהלך הזמן טכניקה זאת עצמה הביאה להפריית הלימוד. אפשר שהדבר קשור גם בדימויים אחרים הקשורים לתפיסת התלמוד בירושלמי. **ליברמן, הוריות**, עמ' 302–304 עמד על הביטוי ר' יוסי בירבי בון אפר אילין שפועתא **כן** (ודומיו) והראה שכן פירושו כאן, כלומר, ר' יוסי אמר את הדברים 'כאן ולא יש' ביטוי זה עשוי להעיד על תפיסה מרחבית של קביעת חומרים בתלמוד, אולי בשלב שהוא עדיין על פה (והשווה הביטוי הבבלי המקביל פתני לה **אהא**, "על מקור זה", ביטוי בעל אופי פחות מרחבי). הדבר עשוי להיות נכון גם בביטוי מה נן **קייפין** ("עומדים" – במקום מסויים במרחב) לעומת 'צמאי **עסיקין** ("עיסוק" מנטלי) ואולי גם באיית **חמי** לעומת תא **שפע** (ראה אצל נאה שם עמ' 551–552 ובמקומות נוספים על ההיבט החזותי של הזכרון). כמוכר שהדבר לא מוחלט, וניתן למצוא בשני התלמודים ביטויים מסוגים שונים (כגון 'נישמענה מן הדא'). על כל פנים, יש מקום רב לבחון את ההתאמה בין ה**תיאוריה** של הזכרון, שתוארה על ידי נאה, לבין הממצא הממשי העולה מעריכת ספרות חז"ל (על האופי האנציקלופדי של ויקרא רבה, ראה גם **וויסצקי, מדרש**).

⁷⁴⁶ ראה **נאה, אומנות**, עמ' 558; **זוסמן, תושב"ע**, עמ' 293–295 וההערות שם. לעני"ד, זוסמן מקטין את משקלן של רוב העדויות – שלא בצדק. ההוכחה המרכזית של זוסמן לכך שהמשנה לא היתה כתובה בתקופת האמוראים היא שתיקת המקורות, שלא מצאנו בשום מקום לימוד משנה מן הספר. אם כך, לגבי אגדה מצאנו גם מצאנו.

תופעה זו בהרחבה,⁷⁴⁷ במיוחד בנוגע לתחום **הקיצורים והרמזים**. רוזנטל מביא את דבריו של רבנו ניסים בספר המפתח למנעולי התלמוד:⁷⁴⁸

"ולפי שהיו אותם אשר כתבוהו גורסין אותו על פה וגם ידעו שמות המעתיקין והיה התלמוד מקצתו מחוברת למקצתו... קיצרו בקצת מקומות שיזכרו כל הראיות אשר נקדמו בטרם זה במקום אחר וראו כי יספיק זכרון בעל השמועה כי ידעו שאנו יכולין לידע אותה שמועה מהמקום אשר נזכרה כבר..."

כתיבת התלמוד (הבבלי) הראשונית היתה מיועדת לאנשים שגורסים את התלמוד על פה,⁷⁴⁹ וממילא היתה יכולה להכיל קיצורים של רכיבים המופיעים במקומות אחרים. רוזנטל מראה שקיצורים אלו רמזו לעתים גם לרכיבים שאינם כתובים (לכל הפחות לפנינו) בשום מקום אחר. בדבריו של רוזנטל מצטייר גם אופן ההעלאה על הכתב של מסורת על פה. בתהליך הכתיבה אובדות כמה איכויות של מסירה על פה, כגון הניגון, ההגיה וההטעמה של המילים. רכיבים אלו של הטקסט חייבים לעבור על פה, ונראה שעברו כך במשך דורות רבים (ושמא – במקרים מסויימים – עד ימינו אנו). במאמר מתואר כיצד מסורות על פה אלו כללו כנראה גם השלמות של רמזיות וקיצורים רבים בטקסט התלמוד הכתוב.⁷⁵⁰ במהלך הדורות שתכפו להעלאתו הראשונה של התלמוד על הכתב, נערכה פעילות אינטנסיבית של השלמת הקיצורים ופתרון הרמזים, כך שבנוסחים שהגיעו לידינו הם כבר מועטים יחסית. התהליך בירושלמי מהווה אב-טיפוס בשביל התיאור של הבבלי בדברי רוזנטל.⁷⁵¹

3.6 גרש ואתמהא

תופעת הקיצורים בתלמודים קשורה כנראה בשלב של מסירה בכתב, שלוותה במסורות על פה.⁷⁵² אך אפשר שבגרשים יש לנו מעבר לזה, שכן לא מדובר רק בקיצור, אלא בקיצור המכיל הוראות למילוי. ניתן לתפוס את המלה גרש כ**הוראת קריאה**, המיועדת להתגבר על הפער שבין הספר הכתוב לבין המסירה על פה. כדי להבין עניין זה, יש מקום להתבונן בתופעה "שכנה".⁷⁵³

בבראשית רבה⁷⁵⁴ מצאנו טרמין מדרשי נפוץ – **אתמהא**. כפי שכתב דוד רוזנטל בשם אביו,⁷⁵⁵ טרמין זה משמש הוראה לקורא לקרוא את מה שלפניו בתמיהה. הלשון מתפרש כציווי – התמהא

⁷⁴⁷ **רוזנטל, הקיצור**. כל המאמר נוגע לענייננו אך בעיקר חשובים דבריו בעמ' 791–792; 796–800; 862–863 והספרות הרחבה המצויינת בהערות.

⁷⁴⁸ דף ג ע"ב.

⁷⁴⁹ למעשה, עיצובו של התלמוד בכל מקום מורה שהוא מיועד ליודעים על-פה. כמעט ולא ניתן למצוא בספרות זו"ל מערכת הפניות, ולו ראשונית, שנועדה לאפשר התמצאות. התלמודים מסתפקים בתפן תניין או תנן התס, בלי לציין אפילו את שם המסכת, הם משתמשים בכתיב מבלי לציין את ספר המקרא המסוים וכן הלאה.

⁷⁵⁰ עמ' 796.

⁷⁵¹ עמ' 797–798 ובמקומות נוספים. עיקר הטענה שלו היא שתהליך ההשלמה בירושלמי היה מצומצם יותר, ונותרו בו רמזים רבים יותר. אך יש להבחין בין קיצורים ורמזים מהסוג שמתאר רוזנטל (שגם הם נפוצים מאד בירושלמי) לבין הגרשים. הקיצורים והרמזים הנזכרים במאמר הם קיצורים שיכולים לשמש בתוך דיון **כצורתם**, בתנאי שכל המשתתפים מכירים אותם (כמו למשל: "כדאמרן"). במובן זה הם עשויים להיות, באופן עקרוני, חלק מלשונם המקורית של האמוראים. הגרשים (לפחות רובם) הם קיצורים **טכניים**, שמורים לגרוס כאן במלואו את הטקסט המצויין. ברוב המקרים הסוגיה המקוצרת כלל לא מתקשרת למה שלפניה או אחריה, ואין כאן עניין אלא בסוגיה זו עצמה. אם כן, על אף נקודות ההשקה בין התופעות, לא מדובר באותה התופעה. כאמור, גם קיצורים ורמזים מהסוג הראשון נפוצים בירושלמי (כנראה שאף יותר מה'גרשים'). לעתים נראה שגרש בא להשלים קיצור כזה (כגון גרש מסי'⁴⁰ או מסי'¹⁶), אך גם אם כן, הגרש שייך לא ל**קיצור** אלא ל**השלמתו** וראה להלן.

⁷⁵² אם כי, כפי שמדגיש רוזנטל כמה פעמים, קשה לדעת מתי מדובר בקיצורים "מקוריים" השייכים להרצאה על פה, ומתי לקיצורי סופרים – נקודה חשובה במיוחד לענייננו. ראה להלן.

⁷⁵³ דומני כי היחיד שכתב בפירוש על הדמיון בין הגרש לאתמהא הוא תוראן (**פיסוק**, עמ' 479), ואף הוא בהערת אגב. אך הדבר נרמז גם במחקרים אחרים (ראה דברי רוזנטל המצויינים להלן).

⁷⁵⁴ ומעט במדרשים נוספים, ראה **בראון, אתמהא**, עמ' 167 הע' 2 – וניתן להוסיף עליו.

אותה, קרא אותה בלשון תמיהה.⁷⁵⁶ בראון⁷⁵⁷ עמד על כמה נתונים מעניינים בנוגע להופעתו של טרמין זה במדרש. המונח מופיע פעמים רבות בבראשית רבה, אך שכיחותו משתנה בין עדי נוסח שונים, וגם בין יחידות שונות בתוך אותו עד נוסח עצמו. בכת"י לונדון, למשל, שמכיל את הכמות הגדולה ביותר של אתמאה (203 הופעות), יש אזורים שאתמאה מופיע בהם פעם-פעמיים בעמוד, ובאזורים אחרים ניתן למצוא יותר ממאתיים עמודים שאין בהם אתמאה. גם בכתבי יד אחרים משתנה השכיחות של המונח בין יחידות שונות במדרש. בעזרת השוואה בין כתבי היד, בראון זיהה ביניהם זיקה בנוגע להתפלגות הופעות האתמאה. כתבי היד נבדלים זה מזה בכמות ההופעות של אתמאה, אך אזורים שמשופעים באתמאה בכתב יד לונדון, משופעים בהם גם בכתבי היד האחרים, ואזורים בכת"י לונדון שיש בהם מעט הופעות, ממעטים באתמאה גם בכתבי יד אחרים. מצאנו גם כמה דוגמאות למקבילות זהות בתוך בראשית רבה, שמופיעות מילה במילה בכמה מקומות, ונבדלות רק בשאלת קיומו של הטרמין. בראון זיהה התאמה סטטיסטית בין מיקומן של המקבילות בחלקי המדרש השונים לבין הופעת האתמאה. מקבילה שמופיעה גם באזור נטול אתמאה וגם באזור שמשופע בו, תכיל אתמאה בהופעה שבאזור המשופע ולא תכיל אתמאה בהופעה האחרת.⁷⁵⁸

החילופים הרבים בנוגע לשימוש באתמאה מחזקים את ההנחה שהוא איננו חלק "אורגני" מהטקסט המדרשי. הוראת הקריאה הזאת היא נסיון לפצות על הפער שבין הטקסט הכתוב לטקסט הדבור, וממילא יש הבחנה בינה לבין הטקסט עצמו – היא הרובד היעיל פה של התורה שבכתב.⁷⁵⁹ סביר להניח כי מונח זה קשור בראשית העלאת המדרש על הכתב,⁷⁶⁰ אך אין לדעת אם הוא היה כבר בעותק ה"ראשון" (עותקים ראשונים?) ומשם הלך ונמחק, כיוון שאינו חלק מהטקסט, או שמא הוא דווקא הלך ונוסף בידי מעתיקים, מגיהים ומשננים. למעשה, סביר להניח כי שני הכוחות פעלו בעדי נוסח שונים. מכל מקום, על פי הנתונים שהעלה בראון נראה שהבסיס

⁷⁵⁵ רוזנטל, ע"ז, עמ' 118. ביבליוגרפיה נוספת בנוגע לטרמין זה: בכר, מדרש, עמ' 816–817; בראון, אתמאה; אלבק, בר"ר, עמ' 23; רוזנטל, הקיצור, עמ' 793. ראה גם ניהוף, פירוש, עמ' 458 (אך לדעתי אין לקבל את דבריה).

⁷⁵⁶ במיוחד חשובה ההופעה כולהן אתמאה (ראה אלבק שם).

⁷⁵⁷ בראון, אתמאה. כל התיאור בפסקה זו מתבסס על מאמר זה.

⁷⁵⁸ יש להדגיש כי הפער בין חלקי המדרש הוא סטטיסטי ולא מוחלט. גם באזורים שכמעט ולא מכילים אתמאה ניתן למצוא הופעות בודדות (ואפשר שהביטויים חדרו לשם בשלב מאוחר יותר, כמו שחדרו גם למדרשים המאוחרים).

⁷⁵⁹ במובן זה הם שווים לסימני ה"טעמים" הקדומים. על היחס בין אתמאה לבין הטעמת ספרות חז"ל כבר עמד רוזנטל (ע"ז, עמ' 117–118), רבים מקטעי הגניזה הטובים של הירושלמי מוטעמים בטעמים. ראוי לצטט כאן את תשובתו המפורסמת של רב אהרן סרג'אדו, גאון פומבדיתא במחצית המאה העשירית (על פי פוקס, תלמודם, עמ' 362): "מיתבתין כולה דידיעא דגורסא מפום רבואתא הוא ולא ידעי ריבוייהו סיפרא מאי הוא גרסין ליה בטעמא דתימאה שפיר שפיר...". תשומת הלב המחקרית מוקדשת בדרך כלל לראש דבריו, על הלימוד על פה, אך יש לשים לב שהנושא הנידון הוא טעמא דתימאה – הוראת ההתמיהה, שנמסרת על פה וחסרה בכתב. פרופ' שלמה נאה העיר לי כי

אפשר שמשמעות טעמא דתימאה היא מחוות יד המסמנת את הנגינה, שכן הגאון לא אמר "גרסין לה בתימאה" אלא "בטעמא דתימאה". מחוות ידיים לציון אופן הקריאה מוכרות לנו ממקומות אחרים בספרות חז"ל ואף מתרבויות אחרות (ראה לאופר, תנועות) וייתכן שטעמי הקריאה הכתובים נולדו מהן, כתיבה שבאה במקום המסורת החיה שלוותה במחוות גופניות. אם כך, אפשר שהן האתמאה הכתוב והן הגרש הכתוב באים במקום מחווה גופנית שעברה במסורת. אם הגרש המקורי היה מחווה גופנית, ייתכן שהסוגיות הרמוזות שאין בהן מלות קיצור (כגון גרש מס' 47

⁷⁶⁰ אפשר שהמונח היה קיים כבר בדברי הגרסנים, מתוך הנחה שהגרסן משנן את הטקסט מבלי להבין את מה שאומר

(ראה זוסמן, תושב"ע, עמ' 251 הע' 29; נאה, אומנות, עמ' 552 הע' 45). לכאורה העובדה שאתמאה בא בדרך כלל (גם) בסוף המשפט שהוא בא להתמיהה, מעידה על היותו כתוב (בדומה לסימן השאלה שלנו), שהרי בהרצאה על פה לא רלוונטי לציון אתמאה אחרי שהמילים נאמרו. מכל מקום, אם אכן היה המונח נגרס על פה, הרי שברמה העקרונית כבר אין להבדיל בין הטקסט הכתוב לטקסט על פה. ראה עוד להלן.

לתהליך שילוב/השמטת הטרמין קשור כבר באביהם של כל עדי הנוסח שבידינו.⁷⁶¹ הזיקה בין כתבי היד בנוגע לשכיחות המונח בחלקי המדרש השונים נובעת כנראה מתהליך שאירע כבר באב המשותף לכולם.⁷⁶²

נראה לי שיש להבין את הטרמין גרש כשייך לאותה תופעה. הגרש הוא הוראת קריאה⁷⁶³ שמורה למרצה התלמוד למשוך, להאריך⁷⁶⁴ בקריאת הסוגיה מעבר למה שכתוב כאן. כמו האתמהא, גם הגרש שבכתב בא במקום ידע שהיה קיים בראשו של המשנן על פה. המשנן החכם יודע שיש לקרוא את המשפט בתמיהה, ויודע שיש לגרוס כאן את הסוגיה כולה, אך הקורא מן הספר עשוי שלא לדעת את זה, לכן מעבירים את הידע בצורה כתובה.

העובדה שהן הגרש⁷⁶⁵ והן האתמהא מצויים בבראשית רבה עשויה לתמוך גם בזיהוי מקורם המשותף. אמנם לא מצאנו אתמהא בירושלמי,⁷⁶⁶ אך גם בבראשית רבה יש חלקים מהחיבור שהטרמין נעדר מהם. למעשה, ברמה הסטטיסטית, נראה שהמונחים גרש ואתמהא נמצאים בבראשית רבה בתפוצה משלימה. מתוך 28 גרשים שמנה סוקולוף⁷⁶⁷ בכת"י וטיקן^{1,3,30}, לפחות 24 נמצאים בחלק בבראשית רבה שכמעט ואין בו אתמהא.⁷⁶⁸ אם נניח קשר בין התופעות, אולי ניתן להציע את השחזור הבא: בעלי המסורת שבעל פה טורחים לשפר ולשפץ את הספר הכתוב, הם עושים זאת על ידי הוספת סימני אתמהא על פי המסורת שבעל פה, ועל ידי השלמת (ולמעשה העלמת) הסוגיות הרמוזות בעזרת המסורת שבעל פה.⁷⁶⁹ באזורים מסוימים התהליך פעל באופן נרחב יותר מבאחרים, לכן מוצאים שם מיעוט גרשים וריבוי אתמהא.

⁷⁶¹ חשובה במיוחד בדיקת המקבילות, אך הדרך שבראון נוקט בעייתית. נראה כי בבסיס הניתוח של בראון עומדת הנחה שכל עדי הנוסח הם צאצאים של אב משותף, וממילא המקבילות "מדורגות" על פי מספר העדים של כל אחת מהן שמופיע בהם אתמהא. במקרה זה, גם אם אכן היה ברור שכל העדים קרובים, הנחה זו אינה נכונה. כאמור, טרמין זה אינו חלק אורגני מהטקסט, ולכן עשוי להשתלב/להשטם בשלבים מאוחרים יותר, בלי קשר למה שהיה באב המשותף. כמו כן, בטיפול במקבילות יש לקחת בחשבון תופעות כמו זו שצויינה אצל כהנא, בר"ר, השלמה של מקבילה מתוך מקורות אחרים. מדבריו של כהנא עולה כי יש קושי לקבוע יחסים של מוקדם ומאוחר בין שילוב/השמטת האתמהא לבין שיבוץ המקבילות. העובדה שמקבילות שונות מכילות או לא מכילות אתמהא בהתאם למיקומן בחיבור, מורה לכאורה ששיבוץ/השמטת האתמהא נעשה לאחר שילוב המקבילות – אך שמא שיבוץ המקבילות לא נעשה בבת אחת ולא על ידי עורך אחד.

⁷⁶² לבי אומר לי שקשורים בכך גם הבדלים נוספים שקיימים בין חלקי החיבור, ומשותפים לכמה כתבי יד – ראה סוקולוף, קטעי, עמ' 55 – לא בטוח שיש לתלות את כל התופעות בסופרים הישירים של כל אחד מכתבי היד. גם הדברים שכתבתי ב-1.3.4.4§, ובמיוחד בהערה 271, עשויים להיות שייכים לרובד קדום יותר מאשר אבותי הישירים של כ"ל עצמו. ראה גם ההפניות שם.

⁷⁶³ נוח יותר להבין אותו בהקשר זה כפועל בציווי – 'משוך!' או (גרשה) 'משוך אותה/אותו!' (ממש כמו אתמהא – 'התמה אותה' – ראה 1.3.5§ ובמיוחד הציטוט ממדרש שמואל בהערה 286), אך גם אם מבינים אותו כשם, הוא עשוי להיות גזור מהפועל, וכך לבטא מונח "טכני" שבעיקרו עומדת הוראת קריאה (הגרש הוא הדבר שצריך 'לגרש').

⁷⁶⁴ הדמיון לטעם גרש השייך לטעמי המקרא, שעמד עליו רוזנטל (לשונות, עמ' 295), נראה לי חזק יותר ממה שהוא תיאר שם.

⁷⁶⁵ יש לציין כי לפי הרשימה שבסוקולוף, קטעי, עמ' 52–53, הטרמין גרש ועד מטי נעדר מהקיצורים של כת"י וטיקן^{2,30} – ואם כן אולי יש לתאר את הקשר בין הירושלמי לבין בראשית רבה בצורה שונה. מכל מקום, כל עניין היחסים בין כתבי היד טעון עוד בירור (הראיות שמביא סוקולוף שם עמ' 51–52 אינן מוכרחות). ראה גם תיאורו של בארת, וטיקן, עמ' 53–54.

⁷⁶⁶ כמה יש להצטער על כך יודע כל לומד ירושלמי. פרופ' שלמה נאה העיר לי כי אמנם לא מצאנו אתמהא בירושלמי כלשון סופרים, אך מצאנו קריאה דומה בפי אמוראים (פסחים 520.13, ואולי גם 518.3). רוזנטל (ע"ז, עמ' 117–118) דן בסימנים אחרים (טעמים) המיועדים לביטוי של שאלה, ומצאנו כאלה גם בקטעי גניזה של הירושלמי.

⁷⁶⁷ סוקולוף, קטעי, עמ' 45–50. וכך גם רוב הדוגמאות אצל אלבק, בר"ר עמ' 108.

⁷⁶⁸ בראון, אתמהא, עמ' 170.

⁷⁶⁹ ייתכן שההשלמה עצמה התבססה על מקבילות, ולא על מסורת שבעל פה, אבל הבנת הרמיזה נעשתה קרוב לודאי בזכות הזכרון על פה. מכל מקום, האפשרות שגם ההשלמה נעשתה בעזרת מסורות על פה יכולה להסביר כמה שינויי

הרעיון ראשוני ולא מבוסס מספיק, אך גם אם הקשר בין המונחים עקיף יותר, נראה לי שהסיבה לשימוש בהם דומה, השלמת הפער בין העל-פה לכתוב. מצד שני, נראה שמגמת הסופרים בעניין זה הפוכה – בעוד שסופרים נוטים להשלים את הקיצורים ולמחוק את לשונות הקיצור, את האתמה הם עשויים דווקא להשאיר, ואולי אף להוסיף, כמו שמעידים המדרשים המאוחרים המשתמשים במונח זה.⁷⁷⁰

3.7 ספר זכרון⁷⁷¹

אם נכונים הדברים, הטרמין גרש הוא כלי לגישור על הפער בין הספר הכתוב לבין המסורת על פה, כלי שיכול לשמש רק בקרב חבורת לומדים שמכירים עדיין את המסורת שבעל פה.

נראה כי בראשיתו היה התלמוד הירושלמי (ואולי גם הבבלי) דומה ליספר זכרון, שיכול לשמש בעילות רק בליווי של מסורת על פה. הגרשים שבו, ובעיקר השלמתם בשלב מאוחר יותר, שייכים לתהליך שמטרתו להפוך את הירושלמי לספר שכל אחד יכול ללמוד בו. תהליך הפיכת הירושלמי לספר לימוד לכול מתבטא בעיבודים נוספים שנעשו לו. אפשטיין⁷⁷² כבר הראה כי טופסי הירושלמי הקדומים לא הכילו משניות,⁷⁷³ אף לא פסקאות בראשי ההלכות (ויש בידינו טפסים כאלו מן הגניזה). לומד הלומד מטופס כזה מוכרח לדעת על איזו משנה מוסב התלמוד שלפניו, וצריך להיות בקיא היטב במשנה, ובקישור התלמוד אליה.⁷⁷⁴ ייתכן שגם פסקאות התוספתא החסרות בירושלמי, או אלו שמתחלפות בין עדי הנוסח,⁷⁷⁵ היו שייכות למסורת על פה, ורק חלקן זכו גם להכתב.⁷⁷⁶

נוסח בין המקבילות. כמובן שאפשר להציע גם אפשרות הפוכה – הגרשים הלכו ונוספו בידי אותם "מעין סבוראים", שגם הלכו ומחקו את האתמה, אך ראה להלן בסמוך. ההשערה שהיה קיים עיסוק אינטנסיבי בהשלמת גרשים עשויה להסביר מדוע דווקא במסכת ברכות, על אף עושר עדי הנוסח וקטעי הגניזה שלה, לא נמצא אף לא גרש אחד – ראה 1.2.1§.

⁷⁷⁰ ובמובן מסויים מונח זה משמש עד היום.

⁷⁷¹ ראה נאה, אומנות. נאה עסק בהרחבה בתיאוריות ובמבנים של זכרון המופיעים בספרות חז"ל. העיון שנערך כאן (ואת חלקו מקיים כבר נאה במאמרו) הוא צד משלים לדיון, שכן שם נבחן הדבר מתוך העיסוק התיאורטי (כיצד חכמים תופסים את מה שהם עושים) וכאן מתוך העיסוק הממשי (אך נאה עסק בתנאים ובאמוראים, ואני עוסק בתופעות שעשויות להיות מאוחרות יותר). בין השאר מתואר שם הפער בין פעולת זכרון של זכרן יחיד, לבין הנחלת זכרון של חיבור לזכרנים רבים (עמ' 584–586), אך הנושא לא זוכה להרחבה. רבות מהדוגמאות במאמר עוסקות בזכרון של מסורות, ורואות את הזכרן כסוג של 'עורך', שמסדר את השמועות בסדר מתאים לזכירה (עמ' 566). לעומת זאת, בזכירה של טקסט ערוך, שיטת הזכרון עשויה להיות שונה (אולי יש הבדל בין מקורות הפונים לחכמים, שאינם עוסקים רק בזכירה, לבין מקורות הפונים לזכרנים מקצועיים). לעניין זה עשויה להיות השפעה בנוגע לשאלת התכנון של העורך עצמו – בהנחה שהוא מבקש ליצור טקסט נוח לזכירה, למען זכרון של אחרים. בדומה למה שתיאר במאמר זה, נאה (לעיל במבוא עמ' 16–17) הניח שהגרשים נוצרו בראשו של זכרן ספציפי, והם שריד מהימן לאיך שנראו הדברים בראשו. אם נניח שיש בגרשים רובד ראשוני יותר, שלא תלוי רק במוח של אדם ספציפי, יש לדון בתופעה בצורה מעט שונה, כפי שאכתוב להלן.

⁷⁷² אפשטיין, מלנה"מ, עמ' 932–946. הדברים חזרו ונידונו (והוכחו) פעמים רבות מאז במחקר, ראה גם זוסמן, כתבי-יד, עמ' 241.

⁷⁷³ ייתכן שהדבר נכון גם לגבי משניות שהופיעו בתוך הדיונים בסוגיה, אף כי קשה להוכיח טענה כזאת. בטופס שבת-+שקלים מצאנו לא מעט משניות (לא מקומיות) הכתובות בראשי תיבות, וכך גם בקט"ג אחרים (ראה אפשטיין, מלנה"מ, עמ' 1006). לגבי 'תמן תנינן' ראה מה שכתבתי ב2.2.2§ ובמיוחד בהערה 395.

⁷⁷⁴ וזו ממלאכות הקשות שבירושלמי. השווה גם דיונו של נאה (מבנהו (ב), עמ' 64–66 ובעיקר ההערות שם) בנוגע לחלוקה של הטקסטים. הדברים נכונים גם כאן. ייתכן שבשלב כלשהו היה קיים דמיון גרפי בין מקומות שמופיע בהם גרש לבין מקומות שראויים לפסקאות משנה. דמיון זה הוביל את מוסיף הפסקאות להוסיף פסקאות (שגויות) בסביבתם של הגרשים – ראה גרש מס' 5, 9, 18, 38 וראה גם גרש 16* (במקבילה בעירובין – לעיל הע' 438) וגרש 17 (בנוסח קטה"ג – לעיל הע' 378).

⁷⁷⁵ ראה מוסקוביץ', ברייתות וראה לעיל במבוא עמ' 14–15. תופעה זו עשויה להיות קשורה לתופעת הגרשים עצמה. כבר פרנקל (מבוא, לו ע"א–לו ע"א) ציין את קיצורו הרב של הירושלמי בהבאת משניות, פסוקים ומאמרי אמוראים, וציין גם שלפעמים מובאת הסיפא של משנה, כאשר התלמוד צריך לרישא שלה. אף שהוא הציג זאת כתכונותיו של התלמוד הירושלמי, לדברינו כאן אפשר שהדבר נובע ממנהגי מוסריו. בדרך זאת הלך ליברמן בכמה מקומות (ראה ירו"כ, עמ' 121. ליברמן טוען שמשנה הובאה בתוך הסוגיה בנוסח משנת בבל בעקבות השלמה של סופרים, ושם עמ' 157 מסביר כך מדוע הובא סופה של המשנה אף שהקושיא מראשה – אני מודה לפרופ' שלמה נאה שהעמידני על מקורות אלה). פרנקל שם (מח ע"א–ע"ב) עומד על אופיין של חלק מסוגיות הירושלמי כהערות של חכמים שכתבו

השלמת הגרשים היא גורם משמעותי בתהליך הפיכת התלמוד מספר זכרון לספר לימוד. זו אינה "עריכה" במובנה הרגיל, שכן מדובר בטקסטים שכבר היו בודאי קבועים במקומם, אך זו מעין "הכנה לפרסום".⁷⁷⁷

3.8 השלמה והתאמה

בסוגיות שנבחנו במהלך העבודה עמדתי על מספר סוגיות שנוקקו ל"התאמה" בשעת השלמת הגרש שבהן. התאמה זו כללה החלפה של מילים,⁷⁷⁸ של סדר⁷⁷⁹ או הוספה של משפט 'תמן' תניין'.⁷⁸⁰ הצעתי כי התאמה מעין זו נערכה גם בסוגיות רבות (בצורה מוצלחת יותר או פחות) שהחליפו 'תמן' ו'הכא', ולעתים גם רכיבים משמעותיים יותר.⁷⁸¹

קשה לדעת אם הוראת הגרש כוללת מעיקרה גם הוראה להתאמה ('משוך והתאם את הסוגיה!'), או שפירוש ההוראה המקורי כולל רק את השלמת הסוגיה, וההתאמה באה מסברה, לאחר שהסוגיה הושלמה במקומה. שאלה זו קשורה בשאלה עקרונית יותר, אם הטקסט היה מותאם למקומו עוד לפני שנמסר ברמז או לא. לפי רוזנטל, ברור שיש להניח שהטקסט לא היה מותאם, כיוון שהגרש מורה לראשונה על העברתו למקומו החדש, התאמה תבצע רק מאוחר יותר. על פי הגישה שאני מציג פה, אפשר שהטקסט שנמסר בעל פה כבר היה מותאם קודם לכן, והזכרון המוצלח ידע לשנן אותו כאן בצורה נכונה. זכרנים מוצלחים פחות לא התאימו את הסוגיה, ויצרו בעיות שונות בטקסט.⁷⁸²

ייתכן ששייכות לכאן גם הבעיות שמצאנו בגבולות ה"השלמה" של כמה סוגיות מקבילות. הכוונה למקרים של 'גופים זרים', שאולי הושגרו בטעות על ידי הזכרון שהשלים את הסוגיה.⁷⁸³ ייתכן שבמקרים מסוימים התאמת הסוגיה כללה גם ברירה של החומרים הרלוונטיים ומחיקה של השאר, פעולה מסובכת יותר מהשלמה רגילה.⁷⁸⁴

מכל מקום, ניתן ללמוד מכאן כי גם לאחר שהתלמוד היה קיים בלשון קבוע (שהרי ההעברות הן העברות מילוליות) הוא הכיל גמישות מסוימת, שאולי עברה על פה, ואפשרה להתאים את

לעצמם לזכרון בתכלית הקיצור. תיאור זה קשור לנאמר כאן, אך אינו יכול להתאים לתופעת הגרשים עצמה, שכן כאן מדובר בצורת שימור של טקסט ולא של רעיון.

⁷⁷⁶ ואולי גם פתיחה של מקורות שנרשמו בראשי תיבות – ראה להלן הע' 779.
⁷⁷⁷ מעין מה שנעשה, שנים רבות אחר כך, בתהליך הגהת כ"ל לקראת הדפסתו. התיאור כאן מתייחס להשמטות ולהשלמתן כתהליכים מכוונים, אפשר גם לומר שהשמטות הן תוצאה של טעויות קדומות (ראה להלן) וההשלמות הן בבחינת הגהה.

⁷⁷⁸ ראה בפרק הקודם § 2.2.3-7.

⁷⁷⁹ ראה לעיל הערה 501 והני"ש.

⁷⁸⁰ ראה § 2.2.2 ובהערות שם.

⁷⁸¹ ראה § 2.2.6 ובהערות שם.

⁷⁸² הדוגמה שהביא רוזנטל (מבוא, עמ' כה הע' 60) עשויה להיות שייכת לתופעה זו בדיוק – ה"גרש" שהיה קיים בפרק ו' רמז לסוגיה (במקומה העיקרי!) ודרש השלמה והתאמה, ההתאמה נעשתה באביהם של כ"ל וכ"א, אך לא בקטע הגניזה (וייתכן שגם בעדים אלו היא ארעה בשלב מאוחר, שהרי גם פרשני ירושלמי מאוחרים לא מהססים לערוך התאמות מעין אלו). מכל מקום, גם אם נניח שהטקסט לא היה מותאם למקומו לפני יוצר הגרש, אין בכך ראייה מוכרחת לשיטת רוזנטל, שהרי גם טקסטים שאינם מקוצרים לפנינו בגרש עשויים להיות "לא מותאמים", ואפשר שהגרשים קיצרו טקסטים כאלו. כללו של דבר, אין הכרח לתלות את ההעברה עצמה בגרש, ומתוך שמצאנו גרשים שודאי אינם "מעבירים", הסבירות שהגרשים האחרים פועלים כך, יורדת.

⁷⁸³ מעין אלו שמציינים ליברמן ורבינוביץ' (לעיל עמ' 6-7); יותר בעייתיים מקרים שבהם הגופים לא לגמרי "זרים", וקשה להכריע אם הם שייכים לסוגיה. ראה למשל הדיון ב§ 2.2.1.

⁷⁸⁴ ראה הצעתי לגבי גרש 10 לעיל הע' 162.

היחידות למקומן החדש. פעמים שגם ההתאמה עצמה פעלה באופן "מכני" שלא התחשב בסברות העומדות בבסיס הסוגיה.⁷⁸⁵

3.9 לשונות הקיצור – פתיחה וחתימת הסוגיה ו'גרש עד מטי'

הגרש הוא אפוא הוראת קריאה שמיועדת ללומדים המכירים את המסורת שבעל פה. נותר לברר את היחס בין הגרש כהוראת קריאה לבין חסרון הסוגיות עצמו. לא ברור כיצד יש לתאר את היחס בין השלבים, האם הם חופפים, ומתחילה היה כל חסרון מלווה בהוראת גרש, או שמא הגרש שיידן כבר לעבודת המשלימים, שאמנם לא השלימו את החסרון לגמרי אך נתנו הוראה כיצד לעשות זאת. לשון אחר – האם הגרש שיידן לשלב של ה'קיצור' או של 'השלמתו'. במצב הנוסח של הירושלמי קשה לתת תשובה מבוססת לשאלה זו, אך אכתוב את מה שמסתבר בעיניי, ואתמוך אותו בממצאים שעלו בעבודה.

נראה לי שחסרון הסוגיות והוראות ההשלמה של הגרשים שייכים לשלבים שונים. כלומר, יוצרי הגרשים התמודדו עם חסרון בטקסט שהיה לפנייהם, ולא הביאו בעצמם לחסרון זה. אני משער שעותק (עותקי?) הירושלמי המקורי כלל מראשיתו חסרונות רבים, שהושלמו בעזרת מסורות על פה. המסרנים, שעמלו על תיקון נוסח הירושלמי, השלימו את החסרונות. פעמים עשו זאת תוך השלמת הסוגיה המלאה, ופעמים בעזרת רמז-גרש.⁷⁸⁶

בהקשר זה, יש מקום לבחון את מעמדם של תחלת הסוגיה וסופה. אפשר שהחסרונות שהיו בטקסט לא היו מוחלטים, והיו קיימים בהם "שאריות" של הסוגיה החסרה, תחלתה ואולי אף סופה. אפשרות אחרת היא שציונים אלו נוספו בידי המשלימים, בעלי הגרשים, כציון לגבולות ההשלמה. גם על שאלה זו קשה לתת תשובה מוחלטת, אך לדעתי מסתבר שמילות הסיום של הסוגיה, ואולי אף תחלתה⁷⁸⁷ הן חלק מהגרש והן שייכות לפעולת ההשלמה.

תיאור זה עשוי להסביר את הממצא בכתבי היד השונים. כפי שעלה בעבודה,⁷⁸⁸ רוב מוחלט של הגרשים מופיעים בעד נוסח אחד בלבד. אם נניח שבמקור היו חסרונות רבים, ותהליך השלמתם הוא מעשה ידי סופרים וזכרנים שונים,⁷⁸⁹ יתברר שהגרשים שנותרו לפנינו הם רק שרידים

⁷⁸⁵ ראה הדיון בגרש מס' 3 בפרק הקודם – הרש"ס שם "מתאים" את הסוגיה בערלה בחזרה לצורתה המקורית, ללמדך שהתאמות הן עניין גם לדורות מאוחרים הרבה יותר. על דרכו של רש"ס ראה גם מאיר, מתרבות, עמ' 221–259 והמחקרים המובאים שם.

⁷⁸⁶ אפשר שחלקם כבר עשו זאת בתוספת לשונות הפניה מדויקים יותר, ואם כן, הפער שתיארתי לעיל בין הוספת גרש לבין הוספת לשון ההפניה מצטמצם.

⁷⁸⁷ קשה להכריע בשאלת מעמדה של פתיחת הסוגיה. מחד, העובדה שחלק מהסוגיות נמצאות לפנינו בסדר מסורס (ראה לעיל עמ' 6–7) מטה לכך שלא היה שום רמז למקום שילוב הסוגיה. כיוון שההשלמה נעשתה מהזכרון, אפשר שהזכרון ידע לצד איזו משנה הוא צריך לשלב את הסוגיה, אך לא תמיד זכר היכן בדיוק יש להכניסה (ראה גרש מס' 38 – שהגרש עצמו נמצא במקום לא נכון). לאפשרות זו מתאים גם הסברו של ליברמן על נוסח מסכת הוריות בנספח לבבלי, שמתועד כנראה גם בהוריות – (ליברמן, הוריות). בנוסח זה חסרות סוגיות רבות, שרובן יש מקבילות במקומות אחרים. ליברמן טען שהסוגיות הושמטו כיוון שיש להן מקבילות, ואם כן, הסוגיות הושמטו לגמרי, מבלי להשאיר אפילו את פתיחתן. מצד שני, בכמה מקומות בעבודה עלתה האפשרות שרמז מינימלי פותח על ידי בעלי הגרשים (ראה הדיון בגרשי מסכת נזיקין ב§ 2.3.7, וראה להלן), ואם כן נראה שכבר הופיעה פתיחת הסוגיה לפני שנוצר הגרש. יתר על כן, להלן בסמוך אביא דוגמא (בקטע בוטה) שניתן אולי לראות בה את תהליך ההשלמה לנגד עינינו, ובה כבר מופיעה פתיחת הסוגיה. אפשר שאין אחידות בנקודה זו, או שיש לנו עניין לשני שלבים – בשלב הראשון הסוגיה היתה חסרה לגמרי, לאחר מכן נוצר רמז מינימלי, ואחריו (לפעמים) גרש שלם. מכל מקום, נראה שמוסיפי הגרשים נהגו להוסיף על לשון הפתיחה, גם אם כזו הופיעה לפנייהם. אם הדברים שכתבתי נכונים, יש לומר שהגרשים במסכת שבועות (מס' 47 ו-48), שכוללים את פתיחת הסוגיה וסופה בלבד, לא הגיעו אלינו בנוסח המקורי, ולשון הרמז שלהם נשמט במהלך גלגולי המסירה. תהליך כזה (השמטת לשון הרמז) קרה לגרש מס' 10 בדפוס ונציה, וכמעט קרה גם לגרש מספר 7 בכ"ל, אלא ששם סימן הסופר נקודות במקום הקיטוע (בהעתקה חדשה סביר שנקודות אלה היו נעלמות). הצעה אחרת לגבי גרשים אלו ראה לעיל הע' 759.

⁷⁸⁸ 1.2.2§

⁷⁸⁹ במהות, לאחר שנטשטשו וחזרו ונטשטשו כל הגבולות שבין עריכה, שינוי ומסירה, עמדה זו כבר אינה רחוקה מעמדתו המקורית של רוזנטל. אין הבדל גדול בין חכם שמשלים סוגיה, שחסרה במקומה, בעקבות מסורת על פה,

מועטים ואקראיים מתוך תופעה רחבה הרבה יותר. הרכיב המשותף לכל עדויות הנוסח הוא חסרון הסוגיות, אך השלמת הסוגיות, ובכללה הגרשים, היא פיתוח נוסח מאוחר יותר. ייתכן שהבחירה בשיטת ההשלמה, הוספת גרש או השלמה מלאה, תלויה במנהגיהם של הסופרים השונים, כפי שניתן ללמוד מ"התפלגות" הגרשים. באזורים מסוימים של התלמוד לא מצאנו כלל גרשים, ובמקומות אחרים מצאנו ריכוז גבוה שלהם.⁷⁹⁰

כיוון שהגרשים לא נתפסו כחלק מהטקסט, והם עדיין מובחנים ממנו ברוב כתבי היד שלפנינו,⁷⁹¹ הם היו מועדים לשינויים רבים גם בדורות מאוחרים יותר.⁷⁹² אפשר לעמוד על מצב זה מתוך בחינת ההבדלים שבין כ"ל לכ"א.⁷⁹³ מניתוח הגרשים בכתבי יד אלו עולה, בסבירות גבוהה, שניתן לראות בהם פיתוחים שונים של רמזים בסיסיים שהיו קיימים באביהם. כלומר, כתבי היד משמרים דרכי התמודדות שונות עם חסרונות משותפים.⁷⁹⁴

בכמה מקרים נראה שנוסח הגרש הוא אחד מאבותיו של הנוסח המלא,⁷⁹⁵ ושם כנראה הושלמה הסוגיה המלאה בעקבות הוראת גרש כתוב. ייתכן שגם בחסרונות אחרים נכתב מתחילה גרש, ולאחר מכן הם הושלמו. נתונים אלו רומזים על שדה פעיל מאד של התמודדות עם חסרונות.

ייתכן שמצאנו דרך נוספת להתמודדות עם חסרונות אלו, שעשויה ללמד אותנו גם על הדרכים האחרות. בקטע סוטה⁷⁹⁶ (עמ' 478–479) נמצאת תופעה מעניינת. באמצע עמוד ב² מופיעות כמה שורות בכתובת יד אחרת, שונה מכתובת יד הסופר של שאר העמוד. כפי שניתן לראות בתמונה (להלן), בעל שורות אלו חורג הרבה מגבולות העמוד וממשיך את כתיבתו בגליון. ברור שהסופר המקורי הותיר בעמוד שורות ריקות, שנועדו להשלמת הטקסט החסר. כותב השורות הללו, שהשלים את הטקסט, לא הצליח להכניס את כולו במקום שנתר לו, ונאלץ לחרוג מהשורה:

לבין חכם שמחליט מדעתו להעביר את הסוגיה לשם. סוף סוף מדובר על סוגיה שלא הופיעה (במסורת הכתובה) ועכשיו מופיעה. אלא שנתגלה כאן קשר משמעותי מאד בין תופעות של זכרון לבין תופעות של עריכה: השינון מחייב לבצע עריכה (סידור, חלוקה, קישורים), והעריכה מתחשבת בשיקולים של זכרון ושינון. על דרך צחות ניתן לומר שהיסבוראים' שתיאר רוזנטל לא מגיעים משורש סב"ר במשמעות של חשיבה, אלא משורש שב"ר (ראה נאה, אומנות, עמ' 560–563), המתייחס ל'ראיה' ולמשמעותה בהקשר של הזכרון.

⁷⁹⁰ בפסחים 3 גרשים, ביומא 3, ביבמות 4 (3 באותו פרק), בסוטה 6 (!), בנוזר 3, בקידושין⁷⁹¹ 10 (9 בפרק ג), בנוזקין 6 ועוד. כמובן שהדבר עשוי להיות מושפע מגורמים רבים אחרים. מכל מקום, קיימים גם מקרים של גרשים "בודדים" פזורים בתלמוד, אבל החלוקה לא "שוויונית". באמת מפליא הדבר שלצד דמיון מופלג בנוסח בין כל עדיו של הירושלמי, הישירים והעקיפים, קיימים הבדלים גדולים ביניהם בנוגע לעצם הופעתן של סוגיות (במיוחד בציטוטי הראשונים – ראה במבוא לרשימת הספקות הע' 813). כפי שכתבו החוקרים, ההסבר נעוץ כנראה בתהליך החסרונות וההשלמות, שהיה רחב יותר מהגלוי לעין.

⁷⁹¹ נוסחאות הגרש מסומנות בנקודות ברבים מכתבי היד – ראה מס' 5, 9, 10, 12–15, 19, 21, 21*, 22, 24, 27–31, 43, 45, 46 – אך בחלק מהמקרים אפשר שהנקודות מסמנות מחיקה.

⁷⁹² ראה 1.3.4.5§; 1.3.4.2-3§.

⁷⁹³ ראה 2.3.7§.

⁷⁹⁴ ייתכן שכך גם בגרש המשותף לקט"ג ולתשובות ופסקים – ראה לעיל עמ' 39.

⁷⁹⁵ כך כמעט בכל המקרים שנסקרו ב2.2.

שינוי
הכתב

המשך
בגליון

ליחידה שהושלמה בשורות אלו יש מקבילה במסכת נזיר (47-1129.41), ונראה שלפנינו "גרש" שהושלם על פי המקבילה שם.⁷⁹⁶ סופר הקטע ידע שיש כאן חסרון שצריך להשלים, והותיר שורות ריקות לשם כך. ייתכן שבאביו של הקטע היה מצוין גרש, והמעתיק, שהבין היטב את כוונתו, שיער כמה שורות ידרשו להשלמתו. מכך שידע לשער את אורך החסרון, עולה שהכיר את הסוגיה, אך בכל זאת לא השלים אותה, אולי מפני שלא עמדה לנגד עיניו. אפשר גם שבאביו של הקטע לא היה גרש מפורש, ולפנינו עדות לסופר שמכיר עדיין מסורות שבעל פה.⁷⁹⁷ אין לדעת בוודאות אם משלים הסוגיה השלים על פי עד נוסח אחר או על פי המקבילה.⁷⁹⁸

לפנינו דוגמה מאלפת – הסופר ידע שיש חסרון, וידע בערך מה הוא כולל, אך ככל הנראה לא היה מסוגל, או שלא היה מעוניין, להשלימו מן הזכרון. הוא לא מעוניין לחסוך, ומצפה שהחסרון יושלם בשלב מאוחר יותר, אך לא עושה זאת בעצמו. הסופר כאן לא השאיר הוראה להשלמה, אך

⁷⁹⁶ עסיס (מקבילות) שבדק את המקבילות במסכת סוטה לא ציין מקבילה זו.

⁷⁹⁷ ואולי אבוהון דכולהו גרשים הוא פשוט רווח גדול בטקסט? בדומה ליחס שבין ציון המלה פיסקא לבין השארת רווח בתור הפסקה? (ד"ר עדנה אנגל עיינה לבקשתי בתמונת הקטע, ומסרה שעל פי התרשמות שטחית מדובר בכתובה מזרחית מהמאות 10–11). ייתכן שיש ללמוד מכאן שמילותיה הראשונות של הסוגיה הופיעו בסוגיות הרמוזות עוד לפני יצירת הגרש המפורש, שהרי כאן מופיעות המילים הראשונות ואין שום רמז להשלמה. אך שמא הסופר, שהכיר את הסוגיה המקבילה, הוסיף גם את מילותיה הראשונות. ייתכן שניתן להביא ראיה לסתור מצורתו של הגרש בקטע מועד קטן (גרש 17 – ראה תמונתו לעיל עמ' 83). הסופר שם סימן סימן לסיום הלכה לפני המילים הראשונות של הרמז, אף שהסוגיה הנמסרת בגרש היא חלק אורגני מהסוגיה שלפניה. סביר שמה שהטעה את הסופר הוא העובדה שהגרש נרשם באופן נבדל מהסוגיה שלפניו, כולל מילותיה הראשונות של הסוגיה. אם כן, מילים אלו נוספו על ידי בעל הגרש. ראה גם לעיל הע' 774.

⁷⁹⁸ אפשר שצורת הגהתו מלמדת שהשלים על פי עד נוסח אחר. המשלים הביא בסוף דבריו את תחלת ההלכה הבאה, שמופיעה גם בכתובת היד הראשונה, כדי לסמן היכן להמשיך בטקסט. לפני שהביא את תחילת ההלכה הוא ציין הלכה והוסיף סימן (O) הבא בסופי הלכות. סימן זה לא מזדמן בקטע הגניזה הזה מלבד בהגהת המגיה, וסביר בעיני שהוא העתיק אותו מעד נוסח אחר. מכל מקום, אפשר שהמגיה הוסיף את הסימן בעצמו כיוון שזה היה מנהגו.

ייתכן שנתן אותה על פה למשלים הקטע,⁷⁹⁹ אין לדעת אם לפני הסופר עצמו עמדה הוראה (גרש). אם התהליך שקרה כאן לא לווה בהוראות השלמה מפורשות, הוא עשוי להוכיח את הפער בין התופעה העקרונית (חסרון והשלמתו) לבין הגרשי (הוראת השלמה). מכל מקום, כיוון שיייתכן שהיו כאן הוראות, ניתן ללמוד לכל הפחות על אופי התופעה – חסרון בכתב היד, שידוע כיצד יש להשלימו, אך ההשלמה לא מתבצעת בפועל. לדעתי, גם הגרשים ה"רגילים" פועלים כך. מדובר בסופרים שנתקלו בחסרון, והשאירו הוראות להשלמתו.

המפתח לשאלה מתי בחרו הסופרים בגרש ומתי בפתרונות אחרים (השלמה מלאה או קיצורים שונים), אם הוא קיים, נותר עדיין עלום מן העין (כמו המפתח לשאלה מתי ציינו אתמאה).⁸⁰⁰

3.10 החסרונות

בתיאור עד כה טענתי שהחסרונות והגרשים שייכים לשלבים שונים, כלומר, הגרשים הם אחד האופנים להתמודדות עם חסרונות, אך הם אינם הגורם לחסרונות. אם אכן כך, אין סיבה להניח מראש שכל החסרונות שהגרשים משלימים נוצרו באותו אופן. בעלי הגרשים נתקלו בחסרונות, ובקשו להשלים אותם בעזרת גרש. מהגרש ניתן ללמוד רק את העובדה שהיה קיים חסרון, אך הוא לא מכיל שום מידע על מה שגרם לחסרון. את אופי החסרונות ומשמעותם יש לחפש בכלים אחרים. הכלי הבסיסי הוא עיון מפולש בסוגיות, ונסיון להבין איזו סיבה יכולה להוביל לחסרון. ברוב המקרים לא ניתן להגיע בדרך זו למסקנה וודאית, אך ניתן להציע בעזרתה אפשרויות מסתברות. כלי אחר, שעשוי להוביל למסקנות מבוססות יותר, הוא בחינת מערכת החסרונות שמתועדת בגרשים. אם קיימים מאפיינים משותפים לכלל החסרונות שהגרשים משלימים, סביר להניח שהם מלמדים משהו על אופי החסרונות.

בחינה רחבה כזאת, שערכתי בפרק הראשון של העבודה, העלתה כמה נתונים.⁸⁰¹ ראשית, הגרשים משלימים תמיד יחידות שיש להם מקבילות (מלבד שתי סוגיות שלא מצאנו את מקבילתן בירושלמי, אך אין להן מקבילה מדוייקת גם במקומות אחרים). בנוסף, ההפניות בתוך מסכת

⁷⁹⁹ כאן המקום להעיר על שני נתונים נוספים: (א) מטופס זה השתמר לנו גליון אחד (שני דפים) בלבד. שני הדפים בגליון שייכים למסכת סוטה, אך הם אינם רצופים ונראה שביניהם חסרים לפחות שני גליונות נוספים. שני הדפים שהשתמרו כתובים בידיים שונות, שונות גם מהיד שהשלימה את הסוגיה החסרה שתיארתי כאן. נראה שטופס זה הועתק בידי כמה מעתיקים, ואם כן אפשר שהתהליכים שתיארתי התרחשו בסמיכות זמן ותוך שיתוף פעולה, סופר אחד השאיר את המלאכה לסופר אחר שעבד יחד איתו; (ב) נראה שהסופר שהשלים את השורות החסרות, השלים בראש אותו עמוד (ניתן לראות בתמונה במטושטש) משפט נוסף שנמצא בגוף הטקסט בראשי תיבות. הפרקטיקה של כתיבת משפטים בראשי תיבות, בעיקר בציטוטי משניות, נפוצה (ראה **אפשטיין, מלנה"מ**, עמ' 1006), ונראה שגם היא קשורה לזכרון על פה. קשה להניח שאדם שלא זוכר על פה את המשניות יצליח לפענח את ראשי התיבות (מאידיך – זכרון משניות על פה הוא תופעה רווחת גם דורות רבים אחרי כתיבת המשנה ועד ימינו אנו). העובדה שמגיה, כנראה אותו סופר שהשלים את ה"גרש", השלים ופתח את ראשי התיבות, עשויה לקשור באופן כלשהו בין התופעות. פעולת השלמת ראשי התיבות מתאימה פחות לשיתוף פעולה בין סופרים, ואולי מלמדת שאין לקבל את מה שכתבתי קודם. (מגיה זה התערב כנראה בטקסט גם בצידו השני של העמוד (עמ' 478 שו" 24), אך השורה התעכלה וקשה לעמוד על אופי ההתערבות. ייתכן שניתן למצוא דמיון בין כתב ידו של המגיה לכתב היד של ההגהה בקטע סוטה^ה (עמ' 473), ואם כן אולי שייכים שני הקטעים לאותו טופס של מסכת סוטה. כתב היד של גוף הקטעים שונה, אך, כאמור, בכתיבת סוטה^ה עצמו השתתפו שני סופרים, ואפשר שסופר אחר כתב את מה שהשתמר בסוטה^ה).

⁸⁰⁰ בהנחה שחלק מהגרשים הושלמו מאוחר יותר (75% מהגרשים בכי"ל!) נראה שגם אין לפנינו נתונים מספיקים לבחינה זו. אף על פי כן, אפשר להציע מאפיינים שאולי תרמו לעניין זה: (א) **ריבוי מקבילות** – להרבה מהסוגיות הרמוזות יש יותר ממקבילה אחת – אפשר שדווקא סוגיות "מפורסמות" זכו לגרש (או לא הושלמו); (ב) **זמינות המקור להשלמה** – בדוגמה שהבאתי למעלה ייתכן שהסופר בחר שלא להשלים את הסוגיה כיוון שלא עמדה לפניו כתובה באותה שעה. ייתכן שסופרים שהיה להם מקור כתוב של המקבילה בחרו להשלים אותה, ומי שלא היה לפניו יצר גרש. מאידיך, מצאנו גם גרשים רבים שניתן להשלים על פי מקבילה בתוך אותה מסכת, וקשה להאמין שבכל המקרים הללו המסכת היתה חסרה לפני הסופרים. אפשר ששיקול זה עובד גם בכיוון ההפוך – אם הסופר היה משוכנע שהלומד יכול להשלים בעצמו (כי ההפניה היא לאותה מסכת) הוא לא טרח להשלים; (ג) **בקיאותו של הסופר** – גם שיקול זה יכול לעבוד בשני כיוונים, סופר בקיא מסוגל להשלים את הסוגיה, אך סופר בקיא יכול גם להשאיר אותה מקוצרת ולסמוך על הזכרון שלו. כל המאפיינים הם השערות ולא מצאתי דרך לבסס אותם.

⁸⁰¹ ראה 1.2.5§.

אחת עשויות תמיד לפי סדר המסכת. מנתונים אלו נראה, כדברי פרנקל וליברמן, שהחסרונות נובעים מהשמטות של סופרים/גרסנים, שהשמיטו את ההופעה השניה של היחידות המקבילות. אולם, נתונים אחרים מקשים על תפיסה זו. בניגוד להפניות בתוך אותה מסכת, קשה לטעון שההפניות בין מסכתות וסדרים עובדות על פי סדר לימוד או כתיבה מסויים. בנוסף, לפחות במקום אחד מצאנו כנראה גרש 'דו צדדי',⁸⁰² המלמד לכאורה ששהפניות עשויות לפעול בשני הכיוונים. ייתכן שיש ללמוד מכאן שהחסרונות נוצרו בעדי נוסח שונים, והם לא חלק ממערכת אחת קוהרנטית. אלא שגם אם נאמר כך, כבר הראיתי קודם לכן שלחלק מהחסרונות יש מאפיינים שאינם מתאימים להשמטה מכוונת של סופרים. נראה לי שסביר יותר לומר שהגרשים משלימים חסרונות מסוגים שונים, חלקם נראים כהשמטות מכוונות של סופרים/גרסנים וחלקם לא.⁸⁰³

עיון מפורט יותר בסוגיות עצמן, שערכתי בפרק השני, מחזק את האפשרות הזאת. התברר כי, לצד סוגיות מלאות,⁸⁰⁴ חלק מהגרשים משלימים גם רכיבים שנראים כמובאות של בעלי הסוגיה, או משפטים קצרים שעשויים להיות 'קיצורים פנים סוגייתיים'.⁸⁰⁵ לדעתי, קשה להניח שכל החסרונות הללו שייכים לאותה התופעה. נראה לי שהגרשים כולם (או לפחות רובם הגדול) שייכים לתופעה אחת, דרך השלמה אחת של חסרונות,⁸⁰⁶ אבל החסרונות עצמם שייכים לתופעות שונות.

אין כל ספק כי בירושלמי, כמו בספרים אחרים, קיימים גם קיצורי סופרים "רגילים", מעשה ידיו של סופר חסכן שלא רצה להעתיק את אותו הטקסט פעמיים. חלק מהקיצורים הללו רשומים בנספח א ברשימת ה'קיצורים שאינם גרשים', וכמותם פזורים עוד רבים בין עדי הנוסח השונים של הירושלמי. אפשר שחלק מהחסרונות שמשלימים הגרשים נוצרו באותו אופן. מכל מקום, העובדה שחסרונות אלו זכו להיות מושלמים על ידי גרשים, מלמדת שאלו חסרונות קדומים מאד, שארעו אולי עוד במסירה על פה. במהלך העבודה דנתי בכמה סוגיות שאולי נשמטו בעקבות "קיצור סופרים", אך השלמתן בגרש כבר השפיעה על כל הנוסחים המלאים שלפנינו.⁸⁰⁷

מן העבר השני, ברור שבירושלמי קיימות העברות מילוליות של טקסטים, כולל כאלה שנעשו על ידי האמוראים עצמם.⁸⁰⁸ מעיון בסוגיות עולה רושם שחלק מהגרשים⁸⁰⁹ מורים להשלים יחידות שעברו על ידי עורכים או "עורכים אחרונים", כפי שתיאר רוזנטל. לפי מה שתיארתי כאן, יחידות אלו היו חסרות לפני בעלי הגרשים, והם ביקשו להשלים אותן. ייתכן שחסרון היחידות הללו נובע,

⁸⁰² ראה 2.1.2§.

⁸⁰³ ברמת העקרון, אפשר שהמאפיינים של הסוגיות שהושלמו בעזרת גרשים אינם קשורים לאופי החסרונות אלא לאופי ההשלמות. ייתכן שבירושלמי נשמטו עוד יחידות רבות שאין להן מקבילה, ולא השאירו כל זכר. משלימי החסרונות יכלו להשתמש בגרש רק אם היתה לסוגיה החסרה מקבילה בתוך הירושלמי. במקרים אחרים הם השלימו את החסרונות (וכעת לא נודע שהיה שם פעם חסרון) או שלא השלימו והמאמרים אבדו. בירושלמי פזורים פה ושם משפטים סתומים, או חלקים שנראים "שארייות" של סוגיה מקורית, וייתכן שהם אכן שרידים של סוגיות כאלו, שלא היה ניתן להשלימן בעזרת גרש. אם כך, אולי כמות החסרונות היתה גדולה בהרבה, והמקבילות הן רק חלק קטן ממנה, אך אותן הצליחו בעלי הגרשים להשלים.

⁸⁰⁴ ראה 1.2.5§.

⁸⁰⁵ ראה מה שכתבתי בפרק הקודם על גרש מסי' 21 * (2.2.5§) ואולי כך גם במסי' 16 * (2.2.4§).
⁸⁰⁶ בניגוד לדברי עסיס, לעיל עמ' 12. אין לפסול לגמרי את האפשרות שמעתיק מאוחר "חיקה" את יוצרי הגרשים וקיצר בכתבתו תוך שימוש בגרש (כמו שלדעתי ניסה לעשות מגיה טופס שקלים). – ראה לעיל 1.3.4.3§. מכל מקום, נראה שלא מדובר בתופעה רווחת, ואין להוציא גרש מחזקת מקוריותו בלא ראיות חזקות. ייתכן שמצאנו ראייה כזאת בגרש 14 (ראה לעיל 2.1.3.2§ ובהערות שם).

⁸⁰⁷ ראה העיון בגרש 17 (2.2.1§), 26 (2.2.3§), 16 * (2.2.4§), 21 * (2.2.5§).

⁸⁰⁸ ראה לעיל עמ' 12–13.

⁸⁰⁹ אף אחת מהדוגמאות אינה ודאית, אך ראה מה שכתבתי בפרק הקודם על גרשים מסי' 3, *16, 17, 25, 26, 41, 42, 43. ברוב הדייונים הבאתי בהערות השוליים מקרים נוספים שאולי גם בהם ארע הדבר.

כדברי רוזנטל, מכך שנוספו בשלב מאוחר, אך אין ללמוד זאת מהגרש עצמו. הגרש מלמד רק שהיה חסרון, את מהות החסרון יש לחפש בניתוח הסוגיה.

ייתכן שקיימים גם חסרונות מסוגים אחרים, שאינם 'קיצורי סופרים' ואינם 'הוספות סבוראים'. אפשר, למשל, שנשמטו קטעים שגורים גם אם לא היתה להם מקבילה מסויימת (ואולי זה ההסבר לשני הגרשים שאין להם מקבילות בירושלמי שלנו)⁸¹⁰, או שהגרשים משלימים גם חסרונות שנוצרו בעקבות שיבוש בעלמא.⁸¹¹

ההשערה כי הגרשים משלימים חסרונות מסוגים שונים יכולה להסביר את הממצא בקטע קידושיי². בין הגרשים הרבים שבקטע זה מצאנו שניים סמוכים שמשלימים חסרונות שונים מאד. הראשון מורה, כנראה, להשלים 'מובאה' שמשמשת לפיתוח הסוגיה, כמעין מעשה עורכים, ואילו השני מוסר ברמז סוגיה שלמה במקומה העיקרי, כפי שאופייני בקיצורי סופרים.⁸¹² לפי התיאור שלי, שני החסרונות נוצרו מסיבות שונות, אך את שניהם בחרו בעלי הגרשים להשלים בעזרת גרש.

סיכום 3.11

הדברים שהוצגו עד כה נבדלים זה מזה ברמת הביסוס, חלק מהטענות מבוססות היטב וכבר נטענו על ידי חוקרים שונים, חלקן נתמכות בנתונים שעלו בעבודה זו, וחלקן נותרו בגדר השערות בלבד. התמונה ההיסטורית שביקשתי לצייר היא כזאת: בראשית העלאת התלמוד על הכתב, או בשלב שהיה "כתוב בזכרון", היו בו חסרונות רבים שנוצרו מסיבות שונות – חסרו בו יחידות שהועברו בשלב מאוחר, חסרו בו יחידות שכבר נשנו קודם לכן ולא היה צורך לשנותן פעם נוספת, וייתכן שהיו בו חסרונות נוספים מסיבות אחרות. אפשר שחסרונות אלו או חלקם נרמזו בו באופן כלשהו, וייתכן שהלומדים ידעו לשלבם מבלי שנרמזו. אם אכן היו רמזים כאלו, ייתכן שהם נמסרו על ידי מחוות גופניות או גווני קול, שליוו את המסורת הכתובה. סופרים שעמלו על הפיכת הירושלמי לספר שימושי השלימו חסרונות רבים, ובמקומות אחרים הוסיפו **הוראות קריאה** להשלמת החוסרים, מהזכרון או על פי המקבילות. ההוראות באו להחליף את המסורת החיה, ולאפשר גם ללומד מן הכתב, שאין בידיו מסורת על פה, ללמוד מן הספר, בדומה לאתמהא שבבראשית רבה. ייתכן שההוראה הכתובה היא ייצוג של ההוראה הקדומה שנמסרה בדרכים לא מילוליות. הוראות אלו כללו במקורן את הלשון גרש-משוך, ולפעמים גם עז/ עז מטי כציון לסיום היחידה שיש להשלים. גם אם כל טופסי הירושלמי שלנו משתלשלים מאב נוסח אחד, שכבר היו בו כל החסרונות, ייתכן שהוספת הגרשים, הוראות הקריאה, התרחשה בטפסים מאוחרים יותר, ובצורות שונות זו מזו. לשונות ההפניה עצמם (מראי המקומות) עושים רושם קדום, אך לא ברור אם הם שייכים לרובד הראשון של הגרשים. מכל מקום, נראה שגם הם נוסחו בתקופה קדומה

⁸¹⁰ ראה 1.2.3§. לעניין זה די בכך שהמקורות היו שגורים על לשונו של הגרסן/מוסר.

⁸¹¹ אם משתלשלים כל עדי הנוסח של הירושלמי מעד נוסח אחד, ייתכן שהחסרונות ארעו בצורה אקראית לגמרי. כלומר, במקרה אירע שאותו גרסן שהעלה על הכתב את הטופס הזה, בחר בנקודה מסויימת לא לגרוס את הסוגיה (כי יש לה מקבילה והוא רגיל לשנותה שם, כי כבר גרס אותה במקום אחר, או אולי סתם בגלל ששכח). לפי אפשרות זו, אולי יש לתלות בגרסן הזה גם חסרונות גדולים יותר, כמו פרקי הירושלמי החסרים. לפי האפשרות שהעלה שלמה נאה (לעיל במבוא עמ' 16–17), הגרשים משמרים מערכת שהיתה קיימת כבר בראשו של הגרסן הזה. למיטב הבנתי, גם הצעה זו לא מכריחה שמדובר במערכת קבועה. לא בטוח שהגרסן הקפיד תמיד לשנן את הסוגיה המלאה במקום אחד, ולרמז לה במקום אחר. ייתכן שפעמים שנה את הסוגיה המלאה שם ופעמים שם. מה שהגיע אלינו הוא הצורה שבחר הגרסן באותה פעם שהעלה את הטופס שלנו על הכתב. אם אכן היתה לגרסן מערכת קבועה של רמזים, קשה למצוא את ההגיון שעומד מאחוריה. בעניין זה ראה גם הצעתו הנועזת של עסיס (סנהדרין, עמ' 37–38) והוספתו של פרידמן (פירקוי). (אני מודה לקורא האנונימי של התזה שהעמידני על מקורות אלו, ומיצר על כך שלא הספקתי להתייחס אליהם בפנים).

⁸¹² ראה הדיון בגרש מספר 35 ב1.2.6.1§

יותר מראשוני עדי הנוסח שלנו. לשונות אלו זכו להגהות ועיבודים שונים במהלך הדורות, ולא כולם הגיעו אלינו בצורתם הנקייה.

אולם, אף שהצעתי בדברי שחזור היסטורי, אני רחוק מלראות בו תיאור מבוסס. הגרשים שייכים (לפחות חלקם) לתקופה העלומה שבין חתימת הירושלמי לבין כתבי היד הקדומים ביותר שלו. האפשרות לשחזר מה בדיוק אירע בתקופה ארוכה זו (ארוכה לפחות כמו התקופה שבין כתבי יד אלו לבין דפוסי הירושלמי, ואולי אף יותר), מוגבלת ביותר. חשובות יותר בעיני ההכרות וההשערות שעלו במהלך העבודה בנוגע לאופיו של התלמוד הירושלמי.

בדברי התחדדה ההכרה כי הירושלמי היה מנוסח וקבוע (אולי בכתב) כבר בשלב קדום מאד. מאידך, נראה שגם בשלב זה הוא לווה במסורת עשירה על פה, שאפשרה ללומדיו לתקן ולשפר אותו. עוד טענתי כי הירושלמי הקדום היה חסר במקומות רבים, והסופרים נקטו שיטות שונות להשלמת החסרונות. כך ניתן להסביר את החילופים הגדולים מאד בין עדי הנוסח (ובעיקר בציטוטי הראשונים) בנוגע להופעתן של סוגיות במקומות שונים.

הגרשים עצמם, לפי התיאור שלי, הם רק צורה של השלמה, אך אפשר ללמוד ממנה הרבה. ראשית, צורת ההשלמה הזאת משמרת את העובדה שבמקור היה קיים לפני חסרון, ופותחת את האפשרות לברר את הגורם לחסרון. בחלק מהמקרים, בירור כזה מלמד על מעמדה של היחידה שהושלמה בגרש, ועל תפקידה ההיסטורי בהתפתחות הסוגיה. כמו כן ניתן לתלות בתופעת הגרשים תופעות רבות שארעו בשדה הנוסח. פעילות השלמת הגרשים היתה אינטנסיבית, ובמהלכה סוגיות הועברו, הותאמו, ולעתים שובשו, כפי שהודגם בפרק השני. לבסוף, הגרשים מלמדים על אופי התלמוד הקדום, שהיה מעין "ספר זכרון", ספר כתוב שמסייע רק למי שיש בידו מסורת על פה.

סוף דבר – הגרשים עצמם אינם, לדעתי, הערות של "עורכים אחרונים", אך ניתן להתבונן דרכם בתקופה עלומה ומרתקת בתולדות הירושלמי. כמו הגרש, שרומז לסוגיה ארוכה ומלאה, גם תופעת הגרשים רומזת לתובנות גדולות.

נספח א: רשימת הספקות ורשימת הקיצורים שאינם גרשים

מבוא לרשימת הספקות

ברשימה זו הובאו מקרים שאולי קיים בהם גרש. כדי לא להרבות ברשימות, הבאתי כאן את כל המקרים המסופקים,⁸¹³ ולא חילקתי בין רמות ספק שונות. חלק מהמקרים הם בעיני ספק קרוב לודאי, והם לא נכללו ברשימה המרכזית בעיקר מסיבות פורמליות, ואחרים מסופקים ביותר.

בעמודה 'היכן הספק מופיע' הבאתי את הציון המדויק שבו נמצא המשפט או המילה החשודים להיות גרש. הציון הובא לפי דפוס ונציה וכי"ל, גם אם הספק עצמו נופל בעדים אחרים. פירוט העדים שבהם קיים הספק נמצא בעמודה הבאה.

בעמודה 'סוג הספק' השתמשתי בכמה הגדרות, המבחינות בין סוגי ספקות שונים: **לשון קיצור?** (חשד שמא מילים מסויימות בטקסט הן לשון קיצור/רמז); **חסרון/תוספת** (סוגיה או חלק ממנה שנוספים או חסרים בחלק מעדי הנוסח, אולי כתוצאה מרמז או מהשלמתו); **נדידת סוגיה** (סוגיה שנמצאת במקומות שונים בעדי נוסח שונים, אולי כתוצאה מהשלמה של גרש); **גרש משוער בקרחה** (יש סימנים לקיומו של גרש, אך הנקודה המדוייקת שהוא אמור להופיע בה לא השתמרה); **סוגיה קטועה** (נראה שהסוגיה שלפנינו "תלושה", ואולי היתה כוונה להשלמה מתוך המקבילות).

בעמודה 'ביאור הספק בקצרה' נתתי סקירה קצרה של השיקולים, ובמידת האפשר גם הפניות למקורות נוספים.

מטבע הדברים, כיוון שאלו ספקות, איני משוכנע שיש ממש בכל ההצעות, אך נראה לי שיש מקום לבחון אותן.

מבוא לרשימת הקיצורים שאינם גרשים

רשימה זו כוללת קיצורים 'פנים-סוגייתיים' או קיצורים של יחידות שאינן סוגיות מקבילות. הרשימה היא רשימה חלקית, והיא כוללת מקרים שנתקלתי בהם במהלך לימודי וכן מקרים רבים שהעמידני עליהם פרופ' שלמה נאה. קיצורי משניות ופסוקים הובאו רק במקרים שהם "מפותחים" (ולא כול' או וגו' בלבד, המופיעים כמעט בכל סוגיה).⁸¹⁴

רשימה זו הובאה בקיצור נמרץ, עם ציונים לפי מהדורת האקדמיה בלבד. אם יש עניין מיוחד בלשון הקיצור, השתדלתי להעיר על כך, אך לא ניסיתי לתת תמונה מלאה.

⁸¹³ לא נכנסו כאן רוב המקרים שצויינו על ידי ליברמן, על הירושלמי, עמ' 19–22 – אף שחלקם ודאי שייכים לכאן. כמו כן לא נכנסו סוגיות שנמצאות לפנינו במקום אחד ונמצאו לפני הראשונים במקומות נוספים, אעיר בתכלית הקיצור על כמה כאלה שנתקלתי בהן, על פי סדר התלמוד (הבאתי רק סוגיות שמסתבר שאכן הופיעו במקום המצויין, ולא כאלה שנראה שנפלה טעות בציון): 24.2 / 368.25 – היה לפני כמה ראשונים במגילה פרק ראשון ; 32.14 – ראה **ליברמן, תיקוני (א)**, עמ' 106 ; 63.5 – היה לפני כמה ראשונים גם בפסחים פרק מקום שנהגו ; 215.9 – היה לפני כמה ראשונים גם בראש השנה ; 228.4 – לפני כמה ראשונים נראה שהיה גם בפרק ד ; 255.48 – ראה **עמנואל, שברי**, עמ' 64 הע' 62 ; 290.25 – כמה ראשונים מציינים למסכת ביכורים (וראה § 2.1.3.4) ; 315.48 – לפני כמה ראשונים היה גם בפסחים ; 430.27 / 317.41 – לפני כמה ראשונים היה גם בפסחים ; 437.8 – לפני הרשב"א (מגילה ג ע"א) היה בפרק הקורא את המגלה ; 469.46 – המנהיג מצייין גם לפרק במה מדליקין (אולי גלגול של פתיחה מוטעית פרק ב"מ?); 716.7 – המגדל עוז מצייין לברכות פרק אין עומדין ; 717.20 – ראה **עסיס, רש"ס**, עמ' קלו–קלז ; 771.44 – המגדל עוז מצייין לברכות ; 911.40 – לפני הרא"ש היה כנראה גם בסנהדרין ; 1204.14 / 1366.38 – המאירי מצייין לפרק המפקיד – ראה § 2.3.4 ; 1429.49 – בתשובה מהגניזה (קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S G2.76) מצויין ליסוף סנהדרין (מכות?). על כל העניין ראה גם **זוסמן, ושוב**, עמ' 128–130.

⁸¹⁴ לא נכללו רוב הקיצורים המופיעים בקטע ראש השנה+תעניות, (קיצור תלמוד ירושלמי), אף שהם רבים מאד.

נידון בעמ'	ביאור הספק בקצרה	סוג הספק	עדי נוסח שהספק מופיע בהם	היכן מופיע הספק	
	ר' בא בר כהנא שמעון בר נרשיה בשם ר' שמעון בן לקיש בנוטיס לחורבה שנו – המשפט מופיע כך בשתי המקבילות. בציטוט הסוגיה אצל ר"ש משנץ (כלאים פ"ג מ"ה): ר' בא בר נתן בשם ריש לקיש וכן ברדב"ז (כלאים ג' ז'). בפירוש הרא"ש שם: ר' בא בר כהן בשם ריש לקיש, חסר שמו של שמעון בר נרשיה. אלו ההופעות היחידות של חכם בשם שמעון נרשיה/גרשה בתלמוד. אני חושד שמא יש כאן שיבוש של המלה גרש שהופיעה באחת המקבילות והפנתה לחברתה (וחדרה גם לשניה). לפי הצעתי – במקור נאמר: ר' בא בר כהנא שמעון בן גרש <('שמעון' הוא תחלת מסירת שמו של שמעון בן לקיש, החכם הבא בשרשרת המסירה). אבל המלה גרש לא הובנה, ולכן הפכה להיות חלק משמו של החכם, שנוסף בשרשרת המסירה. נוסח כ"י"ר בהלכה ה' הוא נרשה הקרוב ממש לגרשה. עם זאת, העובדה שהשם השתמר עם האות 'נ' בשתי המקבילות ובשני עדי הנוסח מורה כי אולי אכן היה חכם בשם זה.	לשון קיצור?	כ"י"ל, כ"י"ר	כלאים פ"ג, כח ע"ג 154.43-44 ; כלאים פ"ג, כח ע"ד 156.40	1
	ייתכן שבכ"י"ר נותר שריד לגרש שהושלם בצורה לקויה. ראה בגוף העבודה הע' 326 – לעניין זה עשויה להיות השלכה גם לשחזור התפתחות הסוגיות בתקופת האמוראים עצמה (!) ראה ליברמן, הוריות עמ' 303 ; אלבק, מבוא, עמ' 500 הע' 94 ; אפשטיין, מלכה"מ, עמ' 603 ;	לשון קיצור?	כ"י"ר	תרומות פ"י, מז ע"א 255.19	1.1
	בכ"י"ל מופיע המשפט 'עד דערקת ואזלתי שעושה רושם של קיצור, אבל לא לגמרי ברור לאן מפנה. ראה הצעתו החריפה של נאה, מהדורה, עמ' 595 הע' 137.	לשון קיצור?	כ"י"ל	מעשרות פ"ג, נ ע"ד 276.7	2
	הסוגיה שלפנינו 324.17-31 חסרה בקטע הלה ^א , ובמקום זה נמצאת בסוף הפרק (עמ' 114 שו' 13–22). חוץ מזה, המשפט אמ' ליה ר' זעירה ואינו מעורב על ידי גידין (12-326.11) נראה תלוש ממקומו, ושייך לסוגיה שהופיעה קודם לכן (323.32-34). אפשטיין שיער כי במקור הופיעו שתי הסוגיות בסוף הפרק, אך הן הועברו ממקומן. בסוף הפרק נותרו סימנים למציאותן של הסוגיות – משפט תלוש מסוגיה אחת המתועד בכל העדים, וסוגיה שלמה המתועדת בעד נוסח אחד. לעומת זאת, ליברמן טען שהסוגיות הועברו לסוף הפרק בגלל שהן קשורות גם למשנה שם. לפי שני התיאורים, המשפט הקטוע הוא מעין גרש, המפנה לסוגיה המלאה, והסוגיה הנודדת, נודדת בעקבות תופעה "מעין	נדידת סוגיה ; סוגיה קטועה	כ"י"ל? כ"י"ר? חלה ^ב ? חלה ^ג ? חלה ^ד ?	חלה פ"ג, נט ע"ב– ע"ג 326.11 ; 324.17-31	3

				גרש"י. ראה על הפרשה: אפשטיין, לשרידי (ג), עמ' 121–123; שם, עמ' 134–137; אפשטיין, מלס"א עמ' 323; ליברמן, תוכ"פ, חלה, עמ' 803; רוזנטל, המורה, עמ' לט–מ. ; מוסקוביץ', מוחלפות, עמ' 24.
4	ערלה פי"ב, סב ע"ב 341.43	כי"ל	לשון קיצור?	מופיע הלשון וכולה תינויין שעושה רושם של לשון קיצור. ייתכן שמפנה למקבילה במסכת עבודה זרה, אלא שהלשון עצמו מופיע גם שם (ראה מספר 29 ברשימה זו). וראה: רבינוביץ', שעתא"י, עמ' 137; רוזנטל, לשונות, עמ' 302; נאה, מהדורה, עמ' 595.
5	שבת פי"א, ד ע"א 374.19	כי"ל, שבתא	לשון קיצור?	מופיע הלשון אתקין להל, שעושה רושם של לשון קיצור, אך הוראתו לא ברורה. ייתכן שמפנה למקבילה במסכת ביצה (שם לשון זאת אינו נמצא). ראה רבינוביץ', ערכם, עמ' 36–37; אפשטיין, מלס"א, עמ' 502; וכנגדם: רוזנטל, רב, עמ' 26 בתוך הע' 56; ליברמן, הפירוש, עמ' 161 שו' 141 – שפירשו שאין כאן לשון קיצור.
6	שבת פי"ב, יג ע"ג 427.27	כי"ל, שבת?	חסרון/תוספת	המגיה הוסיף כמה משפטים מסוגיית ביצה (685.6). נראה שיש בכך עניין לתופעת הגרשים, הנוגעת להשמטה/הוספה של סוגיות. ראה גם פרנצוס, מבוא, עמ' 34; עסיס, מקבילות, עמ' 69.
7	שבת פי"ב, יג ע"ג 427.45	שבת (עמ' 173)	גרש משוער בקרחה	המגיה הוסיף בגליון משפט שנמצא לפנינו בכי"ל, ויש לו מקבילה בפרק שביעי(407.43). סביר מאד לשער כי בקטע היה גרש שקיצר את הסוגיה וסמך על המקבילה, ממש כמו גרש 6 (ברשימה המרכזית) המופיע באותו עמוד. ראה גם: עסיס, מקבילות, עמ' 57.
8	שבת פי"ג, יד ע"א 431.1	כי"ל	חסרון/תוספת	המגיה הוסיף כמה משפטים מסוגיית ביצה (693.4), שחסרים בגוף כתב היד, אך מתועדים בשבת. אפשר שמדובר בגרש, אך אפשר שעדי הנוסח נחלקים בגבולות ההעתקה מסוגיית ביצה, שכן המשפטים הללו רלוונטיים רק במסכת ביצה. ראה עוד: פרנצוס, מבוא, עמ' 37; אפשטיין, מלס"א, עמ' 323; עסיס, מקבילות, עמ' 73–74.
9	שבת פי"ד, טו ע"א 435.18	שבת (עמ' 181)	גרש משוער בקרחה	ב שבת הושלם בגליון משפט שיש לו כמה מקבילות, תחלת המשפט אינה קשורה לכאן. בקטע זה קיימים מספר גרשים, שחלקם הושלמו בגליון (ראה גם מספר 7 ברשימה זו), כך שאפשר שגם כאן יש גרש. מאידך, אפשר שזה משפט שנשמט מחמת הדומות והושלם.

10	יומא פ"ג, מ ע"ב 571.46	כי"ל	חסרון/תוספת	מגיה כי"ל הוסיף סיפור שנמצא גם במקבילה בברכות (3.10). הסיפור מתועד כאן גם בקטע יומא, והיה גם לפני בעל מתנות כהונה. בקטע יומא, סדר הסוגיה כולו משתנה ואולי יש לזה קשר לתופעה. יש צורך לבחון בצורה רחבה יותר את היחס בין תופעת הגרשים לבין השמטת/הוספת יחידות אגדה. ⁸¹⁵ ראה גם: אפשטיין, מלס"א, עמ' 496 הערה 10; פרנקל, מבוא, קמב ע"א; מוסקוביץ, לדרכי, עמ' רז.
11	יומא פ"ו, מג ע"ד 591.21	כי"ל	חסרון/תוספת	המגיה השלים הלכה (המורכבת משתי ברייתות) שהיתה חסרה בגוף כתב היד. להלכה יש מקבילה במסכת שבת (420.31), ואם כן אפשר שיש כאן מעין תופעת הגרשים. עם זאת, זוסמן סובר שחל כאן דילוג מחמת הדומות (על הלכה שלמה), ואפשר גם שכל העניין הוא תוספת מאוחרת שאינה מגוף הירושלמי; ⁸¹⁶ ראה: זוסמן, מבוא, עמ' כ הערה 111; עסיס, מקבילות עמ' 64.
12	ר"ה פ"א, נז ע"ג 667.40	ס"י	חסרון/תוספת	בספר ירושלמי חסרה ברייתא והערה אמוראית עליה. לברייתא יש מקבילות בסנהדרין (1280.40) ובשבועות (1367.9) וייתכן שההשמטה קשורה לתופעת הגרשים. מאידך, ייתכן שהדבר קשור לאופיו של ספר ירושלמי והשמטותיו, או למקרים אחרים של הוספת/השמטת ברייתות; ⁸¹⁷ ראה: זוסמן, ספר ירושלמי, עמ' 13 הערה 61; אפשטיין, מלס"א, עמ' 323; עסיס, אוצר, עמ' 1467–1470.
13	ביצה פ"א, ס ע"א 681.39	יום טוב ^ב (עמ' 372)	חסרון/תוספת	ביום טוב ^ב , במעבר בין דף א ע"א לע"ב, חסרה סוגיה גדולה שיש לה מקבילה בע"ז, אבל כיוון שחסר מעבר לגבולות הסוגיה, יותר סביר שאין זה גרש, אלא שהיה חסרון פיזי באביו של קטה"ג. כל הסוגיה שם צריכה עיון גדול, כיוון שהיא מוחלפת בע"ז.
14	ביצה פ"א, ס ע"ד 686.46	ס"י	סוגיה קטועה	בספר ירושלמי נמצא רק המשפט הראשון של הסוגיה, שנמצאת במלואה בכ"ל וביום טוב ^ב . לסוגיה יש מקבילה בשבת (409.45) ולכן סביר מאד שיש כאן גרש. מפאת אופיו המיוחד של ספר ירושלמי, הדוגמה לא נכנסה לעבודה. ראה גם:

⁸¹⁵ גם מאמרים שאין להם מקבילה בתוך הירושלמי. זוסמן (אשכנזי, עמ' 50 הע' 100) הביא לכך דוגמאות והפניות רבות – בחלקן יש מקום לדון מחדש. גם מוסקוביץ (גופים, עמ' 246 הע' 46) התייחס לכך. מקורות נוספים הובאו בקשת, אגדה, עמ' 48. ראה גם מספר 11, 220 ברשימה זו. היחס בין תופעה זו לבין תופעת הגרשים צריך בירור. האפשרות שרכיבי האגדה (במיוחד התנאים שבהם ובמיוחד היחידות הגדולות) נוספו לירושלמי בשלב משני עשויה להסביר גם את העובדה שאנו מוצאים בהם לעתים חילופי נוסח בין מקבילות ובין עדי נוסח, מעבר למה שרגיל בירושלמי (ואולי חלה בהם תופעה מעין זו שחלה בב"ר כ"י ותיקן 60? ראה כהנא, בר"ר). ראה למשל את יחידת האגדה הגדולה בסוף ירושלמי קידושין – נוסח קידושין^ב נבדל מנוסח כ"ל הן בסדר הכללי והן בנוסחים של חלק מהיחידות. ניתן להביא מקבילות המתאימות לנוסחים של כל אחד מכתבי היד, ומכך עולה שמדובר בחילופים "מקוריים". הבדל גדול כל כך בין הקטע לבין כ"ל נמצא רק באגדה זו, ואילו רוב החלק ההלכתי של המסכת דומה (מלבד הגהות ושיבושים). במקרה זה אפשר שהממצא קשור לכך שקובץ זה נמצא בסוף המסכת (ראה בסוף המאמר מוסקוביץ, גופים, עמ' 258).

⁸¹⁶ ראה מה שהערתי במספר 10 ברשימה זאת. פרופ' שלמה נאה העיר לי כי הלבנת הלשון של זהורית במשנה זאת נעדרת בכתבי היד, ואם כן, אפשר שכל ההוספה בירושלמי באה רק לאחר שנוספו הדברים במשנה.

⁸¹⁷ ראה גם מוסקוביץ, ברייתות, בעיקר עמ' 2–3 והערותיו שם. היחס בין תופעה זאת לבין תופעת הגרשים צריך בירור.

				זוסמן, ספר ירושלמי, עמ' 13 הערה 61; עסיס, מקבילות עמ' 58.
15	ביצה פ"א, ס ע"ד 686.5	כי"ל?	חסרון/תוספת	בספר ירושלמי נוספה סוגיה, שיש לה מקבילה במסכת דמאי (130.17), וחסרה בכ"ל וביום טוב. סביר להניח שיש כאן עניין לתופעת הגרשים, אך כיוון שאין זכר לסוגיה בכ"ל, וכן שהעבודה לא עוסקת ביספר ירושלמי – לא התייחסתי לכך בגוף העבודה. ראה: ליברמן, תשי"ק, עמ' 6 הערה; זוסמן, ושוב, עמ' 93 הערה 163; זוסמן, ספר ירושלמי, עמ' 13.
16	תענית פ"א, סד ע"ד 710.50	ס"י	חסרון/תוספת	מאמר שנמצא בספר ירושלמי בלבד, והיה שם גם לפני חכמי חוג ס"י, אך חסר בכ"ל. דומני שאין לראות בו גרש אלא העתקת יתר מכתובות, שחלה רק בס"י. אבל ראה זוסמן, ספר ירושלמי, עמ' 14.
17	תענית פ"ג, סז ע"א 722.44	כי"ל	סוגיה קטועה	המגיה הוסיף קטע מסוגיית ר"ה, שנוגע לעוד מקרה שאיימו בו על מישהו בנידוי. זה יכול להיות סתם השלמה של דילוג מחמת הדומות, אך נראה לי שזו תופעה מעין 'גרש' (העברת סוגיה). ראה גם את המקבילה במו"ק (810.34), שם הביאו את כל המקרים שאיימו בנידוי, וייתכן שזו הכוונה גם כאן. אבל גם שם חלה השמטה דומה. ⁸¹⁸
18	מגילה פ"א, עא ע"א 746.14	כי"ל	חסרון/תוספת	המגיה הוסיף קטע גדול שיש לו מקבילה בביצה (700.22). עניינים רבים בסוגיה זו מטים לשחזור הכולל העברות חוזרות של הסוגיה – הפסקאות בשתי המקבילות אינן מתאימות, סדר הסוגיה שונה בכל אחת מהמקבילות, ולפני חלק מהראשונים נראה שגם סוף סוגיית ביצה היה במגילה.
19	מגילה פ"ד, עה ע"א 770.18	כי"ל	סוגיה קטועה?	המגיה הוסיף קטע באמצע הסוגיה (!) שיש לו מקבילה בתענית (729.20). ניתן לראות בסוגיית מגילה קודם הגהה 'גרש'. מאידך – ניתן לקרוא את הסוגיה גם בלא הקטע הזה, כך שאולי זה לא בגרש. ראה: אפשטיין, מלס"א, עמ' ; רטנר, אהצו"י, מגילה, עמ' 86; פינצ'וק, הלכה א, עמ' 119 הערה 4; פינצ'וק, היה קורא, עמ' 12 הע' 13.
20	חגיגה פ"ב, עח ע"א 788.32	כי"ל	לשון קיצור?	בקטע מופיע וכול' שעשוי להפנות למקבילה במסכת סנהדרין (1294.26). אם אכן כך, יש להניח שסוגיית סנהדרין לא נראתה כמו שהיא לפנינו, שכן עכשיו אין מה להשלים משם. מאידך, אפשר שהתקצרה המשנה בלבד. ייתכן שגם הסוגיה במסכת סנהדרין הכילה קיצור, והושלמה בדברי המגיה (ראה גם מספר 26 ברשימה זאת). היחס שבין הסוגיות טעון בירור, ראה בירור ראשוני אצל מוסקוביץ', מקבילות, עמ' 536.
20.1	סוטה פ"ו, כא ע"א 931.23	סוטה (עמ') (479)	סוגיה קטועה	נראה שהסופר הותיר שורות חלקות לשם השלמה של גרש, שהושלם בשלב מאוחר יותר. ראה בגוף העבודה בסוף 3.9§.

⁸¹⁸ בתעניות (קיצור ירושלמי; עמ' 413 שו' 11) יש קטוע בתחלת סוגיה זאת, המשתמש במלה עד. אפשר שמדובר בקיצור המשנה, כפי שנפוץ בקטע זה, אך הנוסח שם אינו לגמרי מתאים למשנה. בעקבות החסרון בכ"ל, אולי ניתן ללמוד שמדובר בקיצור מקורי, שקיצר את אותה הסוגיה שבכ"ל. ועדיין צריך עיון. ראה גם קשת, אגדה, עמ' 67 הע' 214.

21	כתובות פ"ב, כו ע"ד 966.10	הלכות הירושלמי לרמב"ם) כתובות א, עמ' 506 שו' (14	לשון קיצור	מופיע: בקצצה וכו' כזכתבינו בקזושין פרק ראשון אך אין לדעת אם זה קיצור שנעשה בידי הרמב"ם או שהיה בירושלמי שלפניו. (ראה אפשטיין, לשרידי (א), עמ' 21 ; שטמפפר, הלכות, עמ' 33 הע' 75).
21.1	בי"ק פ"ד, ד ע"ב 1197.43	כ"א	גרש משוער בקרחה	בכ"א חסרה סוגיה שלמה שיש לה מקבילה בגיטין, ומופיעה פתיחתה בלבד. בגלל הקרחה אין לדעת אם הופיע שם גרש (מנגד עומדת העובדה שלא מצאנו גרש מפורש ממסכת נזיקין למקום אחר). ראה ליברמן, הפירוש, עמ' 116 שו' 63 ; זוסמן, ושוב, עמ' 85 הע' 136.
22	בי"ק פ"ח, ו ע"ג 1208.22	כ"ל	חסרון/תוספת	בכ"ל חסרה יחידת אגדה מהתוספתא, שנמצאת בכ"א וב בבא קמא (קטעי סבונה), והיתה גם לפני בעל יתו"א. ייתכן שתופעה זו קשורה לתופעת הגרשים, אך אפשר שהיא שייכת לתופעה אחרת הנוגעת להוספה או השמטה של ברייתות. ⁸¹⁹ (ראה גם: ליברמן, תש"ק, עמ' 38 הע' 38 ; זוסמן, ושוב, עמ' 128).
23	בי"מ פ"ג, ט ע"א 1221.23	כ"ל, כ"א	סוגיה קטועה?	נראה שיש קיטוע בסוגיית בבא מציעא. היו שהציעו כי מדובר ב'גרש' שמפנה למקבילה בכתובות (999.17) או בקידושין (1150.27). אך לפנינו הסוגיות כלל אינן זהות, ועל כן ייתכן שיש להציע שחזור אחר. ראה: ליברמן, על הירושלמי, עמ' 23 ; ליברמן, תש"ק, עמ' 48-49 ; ליברמן, הפירוש, עמ' 141 ; זוסמן, ושוב, עמ' 81 הע' 115 ; שם, הע' 164.
24	סנהדרין פ"א, יט ע"ב 1271.18	סנהדרין; (עמ' 573)	גרש משוער בקרחה	המגיה השלים בגליון טקסט שנמצא בכ"ל, ויש לו מקבילה במסכת שבועות (1346.41). נראה שבגוף הקטע היתה מקוצרת הסוגיה בגרש, אך הקטע לא השתמר בנקודה זאת. על גרש זה ראה § 2.1.2.
25	סנהדרין פ"ד, כב ע"ב 1288.2	כ"ל	סוגיה קטועה?	בכ"ל מופיע המשפט הראשון של הסוגיה, ואחריו כנראה השמטה. לסוגיה זאת יש מקבילות בברכות (58.11), במגילה (771.17) ולעיל בסנהדרין (1272.19), סביר שזה קיצור המפנה לשם. ראה ליברמן, על הירושלמי, עמ' 23 ; פינצ'וק, היה קורא, עמ' 76-82.
26	סנהדרין פ"ו, כג ע"ג 1294.26	כ"ל	סוגיה קטועה?	בכ"ל יש משפט קטוע, שעשוי להיות התחלה של גרש המפנה למקבילה בחגיגה (788.33). ראה גם מספר 20 ברשימה זאת. וראה: רבינוביץ', שעתא"י, עמ' 520 ; נאה, מהדורה, עמ' 591 הערה 124 ; מוסקוביץ', מקבילות, עמ' 536 ; עסיס, סנהדרין, עמ' 83 ; זוסמן, פרקי, עמ' 233 הע' 80.

⁸¹⁹ ראה מה שהערתי במספר 10 ובמספר 12 ברשימה זאת.

27	עבודה זרה פ"א, לט ע"ג 1377.24	כ"ל	לשון קיצור	מופיע 'כול' שמקצר משפט מתקיעתא דבי רב. הקיצור עשוי לסמוך על המקבילה בראש השנה, שבה מופיע ציטוט מעט יותר ארוך (ואולי במקור היתה כל הסוגיה בע"ז מקוצרת, אך היא הושלמה). מאידך, הוא עשוי לסמוך על התקיעתא עצמה, מתוך הנחה שהיא היתה מוכרת. קיצורים של תפילות מוכרות נפוצים מאד בסידורים מהגניזה. לשון הקיצור מופיע גם בציטוט הירושלמי בפירוש ר"ח ע"ז ד ע"ב, וגם בציטוט שבפירושו לר"ה טז ע"א, ע"ן שם. (ראה גם הנשקה, הגדה, עמ' 26 הע' 7; וראה גם ברשימת הקיצורים שאינם גרשים מספר 3).
28	עבודה זרה פ"א, מ ע"ב 1382.29	כ"ל, עבודה זרה, עבודה זרה	סוגיה קטועה?	מופיע משפט תלוש – היו שתיים זו לפניו מזו הפנימית חייבת והחיצונה פטורה. היתה אחת ונעשית שתיים שתיים ונעשית אחת. המשפט מצטט משנה במסכת מעשרות (פ"ג מ"ה), ועושה רושם שחסר חלק מהסוגיה, או שיש כאן הפניה לסוגיה אחרת, העוסקת גם היא בחלוקה של דירות. מאידך, לא מצאנו סוגיה כזאת ברחבי התלמוד, ייתכן שכל שהשתמר ממנה הוא הרמז הזה. המשפט התלוש חסר בציטוט שבפירוש ר"ח (ע"ז כב ע"א) ולא צוטט אצל הראשונים הרבים שציטטו הלכה זאת.
29	עבודה זרה פ"ה, מה ע"א 1409.25	כ"ל	לשון קיצור?	מופיע הלשון וכוילה תיניין שעושה רושם של לשון קיצור. ייתכן שמפנה למקבילה במסכת ערלה, אלא שהלשון עצמו מופיע גם שם (ראה מספר 4 ברשימה זאת). ראה: רבינוביץ', שעתא"י, עמ' 137; רוזנטל, לשונות, עמ' 302; נאה, מהדורה, עמ' 595; עסיס, אוצר, עמ' 354 (והערה 166); שם, עמ' 365 (והערה 266); שם, 1368 (והערה 22).
29.1	עבודה זרה פ"ה, מה ע"ב 3-1410.2	כ"ל	סוגיה קטועה?	בקטע עבודה זרה (ליקוטים ממסכת עבודה זרה) מופיע המשפט שנמצא בכ"ל, ואחריו ממשיך משפט נוסף שנמצא לפנינו במסכת פסחים (505.32-34): "דרבי אב' בש' ר' יוחנן כל מקום שנ' לא יאכל...". כיוון שמדובר בקטע של קיצור תלמוד, אפשר שהמקצר הביא מפסחים, ואין כאן עניין לסוגיית עבודה זרה. אבל כל הציטוטים בדף זה (דף א) הם ממסכת עבודה זרה (שלא כסדר התלמוד!) ולכן סביר בעיני שמשפט זה הופיע לפני המקצר בסוגיית עבודה זרה. אם כך, סביר שחלק נרחב מסוגיית פסחים הופיע לפנינו גם במסכת עבודה זרה, והלשון שלפנינו בכ"ל היא רמז להבאת הסוגיה המלאה. הרכב הסוגיה בפסחים טעון בירור בפני עצמו, וייתכן שהשתלבו שם סוגיות חלוקות. (בדף ב של גליון זה מובאים קטעים ממסכתות ירושלמי אחרות, אך הדפים כתובים ביד שונה, וסביר שאין ביניהם קשר)
30	הוריות פ"ב, מו ע"ג 1418.49	כ"ל, הי"ו	סוגיה קטועה?	התלמוד מצטט משפט של ר' יוסי בר חנינא שאינו קשור בהקשר הנוכחי, אך נמצא בסמיכות מקום במקבילה ביבמות (853.37). ליברמן (על הירושלמי, עמ' 21), כתב שהסופר השלים מיבמות והשגיר מחמת הדומות, אבל אפשר שיש כאן גרש, ואמצע הסוגיה חסר. המקצר ביקש להביא לכאן את כל סוגיית 'מחלפא שיטתיה' של יבמות, שרלוונטית היטב גם כאן, אך הגרש לא הושלם.

	<p>לכל היחידה מר' יצחק שאל ועד סוף ההלכה יש מקבילה בסוגיית תרומות (11-3-245) בשינויי נוסח. במקומה בהוריות היחידה תמוהה, כיוון שהיא מתחילה ומסתיימת באמצע עניין, ואין לה קשר ישיר לסוגיית הוריות. ייתכן שמדובר כאן בשיבוש הקשור בתופעת הגרשים. אפשר שהדבר קשור לנושא החזרת הרוצח הנזכר במשנה בהוריות כאן (ואולי 'גרש' לסוגיה במכות שלא השתמרה לפנינו?), ואפשר שקשור לפורמולה עקיבה – הפורש ממך כפורש מחייו שנמצאת בהוריות לעיל (שורה 15) ובתרומות לקמן (שורה 25).</p>	סוגיה קטועה	כי"ל, ה"ו	הוריות פ"ג, מז ע"ד 1426.26	31
--	--	-------------	-----------	-------------------------------	----

רשימת הקיצורים שאינם 'גרשים'

מספר	ציון במהדורת האקדמיה	עד נוסח	מילת קיצור	הסבר קצר
1	35.33	כי"ל	כול'	מקצר מלעיל בסוגיה; התקצר גם בפסיקתא רבתי.
2	35.33	כי"ל	כול'	משפט שנמצא לפני כן בסוגיה.
3	37.49	ברכות: ²⁰ (עמ' 58 ש' 15)	כול'	קיצור של ברכה מהסידור – כנראה כיוון ששגורה על פה. ⁸²⁰
4	67.17	כי"ל	כול' עד	מקצר מלעיל בסוגיה.
5	67.17	כי"ל	כול' עד	משפט שנמצא לפני כן בסוגיה.
6	73.49	כי"ל	כול'	תוספתא (פ"ו הט"ז)? תפילה מוכרת? לקמן (!) בסוגיה?
7	75.27	כי"ל	כול'	מקצר מעשה שנמצא קודם לכן בסוגיה.
8	159.37	כי"ר	כו'	בהשוואה לנוסח כי"ל לא חסר דבר, ולא ברור מה מקצר. ניתן לומר שבא להשלים אפשרויות נוספות ל'שלישית' (עיין ר"ש).
9	261.32	כי"ר	כו' לעיל	עשוי לקצר משפט שהופיע קודם בסוגיה, אבל לפנינו הנוסח שונה – צריך עיון.
10	419.42	שבת: ²⁰ (עמ' 162 ש' 25)	וגו'	לא ברור מה מקצר (תוספתא מקוואות? בכי"ל יש שם עוד שתי מילים)
11	508.7	כי"ל	וגו'	משפט שנמצא לפני כן בסוגיה.
12	514.22	כי"ל	וכו'	בדברי המגיה (מהטופס שלפניו?); מקצר משנה בזבחים (שנזכרת גם במקבילה עירובין); ראה רטנר, אהצו"י, פסחים עמ' 41.
13	577.18	כי"ל	כול' עד	מקצר משפט שנמצא קודם לכן בסוגיה.
14	589.2	כי"ל	וכול'	טופל במסגרת העיסוק בגרש 27.

⁸²⁰ קיצור תפילה קיים אולי גם ב74.12 (בכי"ר נמצא בשלמותו) אבל ללא מילת קיצור.

15	590.48	כי"ל	כול' היך קדמיא	לוי, מבוא, עמ' 111 הערה 29, ואחריו רוזנטל, לשונות, עמ' 312. הם העירו על הקיצור (רוזנטל מביא לו מקבילה מבי"ר ומבבלי נדרים!). לפי ליברמן (על הירושלמי, עמ' 13) מדובר בגרש. ראה גם עסיס, אוצר, עמ' עב. טל אילן (אילן ונעם, יוספוס, עמ' 230–236) הציעה שחזור לירושלמי, ונתלתה בלשון זאת – נראה שדבריה צריכים עיון גדול. היא מתפלמסת עם מאמר קודם של נח חכם – עיי"ש. וראה בעבודה הע' 276 והע' 316.
16	663.23	כי"ל	כול'	מקצר משפט מלעיל בסוגיה (ואולי מקצר גם קודם וזה לא דילוג?).
17	678.40	כי"ל	כול' עד	קיצור פסוקים.
18	955.12	כי"ל	וגו' [עד]	מקצר משפט שנמצא לפני כן בסוגיה. עד נוסף על ידי המגיה – לדעתי לא המגיה העיקרי.
18.1	986.12	כי"ל	כול'	אפשר שמקצר פסוק, אך נראה שמקצר משפט שהופיע קודם לכן (שו' 5–6) שאולי הוא בעצמו קיצור לדרשה אחרת.
19	1027.44	כי"ל	וגו' עד	קיצור פסוקים.
20	1157.9	כי"ל	<>	עשוי לקצר משפט שהופיע קודם לכן בסוגיה, או להיות העתקת יתר/חסר, אבל אולי עניין לעריכת הסוגיה. ראה גם קשת, אגדה, עמ' 43–44.
21	1168.6	קידושין- (עמ' 518 שו' 5)	וגו'	כנראה מקצר משפט שהופיע קודם לכן בסוגיה (בכי"ל כנראה נשמט כל המשפט).
22	1177.42	כי"ל	וכל'	מפנה לכמה שורות קודם בסוגיה, מימרא של ר' יוחנן, ראה גם המקבילה ביבמות.
23	1192.21	כי"ל	כול' עד סוף	קיצור משניות; ראה זוסמן, ושוב, עמ' 69, הע' 66.
24	1197.9	כי"ל	וכל'	צריך עיון מה מקצר. ראה לעיל עמ' 132–136.
25	1199.2	כי"ל	כול'	מקצר משפט שנמצא לפני כן בסוגיה.
26	1211.24	כי"ל	כול'	מהשוואה לכי"א נראה שמקצר משפט שמופיע קודם לכן – אבל כל הסוגיה שם צריכה עיון גדול (ראה פירוש ליברמן שם) ואולי יש כאן עניין לתולדותיה.
27	1212.15	כי"ל	כול'	כנראה מקצר כמה מילים ממשפט שהופיע קודם לכן בסוגיה.
28	1226.10	כי"ל	כול' עד	קיצור משניות.
29	1230.7	בבא	וגו'	מפנה לכאורה למשפט שהופיע קודם בסוגיה, אבל אם כן מקצר מילה אחת (!). אולי הקיצור הושלם ולשון הקיצור לא

נמחקה.		מזיעיא ⁸²¹ (עמי 565 ש' 30)		
קיצור משניות.	כול' עד	כייל	1238.17	30
קיצור משניות.	כול' עד סוף המשנה	כייל	1251.29	31
קטע שהופיע קודם לכן בסוגיה, גבולות הקיצור בין העדים שונים.	כייל: וכול' סנהדרין; וגו'	כייל סנהדרין (עמי 591 ש' 10)	1282.1	32
קיצור פסוקים.	וגו' עד	כייל	1302.49	33
קיצור פסוקים, וכן עוד הרבה בפרק זה.	וגו' עד	כייל	1323.12	34
קיצור פסוקים.	וגו' עד	כייל	1338.23	35
כנראה מקצר את המשנה.	כול'	כייל	1338.36	36
נראה שמקצר משפט שהופיע קודם לכן בסמוך. בכייל כל המשפט חסר, וצריך עיון מה בדיוק תפקידו. ייתכן שבא להשלים את הצד השני (העלם מקדש). ראה גם 39 ברשימה זאת.	וגו' ע(ד') ⁸²¹ [ל]	שבועות ⁸²¹ (עמי 620 ש' 14)	1339.31	37
בין השורות אבל כנראה מיד הסופר. משלים משפט שהופיע קודם לכן בסוגיה.	וגו'	שבועות ⁸²¹ (עמי 620 ש' 19)	1339.35	38
נראה שמקצר משפט שהופיע קודם לכן בסמוך. בכייל כל המשפט חסר, וצריך עיון מה בדיוק תפקידו. ייתכן שבא להשלים את הצד השני (העלם מקדש). ראה גם 37 ברשימה זאת.	וגו' עד	שבועות ⁸²¹ (עמי 620 ש' 22)	1339.37	39

⁸²¹ בקטע עבר מישהו עם דיו חדשה על גבי הדיו הישנה כדי לחזק את הכתב, נראה שהוא שינה את הידי' ליל'. העובדה שבמקור היה יעד' מוכחת מהמקרים הסמוכים.

40	1357.18	כי"ל	כול' עד סופה	קיצור משניות.
41	1360.33	כי"ל	כול' עד סוף פירקא	קיצור משניות. ראה גם עסיס, אוצר, מבוא עמי' עב.
42	1360.33	כי"ל	כול' עד סוף פירקא	קיצור משניות.
43	1399.11	כי"ל	וכו(ל') [עד]	קיצור משנה לא מקומית (פרה!).
44	1428.19	כי"ל	(עד...)	קיצור משניות?

נספח ב: סוגיות רחבות

הקדמה

בנספח זה הובאו שתי סוגיות שמפאת אורכן וריבוי מקבילותיהן לא נכנסו בצורה מלאה לגוף העבודה. את העיון בגרשים שבסוגיות אלו ניתן למצוא בעבודה עצמה, כאן תבוא השוואה מפורטת של המקבילות, וכן הערות נוסח נקודתיות. כדי למעט ככל האפשר בעמודות הטבלה, מקורות שאין ביניהם חפיפה הובאו לפעמים באותה עמודה. במקרים כאלו רשומים כל ציוני המקורות בכותרת העמודה, לפי סדר הופעתם, ובכל חילוף של מקור מצוין הדבר בגוף הטבלה.

נוסח הפנים בכל הטבלאות הוא נוסח כ"ל, בראש כל מקור מצוינים בהערות שוליים העדים ששימשו לחילופי נוסח.

סדר הסוגיות:

1. גרשים *1, 13, 14

2. גרשים *21, 27 (קיצורים שאינם גרשים 14)

גרשים *1, 13, 14

<p>מו"ק פ"ג, פב ע"ד 817.17-25 יומא פ"ח מה ע"א 597.9-46</p>	<p>תענית פ"א, סד ע"ד 709.20- 827 710.19</p>	<p>יומא פ"ח, מד ע"ד 596.1-44</p>	<p>שבועות פ"ג, לד ע"ב-ע"ג 1349.2-1348.26 שבת פ"ט יב ע"א-ע"ב -420.45 825 421.7 יבמות פ"ב, יב ע"ג 886.24-27 ברכות פ"ג, ו ע"ג 826 28.22-32</p>	<p>מעשר שני פ"ב, נג ע"ב -289.35 824 290.28</p>	<p>ברכות פ"ב, ה ע"ב 21.16-24⁸²² מעשר שני פ"ה, נו ע"ג -309.7 823 10</p>
<p>אבל ברחיצה שאינה שלתענוג מותר. שמואל בר אבא עלו בו חטטין. אתון ושאלון לר' יסא מהו דיסחי? אמ' לון: ואין לא סחי מיית הוא! אין כיני אפילו בתשעה באב! אין כיני אפ' ביום הכיפורים!</p> <p>ר' יוסי בן חנינה ראו אותו טובל - אין לקרויו לא ידעין, ואין להקר גופו שאין רחיצת צונן רחיצה לא ידעין.</p>					<p>אבל ברחיצה שאינה של תענוג מותר. כהדא דשמואל בר אבא⁸²⁸ עלו בו חטטין. אתון שיילון לר' יסא מהו דייסחי? אמ' לון: דלא יסחי מיית הוא! אין בעי אפ' בתשעה באב! אין בעי אפ' ביום הכיפורים!⁸²⁹</p> <p>ר' יוסי בר' חנינא ראו אותו טובל - אם לקרויו לא ידעין, אם להקר גופו שאין רחיצת צונן רחיצה לא ידעין.</p>
	<p>[1.א] "ברחיצה" - זעורה בר</p>	<p>[1.א] "ברחיצה" - ר' זעורה</p>			

⁸²² חילופי נוסח מתוך כ"ר, ברכות.
⁸²³ כ"ר יש כאן חסרון גדול, הנובע כנראה מחסרון פיזי באביו, ועל כן אין חילופים ממנו לסוגיה זאת.
⁸²⁴ הסוגיה חסרה בכ"ר. ראה להלן.
⁸²⁵ חילופי נוסח מתוך שבת, תחילת הסוגיה לא השתמרה בקטע.
⁸²⁶ חילופי נוסח מתוך כ"ר.
⁸²⁷ בסוף הסוגיה חילופי נוסח מתוך ס"י.
⁸²⁸ כ"ר: מותר **אמי** שמואל בר אבה...
⁸²⁹ <אין בעי... אין בעי> כ"ר: **ביני**... אין **ביני**; ברכות: אין **כני**... אין **כני**

	<p>חמא יוסה בריה דר' יהושע בן לוי בשם ר' יהושע בן לוי: בתענית ציבור מרחיץ ידיו ופניו [ורגליו] כדרכו, בתשעה באב מרחיץ ידיו ומעבירן על פניו, ביום הכיפורים מרחיץ ידיו ומקנחן במפה ומעביר את המפה על פניו.</p> <p>ר' יונה תרי מרטוטה ויהב לה תחות כדה.</p> <p>והא תני: אין בין תשעה באב לתענית ציבור אלא איסור מלאכה במקום (ש) [ש]נהגו. היה הולך אצל רבו או אצל בתו ועבר בים או בנהר אינו חושש. ניטנפו רגליו – מטבילן במים ואינו חושש.</p>	<p>בר חמא [ר' יוסי ביר' חנינא] בשם ר' יהושע בן לוי: בתענית ציבור מרחיץ פניו ידיו ורגליו כדרכו, בתשעה באב מרחיץ ידיו ומעבירן על פניו, ביום הכיפורים מרחיץ ידיו ומקנחן (פ) [מ]פה ומעביר את המפה על פניו.</p> <p>ר' יונה תרי מרטוטה ויהב לה תותי כדה.</p> <p>והא תני: אין בין תשעה באב לתענית ציבור אלא איסור מלאכה שנהגו. היה הולך אצל רבו אצל בתו ועבר בים או בנהר אינו חושש. ניטנפו רגליו – מטבילן במים ואינו חושש.</p>			
<p>[2.א.] הורי ר' בא בר כהן תניא. הורי ר' אחא בבא מן הדרך והיו רגליו קיהות עליו שמותר להרחיצם במים. [3.א.] תני: אבל ומנודה שהיו</p>	<p>[2.א.] הורי ר' בא כהין תניא. הורי ר' אחא בבא מן הדרך והיו רגליו קיהות עליו שמותר להרחיצם במים. [3.א.] תני: אבל ומנודה שהיו</p>	<p>[2.א.] הורי ר' בא כהן תניא. הורי ר' אחא בבא מן הדרך והיו רגליו קיהות עליו שמותר להרחיצם במים. [3.א.] תני: אבל ומנודה שהיו</p>			<p>[2.א.] הורי ר' בא כהין תניא.⁸³⁰ הורי ר' אחא בבא מן הדרך והיו רגליו קיהות עליו שמותר להרחיצן במים. [3.א.] תני: אבל ומנודה שהיו</p>

⁸³⁰ כך גם בכרכות.

מהלכין בדרך, מותרין בנעילת הסנדל. לכשיבואו לעיר יחלוצו. וכן בתשעה באב וכן בתענית ציבור.	מהלכין בדרך, מותרין בנעילת סנדל. (לכש) לכשיבואו לעיר יחלוצו. וכן בתשעה באב וכן בתענית ציבור.	מהלכין בדרך, מותרין בנעילת הסנדל. לכשיבואו בעיר יחלוצו. וכן בתשעה באב וכן בתענית ציבור.			מהלכין בדרך, מותרין בנעילת הסנדל. לכשיבואו אל העיר יחלוצו. וכן בתשעה באב וכן בתענית ציבור.
<p>יומא:</p> <p>למה.</p> <p>[1.ב] שתייה בכלל אכילה, אין אכילה בכלל שתייה. מניין שהשתייה בכלל אכילה?</p> <p>[2.ב] ר' יונה שמע לה מן הדא: "על כן אמרתי לבני יש' כל נפש מכס לא תאכל דם". מה נן קיימין? אם בדם שקרש – הא תני: דם שקרש אינו לא אוכל ולא משקה!</p> <p>אלא כי נן קיימין כמות שהוא, והתורה קראת אותו אכילה.</p> <p>[3.ב] והתני: המחח את החלב וגמיעו, הקפה את הדם ואכלו – [אם יש בו כזית] חייב!</p>			<p>ה' ב'. "שבועה שלא אוכל, ואכל" כול'.</p> <p>[1.ב] שתייה בכלל אכילה, ולא אכילה בכלל שתייה.</p> <p>[2.ב] ר' יונה שמע כולהון מיכא: "על כן אמרתי לבני יש' כל נפש מכס לא תאכל דם". מה נן קיימין? אם בדם שקרש – התני: דם שקרש אינו לא אוכל ולא משקה!</p> <p>אלא כן נן קיימין⁸³² כל שהוא כל שהוא אכילה פתר לה כר' עקיבה דר' עקיבה אמ' כל שהוא אכילה.</p> <p>[3.ב] והתני: המחח את הדם וגמעו או שהקפה חלב ואכלו – אם יש בו כזית חייב!</p>	<p>"מעשר שיני ניתן לאכילה" כול'. "ניתן לאכילה" – שכתוב בו אכילה. "לשתייה" – [1.ב] שהשתייה בכלל אכילה. מניין שהשתייה בכלל אכילה?</p> <p>[2.ב] ר' יונה שמע לה מן הדא: "על כן אמרתי לבני יש' כל נפש מכס לא יא' דם". מה נן קיימין? אם בדם שקרש – והתני: דם שקרש אינו לא אוכל ולא משקה!</p> <p>אלא כי נן קיימין כמות שהוא, והתורה קראת אותו אכילה.</p> <p>[3.ב] והא תני: המחח את החלב וגמעו הקפה את הדם ואכלו הרי זה חייב!</p>	

⁸³² נראה שמדובר באשגרה מלעיל הלכה א (ראה גם **פרנקל, מבוא** לח ע"א). אבל לא מדובר באשגרה פשוטה, ואולי היא תולדה של קיצור קטן שהיה כאן (מעין מה שביחידה [4.ב] במסכת יומא ומע"ש (ביומא הושלם על ידי המגיה). אגב כך ראיתי להעיר על החיבור **רוזנברג, תיקוני**. זיהוי מחברו של החיבור מוטל בספק (ראה **אבערלאנדער, הויכוח**, עמ' קמא; **אבערלאנדער, הוספות**, עמ' רט; והשווה רמיתו של זוסמן (**מבוא**, עמ' יד בתוך הע' 46)), בסוגיה זו מביא המחבר (עמ' 104-105) את לשונו של פרנקל (לעיל) בעיבוד קל, וברור שלפנינו גניבה ספרותית.

<p>מה עבד לה ר' יונה? אינו אוכל לטמאו טומאת אוכלין ולא משקה לטמאו טומאת משקה.</p> <p>[ב.4] חזר ר' יונה שמע לה מן הדא: "ונתתה הכסף בכל אשר תאוה נפשך".</p> <p>מה נן קיימין? אם בטועם טעם יין לתוך התבשיל – והלא טעם יין לפגם הוא!</p> <p>[אלא כי נן קיימין כמות שהוא – והתורה קראת אותו אכילה].</p> <p>רבנן דקיסרין אמרי: תיפתר באילין אורזנייא וגומננייא, כל הטפל לאכילה כאכילה היא.</p> <p>[ב.5] ר' יוסה שמע לה מן הדא: "שבועה שלא אוכל, ואכל ושתה – אינו חייב אלא אחת".</p> <p>אמרון חברייא קומי ר' יוסה: אמור דבתרה! "שבועה שלא אוכל ושלא אשתה, ואכל ושתה – חייב שתיים!"</p>			<p>מה עבד לה ר' יונה? אינו אוכל לטמאו טומאת אוכלין ולא משקה לטמאו טומאת משקין.</p> <p>[ב.4] חזר ר' יונה ופתר מתנית: "ונתתה הכסף בכל אשר תאוה נפשך".</p> <p>מה נן קיימין? אם בטועם טעם יין לתבשיל – והלא הטעם לפגם!</p> <p>אלא כן נן קיימין כל שהוא – ורחמנא קרייה אכילה.</p> <p>רבנן דקיסרין אמרין: תיפתר באילין גְּמְ(י)רְיָה ואורזנייא שהכל טפילה לאכילה כאכילה.</p> <p>[ב.5] ר' יוסי שמע כולהון מיכא: "שבועה שלא אוכל, ואכל ושתה – אין חייב אלא אחת".</p> <p>אמרי חברייא קומי ר' יוסי: ומר דבתרה! "שבועה שלא אוכל ושלא אשתה, ואכל ושתה – אין חייב אלא</p>	<p>מה עבד לה ר' יונה? אינו לא אוכל לטמאו טומאת אוכלין ולא משקה לטמאו טומאת משקין.</p> <p>[ב.4] חזר ר' יונה ושמעה מן הכא: "ונתתה הכסף בכל אשר תאוה נפשך".</p> <p>מה נן קיימין? אם בנותן טעם יין בתבשיל – והלא הטעם בפגם הוא!</p> <p>רבנין דקיסרין אמרין: תיפתר באילין אורזנייא וגמזוזניייה, כל הטפל לאכילה כאכילה.</p> <p>[ב.5] ר' יוסי שמע לה מן הכא: "שבועה שלא אוכל, ואכל ושתה – חייב שתיים".</p> <p>חברייא אמרין אינו חייב אלא אחת.</p> <p>[אמר לון ר' יוסי: אמרין דבתרה! "שבועה שלא אוכל וא(ש)תה. ואכל ושתה חייב שתיים!"]</p>	
---	--	--	--	---	--

<p>אמ' לון ר' יוסי: אילו מי שהיו לפניו שני ככרים, ואמ' שבועה שלא אוכל ככר זה, וחזר⁸³⁵ ואכלן [שניהן] כאחת – שמא אינו חייב שתיים?</p> <p>[ב.ב.] ר' חנניה בשם ר' פינחס שמע לה מן הדא: "שבועה שלא אוכל, ואכל אוכלין שאינן ראויין לאכילה, ושתה משקין שאינן ראויין לשתיה פטור". מפני ששתה משקין שאינן ראויין לשתיה, אבל אם [אכל אוכלין שהן ראויין לאכילה], שתה משקין שהן ראויין לשתיה חייב. לא שבועה שלא אוכל אמ'?</p> <p>[ב.ב.] ניחא כמתניתין, דאנן אמרין: "שבועה שלא אוכל"</p>			<p>אחת!⁸³³ אמ' לון ר' יוסי: אילו מי שאמ' שבועה שלא אוכל ככר זו, וחזר ואמ' שבועה שלא אוכל ככר זו, ואכל שתיהן – שמא אינו חייב שתיים?</p> <p>[ב.ב.] ר' חנינא בשם ר' פינחס שמע כולהון מיכא: "שבועה שלא אוכל, ואכל אוכלין שאינן ראויין, ושתה משקין שאינן ראויין פטור" – הא אכל אוכלין ראויין ושתה משקין ראויין חייב.</p> <p>[ב.ב.] ר' בא שמע כולהון מיכא: "אכל ושתה בהעלם אחד אינו חייב אלא אחת"</p> <p>[ב.ב.] עד כדון בשאמ'⁸³⁴ שבועה שלא אוכל, ושתה.</p>	<p>אילו מי שהיו לפניו שני ככרים, ואמ' שבועה שלא אוכל ככר זו, וחזר ואמ' שבועה שלא אוכל ככר זו – שמא אינו חייב שתיים?⁸³¹</p> <p>[ב.ב.] ר' חנניה בשם ר' פינחס שמע לה מן הכא: "שבועה שלא אוכל, ואכל אוכלין שאינן ראויין לאכילה, ושתה משקין שאינן ראויין לשתיה [פטור]" – הא אם שתה משקין שראויין לשתיה חייב.</p> <p>לא בשבועה שלא אוכל?</p> <p>[ב.ב.] ניחא במתניתא, דנן מרין "שבועה שלא אוכל",</p>	
---	--	--	--	--	--

⁸³¹ יחידה [ב.ב.] במסכת מעשר שני נראית משובשת – אך קיים בה הגיון פנימי. לא הצלחתי למצוא את ההסבר המדויק לשיבוש.
⁸³³ קשה להבין נוסח זה, ונראה שזו אשגרה מהמשפט הקודם. אבל הנוסח הקשה במעשר שני עשוי אולי לתמוך בנוסח זה. עדיין צריך עיון.

<p>כר', דו אמ' שבועה שלא אוכל ושלא אשתה?</p> <p>[8.ב] ר' חנינא שמע לה מן הדא: ["האוכל ושותה בהעלם אחת אינו חייב אלא אחת". [9.ב] ר' אבא מרי שמע לה מן הדא] "לא אכלתי באוני" – אלא שתיתי. ניחא כמאן דאמ' שבועה שלא אוכל, ושתה. ברס כמאן דאמ' שבועה שלא אשתה, ואכל? שתייה בכלל אכילה, אין אכילה בכלל שתייה.</p> <p>[10.ב] ואית דבעי מישמעניה מן הדא: "לא תוכל לאכול בשעריך" וגו'. "תירושך" – זה היין. "יצהרך" – זו סיכה. והתורה קראת אותו אכילה. ואינו מחוור. אין תימר מחוור הוא – ילקו</p>			<p>וכר', דאמ' שבועה שלא אשתה?</p> <p>[9.ב] ר' חנינא שמע כולהן מיכא: "לא אכלתי באוני" – אלא שתיתי. עד כדון בשאמ' שלא אוכל, ושתה. אמ' שלא אשתה, ואכל? שתייה בכלל אכילה ולא אכילה בכלל שתייה.</p>	<p>ברס כרבנין דאינון מרין: שבועה שלא אוכל ושלא אשתה? [8.ב] ר' חנינא שמע לה מן הדא: "אכל ושתה בהעלם אחד אינו חייב אלא אחת" [9.ב] ר' אבא מרי שמע לה מן הכא: "לא אכלתי באוני ממנו" – אלא שתיתי. ניחא כמאן דאמ' שבועה שלא אוכל, ושתה. ברס כמאן דמר שבועה שלא אשתה, ואכל? שתייה בכלל אכילה, ואין אכילה בכלל שתייה.</p> <p>[10.ב] אית דבעי משמע מן הדא: "לא תוכל לאכול בשעריך מעשר דגנך תירושך ויצהרך". "תירושך" – זה היין. "ויצהרך" – זו סיכה. והתורה קראה אותה אכילה. ואינו מחוור. אין תימר במחוור הוא – ילקו</p>	
--	--	--	--	---	--

⁸³⁴ אפשר שיש כאן "אשגרת ניסוח" מלקמן בסוגיה [9.ב], אבל גם את הנוסח הזה אפשר להבין בדוחק.
⁸³⁵ נראה שחלה כאן השמטה מחמת הדומות, וצריך להיות כבמקבילות.

<p>עליו חוץ לחומה. [ב.11] אמ' ר' יוסה בן חנינה: אין לוקין חוץ לחומה אלא על מעשר שיני טהור שנכנס לירוש' ויצא. ומניין שאינו מחזור?</p>				<p>עליו חוץ לחומה. [ב.11] אמ' ר' יוסי בן חנינה: אין לוקין חוץ לחומה אלא על מעשר שיני (שהוא) טהור שנכנס לירושלם ויצא. ומניין שאינו מחזור?</p>	
<p>– [ג.1] כהדא דתני: בשבת – בין סיכה שהיא שלתענוג גר"ש בהי"ל קדמיית"א.</p>	<p>"בסיכה". [ג.1] כהדא דתני (כהדא דתני): בשבת – בין סיכה שהיא שלתענוג בין סיכה שאינה שלתענוג מותר. ביום הכיפורים – בין סיכה שהיא שלתענוג בין סיכה שאינה שלתענוג אסור. בתשעה באב ובתענית ציבור – סיכה שהיא שלתענוג אסור שאינה שלתענוג מותר.</p> <p>[ג.2] והא תני: שוות סיכה לשתייה! לאיסור ולתשלומין, אבל לא לעונש. ביום הכיפורים! לאיסור, אבל לא</p>	<p>"בסיכה". [ג.1] כהדא דתני: בשבת – בין סיכה שהיא שלתענוג בין סיכה שאינה שלתענוג מותר. ביום הכיפורים – בין סיכה שהיא שלתענוג בין סיכה שאינה שלתענוג אסור. בתשעה באב ובתענית ציבור – סיכה שהיא שלתענוג אסור. שאינה שלתענוג מותר.</p> <p>[ג.2] והא תני: שוות סיכה לשתייה! לאיסור ולתשלומין, אבל לא לעונש. ביום הכיפור! לאיסור, אבל לא לעונש.</p>	<p>שבת: "ומניין לסיכה" כול'. [ג.1] כהדא דתני: בשבת – בין סיכה שהיא שלתענוג בין סיכה שאינה שלתענוג מותר. ביום הכיפורים – בין סיכה שהיא שלתענוג בין סיכה שאינה שלתענוג אסור. בתשעה באב ובתענית ציבור – סיכה שהיא שלתענוג אסור שאינה שלתענוג מותר.</p> <p>[ג.2] תני: שוות סיכה לשתייה! לאיסור ולתשלומין, אבל לא לעונש. ביום הכיפורים! לאיסור, אבל לא</p>	<p>– [ג.1] כהדא דתני: בשבת – בין סיכה שהיא שלתענוג בין סיכה שאינה שלתענוג מותר. ביום הכיפורים – בין סיכה שהיא שלתענוג בין סיכה שאינה שלתענוג אסור. בתשעה באב ובתענית ציבור – בסיכה שהיא שלתענוג אסור ושאינה שלתענוג מותר.</p> <p>[ג.2]⁸³⁶ והתני: שוות סיכה לשתייה! לאיסור ולתשלומין, אבל לא לעונש. ביום הכיפורים! לאיסור, אבל לא</p>	

⁸³⁶ קיימות אפשרויות רבות בפסוק יחידה זאת, הפסוק בפנים הוא הצעת פרשנות אפשרית. גרסת הרא"ש (בשם ריב"א): ביום הכיפורים לא לאיסור ולא לעונש. גרסת רמב"ן: לאיסור ולתשלומין לא לעונש יום הכיפורים.

	לעונש. [3.ג] והא תני: "ולא יחללו" – להביא את הסך ואת השותה! [4.ג] אמ' ר' יוחנן: לית כאן סך. אמ' ר' אבא מרי: אין לית כאן סך לית כאן שותה, דלכן דבר שהוא בא מחמת שני לאוין מצטרף?	לעונש. [3.ג] והא תני: "ולא יחללו" – להביא את הסך ואת השותה! [4.ג] אמ' ר' יוחנן: לית כאן סך. אמ' ר' אבמרי: אין לית כאן סך לית כאן שותה, דל כן דבר שהוא בא משני לוויין מצטרף?	לעונש. [3.ג] והא תני: "ולא יחללו" – להביא את הסך ואת השותה! [4.ג] אמ' ר' יוחנן: לית כאן סך. אמ' ר' אבא מרי: אם או' את לית כאן סך, לית כאן שותה, דלא כן דבר (שלא) שהוא בא משני לוויין מצטרף?	לעונש. [3.ג] והא תני: "לא יחללו" – להביא את הסך ואת השותה! [4.ג] אמ' ר' יוחנן: לית כאן סך. אמ' ר' אבא מרי: ואין לית כאן סך לית כאן שותה, דלכן דבר שהוא בא משני לוינים[ן] מצטרף?	
[5.ג] מניין שהיא מחוור בעשה? ר' לעזר בשם ר' סימיי: "לא נתתי ממנו למת". מה נן קיימין? אם להביא לו ארון ותכריכין, דבר שהוא אסור לחי – לחי הוא אסור, לא כל שכן למת? אי-זהו דבר שהוא מותר לחי ואסור למת? הוי אומ' זה סיכה.	[5.ג] מניין שהוא מחוור בעשה? ר' לעזר בשם ר' סימיי: "ולא נתתי ממנו למת". מה נן קיימין? אם להביא לו ארון ותכריכין, דבר שהוא מותר לחי – לחי הוא אסור, לא כל שכן למת? אי-זהו דבר שהוא מותר לחי ואסור למת? הוי או' זו סיכה.	[5.ג] גרש עד: [מניין שהוא מחוור בעשה? א'ר אלעזר בשם ר' סימיי: "לא נתתי ממנו למת". מה נן קיימין? אם להביא לו ארון ותכריכין – לחי הוא אסור, כל שכן למת! ואיזה דבר שמוותר לחי ואסור למת? הוי אומר זו סיכה.	[5.ג] מניין שהוא מחוור בעשה? ר' אלעזר בשם ר' סימיי: "לא נתתי ממנו למת". מה אנן קיימין? אם להביא לו ארון ותכריכין – לחי הוא אסור, לא כל שכן למת? אי-זהו דבר שהוא מותר לחי ואסור למת? הוי או' זה סיכה.	[5.ג] מניין שהוא מחוור בעשה? ר' לעזר בשם ר' סימיי: "לא נתתי ממנו למת". מה נן קיימין? אם להביא לו ארון ותכריכין, דבר שהוא אסור לחי – לחי הוא אסור, לא כל שכן למת? אי-זהו דבר שהוא מותר לחי ואסור למת? הוי או' זו סיכה.	[5.ג] מעשר שני: מניין שהוא עובר בעשה? ר' לעזר בשם ר' סימיי: "לא נתתי ממנו למת". מה נן קיימין? אם להביא לו ארון ותכריכין, דבר שהוא אסור לחי – לחי הוא אסור, לא כל שכן למת? אי-זהו דבר שהוא מותר לחי ואסור למת? הוי או' זו סיכה.
	[4.א] "בנעילת סנדל" – תני: כל אילו שאמרו אסורין בנעילת סנדל, יצא לדרך נועל, הגיע לכרך חולץ, וכן באבל וכן במנודה.	[4.א] "ובנעילת הסנדל" – תני: כל אילו שאמרו אסורין בנעילת הסנדל, יצא לדרך נועל, הגיע לכרך חולץ, וכן באבל וכן במנודה.			
			יבמות:		

<p>אית תנני תני: יוצאין באמפילייה ביום הכיפורים, ואית תנני תני אין יוצאין.</p> <p>אמ' רב חסדא: מאן דאמ' יוצאין – באמפילייה שלבגד, ומאן דאמ אין יוצאין – באמפילייה שלעור.</p> <p>ר' יצחק בר נחמן סלק גבי ר' רבי יהושע בן לוי בלילי צומא רבא, נפק לגביה לביש סולייסיה. אמ' ליה: מהו הכין? אמ' ליה: איסתניס אני.</p> <p>ר' יהושע בר נחמן סלק גבי ר' יהושע בן לוי בלילי תעניתה, נפק לגביה לביש סול[יי]סיה.⁸⁴⁰ אמ' ליה: מהו הכין? אמ' ליה: איסתניס אני.</p> <p>ר' שמי חמוניה נפק לביש סולייסיה בלילי תעניתה.</p>	<p>אית תנני תני: יוצאין באמפליא ביום הכיפורים, ואית תנני תני אין יוצאין.</p> <p>אמר רב חסדא: מאן דמר יוצאין – באמפליא של בגד, ומאן דמר אין יוצאין – באמפליא של עור.⁸³⁷</p> <p>ר' יצחק בר נחמן סלק לגבי רבי יהושע בן לוי בלילי צומא רבא, נפק לגבי לבוש סוליסה. אמר ליה: מה הוא דין? אמר ליה: איסתני(ת) [ס] אנא.</p> <p>ר' שמואל בר נחמן סלק לגביה ר' יהושע בן לוי בלילי תעניתא, נפק לגביה לבוש סוליסה. אמר ליה: מה הוא דין? אמר ליה: איסתני(ת) [ס] אני.⁸³⁸</p> <p>ר' סמיי חמונה נפיק בלילי</p>	<p>אית תנני תני: יוצאין באמפילייה ביום הכיפורים, ואית תנני תני אין יוצאין באמפילייה.</p> <p>אמ' רב חסדא: מאן דאמ' יוצאין – באמפילייה שלבגד, ומאן דאמ' אין יוצאין – באמפילייה שלעור.</p>			
--	---	---	--	--	--

⁸³⁷ רטנר (אהצו"י, יומא, עמ' 87) כותב שדברי רב חסדא היו חסרים לפני כמה ראשונים. ⁸³⁸ בספר המנהיג (מהדורת רפאל עמי ש"מ) וכן בפסקי הרי"ד (יומא עמ' ת"י) מצטט יחידה זאת ומשמיט את הסיפור השני (על ליל תענית). ייתכן שנשמט מחמת הדומות, אך אפשר שלא היה לפניו, ונשתלבו כאן שתי מסורות. אך ברשב"א (יבמות קב ע"ב) מופיע דווקא הסיפור השני (לילי תעניתא) ועל שמואל בר נחמן כפי שלפנינו. ⁸⁴⁰ כאן מתחיל הקטע מיספר ירושלמי, אך הנוסח שם משובש למדי, ולרוב לא הערתי עליו.

	<p>תעניתא לבוש סוליסה. חד תלמיד מן דר' מנא הורי לחד מן קריבוי דנשיא למילבוש סולייסיה. אמר ליה: מן הדא דר' יהושע בן לוי. דר' יהושע (אמ') בן לוי אמ' איסתניס אני. [5.א] "בתשמיש המיטה" – איתא חמי: ברחיצה אסור, בתשמיש המיטה לא כל שכן? תיפטר במקום שאין טובליו, או קודם עד שלא התקין עזרא טבילה לבעלי קריין.</p>	<p>חד תלמיד מן דר' מנא הורי לחד מן קריבוי דנשיא (ב)[ל]מלבש סוליסה. אמר ליה: אן מן הדא? אמר ליה: מן דר' יהושע בן לוי הוא. אמר ליה: ר' יהושע בן לוי איסתניס הוה.⁸³⁹ [5.א] "ובתשמיש המיטה" – אתי חמי: ברחיצה הוא אסור, בתשמיש המטה לא כ'ש? תפטר במקום שאין טובליו, או קודם (שלא) [ש]התקין עזרא טבילה לבעלי קריין.</p>			
	<p>[6.א] ר' יעקב בר אחא ר' אימי⁸⁴² בשם ר' יהושע בן לוי: אין קרי אלא מתשמיש המיטה. רב חונה אמ': אפ' ראה עצמו ניאות בחלום. הוון בעיין מימר ובלבד מאשה, ר' יונה ור' יוסה תרויהון</p>	<p>[6.א] ר' יעקב בר אחא ר' ייסא בשם ר' יהושע בן לוי: אין קרי אלא מתשמיש המטה. רב הונא אמר: אפילו ראה עצמו ניאות תוך חלום. הוון בעיין מימר ובלבד האשה, ר' יונה ור' יוסא תרויהון</p>	<p>[6.א] ברכות: ר' יעקב בר אחא ר' ייסא בשם ר' יהושע בן לוי: אין קרי אלא מתשמיש המיטה. רב חונא [אמר]: ואפ' ראה עצמו ניאות בחלום. הוון בעיין מימר ובלבד מאשה, ר' יונה ור' יוסי</p>		

⁸³⁹ הסיפורים בשתי המקבילות אינם זהים. אפשר שמדובר בשיבוש שחל באמת המקבילות, אך למעשה ניתן לקרוא כל מקבילה כצורתה, ואולי יש כאן שתי ורסיות קדומות של הסיפור. אם כן, גם ההלכה הנובעת מהסיפורים שונה (האם ניתן ללמוד מריב"ל או לא).
⁸⁴² ס"י: ייסא

	<p>אמרין: אפילו מדבר אחר.</p> <p>[7.א] תמן תנינן: "יום הכיפורים אסור באכילה ובשתייה וברחיצה וסיכה ובעילת הסנדל ובתשמיש המיטה", ותני עלה: בעלי קריין טובלין כדרך בצניעה ביום הכיפורים.</p> <p>לית הדא פליגא על ר' יהושע בן לוי?⁸⁴³</p> <p>פתר לה במי ששימש מיטתו מבעוד יום ושכח ולא טבל.</p> <p>והא תנן: מעשה ביר' יוסי בן חלפתא שראו אותו בצניעה ביום הכיפורים. אית לך מימר על אותו הגוף הקדוש בשוכח?!</p>	<p>אמרין: אפ' מדבר אחר.</p> <p>[7.א] [והא תנינן: "יום הכיפורים אסור באכילה ובשתייה וברחיצה וסיכה ובעילת הסנדל ובתשמיש המטה", ותני עלה: בעלי קריין טובלין כדרך בצניעה ביום הכיפורים.</p> <p>לית הדא פליגא אדר' יהושע בן לוי?</p> <p>דר' יהושע בן לוי אמר: אין קרי אלא מתשמיש המטה.</p> <p>פתר לה בששימש מיטתו מבעוד יום ושכח ולא טבל.</p> <p>והא תני: (ר) מעשה בר' יוסי בר חלפתא שראו אותו טובל בצניעה ביום הכיפורים. אית לך למימר באותו הגוף הקדוש בשוכח?!</p>	<p>תרויהון אמרין: ואפ' מדבר אחר.</p> <p>[7.א] תמן תנינן: "יום הכיפורים אסור באכילה ושתייה וברחיצה וסיכה ובעילת הסנדל ובתשמיש המיטה", ותני עלה: בעלי קריין טובלין כדרך בצניעה ביום הכיפורים.</p> <p>ולית הדא פליגא על ר' יהושע בן לוי?</p> <p>[ד]ר' יהושע בן לוי אמ': אין קרי אלא מתשמיש המיטה?</p> <p>פתר לה בששימש מיטתו מבעוד יום ושכח ולא טבל.</p> <p>והתני: מעשה ביר' יוסה בן חלפתא שראו אותו טובל בצניעה ביום הכיפורים. אית לך מימר על אותו הגוף הקדוש בשוכח?!</p>		
--	---	--	---	--	--

⁸⁴¹ >ר' יהושע... מתשמיש המטה < ליתא בכי"ר.
⁸⁴³ חסר גם בספר ירושלמי.

גרשים 21*, 27 (קיצורים שאינם גרשים 14)

הסוגיות בסנהדרין ובשבועות מקבילות משלב מוקדם הרבה יותר (שבועות 1353.13, סנהדרין 1283.24), ולתחילתן יש מקבילה גם ביומא (588.28–589.5). חלק זה לא הובא מפני שאין לו עניין ישיר עם הגרש.

<p>סנהדרין פ"ג, כא ע"ג–ע"ד 1284.19–1285.13</p>	<p>שבועות פ"ד, לה ע"ב–ע"ג 1354.17–1355.2</p>	<p>שבועות פ"ח, לח ע"ד 46–1371.43 כתובות פ"ב, כו ע"ג 44–963.19</p>	<p>סוטה פ"א, טז ע"ג 29–906.2⁸⁴⁴</p>
<p>[א] ומניין לשני עדים? הוא ועד אחר – הרי כאן שנים. וכר' ישמעאל – דר' ישמעאל אמ' כל מקום שכתוב בתורה "עד" סתם, הרי הוא בכלל שני עדים, עד שיודיעך הכת' שהוא עד אחד? אשכח תני ר' ישמעאל עד</p>	<p>[א] ומניין לשני עדים? ת"ל לומ' "והוא עד" – הרי כאן שנים. כר' ישמעאל – דאמ' כל מקום שנ' "עד" סתם, הרי הוא בכלל שנים, עד שיודיעך הכת' אחד? אשכח תני ר' ישמעאל שני עדים⁸⁴⁵</p>		
<p>[1.ב] אחד – מהו לחייב עליו משום שבועת ביטוי? איפשר לומ', אחר ראוי לצרפו ולחייבו משום שבועת עדות, ואת מחייבו משום שבועת ביטוי? [2.ב] קרוב מהו לחייבו (עליו) משום שבועת ביטוי? ייבא כהדא: דמר ר' בא בר שמואל: שבועה שנתן פל' לפל' מנה, נמצא שלא נתן – מאחר שאין בידו לבא ואין בידו לשעבר.</p>	<p>[1.ב] אחד – מהו שיהו חייבין עליו משום שבועת ביטוי? איפשר לומ', אחד ראוי לצרפו לחייבו משום שבועת עדות, ואת מחייבו משום שבועת עדות ואת מחייבו משום⁸⁴⁶ שבועת ביטוי? [2.ב] קרוב מהו שיהו חייבין עליו משום שבועת ביטוי? ייבא כהדא: דמר ר' בא בשם שמואל: שבועה שנתן פל' לפל', ונמצא שלא נתן – מאחר שאין בידו לבא אין בידו לשעבר.⁸⁴⁷</p>		
<p>[3.ב] או כהדא: "אמ' לו "היכן שורי"? אמ' לו "איני יודע מה אתה סח", והוא שמת או נשבר או נשבה או אבד. "משביעך אני!" ואמר אמן – פטור" רב אמ': פטור משבועת פיקדון וחייב משבועת ביטוי.</p>	<p>[3.ב] וכהדא: "איכן שורי? אמ' לו איני יודע מה אתה שח" ר' פטר משום שבועת הפיקדון ומחייב משום שבועת ביטוי.</p>	<p>שבועות: "אמ' לשומר חנם" כול'.</p> <p>רב אמ': פטור משבועת פקדון וחייב משום שבועת ביטוי.</p>	

⁸⁴⁴ חילופי נוסח מתוך כ"ר וקטע סוטה.

⁸⁴⁵ התקשיתי לפסק יחידה זאת, אין כאן מקום להביא את האפשרויות השונות.

⁸⁴⁶ הוכפל מחמת הדומות.

⁸⁴⁷ משפט זה מופיע בכמה סוגיות נוספות, אך לא הבאתי אותן כיוון שאין הבדל בנוסח המשפט.

<p>אמ' ר' יוחנן: מאחר שמצוה להפיסו אינו חייב משום שבועת ביטוי. על דעת' דרב – אינו מצוה להפיסו? מפייסו על האמת ואינו מפייסו על השקר.</p>	<p>אמ' ר' יוחנן: מאחר שמצוה להפיסו אינו חייב משום שבועת ביטוי. על דעת' דרבנן – אין מצוה להפיסו? מפייסו על האמת ואינו מפייסו על השקר.</p>	<p>אמ' ר' יוחנן: מאחר שמצוה להפיסו אינו חייב משום שבועת ביטוי. על דעת' דרב – אינו מצוה להפיסו? מפייסו על האמת ואינו מפייסו על השקר.</p>	
<p>[1.ג.] תני ר' ישמעאל: "ונשא עונו" – קרבן. [2.ג.] מנלן בית דין? [נ'ל] ילפינן⁸⁴⁸ אגדה אגדה – מה אגדה שנ' להלן בית דין, אף כאן בית דין.</p>	<p>[1.ג.] תני ר' ישמעאל: "ונשא עונו" – קרבן. [2.ג.] מנלן בית דין? הגדה הגדה – מה הגדה שנ' להלן (ב)בית דין, אף כאן בית דין.</p>		
		<p>כתובות: ר' חגי אמ': ר' זעירא בעא: עד אחד בפה ועד אחד בשטר – מהו שיצטרפו? עד אחד בכתב כלום הוא? לכן צריכה – כשהיו שנים, מצאו לקיים כתב ידו שלראשון ולא מצאו לקיים כתב ידו שלשני. ר' מנא בעא: עד אחד בכתב – מהו לזוקקו לשבועה? עד אחד בכתב כלום הוא? לכן צריכה – כשהיו שנים, מצאו לקיים כתב ידו שלראשון ולא מצאו לקיים כתב ידו שלשני.</p>	<p>סוטה: נסתרה בעד אחד בשחרית ובעד אחד בין הערבים? יבא כהדא: נתיחדה עמו בפני שנים – צריכה הימינו גט שיני. באחד – אינה צריכה הימינו גט שיני. באחד בשחרית ואחד בין הערבים – זה היה מעשה, ושאל ר' לעזר בן תדאי את החכמים, ואמרו: [אין] זה ייחוד. קינא לה בעד אחד בשחרית ובעד אחד בין הערבים – מאחר שהוא איש והיא אשה אין קינוי קינוי.⁸⁴⁹</p>
<p>[1.ד.] כהדא: אין מקבלין עדים אלא אם כן ראו שניהן כאחת. ר' יהושע בן קרחה או': אפ' בזה אחר זה.</p> <p>ר' ירמיה בשם רב: מודין חכמ' לר' יהושע בן קרחה בעידי בכורה ובעידי חזקה.</p>	<p>[1.ד.] כהדא: אין מקבלין העדים אלא אם ראו שניהן כאחת. ר' יהושע בן קרחה או': אפ' זה אחר זה.</p> <p>ר' ירמיה ר' שמואל בר רב יצחק בשם רב יצחק שאמ' בשם רב: מודין חכמ' לר' יהושע בעידי בכורה ועידי חזקה.</p>	<p>[1.ד.] כהדא: אין מקבלין מן העדים אלא אם כן ראו שניהן כאחת. ר' יהושע בן קרחה או': אפ' ראו זה אחר זה.</p> <p>ר' ירמיה ר' שמואל בר רב יצחק בשם רב: מודין חכמ' לר' יהושע בן קרחה בעידי בכורה ובעידי חזקה. (גרש בהילכתא קדמיתא דסוטה כולה עד):</p>	<p>[1.ד.] יבא⁸⁵⁰ כהדא: אין מקבלין מן העדים אלא אם כן ראו שניהן כאחת. ר' יהושע בן קרחה או': ואפילו באו⁸⁵¹ זה אחר זה.</p> <p>ר' ירמיה ר' שמואל בר יצחק בשם רב: מודין חכמ' לר' יהושע בן קרחה בעידי הבכורה ובעידי החזקה.</p>

⁸⁴⁸ הסופר הוסיף הערה בשוליים, המגיה מחק נ"ל והשאיר את הנוסח ילפין.

⁸⁴⁹ המשפט לפנינו לא הגיוני, ונראה שיש להגיהו באופן כלשהו. המפרשים הגיהו בצורות שונות, לי נראה שחלה כאן איזו השמטה מחמת הדומות, ואמורים להופיע שם צדדי הספק.

⁸⁵⁰ כ"י"ר : או יבא...

⁸⁵¹ כ"י"ר : ראו.

<p>[2.ד] ר' בא בשם ר' ירמיה: אף בעידי סימנין כן. מה דפשיטא, בשזה או' ראיתי שתי שערות בגבו, וזה או' ראיתי שתי שערות בגבו.</p> <p>ואחד או' ראיתי שעה אחת בגבו, ואחד או' ראיתי שעה אחת בכריסו – ולא כלום. כל שכן גבו וגפו.</p>	<p>[2.ד] ר' בא בשם ר' ירמיה: אף בעידי סימנין כן. מהדא פשיטא, בשזה או' ראיתי שתי שערות בגבו.</p> <p>ואחד או' ראיתי שעה אחת בגבו, ואחד או' ראיתי שעה אחת בכריסו – לא כלום היא. כל שכן גבו וגפו.</p>	<p>[2.ד] ר' בא בשם ר' ירמיה: אף בעידי סימנין כן. מה דא פשיטא, בשזה אומר ראיתי שתי שערות בגבו, [וזה אומר ראיתי שתי שערות בגבו].</p> <p>אחד אומר ראיתי שעה אחת בגבו, ואחד אומר ראיתי שעה אחת בכריסו – לא כלום. כל שכן גבו וגפו.</p>	<p>[2.ד] רבא בשם ר' ירמיה: אף בעידי סימנין כן. מה דא⁸⁵² פשיטא,⁸⁵³ שזה אמ' ראיתי שתי שערות בגבו, וזה או' ראיתי שני שערות בגבו.</p> <p>זה או' ראיתי שעה אחת בגבו(ו)[ה],⁸⁵⁴ וזה או' ראיתי שעה אחת [בגבה – לאו כלום. כל שכן גבו וגפו.</p>
<p>[3.ד] שנים אומ' ראינו שעה אחת בגבו, ושנים אומ' ראינו שעה אחת בכריסו – רב יוסי ורב הושעיה בר רב שמי – חד אמ' פסול וחד אמ' כשר.</p> <p>מאן דמר פסול – במעיד על חצי סימן. ומאן דמר כשר – אני או' שמא נשרו.</p>	<p>[3.ד] שנים אומ' ראינו שעה אחת בגבו, ואחד או' ראיתי שעה אחת בכריסו – ר' יוסי ביר' בון ר' הושעיה בר ר' שמי – חד אמ' פסול וחד אמ' כשר.</p> <p>מאן דאמ' פסול – במעיד בחצי סימן. ומאן דאמ' כשר – אני או' שמא נשרה.</p>	<p>[3.ד] שנים אומרים ראינו שעה אחת בגבו, ושנים אומרים ראינו שעה אחת בכריסו – ר' יוסי ב'ר' בון ור' יהושע' בריה דר' שמאי – חד אמר. פסול וחורנא אמר. כשר.</p> <p>מן דמר פסול – במעיד על חצי סימני'. ומן דמר כשר – שמא נשרו.</p>	<p>[3.ד] זה אומר ראיתי ב' שערות בגבו, וזה אומ' ראיתי שעה אחת⁸⁵⁵ בכריסו⁸⁵⁶ – ר' יוסי ביר' בון ור' הושעיה בריה דר' שמי – חד אמ' פסול וחד אמ' כשר.</p> <p>מאן דמר פסול – כמעיד⁸⁵⁷ על חצי סימן. ומאן דמר כשר – אני או' שמא נשרו.</p>
<p>[4.ד] אחד או' שתי שערות בגבו, ואחד או' שנים בכריסו.</p> <p>ר' בא אמ' דברי הכל כשר. אמ' ר' חגי' דברי הכל פסול. ר' יוסי אמ' במחלוקת.</p>	<p>[4.ד] אחד או' ראיתי שתי שערות בגבו, ואחד או' (בכריסו) ראיתי שנים בכריסו – ר' בא אמ' דברי הכל כשר. ר' חגי' אמ' דברי הכל פסול. ר' יוסי או' במחלוקת. ר' יודן אמ' במחלוקת.</p>	<p>[4.ד] אחד אומר ראיתי שתי שערות בגבו, ואחד אומר ראיתי שתי שערות בכריסו – ר' בא אומר דברי הכל כשר. ר' חגי' אומר דברי הכל פסול. ר' יוסי אמר במחלוקת.</p>	<p>[4.ד] שנים אומ' ראינו שעה [אחת בו,⁸⁵⁸ ושנים אומ' ראינו שעה]⁸⁵⁹ אחת בכריסה⁸⁶⁰ – ר' חגי' אמ' דברי הכל פסול. ר' בא אמ' דברי הכל כשר. ר' יודן אמ' במחלוקת. ר' יוסי אמ' במחלוקת.</p>

⁸⁵² כ"י"ר: דאמ'.

⁸⁵³ ראה עסיס, אוצר, עמ' 941 שהגיה מדעתו פה דאי פשיטה (מה שהיא פשוטה) כלומר 'מתי היא פשוטה'.

⁸⁵⁴ כ"י"ר: גבה.

⁸⁵⁵ כל המוסגר איתא בכ"י"ר ונראה שהוגה על פיו.

⁸⁵⁶ כ"י"ר: בכריסן.

⁸⁵⁷ כ"י"ר: במעיד.

⁸⁵⁸ כ"י"ר: בגבו.

⁸⁵⁹ המוסגר איתא בכ"י"ר.

⁸⁶⁰ כ"י"ר: בכריסן.

<p>אמ' ר' ליה ר' יוסי לר' חגי: והא ר' יודן סבר דכוותי! אמ' ליה: ועל רביה אנא פליג, לא שכן עלוי! [5.ד] אמ' ר' מנא: יאות אמ' ר' חגי. אילו שטר שחתום בארבעה חותמות, זה מעיד על שנים וזה מעיד על שנים, וקרא עליו ערער – שמא כלום הוא? ואין כל חתימה צריכה שני עדים? והכא כל סימן צריך שני עדים! [6.ד] ר' חנינא שמע לה משני חזקה: אילו אחד מעיד שאכלה שנה ראשונה שנייה ושלישית, ואחד מעיד שאכלה רביעית חמישית וששית, שמא כלום הוא? ואין כל חזקה וחזקה צריכה שני עדים? והכא כל סימן וסימן צריך שני עדים!</p>	<p>אמר ר' יוסי לר' חגי: והא ר' יודן סבר דכוותי! אמר: על דרביה אנא פליג, לא כל שכן עלויה? [5.ד] אמר ר' מנא: יאות אמר ר' חגי. אלו שטר שהוא מחותם בארבע חותמות וקרא עליו ערער, זה מעיד על שנים וזה מעיד על שנים – שמא כלום הוא? ואין כל חתימה צריכה שני עדים? וכא כל סימן וסימן צריך שני עדים! [6.ד] ר' חנינא יליף לה משני חזקה: אלו אחד מעידה שאכלה שנה ראשונה שניה ושלישית, ואחד מעידה שאכלה שנה רביעית חמישית וששית – שמא כלום הוא? ואין כל חזקה וחזקה צריכה שני עדים? וכה כל סימן וסימן צריך שני עדים!</p>	<p>אמ' ר' יוסי לר' חגי: והא ר' יודן סבר דכוותי! אמ' ליה: על רביה אנא פליג, לא כל שכן עלויה? [5.ד] אמ' ר' מנא: יאות אמ' ר' חגי. אילו שטר שהוא מחותם בארבעה חותמות וקרא עליו ערער, זה מעיד על שנים וזה מעיד על שנים – שמא כלום הוא? ואין כל חתימה וחותימה צריכה אלא שני עדים? [וכה כל סימן וסימן צריכה שני עדים!]. [6.ד] ר' חנינא יליף לה משני חזקה: אילו אחד מעיד שאכלה שנה ראשונה ושנייה (ושלישית),⁸⁶⁴ ואחד מעיד שאכלה רביעית חמישית וששית⁸⁶⁵ – שמא כלום הוא? ואין כל חזקה וחזקה צריכה שני עדים? [וכה] (ו)כל סימן וסימן צריך שני עדים! (גרש)⁸⁶⁶</p>	<p>[ה] כהדא: אין שומעין מן העדים אלא אם כן באו שניהן כאחת. ר' נתן א': שומעין דברי ראשון ולכשיבוא שיני שומעין את דבריו. ר' יונתן הוה יתיב מקשי: איפשר אית הכא בר נש דשמע הל' כר' נתן? אמ' ליה ר' יוסי בר חנינה: הא ר' שמעון בן יקים.</p>
---	---	---	---

⁸⁶¹ כאן מתחיל קטע סוטה (אך הוא קרוע ואין ללמוד מן השתיקה).

⁸⁶² <אלא> ליתא בסוטה ובכ"ר.

⁸⁶³ המוסגר ישנו גם בסוטה ובכ"ר.

⁸⁶⁴ סוטה: <...> שונה שניה ושלישית גרש O הלכתא.

בגליון תחת העמוד מופיעה השלמה למשפט החסר (ראה להלן): <...> איד שאכלה שנה רב' <...> ??? <...> חזקה צריכה ש? <...> וכה כל <...>

⁸⁶⁵ כ"ר: ראשונה ושליש' ואחד מעיד שאכלה רביעית חמישית ששים.

⁸⁶⁶ כ"ר: גרבו (שיבוש מגרש).

⁸⁶⁷ נראה שנוצר כאן נוסח משובש כתוצאה מפתיחת קיצור זה פ' על שנים וזה פ' על שנים.

<p>אמ': יקום לעיל. כיון דסלק אמ' ליה: שמעת הל' כר' נתן? אמ' ליה: שמעתי מודה ר' יהושע בן קרחה לר' נתן. אמ' ליה: ולהדא צורכה? אמ'⁸⁶⁸ ליה ולא אתכוון ר' יוסי בר חנינה אלא מסקא ר' שמעון בן יקים לעיל בגין דהוה אינשא רבא.</p>			
--	--	--	--

⁸⁶⁸ ביתו"א ערך ר' יוסי ברבי חנינא (מהדורת בלוי כרך א עמ' שפו): **אפרי** לא אתכוון... (וראה שם דיון מעניין בסיפור זה ובהשוואתו לגרסת הבבלי).

רשימת הקיצורים הביבליוגרפים

ט' אילן ווי נעם, בין יוספוס לחז"ל, ירושלים תשע"ז	אילן ונעם, יוספוס
ב' אבערלאנדער, 'הויכוח סביב הדפסת הירושלמי לסדר קדשים', אור ישראל, יג (תשנ"ט), עמ' קלה-קנד	אבערלאנדער, הויכוח
—, 'הוספות ותיקונים', אור ישראל, מה (תשס"ז), עמ' רט-רי	אבערלאנדער, הוספות
ח' אלבעק, 'מבוא', מדרש בראשית רבא, מהדורת תיאודור-אלבק, ירושלים תשכ"ה, עמ' 1-158	אלבק, בר"ר
--, 'מדרש ויקרא רבה', ש' ליברמן ואחרים (עורכים), ספר היובל לכבוד לוי גינצבורג למלאת לו שבעים שנה, ניו יורק תש"ו, חלק עברי, עמ' כה-מג	אלבק, ויק"ר
ח' אלבק, מבוא לתלמודים, תל אביב תשכ"ט	אלבק, מבוא
ג' אלון, 'ביקורת: שערי תורת ארץ ישראל', תרביץ, יב (ת"ש), עמ' 88-95	אלון, ביקורת
י' אלטשולר, 'חדושים ובאורים לתלמוד ירושלמי', י"ל פישמן (עורך), אזכרה לנשמת הגאון הצדיק הרב רבי אברהם יצחק הכהן קוק, ירושלים תרצ"ז, ג, עמ' נ-קסב	אלטשולר, חידושים
ל' אליאס בר-לבב, מכילתא דרשב"י פרשת נזיקין, ירושלים תשע"ד	אליאס, מדרשב"י
ב' אליצור, 'הקדמה', תלמוד ירושלמי: יוצא לאור על פי כתב יד סקליגר 3 (Or. 4720) שבספריית האוניברסיטה של לידן עם השלמות ותיקונים, ירושלים תשס"א, עמ' מא-מו	אליצור, הקדמה
--, 'לקראת הוצאה של שרידי הירושלמי', לשוננו, עב (תש"ע), עמ' 261-285	אליצור, לקראת
--, "'תורה נתונה בתוכו": כתב יד מן הגניזה לירושלמי שקלים לנוסחיו, תרביץ, פא [ליעקב מנחה היא שלוחה': קובץ מאמרים מוגש לפרופסור יעקב זוסמן בהגיעו לגבורות מאת תלמידיו ועמיתיו] (תשע"ג), עמ' 295-325	אליצור, תורה
פירוש הגאונים לסדר טהרות, מהדורת י"נ אפשטיין, ברלין תרפ"א	אפשטיין, גאונים
י"נ אפשטיין, 'לקטע ירושלמי', תרביץ יז (תש"ו), עמ' 136-137 [=אפשטיין, מחקרים, עמ' 868-869]	אפשטיין, לקטע
--, 'לשרידי הירושלמי (א-ב)', תרביץ, ג (תרצ"ב), עמ' 15-26 [=אפשטיין, מחקרים, עמ' 251-262]	אפשטיין, לשרידי (א)
--, 'לשרידי הירושלמי (ג)', תרביץ, ג (תרצ"ב), עמ' 121-236 [=אפשטיין, מחקרים, עמ' 263-278]	אפשטיין, לשרידי (ג)
--, 'מקדוקי ירושלמי: א. כ"י לידן (המשך)', תרביץ ו (תרצ"ה), עמ' 38-55 [=אפשטיין, מחקרים, עמ' 307-325]	אפשטיין, מקדוקי א (המשך)
--, מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות, ב, ירושלים תשמ"ח	אפשטיין, מחקרים
--, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ח	אפשטיין, מלנה"מ
--, מבואות לספרות האמוראים, בעריכת ע"צ מלמד, ירושלים תשכ"ב	אפשטיין, מלס"א
--, מבואות לספרות התנאים, בעריכת ע"צ מלמד, ירושלים תשי"ז	אפשטיין, מלס"ת
--, 'ספרי זוטא פרשת פרה', תרביץ א (תר"ץ), עמ' 46-78 [=אפשטיין, מחקרים, עמ' 141-173]	אפשטיין, ספרי זוטא
ס' ארזי, 'שתי עריכות קדומות של מסכת תמיד', תרביץ עו (תשס"ז), עמ' 265-272	ארזי, תמיד
L. M. Barth, <i>An Analysis of Vatican 30</i> , Cincinnati 1973	בארט, וטיקן
B.M. Bokser, 'An Annotated Bibliographical Guide to the Study of the Palestinian Talmud', J. Neusner (ed.), <i>The Study of Ancient Judaism</i> , 2, New York 1981, pp. 1-119 (=	בוקסר, מדריך
--, 'A Minor for "Zimmun" (Y. Ber. 7: 2, 11c) and Recensions of Yerushlmi', <i>AJS</i> , 4 (1979), pp. 1-25	בוקסר, קטן
ב"ז בכר, ערכי מדרש, תל אביב תרפ"ג	בכר, מדרש
M. Benovitz, 'Transferred "sugyot" in the Palestinian Talmud: the case of Nedarim 3: 2 and Shevuot 3: 8', <i>Proceedings of the American Academy for Jewish Research</i> , 59 (1993), pp.11-57	בנוביץ, מועברות

<p>י" ברודי, צוהר לספרות הגאונים, [תל אביב] 1998</p> <p>י" ברנדס, 'כתב יד הירושלמי של בעל מתנות כהונה', עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ח</p> <p>ע' גבריהו, 'הלואה בריבית בספרות חז"ל', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשע"ט</p> <p>ל' גינצבורג, 'מבוא', פירושים וחיידושים בירושלמי, ניו יורק תש"א, א, עמ' יז-קלב</p> <p>ל' גינצבורג, פירושים וחיידושים בירושלמי, ניו יורק תש"א</p> <p>מ' גלצר, עיטור סופרים (ספר העיטור) לרב יצחק בן רב אבא מארי: פרקי מבוא, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ד</p> <p>י' זוסמן [בהשתתפות ב' אליצור], גנזי הירושלמי: בתוספת החיבור 'הערות ללשון קטעי הגניזה של התלמוד הירושלמי' מאת שלמה נאה, ירושלים תשע"ט [עתיד להופיע בשנת תש"פ]</p> <p>א"י דזובאס, מיקירי ירושלים, פיעטריקוב תרצ"ב</p> <p>י"ח דייכעס, תלמוד ירושלמי מסכת בבא מציעא עם פירוש נתיבות ירושלים, לונדון תרפ"ו</p> <p>--, תלמוד ירושלמי מסכת בבא קמא עם פירוש נתיבות ירושלים, וילנא תר"ם</p> <p>ש' היימנס, 'תורת הצורות של הארמית שבתלמוד הירושלמי על פי קטעי הגניזה', עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, תשס"ה</p> <p>מ' הירשמן, 'מבוא', קהלת רבה, מהדורת מ' הירשמן, ירושלים תשע"ז, עמ' טו-קמו</p> <p>י"א הלוי, דורות הראשונים, ב, פרנקפורט תרס"א</p> <p>ד' הנשקה, 'על רובדי הגדת הפסח במשנה', תרביץ פא (תשע"ג), עמ' 25-45</p> <p>מ"ד הר, 'אגדה ומדרש בעולמם של חז"ל בארץ ישראל: מקומות התהוות, סיבות צמיחה וזמני עריכה', י' לוינסון ואחרים (עורכים), הגיון ליונה: היבטים חדשים בחקר ספרות המדרש, האגדה והפיוט: קובץ מחקרים לכבודו של פרופ' יונה פרנקל, ירושלים 2007, עמ' 131-150</p> <p>ב' וויסאצקי, 'על כמה מעקרונות העריכה של ויקרא רבה', י' לוינסון ואחרים (עורכים), הגיון ליונה: היבטים חדשים בחקר ספרות המדרש, האגדה והפיוט: קובץ מחקרים לכבודו של פרופ' יונה פרנקל, ירושלים 2007, עמ' 333-346</p> <p>ש' וידר, 'קטע ירושלמי: מבין כתבי הגניזה בבואדאפשט', תרביץ יז (תש"ו), עמ' 129-135</p> <p>י' זוסמן, 'ירושלמי כתב-יד אשכנזי' ו"ספר ירושלמי", תרביץ, סה (תשנ"ו), עמ' 37-63</p> <p>--, 'ישוב לירושלמי נזיקין', מחקרי תלמוד, א (תש"ן), עמ' 55-133</p> <p>--, 'כתב יד לייזן של הירושלמי: לפניו ולאחריו', בר אילן, כו-כז (תשנ"ה), עמ' 203-220</p> <p>--, 'כתב-יד ומסורות נוסח של המשנה', דברי הקונגרס העולמי השביעי למדעי היהדות, ג, ירושלים תשמ"א, עמ' 215-250</p> <p>--, 'מבוא', תלמוד ירושלמי: יוצא לאור על פי כתב יד סקליגר 3 (Or. 4720) שבספריית האוניברסיטה של לייזן עם השלמות ותיקונים, ירושלים תשס"א, עמ' ט-מ</p> <p>--, 'שרידי ירושלמי - כת"י אשכנזי: לקראת פתרון חידת "ספר ירושלמי"', קבץ על יד, ס"ח יב [כב] (תשנ"ד), עמ' 1-120</p> <p>--, 'פרקי ירושלמי', מחקרי תלמוד, ב (תשנ"ג), עמ' 220-283</p> <p>--, 'מסורת-לימוד ומסורת-נוסח של התלמוד הירושלמי: לבירור נוסחאותיה של ירושלמי מסכת שקלים', מחקרים בספרות התלמודית: יום עיון לרגל מלאת שמונים שנה לשאלו ליברמן, ח' ט' בסיון תשל"ח, ירושלים תשמ"ג, עמ' 7-12</p> <p>--, "'תורה שבעל פה" פשוטה כמשמעה: כוחו של קוצו של יו"ד', מחקרי תלמוד, ג (תשס"ה), עמ' 209-384</p> <p>מ"ש זיוויטץ, משבי"ח: על כל הש"ס תלמוד ירושלמי, ירושלים תרפ"ט</p> <p>א' טל, 'בין תלמוד לקיצור: מגילת גניזה לבבלי ביצה', גנזי קדם, ז (תשע"א), עמ' 75-143</p> <p>שירת בני מערבא: שירים ארמיים של יהודי ארץ-ישראל בתקופה הביזנטית, מהדורת י' יהלום ומ' סוקולוף, ירושלים תשנ"ט</p>	<p>בראון, אתמהא</p> <p>ברודי, צוהר</p> <p>ברנדס, מת"כ</p> <p>גבריהו, ריבית</p> <p>גינצבורג, מבוא</p> <p>גינצבורג, פו"ח</p> <p>גלצר, עיטור</p> <p>גנזי הירושלמי</p> <p>דזובאס, מיקירי (א)</p> <p>דייכעס, ב"מ</p> <p>דייכעס, ב"ק</p> <p>היימנס, צורות</p> <p>הירשמן, מבוא</p> <p>הלוי, דוה"ר (ב)</p> <p>הנשקה, הגדה</p> <p>הר, אגדה</p> <p>וויסאצקי, מדרש</p> <p>וידר, קטע</p> <p>זוסמן, אשכנזי</p> <p>זוסמן, ושוב</p> <p>זוסמן, כ"ל</p> <p>זוסמן, כתבי-יד</p> <p>זוסמן, מבוא</p> <p>זוסמן, ספר ירושלמי</p> <p>זוסמן, פרקי</p> <p>זוסמן, שקלים</p> <p>זוסמן, תושב"ע</p> <p>זיוויטץ, משבי"ח</p> <p>טל, קיצור</p> <p>יהלום וסוקולוף, בני מערבא</p>
---	--

ירושלמי נזיקין	ירושלמי נזיקין, מהדורת א"ש רוזנטל, ירושלים תשס"ח
כ"ץ, נזיקין	מ' כ"ץ, 'ענייני נזיקין בירושלמי מחוץ לירושלמי מסכת נזיקין שלנו (היקף החומר וטיבו)', עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ז
כ"ץ, עבודה זרה	--, 'ירושלמי סוף מסכת עבודה זרה: שוב על "חסרונות הירושלמי"', סידרא, יב (תשנ"ו), עמ' 79–111
כ"ץ, קידושין	תלמוד ירושלמי מסכת קידושין, מהדורת מ' כ"ץ, ירושלים תשע"ו
כהנא, אקדמות	מ' כהנא, 'אקדמות להוצאה חדשה של ספרי במדבר', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ב
כהנא, בר"ר	--, 'זיקת כתביד וטיקן 60 של בראשית רבה למקבילותיו', תעודה, יא (תשנ"ו), עמ' 17–60
כהנא, דף	--, 'דף נוסף ממכילתא דרשב"י', עלי ספר, טו (תשמ"ח), עמ' 205
כהנא, עוללות	--, 'עוללות מכילתא', תרביץ, נט (תש"ן), עמ' 235–241
כהנא, תפוחי	--, 'תפוחי זהב במשכיות כסף: המשנה וסדר סדריה', תרביץ, עו (תשס"ז), עמ' 29–40
לאופר, תנועות	א' לאופר, 'תנועות ידיים וראש בשעת קריאת התורה', דברי הקונגרס העולמי החמישי למדעי היהדות, ד, ירושלים תשכ"ט, עמ' 93–107
לוי, מבוא	י' לוי, 'מבוא לפירוש ירושלמי נזיקין' [תרגום עברי], נטועים, ה (תשנ"ט), עמ' 101–120
לוי, פירוש	--, 'מבוא ופירוש לתלמוד ירושלמי: בבא קמא פרקים א–ו', ירושלים תש"ל
ליברמן, הוריות	ש' ליברמן, 'ירושלמי הוריות', י"ל מימון ואחרים (עורכים), ספר היובל לרבי חנוך אלבק, ירושלים תשכ"ג, עמ' 283–305 [=ליברמן, מחקרים, עמ' 236–258]
ליברמן, הלכות	--, 'הלכות הירושלמי לרבינו משה בן מיימון ז"ל, ניו יורק תש"ח
ליברמן, הפירוש	--, 'הפירוש', ירושלמי נזיקין, מהדורת א"ש רוזנטל, ירושלים תשס"ח, עמ' 109–22
ליברמן, יוונית	--, 'יוונית ויוונית בארץ-ישראל, ירושלים תשכ"ג
ליברמן, ירו"כ	--, 'הירושלמי כפשוטו, ירושלים תרצ"ה
ליברמן, מבוא	--, 'מבוא', ירושלמי נזיקין, מהדורת א"ש רוזנטל, ירושלים תשס"ח, עמ' כט–לח
ליברמן, מבוא לירו"כ	--, 'מבוא', הירושלמי כפשוטו, ירושלים תרצ"ה, עמ' ז–ל
ליברמן, מחקרים	--, 'מחקרים בתורת ארץ ישראל, ירושלים תשנ"א
ליברמן, מפרשים	--, 'משהו על מפרשים קדמונים לירושלמי', ש' ליברמן (עורך), ספר היובל לכבוד אלכסנדר מארכס למלאת לו שבעים שנה, ניו יורק תש"י, חלק עברי, עמ' רפז–שכ [=ליברמן, מחקרים, עמ' 296–330]
ליברמן, על הירושלמי	--, 'על הירושלמי, ירושלים תרפ"ט
ליברמן, תוכ"פ	--, 'תוספתא כפשוטה, א–ג: זרעים-נזיקין, ניו יורק תשט"ו–תשמ"ח
ליברמן, תיקוני (א)	--, 'תיקוני ירושלמי' [א], תרביץ, ב (תרצ"א), עמ' 106–114 [=ליברמן, מחקרים, עמ' 165–173]
ליברמן, תיקוני (ב)	--, 'תיקוני ירושלמי ב', תרביץ, ב (תרצ"א), עמ' 235–240 [=ליברמן, מחקרים, עמ' 174–179]
ליברמן, תיקוני (ו)	--, 'תיקוני ירושלמי ו (סוף)', תרביץ, ה (תרצ"ד), עמ' 97–110 [=ליברמן, מחקרים, עמ' 200–213]
ליברמן, תש"ק	--, 'תלמודה של קיסרין: ירושלמי מסכת נזיקין (מוסף התרביץ, ב), ירושלים תרצ"א
ליפשיץ, מדרי"ש	מדרש שמואל, מהדורת ב' ליפשיץ, ירושלים תשס"ט
לרנר, פירוש	פירוש קדום למדרש ויקרא רבה, מהדורת מ"ב לרנר, ירושלים תשנ"ה
מאגרים	מאגרים, האקדמיה ללשון העברית, מפעל המילון ההיסטורי, http://maagarim.hebrew-academy.org.il
מאיר, מהיסטוריה	י"צ מאיר, 'מהיסטוריה חומרית לקונטקסט היסטורי: כתב יד וטיקן 133 של התלמוד הירושלמי', ציון, פג (תשע"ח), עמ' 277–322
מאיר, מתרבות	--, 'מתרבות כתב-היד לתרבות הדפוס: התלמוד הירושלמי מהדורת ויניציאה רפ"ג', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תשע"ח
מהדורת האקדמיה ללשון	תלמוד ירושלמי: יוצא לאור על פי כתב יד סקליגר 3 (Or. 4720) שבספריית האוניברסיטה של לידן עם השלמות ותיקונים, ירושלים תשס"א

	עברית
ל' מוסקוביץ', 'אתא ר' פלוני, מחקרי תלמוד, ג (תשס"ה), עמ' 518–505	מוסקוביץ', אתא
--, 'יעוד על "הברייתות החסרות" בירושלמי', <i>Proceedings of the American Academy of Jewish Research</i> , 61 (1995), pp. 1–21	מוסקוביץ', ברייתות
--, 'לחקר הגופים הזרים האגדיים בירושלמי, תרביץ, סד (תשנ"ה), עמ' 258–237	מוסקוביץ', גופים
L. Moscovitz, 'The Formation and Character of the Jerusalem Talmud', S. T. Katz, <i>The Cambridge History of Judaism</i> , 4 [The Late Roman-Rabbinic Period], Cambridge 2006, pp. 663-677	מוסקוביץ', גיבוש
לייב מוסקוביץ', הטרימינולוגיה של הירושלמי: המונחים העיקריים, ירושלים תשס"ט	מוסקוביץ', טרימינולוגיה
--, 'לדרכי שילובן של האגדות בירושלמי – בירורים ראשוניים', אסופות, יא (תשנ"ח), עמ' קצז–רט	מוסקוביץ', לדרכי
--, 'סוגיות מוחלפות בירושלמי, תרביץ, ס (תשנ"א), עמ' 66–19	מוסקוביץ', מוחלפות
--, 'סוגיות מצוטטות בירושלמי, תעודה, י (תשנ"ו), עמ' 43–31	מוסקוביץ', מצוטטות
--, 'סוגיות מקבילות ומסורת-נוסח הירושלמי, תרביץ, ס (תשנ"א), עמ' 549–523	מוסקוביץ', מקבילות
--, 'כפלי גרסה בירושלמי, תרביץ, סו (תשנ"ז), עמ' 221–187	מוסקוביץ', כפלי גרסה
ע"צ מלמד, 'הגהות בירושלמי כתביד ליידין עלפי כתביד רומי, תרביץ, נ (תשמ"א), עמ' 127–107	מלמד, הגהות
--, מדרשי הלכה של התנאים בתלמוד הירושלמי, ירושלים ורמת גן תשס"א	מלמד, מדרשי
--, 'נוספות ל"מכילתא דרשב"י"', מכילתא דרשב"י, מהדורת י"נ אפשטיין, ירושלים תשט"ו	מלמד, נוספות
פ' מנדל, 'מדרש איכה רבתי: מבוא, ומהדורה ביקורתית לפרשה השלישית, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ז	מנדל, איכ"ר
--, 'על ה"פתח" ועל ה"פתיחה"', י לוינסון ואחרים (עורכים), הגיון ליונה: היבטים חדשים בחקר ספרות המדרש, האגדה והפיוט: קובץ מחקרים לכבודו של פרופ' יונה פרנקל, ירושלים 2007, עמ' 49–82	מנדל, פתח
מ' מרגליות, 'מבוא', מדרש ויקרא רבה, מהדורת מ' מרגליות, ג, ניו יורק וירושלים תשנ"ג, עמ' IX-XL	מרגליות, מבוא
--, 'שרידי ויקרא רבה מגניזת מצרים', מדרש ויקרא רבה, מהדורת מ' מרגליות, ג, ניו יורק וירושלים תשנ"ג, עמ' 93–3	מרגליות, שרידי
ש' נאה, 'אומנות הזיכרון, מבנים של זיכרון ותבניות של טקסט בספרות חז"ל', מחקרי תלמוד, ג (תשס"ה), עמ' 589–543	נאה, אומנות
--, 'הערות ללשון קטעי הגניזה של התלמוד הירושלמי, גנזי הירושלמי, מהדורת י' זוסמן ובי אליצור, ירושלים 2019 [בדפוס], עמ' 831–761	נאה, הערות
--, 'מבנהו וחלוקתו של מדרש תורת כוהנים (ב): פרשות, פרקים, הלכות', תרביץ, סט (תש"ס), עמ' 104–59	נאה, מבנהו (ב)
--, 'תלמוד ירושלמי במהדורת האקדמיה ללשון העברית, תרביץ, עא (תשס"ב), עמ' 603–569	נאה, מהדורה
--, 'לשון התנאים בספרא על פי כתביד וטיקן 66', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ט	נאה, ספרא
Sh. Naeh, 'The Parma Manuscript of Yerushalmi Sota and the Phenomenon of Abbreviation in the Palestinian Talmud', <i>Hebraica Parmensia</i> , Parma 15.6.2014	נאה, פארמה
M. R. Niehoff, 'Commentary Culture in the Land of Israel from an Alexandrian Perspective', <i>DSD</i> , 19 (2012), pp. 442-463	ניהוף, פירוש
מ' מארים, ספר ניר: פירוש על תלמוד ירושלמי מסכתות יבמות כתובות וסוטה, ירושלים תשל"ט	ניר, יבמות
--, ספר ניר: פירוש על תלמוד ירושלמי סדר זרעים, וורשא תרל"ה	ניר, שביעית
מ' סבתו, "'עדות מיוחדת" בדיני ממונות: האם הכשירו חכמים גם עדות מצטברת?!", סידרא, כז-כח (תשע"ג), עמ' 209–175	סבתו, עדות

M. Sokoloff & J. Yahalom, 'Christian Palimpsests from the Cairo Geniza', <i>Revue d'Histoire des Textes</i> , 8 (1978), pp. 109–132	סוקולוף ויהלום, פלימפססטים
M. Sokoloff, <i>A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic</i> , Ramat Gan, 2017	סוקולוף, א"י
קטעי בראשית רבה מן הגניזה, מהדורת מ' סוקולוף, ירושלים תשמ"ב	סוקולוף, קטעי
פ' שפר וה"י בקר, סינופסיס לתלמוד הירושלמי, א–ד, טיבינגן 1998–2001	סינופסיס
ספר המפתח של מנעולי התלמוד, מהדורת י' גולדנטל, וינה 1847	ספר המפתח
ספרי במדבר: מהדורה מבוארת, א–ד, מהדורת מ"י כהנא, ירושלים תשע"א–תשע"ה	ספרי במדבר
מ"י כהנא, ספרי זוטא דברים: מובאות ממדרש תנאי חדש, ירושלים תשס"ה	ספרי זוטא דברים
פילון האלכסנדרוני: כתבים, ד, תרגום י' עמיר, ירושלים תשנ"ז	עמיר, פילון (ד)
ש' עמנואל, מגנזי אירופה, א, ירושלים תשע"ה	עמנואל מגנזי (א)
--, מגנזי אירופה, ב, ירושלים תשע"ט	עמנואל, מגנזי (ב)
--, שבתי לוחות: ספרים אבודים של בעלי התוספות, ירושלים תשס"ו	עמנואל, שבתי
י' ענגיל, גליוני הש"ס על סדרי נשים וניקין, ניו יורק תש"ט	ענגיל, גליוני הש"ס
מ' עסיס, אוצר לשונות ירושלמיים, א–ג, ניו יורק וירושלים תש"ע	עסיס, אוצר
--, לפירושן של תשע-עשרה שמועות בירושלמי בבא קמא', ש"י פרידמן (עורך), ספר הזכרון לרבי שאול ליברמן, ניו יורק וירושלים תשנ"ג, עמ' 65–78	עסיס, ב"ק
--, 'ואפילו על דר'... לית היא פליגא', י"ד גילת ואחרים (עורכים), עיונים בספרות חז"ל, במקרא ובתולדות ישראל - מוקדש לפרופ' ע"צ מלמד, ירושלים תשמ"ב, עמ' 143–162	עסיס, ואפילו
--, 'למקורה של סוגיא אחת בירושלמי סוטה', סיני, צז (תשמ"ג), עמ' קי–קיז	עסיס, למקורה
--, 'מבוא', אוצר לשונות ירושלמיים, ניו יורק וירושלים תש"ע, עמ' א–רסא	עסיס, מבוא
--, 'סוגיות מקבילות בירושלמי (במסכתות: ביכורים, שבת, סוטה, מכות ונידה)', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ו	עסיס, מקבילות
--, 'עוד לבעיית עריכתה של מסכת נזיקין ירושלמי, תרביץ, פא (תשע"ג), עמ' 191–294	עסיס, נזיקין
--, 'קטע של ירושלמי סנהדרין, תרביץ, מו (תשל"ז), עמ' 29–90	עסיס, סנהדרין
--, 'לנוסח הירושלמי של רבי שלמה סיריליו במסכת שקלים', מ' בניהו (עורך), ספר זכרון להרב יצחק ניסים זכר צדיק לברכה הראשון לציון הרב הראשי לישראל, סדר שני, ירושלים תשמ"ה, עמ' קיט–קנט	עסיס, רש"ס
--, 'תלמוד ירושלמי, מ' כהנא ואחרים (עורכים), ספרות חז"ל הארץ-ישראלית: מובאות ומחקרים, א, ירושלים תשע"ח, עמ' 225–259	עסיס, תלמוד
שיטת הקדמונים: ערכי תנאים ואמוראים לרבינו יהודה ב"ר קלונימוס ב"ר מאיר משפירא, מהדורת י' בלוי, א–ב, ניו יורק תשנ"ד	ערכי תנאים ואמוראים
ע' פוקס, תלמודם של גאונים, ירושלים תשע"ז	פוקס, תלמודם
י"צ פיינטוך, מסורות ונוסחאות בתלמוד: מחקרים, רמת גן תשמ"ה	פיינטוך, מסורות
מ' פינצ'וק, 'תלמוד ירושלמי מסכת מגילה פרק ד: מהדורה ופירוש מקיף', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, תשע"ב	פינצ'וק, היה קורא
--, 'תלמוד ירושלמי מסכת מגילה פרק ד הלכה א: מהדורה ופירוש מקיף', עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר אילן, תשס"ח	פינצ'וק, הלכה א
תלמוד ירושלמי מסכת ביצה עם פירוש רבינו אלעזר אזכרי בעל ספר חרדים, מהדורת י' פרנצוס, ניו יורק וירושלים תשנ"ה	פירוש בעל ספר חרדים
י' פלורסהיים, 'לעריכת התלמוד הירושלמי, סיני, עט (תשל"ו), עמ' ל–מג	פלורסהיים, לעריכת
--, פירושי הרמב"ן לירושלמי, א–ו, ירושלים תשס"ג–תשע"ג	פלורסהיים, רמב"ן
ש"י פרידמן, 'שני ענייני חנוכה בסכוליון של מגילת תענית', ציון, עא (תשס"ו), עמ' 5–40	פרידמן, חנוכה
מ"ע פרידמן, 'על טענת פירקוי בן באבוי בדבר מציאת ספרים גנוזים של הירושלמי, סיני, פג (תשל"ח),	פרידמן, פירקוי

	עמ' רנ-רנא.	
פרנצוס, מבוא	י' פרנצוס, 'מבוא', תלמוד ירושלמי מסכת ביצה עם פירוש רבינו אלעזר אזכרי בעל ספר חרדים, מהדורת י' פרנצוס, ניו יורק וירושלים תשנ"ה, עמ' 15-61	
פרנצוס, מקורן	--, 'קביעת מקורן של סוגיות כפולות', תרביץ, לח (תשכ"ט), עמ' 338-353	
פרנקל, מבוא	ז' פראנקל, מבוא הירושלמי, ברעסלויא תר"ל	
קדרי, קט"ג	ת' קדרי, 'שני קטעי גניזה למדרש שיר השירים רבה', קבץ על יד, ס"ח כ [ל] (תשע"א), עמ' 1-47	
קדרי, שהש"ר	--, 'למלאכת העריכה במדרש שיר השירים רבה', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ד	
קולידיצקי, ספרי	ספרי דברים עם פירוש רבנו הלל, מהדורת ש' קולידצקי, ירושלים תשמ"ג	
קופפר, תשובות	תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת, מהדורת א' קופפר, ירושלים תשל"ג	
קיסטר, מסורות	מ' קיסטר, 'מסורות-אגדה וגלגוליהן', תרביץ, ס (תשנ"א), עמ' 179-224	
קנייבסקי, פירוש	תלמוד ירושלמי עם ביאור מסודר מפי השמועה משעורי מורנו רבי חיים קנייבסקי שליט"א, בני ברק תשמ"ט-תשס"ג	
קרצ'מר-רזיאל, ביצה	י' קרצ'מר-רזיאל, 'סוגיות ריש ביצה בבבלי ובירושלמי ומעמדו של סתם התלמוד', סידרא, לב (תשע"ז), עמ' 59-109	
קרת'רס, זכרון	M. J. Carruthers, <i>The Book of Memory: A Study of Memory in Medieval Culture</i> , Cambridge 1990	
קשת, אגדה	ל' קשת, 'האגדה בתלמוד הירושלמי', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ח	
ראבי"ה	ספר ראבי"ה, מהדורת ד' דבליצקי, בני ברק תשס"ה	
רבינוביץ', גנזי	צ"מ רבינוביץ', גנזי מדרש: לצורתם הקדומה של מדרשי חז"ל לפי כתבי יד הגניזה, תל אביב תשל"ז	
רבינוביץ', שעתא"י	ז"ו רבינוביץ', שערי תורת ארץ ישראל, ירושלים ת"ש	
רבינוביץ', חבורו	--, 'ע"ד חבורו של התלמוד הירושלמי', א"מ לונץ (עורך), ירושלים, ח, ירושלים תרס"ט, עמ' 331-352	
רבינוביץ', ערכם	צ"מ רבינוביץ', 'ערכם של קטעי הגניזה לחקר התלמוד והמדרש', תעודה, א (תש"ס), עמ' 33-39	
רוזנברג, תיקוני	א' רוזנברג, 'ע"ד תיקוני נוסחאות בירושלמי: קונטרס לדוגמה', לודז' התרפ"ח	
רוזנטל, המורה	א"ש רוזנטל, 'המורה', <i>Proceedings of the American Academy for Jewish Research</i> , 31 (1963), pp. 1-71	
רוזנטל, הקיצור	ד' רוזנטל, 'על הקיצור והשלמות: פרק בעריכת התלמוד הבבלי', מחקרי תלמוד, ג (תשס"ה), עמ' 791-863	
רוזנטל, ז'נבה	--, אוסף הגניזה הקהירית בז'נבה: קטלוג ומחקרים, ירושלים תש"ע	
רוזנטל, לא איתפרש	--, 'לא איתפרש לן מאי בעי הכא" (על "גופים זרים" בבלי)', בר אילן, יח-יט (תשמ"א), עמ' 150-169	
רוזנטל, לישנא	--, 'לישנא דכלה', תרביץ, נב (תשמ"ג), עמ' 273-308	
רוזנטל, לשונות	א"ש רוזנטל, 'לשונות סופרים', ב' קורצווייל (עורך), יובל שי: מאמרים לכבוד שמואל יוסף עגנון בהגיעו לשיבה ביום ט באב תשי"ח, רמת גן תשי"ח, עמ' 293-324	
רוזנטל, מבוא	--, 'מבוא', ירושלמי נזיקין, מהדורת א"ש רוזנטל, ירושלים תשס"ח, עמ' ט-כח	
רוזנטל, מסורות	ד' רוזנטל, 'מסורות ארץ-ישראליות ודרך לבבל', קתדרה, 92 (תשנ"ט), עמ' 7-48	
רוזנטל, ע"ז	--, 'משנת עבודה זרה: מהדורה ביקורתית בצירוף מבוא', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"א	
רוזנטל, רב	א"ש רוזנטל, 'רב בן-אחי ר' חייא גם בן אחותו? (פרט אחד לתולדות הנוסח של הבבלי)', ש' ליברמן ואחרים (עורכים), ספר חנוך ילון, ירושלים תשכ"ג, עמ' 281-331	
רטנר, אהצו"י	ב' רטנר, אהבת ציון וירושלים, וילנא תרס"א-תרע"ז	
שטמפפר, הלכות	י"צ שטמפפר, 'הלכות הירושלמי לרמב"ם על מסכת כתובות - קטע שטרם פורסם וסיכום הממצאים עד כה', צ' הבר וכו' כהן (עורכים), מברכת משה: קובץ מאמרים במשנת הרמב"ם לכבודו של הרב נחום אליעזר רבינוביץ' ראש ישיבת ברכת משה במעלה אדומים, מעלה אדומים תשע"ב, עמ' 12-100	
שטראק, מבוא	H. L. Strack, <i>Introduction to the Talmud and Midrash</i> [english translation], Minneapolis	

1996

שיטה על מועד קטן לתלמידו של רבינו יחיאל מפריש, מהדורת ש' אליעזרי וא' יעקובוביץ, כתבי מכון הערי פישעל: מחלקה ג – ראשונים, א, ירושלים תרצ"ז	שיטה על מועד קטן
M. Schlesinger, <i>Das Aramäische Verbum im Jerusalemischen Talmud</i> , Berlin 1889	שליזנר, הפועל
צ' שמשוני, 'החיוב להשיב רבית שנגבתה באסור בספרות התנאית והתלמודית', עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר אילן, תשס"ח	שמשוני, החיוב
ע' שרמר, 'על מיקומה של פיסקת "מכאן אמרו" אחת בספרא ומשמעותו', תרביץ, סא (תשנ"ב), עמ' 303–301	שרמר, מיקומה
י' תבורי, 'לגלגולו של המדרש לכתוב "דברי פי חכם חן"', סידרא, ב (תשמ"ו), עמ' 155–151	תבורי, לגלגולו
ס' תוראן, 'פרקי מבוא לתולדות הפיסוק העברי', תרביץ, עא (תשס"ב), עמ' 530–449	תוראן, פיסוק
תשובות הגאונים ולקוטי ספר הדין להרב ר' יהודה ברצלוני ז"ל, מהדורת ש' אסף, ירושלים תרפ"ז	תשובות הגאונים אסף